

Міністерство освіти і науки України
Луганський національний педагогічний університет
імені Тараса Шевченка

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (13)

Луганськ
Альма-матер
2008

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 7482 видано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.

Постанова Президії ВАК України від 30 червня 2004 р. №3-05/7

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

В.Д.Ужченко, д-р філол. наук, проф.

Члени редакційної колегії:

С.Я.Єрмоленко, д-р філол. наук, проф.

А.П.Загнітко, д-р філол. наук, проф.

А.С.Зеленько, д-р філол. наук, проф.

В.І.Коваль, д-р філол. наук, проф. (Білорусь)

Л.А.Лисиченко, д-р філол. наук, проф.

В.М.Мокієнко, д-р філол. наук, проф. (Німеччина)

Л.М.Синельникова, д-р філол. наук, проф.

К.Д.Глуховцева, канд. філол. наук, доц.

В.В.Лєснова, канд. філол. наук, доц.

(технічний редактор)

Т.П.Терновська, канд. філол. наук, доц.

І.В.Мілева, канд. філол. наук (відп. секретар)

Коректори:

Ніколаєнко І.О.

Колотовкіна Н.В.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Луганського національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № XXX від 25 січня 2008 р.)*

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (13)

За редакцією В.Д.Ужченка
Комп. макет – Мілева І.В.

Здано до складання 03.01.2008. Підписано до друку 25.01.2008.
Формат 60x84 /16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 23,3.
Наклад 100 примірників. Зам. №

Видавництво ЛНПУ імені Тараса Шевченка
«Альма-матер»
вул. Оборонна, 2 м. Луганськ 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20

ЗМІСТ

Семантика

1. **Бобух Н.М.** Парадигматична характеристика антонімічних пар 5
2. **Кошман И.Н.** О вариативности в русском языке 14
3. **Ковтун Т.В.** Коннотативный элемент значения языковых единиц (на примере анализа словесных символов первоэлементов бытия) 22
4. **Лесовець Н.М.** Засоби реалізації рекламної функції ергонімів 27
5. **Алієва О.Н.** Еволюція та функціонування терміна 33
6. **Вовк Е.И.** Когнитивные способы представления и выведения языковых знаний 38
7. **Дмитрасевич Р.Я.** Первинна сфера функціонування англійських юридичних термінів 44
8. **Кульська Н.Д.** Жаргон наркоманів як соціально-мовне явище 52
9. **Лаврова О.В.** Концепт *журавель* в українській етнокультурі 57
10. **Пашенко О.М.** Східнослов'янські фітоніми афроазійського походження 62

Фразеологія і пареміологія

11. **Ужченко В.Д.** Фразеологія в календарно-обрядовому пісенному дискурсі 67
12. **Мізін К.І.** Аксіологічна фразеологія крізь призму соціолінгвістичного моніторингу 87
13. **Школяренко В.І.** Діахронічний аспект проблеми фразеологічної картини світу VIII – XVII століть (на матеріалі німецької мови) 94
14. **Мілева І.В.** Вплив соціального й лінгвістичного чинників на динаміку евфемістичних виразів 102
15. **Васильченко В.М.** Етнокультурний зміст обрядових фразеологізмів, пов'язаних з ритуалами розплітання коси та покривання голови молоді 108
16. **Д'якова Т.О.** Фразеологічна картина світу Східної Луганщини у весільних обрядах 118
17. **Обеднікова О.М.** Системні зв'язки фразеологізмів у межах однієї тематичної групи (фразеологізми на позначення руху, переміщення) 126
18. **Олексієнко Н.О.** Сприйняття навколишнього світу у фіто- та зоофразеологізмах східнословобожанських та східностепових говірок 137
19. **Серебряк М.В.** Лінгвокультурологічні особливості зоофразеологізмів із концептом *заєць* 144
20. **Скоробагатько Н.О.** Фразеологічна соматика в дзеркалі архетипних уявлень людини 151
21. **Царьова І.В.** Фразеологія назв атрибутів весільних обрядів Східної Слобожанщини 156
22. **Шкуран О.В.** Ідеографічна класифікація компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східностепових говірок Середнього Подінців'я 164

Діалектологія

23. **Глуховцева К.Д.** Етнолінгвістичні основи семантичної експресії

	дієслів (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)	171
24.	Дяченко Н.М. Наддіалектна модель відсоматичних утворень та її реалізація в сучасній говірці	177
25.	Верховод О.В. Лексична реалізація опозиції ‘самець’ : ‘самка’ : ‘маля тварин’ у ЛСГ „Дикі тварини” (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)	183
26.	Нечитайло І.М. Праслов’янські діалектні комплекси болгарської мови (семантичний аспект)	193
27.	Скорофатова А.О. Способи номінації корисних рослин в українських східнословобожанських говірках: семантична трансформація	201
28.	Ткаченко Є.М. Російсько-українські назви поселень: їх взаємозв’язки та функціонування (у топонімічному полі Слобожанщини)	211
	Текст. Дискурс	
29.	Абрамец І.В. Прецедентные тексты как способ представления искомого слова в кроссвордах (постановка проблемы)	218
30.	Вишницкая Ю.В. Художественный текст в зеркале этнолингвистики на занятиях по русскому языку	223
31.	Должикова Т.І. Семіотика як теорія комунікації	231
32.	Волинчик О.С. Міфологічні імплікації в „жіночих” та „чоловічих” журналах	236
33.	Касян Л.Г. Онімна лексика у прозі Бориса Антоненка-Давидовича	241
34.	Луньова Т.В. Когнітивний аналіз семантики лексеми <i>harmony</i> в художньому творі (на матеріалі роману П. Акройда „Hawksmoor”)	249
35.	Прищепа О.К. Є. Гребінка як представник гоголівської натуральної школи	258
36.	Скиба І.Г. Дещо про джерела „Словаря української мови” Б. Грінченка	264
	Грамматика. Словотвір	
37.	Стишов О.А. Глобалізаційні тенденції в словотворенні української і російської мов кінця ХХ – початку ХХІ ст.	273
38.	Кобзар Н.С. Походження чужомовних суфіксів та суфіксоїдів в українській біологічній термінології	285
39.	Мартинюк О.Г. Російська граматична термінологія як об’єкт вивчення в іншомовній аудиторії	291
40.	Старикова И.А. О лингвистических основах изучения иностранного акцента и звуковой интерференции	297
	Рецензії	
	Ужченко В.Д. Таран О.С., Таран М.С. Комп’ютерна тестова програма „Старослов’янська мова”	302
	Зеленько А.С. А.В. Петров. Безличность как семантико-грамматическая категория русского языка: Моногр. – Архангельск: Помор. ун-т, 2007. – 395 с.	305
	Вокальчук Г.М. Архангельська А. ‘Чоловік’ у слов’янських мовах: Моногр. – Рівне: РІС КСУ, 2007. – 448 с.	308
	Відомості про авторів	

УДК 811.161.2: 81'373.422

ПАРАДИГМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
АНТОНІМІЧНИХ ПАР

У статті досліджуються парадигматичні відношення між складниками антонімічних пар, відзначених в українському поетичному словнику ХХ століття. Аналізуються чотири типологічних різновиди антонімів: градуальні, комплементарні, координатні й векторні.

Ключові слова: векторні антоніми, градуальні опозиції, комплементарні антонімічні біноми, координатні опозиції, парадигматичні відношення, поетичний словник.

Встановлення парадигматичних відношень між членами антонімічних пар означає визначення типів семантичної протилежності. Питання про класифікацію антонімів за характером протиставлення на матеріалі різних мов порушувалося в працях Г. Уфимцевої (англійська мова) [Уфимцева 1968: 190 – 196], Л. Новикова (російська мова) [Новиков 1973: 195 – 243], Л. Лисиченко (українська мова) [Лисиченко 1977: 102 – 104; 1997: 111 – 113], Г. Гочева (болгарська мова) [Гочев 1989: 25 – 35] та ін.

Зазвичай виділяють три ознаки, за якими конститuentи опозицій вступають в антонімічні стосунки: 1) відповідність одному й тому ж денотату (в мовленні) / відповідність різним денотатам (у мовленні); 2) спрямованість / неспрямованість; 3) градуальність / неградуальність [Новиков 1973: 197].

Так, Л. Лисиченко виокремлює основні класи антонімів, які відповідають названим трьом типам опозицій: а) антоніми, що виражають градуальну якісну протилежність і протилежність координаційних понять (*тепло – холод, шкода – користь, темнота – світло*); б) антоніми-конверсиви (*продавати – купувати, давати – брати, виграти – програти*); в) слова, які означають протилежну спрямованість дії або ознаки (*світає – темніє, підніматися – опускатися, вставати – сідати*); г) антоніми, які відтворюють комплементарну протилежність (*наявність – відсутність, життя – смерть, спокій – рух*) [Лисиченко 1977: 103 – 104]. В основі наведеної класифікації лежать чотири основні класи антонімів, виділені Л. Новиковим на матеріалі російської мови залежно від характеру позначуваної протилежності (контрарної чи комплементарної).

Предметом нашого дослідження є визначення типів семантичної протилежності між складниками антонімічних біномів, відзначених в українських поетичних творах ХХ століття.

Антоніми, які вживаються в поетичному словнику, за характером протиставлення також можна розділити на чотири групи:

До **першої групи** належать опозиції на зразок:

ВЕСЕЛИЙ

Сповнений веселощів, радісного безтурботного настрою; який викликає веселощі, радісний настрій.

СУМНИЙ

Який сумує, відчуває сум; якого охопив сум; сумний, журний; протилежне *веселий*.

[СУМ I: 339].
Весела дівчина.

ГАРЯЧИЙ

Який має високу температуру;
сильно нагрітий; жаркий, палючий.

[СУМ II: 37].
Гаряча вода.

ПРОСТИЙ

Елементарний за складом,
однорідний; неважкий, легкий для
розуміння, здійснення, виконання.

[СУМ VIII: 295].
Проста задача.

СТАРИЙ

Який існує довгий час, давно
створений; протилежне *новий*.

[СУМ IX: 654].
Стара мелодія.

[СУМ IX: 839].
Сумна дівчина.

ХОЛОДНИЙ

Який має низьку або відносно
низьку температуру (про повітря,
вітер і т. ін.).

[СУМ XI: 116].
Холодна вода.

СКЛАДНИЙ

Який складається з кількох
частин, елементів і т. ін.

[СУМ IX: 277].
Складна задача.

НОВИЙ

Який недавно виник, з'явився, не
існував раніше; недавно зроблений,
створений і т. ін.

[СУМ V: 433].
Нова мелодія.

Складники зазначених антонімічних пар, як свідчать наведені приклади, виражають мінімальний чи максимальний ступінь вияву якоїсь якості, властивості, ознаки (*простий* – „легкий для розуміння” / *складний* – „важкий для розуміння”; *холодний* – „який має низьку температуру” / *гарячий* – „який має високу температуру”). У науковій літературі антоніми з таким типом семантичної протилежності називаються градуальними. Члени цих опозицій „характеризуються різним ступенем або градацією однієї й тієї ж самої ознаки” [Трубецкой 1960: 83]. Градуальні антоніми дають уявлення про поступову зміну якості, властивості, ознаки: *гарячий* – *теплий* – *прохолодний* – *холодний*; *молодий* – *середніх років* – *літній* – *похилий* – *старий*; *світло* – *морок* – *темнота* – *темрява*. Релевантною ознакою антонімічних лексем аналізованої групи є наявність середнього, проміжного члена між конституентами певної опозиції:

При антонімах, зазначає Ш. Баллі, іноді є середня, проміжна ланка, на яку теж потрібно зважати, якщо вона достатньо чітко й природно асоціюється з крайніми членами; так, протилежність між *commencement* „початок” і *fin* „кінець” доповнюється поняттям *milieu* „середина”; ідеї минулого (*passe*) і майбутнього (*avenir*) невіддільні від ідеї теперішнього (*present*) та ін. [Баллі 1961: 141].

У деяких градуальних антонімах середній член не має спеціального вираження, але завжди розуміється як якась точка відрахунку протилежності [Новиков 1973: 224]: *балакучий* – *о* – *мовчазний*; *слава* – *о* – *ганьба*. Проміжний конститuent у таких протиставленнях може бути виражений описово: *не балакучий і не мовчазний*; *не слава і не ганьба*.

„При даному типі антонімії сума значень антонімів не вичерпує всього родового поняття” [Лисиченко 1977: 103]. Наприклад, лексеми *гарячий* і *холодний* не охоплюють усього поняття „температура”, оскільки між ними розміщуються лексеми *теплий*, *прохолодний* тощо, які виражають перехідні ознаки.

Слід зазначити, що дослідники антонімії звернули увагу на градуальні опозиції найраніше.

До антонімів названої групи можна віднести такі опозиції, поширені в поетичній мові: *багатий* – *бідний*, *багато* – *мало*, *багач* – *бідняк*, *білий* – *чорний*, *білявий* – *чорнявий*, *близький* – *далекий*, *брудний* – *чистий*, *важливий* – *неважливий*, *великий* – *малий*, *весело* – *сумно*, *відомий* – *невідомий*, *гіркий* – *солодкий*, *добрий* – *злий*, *краса* – *потворність*, *легкий* – *важкий*, *молодість* – *старість*, *перший* – *останній*, *початок* – *кінець*, *радісний* – *сумний*, *світлий* – *темний*, *сильний* – *слабкий*, *хороший* – *поганий*, *щасливий* – *нещасний* тощо.

Ілюстрації до прикладів: *Земля під крилом туманіє, близька і далека*, / *Мов чаша розлога, журбою по вінця залита* (Л. Первомайський); *І з великої держави / Стали князівства малі ... / Так князі розбили силу / Української землі* (О. Олесь); *Під вікнами / низькими і високими / Проїхала [осінь], / Підковами процокала* (Л. Талалай); *Одне воно [поле], як матір в нас одна. / Як перше слово і останнє слово. / Як шабля незагублена Сіркова / І Лисенкова дума неземна* (Б. Олійник); *Лиш сопки, сланці і сніги, / і лише хребти кущаві / своєї не діждуть черги / у всій ганьбі і славі* (В. Стус); *Прибіг прямо з двору малий путівець, / Чекає на дружню розмову... / Тут мій початок і тут мій кінець. / Дорога додому... Дорога додому...* (А. Мойсієнко).

Друга група включає опозиції, які виражають комплементарну (додаткову) протилежність:

ВИННИЙ

Який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь.

[СУМ I: 440].

Винна людина.

ЗРЯЧИЙ

Який має зір, бачить.

[СУМ III: 720].

Зрячий хлопець.

НЕВИННИЙ

Який не має за собою вини; який не зробив нічого злочинного.

[СУМ V: 258].

Невинна людина.

СЛІПИЙ

Позбавлений зору, здатності бачити; протилежний *зрячий*.

[СУМ XI: 361].

Сліпий хлопець.

ПРАВДА

Те, що відповідає дійсності, істина.
[СУМ VII: 497].
Прихована правда.

ОДНАКОВИЙ

Який нічим не відрізняється від інших у чому-небудь; такий самий.
[СУМ V: 631].
Однаковий колір.

НЕПРАВДА

Те, що суперечить правді, істині; брехня.
[СУМ V: 365].
Прихована неправда.

РІЗНИЙ

Позбавлений схожості, однаковості; несхожий, неоднаковий, відмінний у чому-небудь або в усьому.
[СУМ VIII: 565].
Різний колір.

Наведені приклади показують, що зазначений тип семантичних відношень виявляється в опозиціях, у яких заперечення одного з конститuentів дає значення другого, оскільки між ними немає середнього, проміжного члена: *не + зрячий* означає „сліпий”, *не + однаковий* – „різний”, *не + свій* – „чужий”.

„Сутність комплементарності, – наголошує Л. Новиков, – полягає в тому, що два протилежних значення (у логіці – видові поняття, підмножинності), які характеризуються кожне своїм значенням, доповнюють одне одного: до вираження меж прояву тієї чи іншої властивості, стану або відношення” [Новиков 1973: 233]. Значення складників антонімічних пар цієї групи співвідносяться з двома видовими поняттями, які покривають відповідне родове поняття. Приміром, родове поняття „стан здоров’я” складається з двох видових понять: *здоровий* – *хворий*.

„Графічно комплементарну антонімію зображують як квадрат, поділений навпіл: усе, що не відповідає поняттю, названому одним з антонімів, називається другим; усе, що не є живим, є мертвим...” [Лисиченко 1977: 102 – 103]:

Будь-який антонім цієї групи можна пояснити шляхом заперечення відповідного семантично протиставлюваного конститuenta: *хворий* („який не є здоровим”) – *здоровий* („який не є хворим”), *правда* („те, що не є неправдою”) – *неправда* („те, що не є правдою”), *однаковий* („який не є різним”) – *різний* („який не є однаковим”).

Питання про відношення до комплементарних антонімів опозицій, у яких протиставляються живі істоти за статтю, однозначного вирішення в науковій літературі не має. Воно порушувалося вже в перших роботах, присвячених проблемам антонімії, які з’явилися в 50-ті роки ХХ століття. Так, В. Ключова в статті „Проблема антонимов” відносить до слів із протилежними значеннями й лексеми, які виражають корелятивно протиставлювані одне одному „поняття, пов’язані з біологічною статтю, чоловічою чи жіночою”, назви національностей та жителів міст, але вилучає назви професій [Ключова 1956: 81–82]. В. Пастухова й В. Тимофєєв слова, „які виражають диференціацію за статтю, спорідненістю, професією та місцем проживання”, називають „контрастними” [Пастухова, Тимофєєв 1971: 52], Я. Гельблу –

„корелятивними” [Гельблу 1969: 79–80]. Із певним обмеженням відносить до антонімів подібні лексеми Л. Новиков [Новиков 1973: 235]. Л. Полюга, характеризуючи контекстуальні антоніми, зазначає: „До такого типу наближаються опозиційні зіставлення слів, які не є антонімами, але виступають у мові при зіставленні і охоплюють широкі сфери вжитку” [Полюга 2006: 22]. Серед них, на думку автора, можна виділити слова, що вказують: 1. На різну стать людей: *дід – баба, батько – мати* та ін. 2. На різні терміни родинної спорідненості: *дід – внук, дочка – зять* тощо. 3. На різні соціальні й професійні групи людей, різне становище в суспільстві: *викладачі – студенти, учителі – учні* та ін. 4. На різну стать тварин і птахів: *гуска – гуска, кінь – кобила* тощо. 5. На різний вік тварин: *корова – телятко, собака – цуценя* та ін. [Там само]. У монографії Г. Гочева „Антонимите в българския език” опозиції, пов’язані з чоловічою й жіночою статтю, включаються до групи антонімів, що виражають комплементарну протилежність [Гочев 1989: 28]. Як окремих тип синонімів розглядає лексеми-корелятиви типу *брат-сестра* О. Ахманова [Ахманова 1966: 5].

Отже, питання про належність до опозицій лексем, які виражають корелятивно протиставлювані одне одному поняття, пов’язані з чоловічою й жіночою статтю, однозначного вирішення в мовознавчій літературі поки що не має. Названі лексичні одиниці, услід за Я. Гельблу, ми розглядаємо не як антоніми, а як корелятивні слова. Я. Гельблу в статті „К истории возникновения антонимичных отношений” стверджує, що парні позначення на зразок *брат – сестра* до антонімів не належать, оскільки однією з характерних ознак слів із протилежними значеннями є частотність і стійкість уживання їх у мовленнєвій практиці народу, а „матеріал дослідження не показав жодного випадку стійкого протиставлення цих і подібних лексем у загальнонародній мові” [Гельблу 1969: 80]. Автор робить висновок, що найменування біологічної статі виступають тільки як корелятивні слова.

Комплементарні антоніми, використані в поетичних творах, за нашими підрахунками, становлять порівняно невелику групу: *війна – мир, вільний – невільний, вірний – невірний, воля – неволя, є – немає, живий – мертвий, життя – смерть, здоровий – хворий, зрячий – сліпий, однаковий – різний, однаково – різно, правда – неправда, правий – неправий, правота – неправота, свій – чужий, спокій – неспокій, так – ні, удача – невдача* та ін.

Наведемо кілька прикладів, які ілюструють уживання опозицій аналізованого типу в українській поезії ХХ ст.: *Наче леви в ріднім полі, / На сторожі ми лягли. / Ми раби були в неволі, / А на волі ми – орли* (О. Олесь); *І все кружляє в дивній круговерті, / саме в собі шукає опертя. / І є природа. І немає смерті. / Є тільки різні стадії буття* (Л. Костенко); *Хай рідко пишуть друзі фронтові, / Солдати ті, що з нами хліб ділили, – / На вічний бій, на вічний труд живі / І мертві друзі нас благословили* (Л. Первомайський); *Мамо, я хочу поговорити з вами / У вашім житті і у вашій смерті, / Як ви колись перейшли полями, / Нас беручи на долонечки вперті* (А. Малишко); *Поділений на „так” і „ні”, / Туманом пристрастей напнутий. / Всі недоречності землі / Мене не хочуть обминути* (В. Крищенко).

До **третьої групи** входять координатні антоніми, які пов’язані з орієнтацією в просторі й часі:

ВПЕРЕД

У напрямі поступального руху, до дальшого розвитку.

[СУМ I: 748].

Йти вперед.

НАЛІВО

У лівий бік; ліворуч.

[СУМ V: II9].

Повернути наліво.

ПІВНІЧ

Одна з чотирьох сторін світу; протилежне південь; напрямок, бік, протилежне північ; напрямок, бік, протилежні півдню.

[СУМ VI: 384].

Летіти на північ.

РАНОК

Частина доби після ночі, початок перші години дня.

[СУМ VIII: 451].

Приїхати ранком.

НАЗАД

У напрямку, протилежному до напрямку попереднього руху когось, чого-небудь.

[СУМ V: 87].

Йти назад.

НАПРАВО

У правий бік; праворуч.

[СУМ V: 160].

Повернути направо.

ПІВДЕНЬ

Одна з чотирьох сторін світу; протилежне північ; напрямок, бік, протилежні півночі.

[СУМ VI: 379].

Летіти на південь.

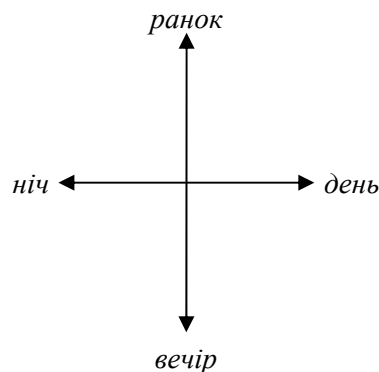
ВЕЧІР

Частина доби від кінця дня до початку ночі.

[СУМ I: 344].

Приїхати вечором.

Координатні антоніми, як і градуальні, мають середній, проміжний, конституент: *верх – середина – низ, лівий – середній – правий, північ – екватор – південь*. Але на відміну від ступеневих опозицій вони не „виражають мінімум чи максимум, їхній проміжний (середній) член також не пов’язаний із якимось ступенем вияву явища, ознаки” [Гочев 1989: 31]. До координатних антонімів належать і лексеми, значення яких „описують замкнутий континіум екстралінгвальної реальності, наприклад, сторони світу або час доби” [Родичева 1968: 292]: *схід – захід, південь – північ; ранок – вечір, день – ніч*. Графічно опозиції аналізованої групи, які утворюють замкнуті цикли, можна зобразити так:

Слід зазначити, що не всі дослідники антонімії виділяють координатні опозиції як окремий тип. Так, Л. Новиков відносить їх із певною умовністю до градуальних протиставлень [Новиков 1973: 217], зважаючи, очевидно, на той факт, що вони мають проміжний конституент. Однак, як зазначалося вище, середній член у координатних антонімах не пов’язаний зі ступенем вияву якості чи ознаки. Крім того, антоніми цієї групи не виражають мінімальний чи

максимальний ступінь вияву властивості, оскільки вони пов'язані з орієнтацією у просторі і в часі, а не з градацією ознаки. Пор.: *північ* – [екватор] – *південь*, *високий* – [середнього зросту] – *низький*.

Крім наведених вище, до координатних антонімів належать такі: *вгору* – *вниз*, *вдень* – *вночі*, *весна* – *осінь*, *взимку* – *влітку*, *вранці* – *увечері*, *вчора* – *завтра*, *вчорашній* – *завтрашній*, *вчорашній* – *сьогоднішній*, *до* – *після*, *зима* – *літо*, *зліва* – *справа*, *ліворуч* – *праворуч*, *минулий* – *майбутній*, *минулий* – *теперішній*, *над* – *під*, *назустріч* – *напроти*, *північний* – *південний*, *попереду* – *позаду*, *ранковий* – *вечірній*, *туди* – *звідти*, *туди* – *назад*, *туди* – *сюди*, *тут* – *там*, *уздовж* – *впоперек* тощо.

Ілюстрації до прикладів: *Вгору і вниз* – *і не можеш спинитися*, / *Слово коротке – протяжна луна...* / *Гойдалка юності нашої сниться* – / *Мов до сих пір нас гойдає вона* (В. Крищенко); *Я хочу радості і світла*, / *іти вперед*, а не *назад*, / *щоб і душа моя розквітла*, / *як навесні наш білий сад* (В. Сосюра); *О стрункий світопорядок* – / *чергування вічний плін!* / *Все так мудро у природі*: / *день за ніччю, ніч за днем* (Б. Олійник); *І страшно так мені, о мила*, / *Щоб ранок з вечором не зливсь...* / *В очах твоїх мій крик відбивсь*, / *І руки ти мені розкрила* (О. Олесь); *Тут*: *сиділи, гомоніли...* / *Тут*: *уперше цілував...* / *Там*, *на кухні*, / *Чайник білий* / *Аж до стелі парував* (Г. Чубач).

Четверта група включає антоніми, які виражають векторну протилежність, тобто полярну спрямованість дій, властивостей і ознак:

БУДУВАТИ

Споруджувати, зводити яку-небудь будівлю (будівлі).

[СУМ I: 249].

Будувати міст.

ГРІТИ

Робити теплим, гарячим; нагрівати.

[СУМ II: 170].

Гріти воду.

ЗАПИТУВАТИ

Звертатися до когось з запитанням про кого-, що-небудь; питати.

[СУМ III: 257].

Запитувати перехожого.

З'ЯВЛЯТИСЯ

Приходити, прибувати куди-небудь; показуватися де-небудь, ставати доступним зору, видимим.

[СУМ III: 743].

Хлопець з'явився.

ПОЧИНАТИ

Приступати до якої-небудь дії, братися за якусь справу.

[СУМ VII: 470].

Починати роботу.

РУЙНУВАТИ

Ламаючи, розбиваючи і т. і., розвалювати що-небудь.

[СУМ VIII: 898].

Руйнувати міст.

ОХОЛОДЖУВАТИ

Робити що-небудь холодним або холоднішим; остуджувати.

[СУМ V: 822].

Охолоджувати воду.

ВІДПОВІДАТИ

Давати комусь відповідь на питання, звертання тощо.

[СУМ I: 620].

Відповідати перехожому.

ЗНИКАТИ

Переставати існувати, бути в наявності; ставати невидимим, непомітним, пропадати.

[СУМ III: 663].

Хлопець зник.

ЗАКІНЧУВАТИ

Доводити що-небудь до кінця, до завершення.

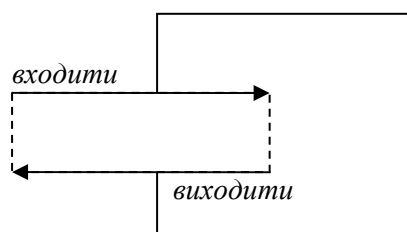
[СУМ III: 144].

Закінчувати роботу.

У наведених опозиціях один зі складників виражає пряму дію, а другий – зворотню. Прямою є дія, виражена словами *будувати, гріти, запитувати, з'являтися, починати*, зворотною – *руйнувати, охолоджувати, відповідати, зникати, закінчувати*.

„Специфічною ознакою цього типу семантичної протилежності є те, що дія, яку означає один із антонімів, анулює результат дії, яку означає другий антонім” [Гочев 1989: 34]. Анулювання може бути двостороннім і одностороннім. Так, вислів „*гріти воду*” має значення „робити холодну воду теплою або гарячою”, а вислів „*охолоджувати воду*” – „робити теплу або гарячу воду холодною або холоднішою”, тобто дії, виражені опозицією *гріти* – *охолоджувати*, взаємно анулюють одна одну. Однак словосполучення *будувати міст* не означає обов'язкове анулювання результату дії, яку виражає лексема „*руйнувати*”, а „*руйнувати міст*” – означає обов'язкове анулювання результату „*будувати*”.

Графічно векторні антоніми можна зобразити так:

Протилежні семи в значенні антонімів, представлених на схемі, „фіксують межу однієї дії як її крайню точку і як вихідну точку протилежної дії” [Там само: 33].

Векторні антоніми довгий час не були об'єктом лінгвістичних досліджень. Це пояснюється тим, що увага лексикологів зосереджувалася переважно на вивченні протилежності тих слів, які у своєму значенні містять вказівку на якість. Як свідчить матеріал, опозиції, що виражають протилежну спрямованість дій, властивостей та ознак, досить поширені в поетичному словнику. Найчастіше цей тип антонімів представлений дієсловами: *більшати* – *меншати*, *брати* – *віддавати*, *ввозити* – *вивозити*, *вигравати* – *програвати*, *вітатися* – *прощатися*, *вмикати* – *вимикати*, *говорити* – *мовчати*, *забувати* – *пам'ятати*, *забувати* – *пригадувати*, *заплющувати* – *розплющувати*, *засинати* – *просинатися*, *звикати* – *відвикати*, *зводити* – *розводити*, *з'єднувати* – *роз'єднувати*, *падати* – *підводитися*, *піднімати* – *опускати*, *приїжджати* – *від'їжджати*, *приносити* – *відносити*, *рушати* – *зупинятися*, *сплітатися* – *розплітатися*, *сходити* – *заходити*, *сходитися* – *розходитися*.

Крім того, векторна протилежність може виражатися:

а) іменниками (переважно віддієслівними): *будування* – *руйнування*, *вмикання* – *вимикання*, *запитання* – *відповідь*, *зростання* – *спадання*, *зустріч* – *розлука*, *купівля* – *продаж*, *наступ* – *відступ*, *приїзд* – *від'їзд*, *приплив* – *відплив*, *світанок* – *смеркання*, *схід* – *захід* (сонця);

б) прикметниками й дієприкметниками: *вітальний* – *прощальний*, *згаданий* – *забутий*;

в) прийменниками: *в* – *з*, *до* – *з*, *на* – *з*.

Приклади вживання векторних антонімів у поетичній мові: *Віддай усе, що взяв, і освятись. / Ще більше, ніж узяв, зумій віддати...* / *Стоїть на видноколі світла мати – / у неї вчись* (Б. Олійник); *Такий туман, аж піють сірі півні. / Людина йде з туману у туман* (Л. Костенко); *Коли не винен... а вина / в словах, рясніших від дощу...* / *Тоді говориш ти одна, / А я мовчу* (В. Крищенко); *Усе навпіл – і даль доріг, / і сивий дим пилюки. / І недоторканість, і гріх, / і зустрічі, й розлуки* (Д. Луценко); *Ми маримо і не знаходимо, / А вже барвінок одцвіта, / Вже перед нами йдуть походом забуті й згадані літа* (Л. Первомайський).

Слід зазначити, що в деяких працях в окремий тип виділяються антоніми-конверсиви [Уфимцева 1968: 193; Лисиченко 1997: 103–104]. Під конверсією мається на увазі протиставлення слів, що називають відношення, в яке вступають дві сторони і яке для кожної з них має протилежне значення: те, що один *продає*, другий *купує* (антоніми-конверсиви *продавати* – *купувати*, *купівля* – *продаж*), один *дає* – другий *бере* (*давати* – *брати*) [Лисиченко 1977: 102–103].

Дослідження парадигматичних відношень між конститuentами антонімічних біномів дає підстави стверджувати, що в поетичному словнику представлені всі типологічні різновиди антонімів. Найбільш поширені, як свідчить матеріал, градуальні протиставлення, складники яких виражають мінімальний і максимальний вияв якості, ознаки. При зазначеному типі антонімії сума значень компонентів не охоплює всього родового поняття, оскільки між цими крайніми членами розміщується ряд перехідних ознак. Крім того, у поезії часто вживаються векторні антоніми, які означають протилежну спрямованість дії або ознаки. Антонімічна парадигма в такому разі складається з двох елементів і не має проміжних членів. Менш поширені координатні опозиції, пов'язані з орієнтацією у просторі й часі. У таких протиставленнях, як і в градуальних, наявний середній член, але він не пов'язаний зі ступенем вияву якості чи ознаки. Найменшу групу, за нашими підрахунками, складають комплементарні антоніми, які виражають додаткову протилежність. Сума значень антонімів названого типу вичерпує все родове поняття, оскільки кожна з двох протиставлюваних лексем доповнює іншу до вираження межі вияву певної ознаки, властивості тощо.

Література

Ахманова 1966 – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.; **Балли 1961** – Балли Ш. Французская стилистика: Пер. с фр. К.А. Долинина / Под ред. Е.Г. Эткинда. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.; **Гельблу 1969** – Гельблу Я.И. К истории возникновения антонимичных отношений // Уч. зап. Башкир. ун-та. – Уфа, 1969. – Вып. 28. – № 11/15. – С. 72 – 87; **Гочев 1989** – Гочев Г. Антонимите в българския език. – София: Народна просвета, 1989. – 119 с.; **Клюева 1956** – Клюева В.Н. Проблема антонимов // Уч. зап. 1-го МГПИИЯ. – М., 1956. – Т. IX. – С. 75 – 85; **Лисиченко 1977** – Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., 1977. – 113 с.; **Лисиченко 1997** – Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Х.: Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 1997. – 129 с.; **Новиков**

1973 – Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 290 с.; Пастухова, Тимофеев 1971 – Пастухова В.Я., Тимофеев В.П. Явление антонимии в русском языке // Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. – Шадринск, 1971. – С. 32 – 65; Полюга 2006 – Полюга Л.М. Повний словник антонімів української мови. – 3-є вид., допов. і випр. – К.: Довіра, 2006. – 510 с.; СУМ 1970–1980 – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980; Трубецкой 1960 – Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Иностран. лит., 1960. – С. 65–85; Уфимцева 1968 – Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.

The article deals with the paradigmatic relations of antonymic pairs components which are identified in Ukrainian poetic vocabulary of the XX century. Four typologic kinds of antonyms such as gradual, complementary, coordinational and vector are analyzed.

Key words: vector antonyms, gradual oppositions, complementary antonymic binominals, coordinate oppositions, paradigmatic relations, poetic vocabulary.

И.Н. Кошман (Киев)

УДК 811.161.1'27'38

О ВАРИАТИВНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

У статті йдеться про варіативність мови. Російська мова в Україні розглядається як окремий варіант російської національної мови. На прикладі однієї тематичної групи лексем аналізуються деякі особливості, що відрізняють цей варіант від інших – передусім російської літературної мови.

Ключові слова: варіант мови, територіальний варіант мови, картина світу, лінгвокультурне співтовариство, національно-культурна ознака, значення.

Целью данного сообщения является рассмотрение некоторых особенностей функционирования русского языка в Украине как особой формы существования русского национального языка. Материалом для анализа послужили тексты русскоязычных газет и журналов Украины („Власть денег”, „Газета по-киевски”, „Дело”, „Донбасс”, „Зеркало недели”, „Корреспондент”, „Молодогвардеец”, „Наша газета”, „Фокус”, „Украина-Центр”).

Одним из важнейших вопросов, сформулированных лингвистикой второй половины XX века, является вопрос о негомогенном характере языка. Академик Г. Степанов отмечает, что язык „должен рассматриваться как континуум, в котором могут быть представлены различные компоненты состояния языка <...>, определенным образом взаимодействующие друг с другом” [Степанов 1976: 211]. В перечень „компонентов состояния языка” им включаются разнообразные феномены – национальный язык, общенародный язык, территориальные и социальные диалекты, литературный язык, функциональные стили и т. д. [Степанов 1976: 30]. Говоря о формах существования языка, Г. Степанов выделяет также национальный вариант

языка и вариант национального языка [Степанов 1976: 85]. Две разновидности языкового варьирования рассматривает М. Гухман: первая представляет собой „исторически сложившуюся и дифференцированную систему форм” существования языка (литературный язык, просторечие, диалекты), вторая – „дифференциацию в пределах одной определенной формы существования языка” [Гухман 1977: 5]. Ко второй разновидности принадлежат „социальные модификации, варьирование функционально-стилистическое, жанрово-стилистическое, пространственное (территориальное) и <...> временное” [Гухман 1977: 6]. На историческую обусловленность языкового варьирования, которое присуще тому или иному языку, указывает и В. Ярцева, подчеркивая, что „степень языковой связности или, наоборот, языковой дифференциации зависит от исторических условий и только от них” [Ярцева 1977: 14]. Из этого следует, что каждый конкретный язык в определенный момент времени представляет собой неповторимый набор неких типовых форм существования языка.

В конце XX века, характеризуя состояние современного русского языка, Ю. Караулов выделяет восемь составляющих. В перечень форм существования русского языка он включает: мертвый язык памятников письменности; устный язык русских народных говоров, диалектный язык; письменный язык литературы, прессы, государственных документов; повседневную разговорную речь и просторечие; научно-технический и профессиональный язык; русскую речь в машинной (электронно-вычислительной) среде; неисконную русскую речь и язык русского зарубежья [Караулов 1991: 9].

Феномен „неисконная русская речь” представляет варианты русского языка (или – в терминологии А. Домашнева, территориальные варианты; в терминологии Л. Крысина, региональные варианты). Такого рода варианты развиваются „во всяком литературном языке с достаточно обширным ареалом распространения”, „питательной средой” для них служит „местный языковой материал” и „при этом совокупность этих местных черт, как правило, не входит в кодифицированную норму языка” [Домашнев 1990: 13]. Л. Крысин отмечает, что возникновение вариантов русского языка в инонациональном окружении обусловлено многими причинами. „Это факторы и собственно языковые, и внешние: социальные, культурные, этнические, психологические и др.” [Крысин 2004: 407]. Разнообразное инонациональное окружение предполагает разнообразие территориальных (региональных) вариантов русского языка. Хотя такая точка зрения разделяется не всеми современными русистами. В частности, В. Белоусов, развивая теорию русского языка как средства межнационального общения, говорит о необоснованности различия „русского языка русских” и „русского языка нерусских” и подчеркивает необходимость „выработки стратегии в преодолении неизбежной вариативности языка, функционирующего во внешнем контексте” [Белоусов 2006: 115].

Русский язык в Украине, несомненно, представляет собой один из территориальных (региональных) вариантов русского языка. Его отличия от „метропольного” русского языка проявляются на всех ярусах языковой системы, что многократно описывалось, в частности, в рамках проблем культуры речи.

В работах, посвященных национально-русскому двуязычию и заимствованиям, традиционно рассматривается вопрос об использовании лексики национальных языков в русской речи. Как отмечает А. Чередниченко, „в ситуации двуязычия и многоязычия особенно отчетливо проявляются внутренняя подвижность словарного состава, его открытость экстралингвистическим влияниям” [Чередниченко 1981: 248]. Отмечаются следующие черты единиц такого рода – экзотический характер, невключенность в словарный состав русского литературного языка, обусловленность темой речи и стилистическая маркированность [Боброва 1985: 15 – 16; Крысин 2004: 60 – 61]. Некоторые из наиболее частотных единиц зафиксированы толковыми словарями русского языка. Например, в толковые словари включаются словоформы *бандура*, *борщ*, *вареник*, *зонак*, *парубок*, *трембита*, *хата*, *чумак* и под. В толкование этих единиц входит компонент, указывающий на их отнесенность к „украинскому миру” (‘украинский’, ‘на Украине’, ‘гуцульский’ и т. п.). Вместе с тем нельзя не заметить, что трактовка подобных единиц как экзотических, стилистически и функционально маркированных отражает „русскоцентричный” взгляд на подобные единицы – взгляд носителя русской речи метрополии (живущего во „внутреннем контексте”). Вряд ли носитель русского языка в Украине считает эти слова (и стоящие за ними реалии) экзотическими.

Общественно-политические изменения конца XX столетия обусловили серьезные изменения в конфигурации, структуре и самоощущении украинского лингвокультурного сообщества (Д. Гудков, например, определяет лингвокультурное сообщество как группу людей, для которой основным признаком является „общность культуры входящих в нее индивидов” [Гудков 2003: 41]). Внутри такого сообщества происходят непростые процессы, используются разные языки (случай „одно сообщество – несколько языков”). Но, несмотря на очевидную сложность, говорить о единстве украинского лингвокультурного сообщества все же представляется возможным, т. к. это сообщество „скрепляется” общностью когнитивной базы – „некоего единого, особым образом организованного фонда знаний и представлений” [Гудков 2003: 42]. Важнейшим же отличительным свойством когнитивной базы является ее национальная маркированность [Гудков 2003: 98; Красных 2003: 63].

Когнитивная база представляет собой ядро культурного пространства, которое отображает уникальную, отличную от любой другой „картину мира”. Уникальность „картины мира” обуславливается уникальностью бытия народа – его историей, традициями, верой, пространством, бытом (эта мысль пронизывает огромное количество лингвистических исследований – от В. фон Гумбольдта и А. Потебни до Е. Верещагина, В. Костомарова и С. Тер-Минасовой).

Украинская „картина мира” – отражение реального (пространственного, культурного, исторического) мира украинцев. Этот мир фиксируется украинским языком. Описания „украинского мира” трудно представить без украинских единиц, именуемых украинские реалии. Появление в русских текстах Украины украинских вкраплений, таким образом, не только

неизбежный результат контакта двух языков. Этого „требуется” сама действительность.

В последнее десятилетие количество, частота и, главное, функции украинских единиц в русских текстах Украины существенно изменились. Русскоязычная часть украинского лингвокультурного сообщества, обсуждая социальные, политические, культурные проблемы (а именно эти проблемы находятся в центре общественного внимания), выбирает для именования украинские единицы не только в тех ситуациях, когда речь идет об уникальных реалиях (для создания национального колорита). Украинские слова используются и тогда, когда именуются „обычные”, неуникальные денотаты. Публицистические тексты дают повод говорить не только об употреблении отдельных лексем, но и об употреблении отдельных тематических классов украинских вкраплений.

В русских публицистических текстах часто встречаются украинские единицы, обозначающие сооружения. Как отмечает „Русский семантический словарь”, тематическая группа со значением сооружений является весьма разветвленной и включает общие обозначения, именования культовых, жилых, общественных, технических, хозяйственных, зрелищных, военных построек и их частей [РСС 2000: 50]. Эта тематическая группа представлена словами *будівля, капличка, катівня, клуня, кнайпа, книгарня-кав'ярня, колиба, комора, мазанка, хата, хатинка, шинок*. Из этого ряда в словаре С. Ожегова [СО 1982] и „Современном толковом словаре русского языка” зафиксированы *мазанка, хата* и *шинок* [СТСРЯ 2004], в словаре Л. Крысина – только *шинок* [Крысин 2005]. Больше всего из перечисленных единиц включено в словарь Д. Ушакова – *каплиця, клуня, мазанка, хата, шинок* [ТСРЯ 1996].

Самым частотным в русских текстах является украинская единица *хата*. В словаре Д. Ушакова и словаре С. Ожегова у этой лексемы выделяется одно значение – „крестьянский дом в украинской и южнорусской деревне” [СО 1982: 765; ТСРЯ IV: 1135]. В „Современном толковом словаре русского языка” толкование этой единицы несколько отличается: „1. Крестьянский дом в украинской, белорусской и южнорусской деревне; 2. Шутл. О жилье” [СТСРЯ 2004: 901]. Принципиально важным является то, что все словарные определения прямого значения подчеркивают, что реалии, которые именует эта словоформа, не принадлежат к „русскому миру”.

Семантический объем лексемы *хата* в украинском языке иной. В толковых словарях украинского языка у этой лексемы выделяется пять значений: „1. Сільський одноповерховий житловий будинок; 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку; 3. Родина, люди, які живуть в одному такому приміщенні; 4. (розм.) Квартира; 5. Уживається у складі назв деяких сільських установ” [ВТССУС 2003: 1340; СУМ XI: 29].

Прямое значение словоформы *хата* реализуется, например, в контекстах: *Когда наступали немцы, обстреливали нашу хату* (НГ 2006, № 88: 6); *Ясной Поляне почти 200 лет. Сегодня это бедное, запущенное село, в котором не всегда есть электричество, не говоря уж о телефонной связи. И мобильный берет не в каждом дворе, приходится выбегать из хаты на изведенный кусочек земли* (ВД 2007, № 7: 44). В этом случае лексема выполняет номинативную функцию – целью говорящего является стремление

называть реалию, фрагмент картины мира. С. Тер-Минасова пишет, что „не следует забывать о внеязыковых различиях, то есть о том, что различны как сами предметы и явления, так и представления, понятия о них” [Тер-Минасова 2004: 80]. Лексема **хата** – точное обозначение для сельского дома в Украине (с его особым внешним видом, устройством и функциями), типичного для пространства, в котором существует украинское лингвокультурное сообщество в тот или иной промежуток времени. Наличие национально-культурных признаков, присущих **хате** как особому виду строения, подчеркивается, например, во фрагменте: *За неполные три года пребывания Ющенко на новом рабочем месте оно превратилось в смесь дворца с крестьянской хатой* (УЦ 2007, № 29: 4).

Интересен в связи с этим пример „*Видите тот полуразрушенный дом?*” – указывает Шишков на заброшенную **хату** (К 2006, № 48: 43), в котором общая номинация **дом** конкретизируется лексемой **хата**. В этом, национально маркированном, значении слово **хата** употребляется и для обозначения строений, расположенных в городах, но построенных по образцу сельских: *Условия проживания в частном секторе приблизительно одинаковые – обычная сельская хата с печным отоплением...* (ЗН 2006, № 1: 23); *Городу, в котором <...> причудливым образом чередуются высотная застройка, сельские хаты, ухоженные парки и почти что непролазные чащи* (ГК 2007, 2.11: 3). В этом случае словоформа **хата** сочетается с определением, которое конкретизирует ее значение.

Помимо прямого значения, которое, вероятно, благодаря включению в структуру значения национально-культурного компонента, фиксируется, как отмечалось выше, и в толковых словарях русского языка, в русских публицистических текстах Украины, словоформа **хата** употребляется в значениях, не отмечаемых русскими толковыми словарями.

Лексема **хата** может использоваться для обозначения жилого строения. Это значение возникает в результате сужения прямого значения: в этом случае не актуальными становятся указание на место расположения и национальная обусловленность внешнего вида постройки. Это обобщенное значение реализуется в предложениях: *Родина начиналась именно там, где разорялась материнская хата, откуда угонялись на восток отцы и братья* (ЗН 2006, № 41: 21); *Именно за ним идет священный процесс строительства чиновничьих хат: работает подъемный кран, экскаватор, туда-сюда бегают строители* (М 2007, №49: 1).

Ассоциации с **хатой** как с чем-то близким, родным и находящимся в „своем” мире приводят к увеличению семантического объема лексемы: она используется для передачи значения ‘родное, свое пространство’. Например, в предложениях *А за последние десять лет в стране выросло целое поколение молодых интеллигентов-космополитов, которые готовы, рады и хотят впустить в свое сердце заформалиненные коровьи головы и картины из слоя мух Дэмиена Херста. Они не собираются сидеть в своей хате, вцепившись зубами в кусок сала, боясь распахнуть окно и выглянуть наружу* (К 2007, №39: 54); *Психоаналитик поясняет: образно говоря, украинцу очень трудно „выйти за пределы своей хаты”. Отсюда, по ее мнению, и такие пословицы, как „моя хата с краю”* (К 2007, № 40: 36).

Кроме того, словоформа *хата* может употребляться в значении, которое украинские толковые словари трактуют как стилистически маркированное (разговорное) – ‘квартира’: *Но купить хаты в центре Киева, куда каждый журналюга может прийти и вытащить платежку из ящика почтового, это надо быть вообще полной, невменяемой, наглой дурой* (К 2007, №17: 10).

Еще одна единица из тематического ряда со значением сооружений, зафиксированная и русскими, и украинскими толковыми словарями, – *мазанка*. И в русских, и в украинских словарях этой лексеме приписывается одно значение.

Но в русских словарях толкования этой единицы несколько различаются. В словаре Д. Ушакова значение этой лексемы имеет функциональную помету (областное) и определяется как „строение, изба из глины, сырцового кирпича или тонкого дерева, обмазанного глиной” [ТСРЯ II: 115]. В словаре С. Ожегова отсутствует стилистическая помета, но толкование практически идентично [СО 1982: 296]. И в том, и в другом случае нет указания на то, что обозначаемые этим словом реалии находятся вне границ „русского мира”. Однако тексты свидетельствуют об ином: *У них там, в России, были добротные деревянные дома, а здесь – мазанки с глиняным полом* (ЗН 2007, №48: 13): *мазанка* „исключается” из границ „русского мира”, обозначает бытие иной культуры. В составленном значительно позже словаре под редакцией С. Кузнецова толкование описываемой словоформы иное: „Хата из глины, сырцового кирпича или дерева, обмазанного глиной (обычно на Украине или юге России)” [СТСРЯ 2004: 330]. Здесь отнесенность к „украинскому миру” повторяется дважды – прямое указание ‘на Украине’ и ‘хата’. В украинских толковых словарях *мазанка* толкуется как „хата, зрблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною” [ВТССУМ 2003: 503; СУМ IV: 594].

Все толкования похожи тем, что основная их часть – перечень материала, из которого строятся сооружения, именуемые *мазанка*. Этот материал не является современным – сейчас он, как правило, не используется в строительстве. Видимо, поэтому словоформа *мазанка* в русских публицистических текстах Украины используется для номинации построенного очень давно жилья, старого, несовременного: *Старую мазанку, в которой родился ее отец, разобрали еще в 70-х гг.* (Ф 2007, № 5: 59); *В то время как главы области и нардепы строят себе сказочные хоромы во всевозможных геевках, жительница Мелового Людмила Зеленцова коротает свои дни в <...> глиняной мазанке 1947 года лепки* (М 2007, № 48: 1). Вместе с тем *мазанка* осознается частью украинского национально-культурного пространства – она неотъемлемая часть украинской идиллической картинке – мазанка, ставок, верба. Вписанность ее в украинскую „картину мира” подтверждают контексты, в которых идет речь об имитации, воспроизведении украинской старины: *Недалеко от центра города, на улице Куропятникова, расположилась небольшая гостеприимная „хатка-мазанка” – недавно открывшийся ресторан в украинском стиле* (УЦ 2006, № 50: 8); *Домики ресторана, стилизованные под старинные мазанки, были построены 40 лет назад* (Д 2007, 22.06: 14). *Мазанки* в этом случае осознаются частью своего утраченного прошлого, а не экзотическими строениями (подобными

постройкам в китайском или английском стиле), поэтому и словоформа **мазанка** вряд ли представляется экзотизмом типичному носителю русского языка в Украине.

Еще одна единица тематического ряда – **колиба** – представляет особый интерес. Как уже отмечалось, она не входит в словники русских толковых словарей. **Колиба** фиксируется украинскими толковыми словарями, и определяется одинаково в одготомном и многотомном толковых словарях: „Житло чабанів і лесорубів” [ВТССУМ 2003: 440; СУМ IV: 220]. Это значение маркировано как диалектное. Однако ни в одном из контекстов словоформа **колиба** в таком значении не зафиксирована. В русских публицистических текстах Украины эта лексема именует заведение общественного питания – небольшой ресторан, кафе: *Пока мои товарищи носились по разным трассам, я засела в одной из „колыбок”, где можно сытно поесть: чинахи, вареники, деруны, согреться чаем, коньяком или глинтвейном* (ЗН 2005, № 3: 22); *Вокруг масса колыб с разухабистыми шлягерами...* (Д 2007, 02.08: 12); *Например, махнуть в колыбе „сто грамм” перед спуском* (Ф 2006, № 12: 56). Переносное значение возникает на основе архитектурного и функционального сходства указанных выше заведений с постройками для чабанов и лесорубов. Это значение также стилистически маркировано – реалия является естественной частью пейзажа западной части Украины. Стилистическая окраска подчеркивается в следующем контексте: *После ударного сближения с Россией, Польшей, Казахстаном и Грузией, „годы” которых у себя мы уже „отметили”, нам предстоит порадоваться за скромных тружеников яремчанских „колыб”, крымских чебуречных и херсонских „разливаек”...* (Ф 2007, № 8: 4).

Таким образом, рассмотрение русского языка Украины как особого территориального (регионального) варианта позволяет выявить некоторые особенности, присущие только этому территориальному варианту. Анализ тематической группы украинских элементов со значением сооружений, функционирующих в русских текстах, позволяет сделать вывод об относительном статусе понятия „экзотизм” – трактовка лексемы в этом случае, видимо, зависит от того, в какой разновидности языка употребляется лексема. Кроме того, очевидно, что украинские элементы расширяют тематические группы слов в лексиконе носителя территориального (регионального) варианта и, как следствие, увеличивают синонимические ряды. Это делает возможным адекватное отражение того национально-культурного пространства, в котором существует носитель территориального (регионального) варианта.

Литература

Белоусов 2006 – Белоусов В. Н. Русский язык в коммуникативном пространстве Евразии (по материалам Базы данных о функционировании русского языка в межнациональном общении в странах СНГ) // Этнокультурное взаимодействие в Евразии: В 2 кн. / Отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин, В.А. Тишков. – М.: Наука, 2006. – Кн. 2. – С. 105 – 116;
Боброва 1985 – Боброва Т. А. Лексические заимствования из языков народов СССР в аспекте культуры русской речи // Культура русской речи национально-русского двуязычия (Проблемы лексики). – М.: Наука, 1985. – С. 14 – 29;

ВТССУМ 2003 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.; **Гудков 2003** – Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Гнозис, 2003. – 288 с.; **Гухман 1977** – Гухман М. М. Введение // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков / Отв. ред. В.Н. Ярцева, М.М. Гухман. – М.: Наука, 1977. – С. 5 – 11; **Домашнев 1990** – Домашнев А. И. Концепция национального варианта языка в трудах академика Г.В. Степанова // Res philologica. Филологические исследования / Отв. ред. Д.С. Лихачев. – М., Л.: Наука, 1990. – С. 4 – 17; **Караулов 1992** – Караулов Ю. Н. О состоянии русского языка современности. – М., 1991; **Красных 2003** – Красных В. В. „Свой” среди „чужих”: миф или реальность? – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.; **Крысин 2004** – Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Яз. слав. культуры, 2004. – 888 с.; **Крысин 2005** – Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Эксмо, 2005. – 944 с.; **РСС 2000** – Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / Под общ. ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Азбуковник, 2000. – Т. 2. – XXXII. – 762 с.; **СО 1982** – Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1982. – 816 с.; **Степанов 1976** – Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – М.: Наука, 1976. – 224 с.; **СТСРЯ 2004** – Современный толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2004. – 900 с.; **СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980; **Тер-Минасова 2004** – Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.; **ТСРЯ 1996** – Толковый словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. проф. Д. Ушакова. – М.: ГИИНС, 1940; **Чередниченко 1981** – Чередниченко А.И. Иноязычное влияние как фактор территориальной вариативности языка // Варианты полинациональных литературных языков / Отв. ред. Ю. А. Жлуктенко. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 246 – 260; **Ярцева 1977** – Ярцева В. Н. Соотносительность региональных и социальных вариантов языка в плане стиля и нормы // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков / Отв. ред. В.Н. Ярцева, М.М. Гухман. – М.: Наука, 1977. – С. 12 – 26.

The study deals with the variety of language. The Russian language in Ukraine is considered as a distinct variety of the Russian national language. Some features which distinguish this variety from the others and particularly from Russian standard are analyzed on the basis of one thematic group of lexemes.

Key words: variety of language, territorial variety of language, view of the world, cultural and language community, national-cultural feature, meaning.

УДК 811.161.1: 39: 81'23

**КОННОТАТИВНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЗНАЧЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ
ЕДИНИЦ (НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА СЛОВЕСНЫХ СИМВОЛОВ
ПЕРВОЭЛЕМЕНТОВ БЫТИЯ)**

Досліджується конотативний елемент значення мовних одиниць, тісно пов'язаний з культурно-історичним досвідом носіїв мови, з їхнім емоційним ставленням до позначуваного. Виявлено приховані смисли (імплікації), на основі яких об'єктивуються символічні значення першоелементів буття у казковому тексті. Розглянуто бінарно протилежні символічні значення води.

Ключові слова: конотація, символ, символічне значення, парадигма образів, казковий текст.

Важным элементом значения номинативных единиц наряду с денотативным является коннотативный, который существенно дополняет их предметно-понятийное и грамматическое содержание и связан с выражением дополнительных смыслов, которые соотносятся с культурно-историческими знаниями носителей языка, с их эмоциональным отношением к тому, что обозначается [Лингвистический энциклопедический словарь 1999: 236].

По определению О. Ахмановой, коннотация – это „дополнительное содержание слова или выражения, его сопутствующие семантические или стилистические оттенки, которые накладываются на его основное значение, служат для выражения разного рода экспрессивно-эмоционально-оценочных обертонов и могут придавать высказываниям торжественность, игривость, непринужденность, фамильярность и т.п.” [Ахманова 1969: 203-204].

В. Телия определяет коннотацию как „семантическую сущность, которая узуально или окказионально входит в семантику языковых единиц и выражает эмотивно-оценочное и стилистически-маркированное отношение субъекта к действительности, которое получает на основе этой информации экспрессивный эффект” [Телия 1986: 21].

Коннотативный элемент значения является продуктом ценностного восприятия и отображения действительности в процессах номинации. Согласно определению Н. Арутюновой, „оценка является одной из важнейших категорий человеческого сознания”, эта категория обусловлена физической и психической природой человека, его бытием и ощущением [Арутюнова 1984: 6].

Если оценочное значение вызывает постоянный круг ассоциаций у представителей определенной этнокультуры, то можно говорить о возникновении соответствующего символического значения [Еремина 1991: 10].

Исследованию и описанию символики и символических значений языковых единиц посвящены труды таких известных ученых в области этнолингвистики, фольклористики, философии, мифологии, символики, лингвосомиотики, мифопоэтики, как Ф. Буслаев, А. Афанасьев, А. Потебня, Н. Костомаров, А. Лосев, П. Флоренский, О. Фрейденберг, В. Пропп, С. Аверинцев, А. Золотарев, М. Маковский, Н. Толстой, С. Ермоленко,

В. Жайворонок, Е. Снитко, Н. Слухай, О. Тищенко и др.

Применение методики сквозного семантического анализа, учет семантического взаимодействия единиц в тексте дают возможность понять скрытые смыслы (импликации), на основе которых и объективируются символические значения первоэлементов бытия.

Цель статьи – анализ бинарно противоположных символических значений первоэлемента „вода” в тексте русской сказки, выявление устойчивых коннотаций, на основе которых они возникают.

Задачи статьи: 1) выявить устойчивые коннотации и внутритекстовые ассоциативные связи, на основе которых возникают символические значения; 2) проанализировать бинарно противоположные символические значения первоэлемента „вода” в тексте русской сказки; 3) описать образы, при помощи которых в сказках объективируются бинарно противоположные символические значения первоэлемента „вода”.

Устойчивые коннотации, выявленные в сказочных текстах, таковы: „вода – сакральная сила, которая возвращает к жизни, оживляет”, „вода – сакральная сила, которая возвращает здоровье и исцеляет”, „вода – сакральная сила, которая возвращает молодость и красоту”, „вода – сакральная сила, которая становится источником физической силы героев”, „вода – сакральная сила, которая помогает преодолеть препятствия”, „вода – сакральная сила, которая становится источником благосостояния героя”, обуславливают закрепление за этим первоэлементом соответствующего наиболее общего символического значения „сакральная сила, которая помогает герою”.

Рамки данной статьи не позволяют рассмотреть все способы реализации позитивно маркированного символического значения слова „вода” в сказочном тексте. Представляется возможным обращение лишь к описанию самых ярких и частотных из них, а именно:

1) вода – сакральная сила, которая возвращает к жизни, оживляет.

Соединение в мифологии воды противоположных мотивов рождения и смерти находит отражение, прежде всего, в сказочных образах живой и мертвой воды. Мертвая вода, согласно верованиям, заживляет раны, соединяет рассеченные члены тела, но жизнь тело получает только после окропления живой водой. Неразрывность действий живой и мертвой воды, их взаимодополнение в сказках подтверждается следующей пословицей: „Мертвой-живой воды испить, да живучим корешком закусить” [Даль 1978: 218].

Живительные свойства живой и мертвой воды так описаны в сказочных текстах:

„-Чего тебе нужно? – спрашивает [кобылица]. – Коня, – говорит [Забытой]. Нет у меня коня по твоей силе. Есть, – говорит, – богатырь убитый, и там конь его. Возьми живой воды да мертвой. Взял живой воды да мертвой, коня sprыснул – стал конь живой” [Русские народные сказки 1987: 335].

Согласно текстам сказок, живую и мертвую воду приносят олицетворенные силы летних гроз: Вихрь, Гром и Град или вещие птицы (ворон, сокол, орел, голубь и др.), воплощающие эти стихии и являющиеся в сказках друзьями героя [Афанасьев 1865; Грушко, Медведев 1996: 66]:

„Слетелись все трое [орел, ворон, сокол] в одно место, разбили бочку, вынули куски Ивана-царевича, перемыли и склади, как надобно. Ворон брызнул мертвою водою – тело срослось, съединилось; сокол брызнул живой водой – Иван-царевич вздрогнул, встал и говорит: -Ах, как я долго спал!” [Русские сказки. Из сб. А. Афанасьева 1987: 102].

Живая вода, по утверждению А. Афанасьева, тождественна бессмертному напитку (амброзии). Вкушая амброзию и нектар, боги становились бессмертными и вечно юными. По древнегреческому верованию, в жилах богов текла эта жидкость вместо крови, а дождь метафорически назывался кровью небесных богов и богинь. Таким образом, живая вода тождественна крови, так как возвращает человека к жизни [Афанасьев 1865: 367; Миролюбов 1996: 42].

Поэтому в сказках нередко встречаются символы крови „срастающей и оживляющей”. Сказочные действия, производимые на человеке кровью, тождественны действиям, производимым на нем живой водой. Например:

„А туловы [братьев] занес [змеи] в подвал. Там было две бочки крови: кровь срастающая да кровь оживляющая. Трупы туда и бросил, да ушел...

– А где мои братья? – А они лежат в подвале, там есть две бочки – в одной кровь срастающая, в другой оживляющая... [Иван] из одной бочки пляснул – головы приросли, из другой пляснул – стали живые, поклонилися” [Русские народные сказки 1987: 60, 62];

2) сакральная сила, которая возвращает молодость и красоту.

Характерным для русской сказки является мотив „купания” старого царя с целью омоложения, а также главного героя с целью получения красоты и преображения. Положительный герой всегда получает пользу от купания, а завистливый старый царь погибает. На примере подобных сказочных фрагментов можно проследить такое явление, как диффузность семантики символа: вода, с одной стороны, становится сакральной силой, возвращающей красоту и молодость, а с другой стороны – очистительной стихией, уничтожающей зло.

Так, в мотиве купания отражается главная идея волшебной сказки – победа добра над злом и торжество справедливости. А. Афанасьев, например, отмечает, что герои подобных сюжетов олицетворяют юного витязя-громовника и богиню весны, которые, купаясь в молоке, „обретают творческие силы, а старый владыка, суровый царь зимы, погибает под ударом палицы” [Афанасьев 1868: 128]. Например:

„Царь не задумался, отдал приказ – и в тот же день собрали со всякого двора по ведру молока, налили большой чан и вскипятили на сильном огне. Привели Ивана-царевича; начал он со всеми прощаться, в землю кланяться; бросили его в чан: он раз нырнул, другой нырнул, выскочил вон – и сделался таким красавцем, что ни в сказке сказать, ни пером написать... Царь подумал: „Если и я в молоке [кипяченом] искупаюся, таким же красавцем сделаюся!” Бросился в чан и сварился в молоке” [Русские сказки. Из сб. А. Афанасьева 1987: 73].

Анализ когезии (внутритекстовых связей), в частности ассоциативной, в основе которой находится явление коннотации [Гальперин 1981: 79 – 80], позволяет выявить в сказках бинарно противоположное символическое

значение воды, а именно: „сакральная сила, которая приносит герою вред, зло”.

Вода в сказках может становиться местом пребывания нечистой силы, связываться со смертью, наносить телесный вред герою, сбивать героя с пути. Указанное общее символическое значение водной стихии объективируется в образах болота, озера, реки, моря, подводного царства, колодца, ключевой воды, проруби, пруда, сонного зелья (питья), ручья, дождя. Обратимся к описанию наиболее частотных реализаций негативно-оценочного символического значения воды:

1) сакральная сила, которая становится местом пребывания нечистой силы.

Согласно представлениям славян-язычников, вода могла быть для человека не только источником добра, жизни, но и средоточием опасных и разрушительных сил, зла, а также могла содержать в себе угрозу смерти. Общеславянское представление о том, что вода – место обитания нечистой силы и душ умерших, раскрывает негативную символику воды и показывает ее опасность для человека. Чистые, прозрачные водные источники считались у язычников священными, целебными, болота же и другие водоемы со стоячей водой – обиталищем нечистых духов (чертей, водяного и др.) [Славянские древности 1995: 386; Шапарова 2001: 174 – 175].

Подобные представления о водной стихии находят свое отражение и в сказочных текстах:

„...отец осерчал, прикрикнул на меня; „Экая дурища безрукая! Хоть бы черт тебя взял!” Только вымолвил он это слово, в ту ж минуту очутилась я в морской глубине, в каменном доме, у чертей под началом” [Народные русские сказки А. Афанасьева 1958: 214].

Согласно сказочным текстам, в воде обитают: а) водяной, Водяной царь, морской царь; б) морское чудовище; в) змей (причем функции двух последних одинаковы: они пожирают людей). „Вредоносная” функция водяного царя подкрепляется тем, что он помогает змею творить зло. Например:

„Не через долгое время приходит к царю мужичок сам с ногу, борода с локоть и подает письмо за тремя черными печатями от Водяного царя; тут написано: ежели царь в такой-то день и на такой-то остров не привезет дочь свою Марфу-царевну взамуж за сына Водяного царя, то он людей всех приьет и все царство огнем сожжет; а за Марфой-царевной будет трехглавый змий” [Русские народные сказки 1987: 305].

В приведенном примере показана контаминация огня и воды в образе Водяного царя, сыновьями которого являются змеи. Это позволяет говорить о том, что и сам царь является водяным змеем – хранителем вод. Змей, как известно, тесно связан со стихией огня (извергает огонь, сжигает и т.д.). Однако это существо не менее тесно связано и с другой стихией мироздания – с водой. Змей не только огненный царь, но и водяной царь. И эти черты, как отмечает В. Пропп, не исключают друг друга, а часто соединяются. Основными функциями, свойственными змею, являются: 1) похищение женщин (змея может заменять Кощей) и 2) поборы. Вторая функция заключается в том, что змей появляется в некотором государстве и с угрозами требует себе женщину для супружества или съедения, причем жертвы ведутся

к водным источникам (морю, к реке, озеру и др.) [Пропп 1986: 217 – 219; Новикова 1993: 215];

2) сакральная сила, связанная со смертью. Указанное значение активно реализуется в сказочном тексте при помощи образов проруби, озера, воды, реки, моря, ключевой воды, болота. Например:

„Раз молодец пошел гулять с царевной, ей захотелось пить, она наклонилась к воде ртом и стала пить: вдруг небольшая змейка вместе с водой попала в рот царевне, она ее проглотила, а через три дня умерла” [Русские народные сказки 1987: 311].

Интересным в этой связи является сказочный пример, насыщенный символами:

„В саду разливалась ключевая хрустальная вода... Скинула [княгиня] сарафанчик и прыгнула в воду. Только окунулась, женщина ударила ее по спине;

– Плыви, ты, – говорит, – белою уточкой! И поплыла княгиня белой уточкой” [Русские сказки. Из сб. А. Афанасьева 1987: 229].

Утка – символ молодой женщины, царевны, девушки [Слухай 1999: 13], но в то же время образ этой птицы связывается со смертью [Пропп 1986: 347]. Погружение в воду – амбивалентный символ: а) символ смерти и уничтожения, б) символ возрождения, жизни. Кроме того, купание являлось, согласно представлениям славян, одним из наиболее традиционных способов превращений [Слухай 1999: 26].

Итак, выявленные в сказочных текстах внутритекстовые ассоциативные связи „вода-черт”, „вода-сатана”, „море-змей” („змей из моря подымается”), „озеро-змея” („в озере вода заколыхалась, вышла на берег змея”), „вода-водяной” („вода закружилась и запенилась”), а также „вода-смерть”, „вода-утопление”, „вода-крепкий, беспробудный сон” указывают на то, что прекрасная водная стихия содержит в себе опасность для человека, и позволяют продемонстрировать один из основных признаков сказочных символов – их амбивалентность. В перспективе представляется возможным исследование символики первоэлементов бытия в авторских текстах, а также во фразеологических единицах русского, украинского и других языков.

Литература

Арутюнова 1984 – Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни языка // Проблемы структурной лингвистики. 1982. – М.: Наука, 1984. – С. 5 – 24; **Афанасьев 1865** – Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – В 2 т. – М., 1865. – Т. 1. – 800 с.; **Афанасьев 1868** – Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 2 т. – М., 1868. – Т. 2.; **Ахманова 1969** – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1969; **Гальперин 1981** – Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 138 с.; **Грушко, Медведев 1996** – Грушко Е.А., Медведев Ю.М. Энциклопедия славянской мифологии. – М.: Астрель, 1996. – 206 с.; **Даль 1978**

– Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – В 4 т. – М.: Рус. яз., 1978. – Т. 1. – 699 с.; **Еремина 1991** – Еремина В.И. Символика. Символ // Народные знания. Фольклор. Народное искусство. – Вып. 4. – М.: Наука, 1991. – С. 110 – 111; **Лингвистический энциклопедический словарь 1999** – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1999. – 682 с.; **Миролюбов 1996** – Миролюбов Ю. Сакральное Руси. Собр. соч.: В 2 т. – М.: Золотой век, 1996. – Т. 1. – 600 с.; **Народные русские сказки А.Афанасьева 1958** – Народные русские сказки А.Н. Афанасьева: В 3 т. / Подгот. текста и примеч. В.Я. Проппа. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1958. – Т. 2. – 509 с.; **Новикова 1993** – Новикова М. Коментар // Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. – 307 с.; **Пропп 1986** – Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.; **Русские народные сказки 1987** – Русские народные сказки / Сост. О.Б. Алексеева /. – В 2 т. – М.: Современник, 1987. – Т. I. – 1508 с.; **Русские сказки. Из сб. А.Афанасьева 1987** – Русские сказки. Из сб. А. Афанасьева / Сост. В.П. Аникин. – М.: Худ. лит., 1987. – 383 с.; **Славянские древности 1995** – Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1. – 584 с.; **Слухай 1999** – Слухай Н.В. Міфопоетичний словник східних слов'ян. – Сімферополь: Крим. навч.-пед. держ. вид-во, 1999. – 120 с.; **Телия 1986** – Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.; **Шапарова 2001** – Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М.: Астрель: Рус. словари, 2001. – 623 с.

Connotative element of meaning of language units is researched and closely connected with cultural and historical experience of native speakers as well as they emotional attitude to the reality. The hidden implications are revealed and on their basis symbolic meanings of the primary elements of existence in texts of Russian fairy-tales are presented. The opposite symbolic meanings of water are contrarily considered.

Key words: connotation, symbol, symbolic meaning, paradigm of image, text of fairy-tale.

Н.М. Лесовець (Луганськ)

УДК 811.161. 2' 373

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕКЛАМНОЇ ФУНКЦІЇ ЕРГОНІМІВ

У статті розглядаються інтра- та екстралінгвальні чинники в процесі номінації ергонімів м. Луганська. Досліджуються засоби реалізації рекламної функції ергонімів, зокрема лексичні, структурно-словотвірні, графічні засоби.

Ключові слова: онім, ергонім, мотивація, мотиваційна ознака.

Протягом останніх десятиліть в Україні зросла кількість ергооб'єктів, а з ними й найменувань у політичній, науковій, культурній, виробничій, торговельній, банківсько-фінансовій та інших сферах. Сучасні номінатори в умовах ринкової економіки прагнуть привернути увагу клієнтів до товарів і

послуг, обирають такі найменування, які б легко запам'ятовувалися й водночас слугували рекламою установі.

Мета нашого дослідження – проаналізувати лінгвальні та екстралінгвальні засоби реалізації рекламної функції ергонімів.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- висвітлити роль рекламної функції ергонімів;
- з'ясувати взаємозв'язок інтра- й екстралінгвальних чинників у номінації ергооб'єктів м. Луганська.

Мотивація найменування передбачає інформування не лише про вид діяльності підприємства, об'єкт продажу чи послуги, місцезнаходження ергооб'єкта, особливості роботи закладу, але й слугує для забезпечення рекламної функції. Вона покликана створити позитивний імідж підприємства / організації, оскільки реклама як соціальне явище містить певну систему ціннісних пріоритетів та потреб соціуму. Важливість рекламної функції підкреслює О. Карпенко, зауважуючи, що „грайливий, яскравий, привабливий ергонім виконує рекламну, агітаційну функцію, збільшує кількість відвідувачів (покупців, користувачів, глядачів) і врешті-решт зміцнює економічний успіх чи суспільний вплив носія цього ергоніма” [Карпенко 2006: 168].

Ергоніми як репрезентанти рекламної функції відображають ідеали, особливості соціального й національно-культурного життя суспільства певного історичного періоду. Ця функція також сприяє естетичній довершеності ергоніма. Щоправда, естетичні смаки підприємців не завжди збігаються із загальноновизнаними, вони репрезентують загальний культурний рівень номінаторів, іноді „красива” в розумінні власника назва навіть побічно не виконує інформативної функції. Прикладом таких ергонімів м. Луганська є: МСП „Гекс”, ТОВ „Кедо”, МПП „Люман” тощо.

Дослідниця Т. Романова стверджує, що в 90-ті рр. ХХ ст. починається період бурхливого розвитку комерційної діяльності та, як наслідок, рекламної комунікації. Саме в цей період спостерігається процес посилення рекламної функції власних назв. Авторка зауважує: „Для підвищення рекламного потенціалу власної назви компонент, що визначає тип діяльності підприємства, замінюється на більш солідний, престижний, який демонструє значно вищий статус. Так, інститути перетворюються в університети чи академії, технікуми й профтехучилища – у коледжі, заводи й фабрики – у корпорації, компанії, холдинги, магазини – у торгові центри, торгові комплекси, супермаркети, гіпермаркети, будинки культури й клуби – у культурно-розважальні комплекси чи центри” [Романова 2005: 217].

Сьогодні однією з основних функцій ергонімів є рекламна. О. Суперанська зауважує, що „коли запропонована послуга диктується передусім комерційними міркуваннями, власники починають прагнути до того, щоб клієнт ішов саме до них, а не в іншу аналогічну установу, і на допомогу економіці приходить лінгвістика” [Суперанская 2002: 56]. Для реалізації вищезазначеної функції, на думку Т. Романової [Романова 1998], використовується цілий набір різних мовних та позамовних засобів, найбільш уживаними серед яких є:

1. Лексеми, що мають особливе семантико-стилістичне навантаження, наприклад, магазин мобільних телефонів „*Нофелет*” названо за відомою

радянською кінострічкою „Де знаходиться нофелет?”. Справа наліво слово *нофелет* читається як *телефон*. У назві магазину „*Строй-ка*” відображено подвійний зміст, який виявляється завдяки використанню дефіса як графічного засобу. Семантичний зсув в ергонімі створює гру слів, привертає увагу своєю оригінальністю, несподіваністю.

2. Лексичні засоби інших мов.

Останнім часом використання англіцизмів для номінації ергонімів стає особливо поширеним. І. Шевлякова зазначає, що „паростки рідної культури пробиваються через нашарування іншомовних слів подібно до весняної трави на асфальті” [Шевлякова 2000: 59]. Причин такої експансії кілька, зокрема, розгалуження торговельних зв'язків, данина моді тощо. На думку А. Кондратової, уживання запозиченої лексики в назвах – це один з варіантів, що поєднує мовну престижність і розкриває зміст підприємництва [Кондратова 2006: 140]. Прикладом таких ергонімів м. Луганська є: центр стоматології „*Suprema*” (< англ. *supreme* ‘правитель, той, хто має владу’), автомагазин „*Auto-life +*” (< англ. *auto* ‘авто’, *life* ‘життя’), кафе „*Kiss*” (< англ. *kiss* ‘поцілунок’) та ін.

З кінця ХХ – початку ХХІ ст. мовний простір стає все більш засміченим, тому важливою постає проблема екології мови, її чистоти. Це не означає повне заперечення запозичень, але вони не повинні перекручуватися, ставати мовними покручами; наприклад, особи, які працюють з комп'ютерами, мають високий рівень знань з англійської мови, тому ергонім на позначення комп'ютерної фірми, безперечно, може мати англomовні елементи у своєму складі. Проте, якщо більшість назв міститимуть іншомовні елементи, то мовний простір буде настільки насичений чужомовною лексикою, що з часом самотніть ергонімії втратиться.

Досліджуючи цю групу ергонімів, виділяємо такі підгрупи:

а) ергоніми, утворені шляхом запозичення з англійської мови, що передаються за допомогою графіки мови-оригіналу: ПП „*American beauty*” (< англ. *american beauty* ‘американська краса’), МПП „*Axis computer*” (< англ. *axis* ‘вісь’, *computer* ‘комп'ютер’), салон краси „*GLAMOUR*” (< англ. *glamour* ‘чарівність’), магазин „*Mega sport*” (< англ. *mega sport* ‘великий спорт’), супермаркет „*SPAR*” (< англ. *spar* ‘економити, заощаджувати’) та ін.;

б) ергоніми – іншомовні слова, що передаються засобами української чи російської графіки: ПП „*Амбасадор*” (< англ. *ambassador* ‘посол’), ТОВ „*West-media*” (< англ. *west* ‘захід’, *media* ‘засоби масової інформації’), завод „*Каре*” (< англ. *care* ‘турбота’), МПП „*Стрейнджер*” (< англ. *stranger* ‘незнайомий’), нічний клуб „*Струм*” (< англ. *street* ‘вулиця’) та ін. З. Блягоз наголошує на тому, що контактування мов відбувається у вигляді взаємопроникнення мовних елементів на рівні мови й мовлення [Блягоз 1974: 146]. Автор стверджує, що таке контактування може створити змішане мовлення, а не змішану мову. З цим уже зараз можемо не погодитись, урахувавши сучасні тенденції в ергонімотворенні.

Для ергонімів вищезазначеної групи продуктивним є афікс *-лайн* (< англ. *line* ‘лінія’), який, „не маючи фіксованого написання (разом і через дефіс), передає безперервність процесу виробництва й споживання деяких груп товарів (тара, цукерки, книги та ін.)” [Дружин 2002: 288 – 289]: навчально-

торговельний центр „Буклайн” (< англ. *book* ‘книга’), ДП „Трейд лайн Луганськ” (< англ. *trade* ‘торгівля’) та ін. Продуктивним є також афікс *-ленд* (< англ. *land* ‘країна’), що „має значення місця (простору), який охоплено певним видом діяльності” [Дружин 2002: 289]: автосалон „Автоленд”, ЗАТ „Агроленд”, магазин „Радіоленд” та ін.

Відзначається значною частотою вживання також афікс *-трейд* (< англ. *trade* ‘торгівля’): ТОВ „Авіа-агро-трейд”, ТОВ „Агро-трейд”, ВКФ ТОВ „Бізнес-трейд”, ТОВ „Євро-трейд Луганськ” та ін. Остання група ергонімів усе більше збагачується кількісно, що дозволяє говорити про проблему перенасичення іншомовними назвами мовного простору міста. Афікс *сити*, що передається російською графікою (< англ. *city* ‘місто’), „передає масштабність та обсяг пропонованих товарів” [Кондратова 2006: 141]: бар „Сити”, ПП „ГолдСити” та ін.;

в) українські назви, що передаються латинською графікою: комп’ютерний клуб „Virus”, комп’ютерний клуб „Cosmos”, салон „Charm” та ін.;

г) ергоніми-гібриди, утворені шляхом схрещування частин слів англійської мови з українською чи російською: компанія мобільного зв’язку „Київстар” (< англ. *star* ‘зірка’), магазин „Джинсы Collin’s”, ТОВ „Лугойл-2000”, ТОВ „Престиж-ойл” (< англ. *oil* ‘мастило’), стоматологічний кабінет „Мастер Дент” (< лат. *dent* ‘зуб’), ТОВ „Мастер майнд” (< англ. *mind* ‘розум’), МПП „Мастер Моторс” (< англ. *motors* ‘двигун’) та ін.

Л. Синельникова сучасний інноваційний простір слушно називає „зоною ризику” [Синельникова 1999: 170], зауважуючи, що непередбачуваність у галузі словотвору зростає до екстремальності [Синельникова 1999: 186]. Цю думку поділяє й Г. Дружин, указуючи, що „інтенсивна експансія англійської мови, пов’язана з освоєнням нових ринків збуту товарів, зумовила появу екстремальних запозичень й екстремальних аббревіатур” [Дружин 2002: 289].

3. Структурно-словотвірні засоби.

Виконання рекламної функції передбачається за рахунок залучення словотвірних складників з елементами створення престижності – *інтер-*, *євро-*, *сервіс*, наприклад: ПП „Інтеркосметика”, магазин „Інтер-мода”, салон-магазин „Інтер-оптика”, ПП „Євробілдинг” (< англ. *building* ‘будинок’), ТОВ „Євродизайн”, ТОВ „Євродім”, ПП „Євроресурс”, салон краси „Євроцентр”, ТОВ „Млин-сервіс” ПП „Мобіл сервіс” тощо. Як слушно зазначає Г. Дружин, компонент *євро* найбільш пов’язаний „зі сферою пропонування будівельних робіт / послуг і активна частотність його вживання обумовлена високою якістю пропонованих матеріалів, що надходять з європейських країн” [Дружин 2002: 288].

4. Графічні засоби.

Т. Романова зауважує, що „графічне оформлення ергоніма часом буває супровідним засобом створення рекламного ефекту” [Романова 1998]. Серед графічних засобів виділяємо кілька різновидів:

а) використання зображувальних елементів, зокрема літер *ı* та *h* як „архаїчних складників кириличного алфавіту” [Романова 1998]. Так, за допомогою назви магазину „АНТИКВАРЬ” номінатори прагнули стилізувати його під старовину. Загалом, Ъ як експресема в ергонімах став уживатися

після виходу газети „КОММЕРСАНТЪ”. Назву кіоску „ЛіПОТА” номінатори запозичили з відомого кінофільму „Іван Васильович змінює професію”;

б) поєднання словесно-зображальних засобів: кіоск „БЛИНОК” (рос. графіка, на вивісці літера О вміщує зображення сонця);

в) ненормативне вживання великої літери в оформленні складних слів: ПП „ГолдСити” (англ. *gold* ‘золото’, *city* ‘місто’); ЛФ КБ „ПриватБанк”, ВАТ „ЦентроКуз” тощо;

г) уживання літери А, перевернутої догори, в ергонімі – назві мережі супермаркетів „КУРҀЖ”, що, на думку номінаторів, має передавати додаткове смислове навантаження – привернути увагу до назви закладу. Зі зміною зовнішньої форми ергоніма зазнає зміни і його внутрішня форма. О. Потебня зазначав, що „зовнішня форма нероздільна з внутрішньою, змінюється разом з нею, без неї перестає бути сама собою [Потебня 1993: 175], і навпаки, навіть найменші зміщення в слові в межах старої зовнішньої форми, зумовленої контекстом, спричиняють те, що внутрішня форма слова по-іншому „спрямовує думку” [Потебня 1993: 108];

г) модель запису, у якому український сполучник *і* витісняється на графічному рівні знаком *&*: консалтингова експертно-юридична компанія „Беликов & К” (‘Беліков і компанія’), магазин „Лелик & Болик” (рос. графіка) та ін.;

д) уживання в складі багатокomпонентних ергонімів компонентів *К, Ко* на позначення слова *компанія*: ломбарди „Ареф’єв і К”, „Мартинов і Ко” та ін.

Отже, однією з причин активного залучення у сферу сучасної ергономіації іншомовних лексем є функціонування установ в умовах ринкових відносин, що забезпечують широке співробітництво з іншими державами. По-друге, характерною особливістю йменотворчості в наш час є активність утворення нових ергонімів – запозичених лексем, що передаються засобами української чи російської графіки. Безумовно, це – okazіоналізми, які „... нерідко створюються за нетрадиційними зразками й з порушенням мовних норм, що згодом може привести до розширення способів словотвору та словотворчих типів у літературній мові” [Селіванова 2006: 424]. Дослідник В. Лопатін називає такі слова „більш потрібними в певному контексті, більш насиченими за зміслом та емоційним навантаженням, ніж звичайні, загальноновживані слова” [Лопатін 1973: 65]. Далі дослідник слушно зауважує: „Звичайно, серед них бувають вдалі, менш вдалі й зовсім невдалі. Проте ми іноді занадто суб’єктивно, упереджено підходимо до оцінки індивідуально авторських новотворів. Необхідно в кожному випадку враховувати мету, з якою такі новотвори створюються” [Лопатін 1973: 119]. Ми поділяємо думку Г. Дружина, що „...запозичена лексика концентрується в тих семантичних полях, у котрих „найбільш престижні комуніканти” (у цьому випадку завдяки багатьом причинам – бізнесмени) здійснюють вплив на бізнес і, відповідно, на способи його найменування. Воля до семантичного ризику формує особливу норму, звільнену від багатьох заборон на користь критерію персонального мотивування. Запозичення збільшують інноваційний простір норми, у якому відбувається апробація синтезу мов” [Дружин 2002: 291 – 292]. Разом з тим уживання запозиченої лексики не завжди є доречним, оскільки значення іншомовних назв часом незрозуміле споживачам.

Таким чином, ергоніми покликані виконувати рекламну функцію, що забезпечує прагматичний вплив на реципієнта. Збільшення репертуару ергонімів не завжди супроводжується дотриманням правописних, словотвірних, лексичних норм. Сучасні номінатори в умовах жорсткої конкуренції часто віддають перевагу не українськомовним, а англomовним назвам, недоречно використовують okazіоналізми, порушують правила чинного українського правопису. Усі ці явища потребують ґрунтового вивчення, осмислення, на основі чого можуть бути сформульовані рекомендації для власників підприємств стосовно добору власних назв такого типу, їх нормативного оформлення.

Література

Блягоз 1974 – Блягоз З.У. Роль иноязычной ономастической лексики в условиях двуязычия // Очерки по лексике и фразеологии. – Ростов-н/Д, 1974. – С. 141 – 146; **Дружин 2002** – Дружин Г.В. О языковых предпочтениях именования субъектов рынка (на материале города Луганска) // Науч. зап. Луган. гос. пед. ун-та. Серия „Филол. науки”: Сб. науч. тр. – Луганск: Альма-матер, 2002. – С. 287 – 292; **Карпенко 2006** – Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики: Моногр. – Одеса: Астропринт, 2006. – 324 с.; **Кондратова 2006** – Кондратова А.В. Имя собственное – эргоним как отражение ментальности современного горожанина // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: Філол. науки.– 2006. – № 11. – Ч. II. – С. 138 – 143; **Лопатин 1973** – Лопатин В.В. Рождение слова. – М.: Наука, 1973. – 151 с.; **Потебня 1993** – Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.; **Романова 1998** – Романова Т.П. Проблемы современной эргонимии // Dokument HTML. – <http://www.ssu.samara.ru/science/vestnic/> 1998; **Романова 2005** – Романова Т.П. Основные тенденции развития современной эргонимической терминологии // Ономастика в кругу гуманитарных наук: Материалы междунар. науч. конф., Екатеринбург, 20 – 23 сент. 2005 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – С. 217 – 218; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.; **Синельникова 1999** – Синельникова Л.Н. Языковые изменения конца XX века // Язык: история и современность. – Луганск: Альма-матер, 1999. – С. 168 – 204; **Суперанская 2002** – Суперанская А.В. Товарные знаки и знаки обслуживания // В пространстве филологии / ДонНУ. Филол. фак-т. – Донецк: Юго-Восток ЛТД, 2002. – С. 55 – 71; **Шевлякова 2000** – Шевлякова И. Что в имени коммерческом твоём // Новое время. – 2000. – № 17 – 18. – С. 58 – 59.

The article according connections of intra linguistic and extra linguistic features in the process of nomination of ergonyms in Luhansk. Advertis function realizations are analyzed. The wide usage of foreign lexical units, word-building and graphite ways is highlighted.

Key words: onym, ergonum, motivation, motivation feature.

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНА

У статті розглянуті семантичні шляхи термінотворення, показано процеси формування семантичної структури термінів. Акцентовано увагу на системному вивченні структурно-семантичних компонентів терміна. Досліджуються особливості впливу семантичного інваріанта терміна на формування та функціонування терміна у різних терміносистемах.

Ключові слова: термін, семантична структура, терміносистема, інваріант, спільний семантичний компонент.

Мета статті – дослідити шляхи термінотворення та механізм утворення слова-терміна. Завдання полягає в тому, щоб показати зв'язки між семною структурою та інваріантним семантичним „ядром” терміна, відстежити їхній вплив на процеси функціонування та еволюції терміна в різних терміносистемах.

Серед трактувань внутрішньої форми мови слід передовсім навести трактування внутрішньої форми слова О. Потебні: внутрішня форма слова виявляється основною ознакою слова і центром його образу, вона виступає як уявлення про предмет. Принципово, з цієї точки зору, усі слова є образними, але одні з них сприймаються такими, а інші – ні. Одночасне існування в мові слів образних та безобразних зумовлено властивостями нашої думки, яка залежить від минулого й прагне в майбутнє. Розвиток мови відбувається шляхом затемнення уявлення й виникнення, завдяки цьому й завдяки новим сприйняттям, нових образних слів [Потебня 1905: 22].

Наука і практична мова, згідно О. Потебні, мають справу із поняттям, яке „складене із ознак образу, і які об'єктивовані вже у слові” [Потебня 1922: 166].

У сучасній лінгвістиці для теорії та практики компонентного аналізу значень характерно визнання ієрархічної організації значення на основі його диференційних ознак. М. Толстой розрізняє у складі семантичних ознак, чи сем, які створюють це значення, семи двох видів – опорні (конкретні і немарковані) та супутні (абстрактні і марковані) [Толстой 1968]. Б.Потьє, а потім В. Гак вважають, що ядром значення лексеми є, імовірно, сема родового значення („архісема”), а додатковим елементом – „диференційні семи видового значення” [Pottier 1965, Гак 1971, Гак 1972]. Таким чином, у всіх цих трактуваннях простежується думка про те, що між семантичними ознаками слова існує певний взаємозв'язок, і під час розвитку й трансформування значення слова певна сема (чи група сем) відіграють певну роль.

Розглянемо процеси формування та розвитку значення. З метою виділення спільного семантичного компонента проаналізуємо термінотвірні процеси та взаємозв'язок між ними на прикладі терміна *satellite*.

У лексикографічних джерелах (New Shorter Oxford English Dictionary on historical principles, Macmillan English Dictionary) *satellite* описується так:

Satellite n. 1) A member of an important person's staff or retinue; a follower, an (esp. obsequious) underling - член штабу чи ескорту важливої персони, послідовник, (особливо – слухняна, раболіпна) незначна особа (S.T. Felstead :

„His horde of flat-footed female satellites”) 2a) *Astron.* A celestial object which orbits a larger one; esp. a moon orbiting a planet – небесний об'єкт (небесне тіло), який обертається навколо більшого, особливо – обертання Місяця (Jupiter's satellite). b) *transf.* A small or secondary building, Ireland, etc., linked with a nearby larger and more important one – маленька або допоміжна (вторинна, другорядна) споруда, острів і т.п., зв'язана з сусідньою або більшою важливою (a satellite office. T. Pynchon: „The dining-hall and its smaller private satellites”). c) An artificial object placed (or designed to be placed) in orbit round the earth or a celestial object – штучний об'єкт, розташований (чи створений для того, щоб бути розташованим) на орбіті навколо Землі чи іншого небесного об'єкту (a spy/ communications/ weather satellite, an artificial satellite). 3 a) A country or State politically or economically dependent on and subservient to another – країна або штат, політично або економічно залежні та підлеглі іншій (satellite country, State. A.E. Stevenson : „ Half of Indochina has become a ... communist satellite,“). b) A community or town economically or otherwise dependent on a nearby larger town or city – громада чи місто, економічно чи іншим чином залежні від сусіднього більшого міста чи центру (satellite community, town). 4) *Entomol.* A European noctuid moth, *Eupsilia transversa*, with a white crescent-shaped mark on the forewing – європейський нічний метелик з білими відмітинами в формі півмісяця на передньому крилі. 5) *Spectroscopy.* A spurious or subordinate spectral line; spec. one caused by an irregularity in the positions of lines in a diffraction grating – фальшива або другорядна (залежна) спектральна лінія, як спеціальне слово – що-небудь, спричинене нерівномірністю (неправильністю) в позиціях ліній у дифракційній решітці (satellite line). 6) *Cytol.* A short section of a chromosome demarcated from the rest by a constriction (if terminal) or by two constrictions (if intercalary) – коротка секція (відрізок) хромосоми, демаркована (відмежована) від решти хромосоми перетяжкою (як заключна частина) чи двома перетяжками (як проміжна частина). 7) *Anat.* Each of the cells that go to make up the membrane surrounding the nerve cell bodies in many ganglia – кожна з клітин, яка складає мембрану, прилеглу до тіл нервової клітини у багатьох гангліях (More fully satellite cell). 8) *Bacteriol.* A bacterial colony growing in culture near a second colony which is the source of a growth factor required by the first – бактеріальна колонія, яка виростає у культуру біля другої колонії бактерій, що є джерелом фактора росту і який необхідна перша колонія бактерій. 9) *Biol.* A portion of the DNA of a genom with repeating base sequences and of different density from main sequence – порція ДНК у геномі з базовими рядами, які повторюються і питомою вагою, яка відрізняється від основного ряду. 10) *Comp.* Used attrib. to designate a computer or computer terminal distant from, but connected to and serving or being served by, a main computer – використовується атрибутивно для позначення комп'ютера чи комп'ютерного терміналу, який є на певній відстані від головного (основного) комп'ютера, але з'єднаний з ним і слугує або обслуговується головним комп'ютером [NSOED 1993: 2690,2691, Macmillan 2002: 1258]. OIД дає ще одне досить розповсюджене значення (як певне доповнення до вищевказаного значення 1) – a hanger-on (прихвостень) [OIД 1998: 733] (позначимо його як значення 1 б).

Семантична структура терміна характеризується числом смислів-сем, які входять до неї. Багатозначність завжди співпадає з частотністю слова. У слові *satellite* чотирнадцять смислів, з яких дванадцять є термінологічними.

На нашу думку, для дослідження та моделювання процесу термінотворення велике значення має виявлення семантичної похідності смислів та семантичного інваріантного компонента. Розгляд семантичної структури терміна у синхронічному зрізі не дає розуміння механізму функціонування терміна у різних терміносистемах, оскільки не завжди дає можливість виявити семантичне „ядро” як спільне інваріантне значення.

Для виявлення інваріанта важливим є розгляд семантичної структури терміна у діахронічному аспекті. Так, термін *satellite* у значенні „планета-супутник” уперше використав Й. Кеплер (уперше зареєстровано в англійській мові у 1665 р.) для номінації небесних тіл, що обертаються навколо Юпітера. Така асоціація виникла у Кеплера завдяки болонському астроному Мажині, який назвав ці небесні тіла „слугами Юпітера” (*satelles, satellitem* у Давньому Римі означало „охоронець суверена” (у латинську мову прийшло, ймовірно, з етрусської – *satnal*), потім з певною генералізацією значення перейшло у французьку мову (франц. *Satellite* – сержант, судовий пристав, чи страж гвардії), а потім практично у цьому ж генералізованому значенні перейшло в англійську мову (англ. *Satellite* означало тоді „дехто, запрошений, найнятий охороняти якусь особу, йомен з гвардії, сержант, судовий пристав”)) [EDEL 1991: 5, BDWO 1991: 457].

Перехід цього терміна в інше термінологічне поле відбувся завдяки Ф. Нейманну, який вжив це слово в новому смислі – як дрібні держави, що залежать від великих країн. Важко було би пояснити велику кількість значень терміна *satellite* в сучасній англійській мові без виділення спільного інваріантного компонента у процесі термінотворення.

Таким чином, ми спостерігаємо такий семантичний перехід: на нашу думку, значення 1b є похідним від значення 1 (і виявляє безпосередній інваріантний зв’язок тільки з ним), значення 2a походить від значення 1, а від значення 2a в свою чергу походять значення 2c, 2b, 3a (а також у цьому ряді ще значення 3b і 5) і 4 (проте ці останні значення – 2c, 2b, ряд значень 3a, 3b і 5, а також значення 4 – зв’язані тільки зі значенням 2a і 1), від значення 2b походять значення 6, 7, 8, 9, 10, зі значенням 2b виявляють зв’язок значення 3a, 3b, 5 (останні три також можуть виявляти безпосередній зв’язок зі значенням 1).

Детальний семантичний аналіз однозначно дає можливість виявити інваріантний компонент, який виявляє всю сукупність сем терміна. Інваріант – це „неподільне ядро”, яке дозволяє слову існувати у певних термінологічних значеннях в різних терміносистемах. У слові-терміні *satellite* семи: 1) супутник, охоронець/ той, хто супроводжує, знаходиться дуже близько – ознака „близькості”, 2) підлегла (залежна, найнята) особа – ознака „залежності, підлеглих”, 3) охоронець, найнятий сувереном (для свого захисту) – ознака взаємопов’язаності, взаємонеобхідності. Отже, ці три семи є базовою семантичною сукупністю, яка формує інваріант та дає можливість семантично пояснити практично усі описи терміна *satellite*.

Смисли терміна *satellite* належать до різних сфер (галузей) наук – астрономії, політики, економіки, ентомології, спектроскопії, цитології, анатомії, бактеріології, біології, комп'ютерної техніки тощо. На прикладі *satellite* спостерігаємо високу здатність терміна до транстермінологізації та транспозиції спільних сем.

Як показує аналіз, серед смислів слова *satellite* є й інші граматичні класи (прикметник, дієслово): *satellite adj.* – 1) *That is a satellite to something else/ subsidiary, subordinate / associated/ ancillary* – що є супутником до чогось/ додатковим, підлеглим / зв'язаний/ підлеглий (*satellite town, satellite airfield, satellite vein*). 2) *Transmitted by satellite* – який передається через супутник (*satellite dish, satellite television, satellite photo (graph) picture*). *Satellite v.* – 1) *v.i. Orbit like a satellite. rare.* – обертатися на орбіті (виходити на орбіту) як супутник. 2) *v.t. Transmit by way of a communications satellite* – передавати через супутник зв'язку [NSOED 1993: 2691]. Пояснити семантичні зв'язки між значеннями можливо тільки через семантичні зв'язки у межах цілої лексеми, тобто розглядаючи спільну семантему, зумовлену процесом термінотворення інших частин мови.

Таким чином, спільний компонент, який формує інваріант іменника, входить до прикметника та дієслова.

Необхідність у мотивації під час створення (виникнення) найменувань є невід'ємною рисою руху людської думки в процесі пізнання будь-якої сфери. Часто при цьому невідоме порівнюється з добре відомими речами або явищами. Метафорична та метонімічна мотивованість займають важливе місце в термінотворенні.

Метафоричність у номінаціях може ускладнюватися: просте образне мотивування – це перший ступінь складності, далі йде мотивація, яка вже використовує терміни, ще більш складна мотивація базується на логічних та онтологічних зв'язках.

Метонімічну мотивованість можна простежити при утворенні неперехідної форми дієслова *satellite*. Метафорична мотивованість відіграла дуже важливу роль у створенні терміна, і її можна розділити на два основних види: 1) мотивованість, коли розвиток значення терміна йде у напрямку – від особи (значення 1 а – охоронець...) – до речей (об'єктів) у різних терміносистемах (небесне тіло і т.д. в астрономії, країна або штат у політиці та економіці, клітина в анатомії, частина хромосоми в цитології і т.д.). У цьому процесі важливу роль відіграє абстракція, яка поєднується з процесами спеціалізації / генералізації значення. У результаті дослідження виявилось, що на достатньо високому ступені абстракції відстежуємо визначальну роль інваріанта в процесі утворення терміна; 2) мотивованість, заснована на безпосередній аналогії (на другому ступені семантичної похідності, яку спостерігаємо в ентомології (наявність мітки у формі Місяця на крилі).

Наявність чи відсутність емоційний та стилістичного забарвлення має велике значення при утворенні нових смислів терміна-слова. Одне із значень *satellite* має яскраво виражене емотивне забарвлення (презирство) (значення 1 b – *hanger-on*), яке поєднується зі спеціалізацією значення. Частково емотивне забарвлення має термін у значеннях 3a, 3b.

Процес термінотворення базується на загальноповживаній лексиці як джерелі словотвірного та терміновірного явищ. Тут погоджуємося з Ю. Апресяном, який зазначив що: „Якщо семантично складні лексеми є специфічними для мови через унікальність комбінації більш простих смислів, то семантично прості лексеми виявляються специфічними для мови через унікальність їхніх смислових зв'язків у мові та культурі” [Апресян 1995: 481]. У терміна *satellite* корінь прийшов із загальнолітературної мови, і своїм першим смислом має загальнолітературне значення, а термінологічні значення з'являються у слова вже в інших смислах.

З огляду на вищевикладене, зазначимо, що дослідження семантичної структури термінів, механізму впливу мотивації на процес термінотворення, а також лексичної інваріантності та зв'язків між нею і семантичною структурою термінів, є важливими для вивчення функціонування термінів у різних терміносистемах та створення нових термінів.

Література

Апресян 1995 – Апресян Ю.Д. Избранные труды. – М.: Яз. рус. культ., 1995. – Т. 2. – 767 с.; **Гак 1972** – Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1972. – С. 52 – 69; **Гак 1971** – Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 85 – 107; **Потебня 1905** – Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков: Изд-во М.В.Потебни, 1905. – 652 с.; **Потебня 1922** – Потебня А.А. Мысль и язык. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1. – 208 с.; **Толстой 1968** – Толстой Н.И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии // Славянское языкознание. – М., 1968. – С. 55 – 71; **BDWO 1991** – Bloomsbury Dictionary of Word Origins. – London: Bloomsbury Publishing, 1991. – 583 p.; **EDEL 1991** – An Etymological Dictionary of the English Language. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 780 p.; **Macmillan 2002** – Macmillan English Dictionary. – London: Bloomsbury Publishing, 2002. – 1692 p.; **NSOED 1993** – The New Shorter Oxford English Dictionary on historical principles. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 3801 p.; **OID 1998** – Oxford Illustrated Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1008 p.; **Pottier 1965** – Pottier B. La definition semantique dans les dictionnaires // Travaux de linguistique et de litterature. – Paris, 1965. – Vol. 3. – № 1.

The article deals with the semantic ways of termformation, the processes of formation of the semantic structure of terms. The system reseach of structural and semantic components of a term is taken into account. The particularities of the influence of the semantic invariant of a term on the formation and the functioning of a term in different terminological systems are investigated.

Key words: term, semantic structure, terminological system, invariant, common semantic component.

КОГНИТИВНЫЕ СПОСОБЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ И ВЫВЕДЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЗНАНИЙ

У статті розглядаються когнітивні способи презентації та виведення мовних знань, зокрема, аналізуються когнітивна метафора і когнітивна схема, характеризуються їхні ознаки, функції, типи та можливості використання в процесі навчання студентів-філологів практичної граматики англійської мови.

Ключові слова: когнітивна/концептуальна метафора, когнітивна схема, концепт, репрезентація знань, когнітивна структура.

Целью этой статьи является раскрытие сущности концептуальной метафоры и когнитивной схемы как способов организации, презентации и получения языковых знаний в процессе обучения практической грамматике английского языка студентов лингвистических факультетов высших учебных заведений.

Охарактеризуем каждый из вышеуказанных способов.

Долгое время метафора рассматривалась как характерная черта исключительно языка, как то, что относится скорее к словам, чем к мышлению. Сегодня метафора определяется не только как языковой троп, но и как способ мышления [Lakoff 1980: 3], когнитивная способность, как способ получения человеком нового знания [Телия 1988: 4].

Среди многих видов метафоры особое значение имеет **концептуальная / когнитивная метафора** (далее КМ). Она рассматривается как основная ментальная операция, как способ познания, структурирования и преобразования существующей в сознании человека языковой картины мира, как одна из форм концептуализации, как когнитивный процесс, выражающий и формирующий новые понятия, без которых невозможно получение нового знания [Телия 1988: 7].

КМ – это явление, которое формируется не в языке, а в мышлении благодаря способности этого явления устанавливать аналогии между гетерогенными сущностями разной природы, в результате чего человек концептуализирует одну ментальную сущность в терминах другой, приспособлявая свой опыт к новым ситуациям, и в этом смысле КМ есть одним из способов репрезентации знаний в языковой форме [Краткий словарь 1996: 93].

Среди большого количества возможных назначений КМ её когнитивные и коммуникативные **функции** сводятся к тому, чтобы, во-первых, способствовать становлению концепта в человеческом сознании, его формированию и прояснению (собственно познавательная, **когнитивная функция** метафоры); во-вторых, обеспечить актуализацию уже имеющегося концепта и релативизацию его определённых сторон в речемыслительном процессе (**коммуникативная функция**). КМ – это некая модель взаимодействия концептов на основе аналогии. Она (КМ) формирует, проясняет и выражает один концепт через другой [Микитин 2002: 257 – 262].

Концептуальная информация КМ может быть выражена как вербально, так и при помощи графем, кинем и др.

Приведём примеры концептуальной информации КМ, выраженной вербально: 1. „*Irregular verbs are creative. They design their own fancy clothes. They never wear those dull uniforms! Irregular verbs are true artists! Doesn't that make you like them more?*” [Lapaire 2002: 4]. Объясняется, какой вывод могут сделать студенты и какие концепты должны сформироваться в их сознании: „*Verbs can be looked upon as persons. Their affixes are articles of clothing. Regular forms are uniforms. Irregularity is rebelliousness. Irregularity is creativity*” [Lapaire 2002: 5].

2. „*In the Complex Object the Bare Infinitive has nothing on because it pals on bad companions. The names of those guys are: to see, to watch, to hear, to observe, to notice, to feel, to make, to let, to have*”. Предполагается, что студенты должны понять, что „голый” инфинитив – это инфинитив без частицы „to” и что в грамматическом явлении „сложное дополнение” частица „to” перед инфинитивом не ставится, если он употребляется с определёнными глаголами.

Приведём пример концептуальной информации КМ, выраженной с помощью схемы (графемы) (см. Рис. 1 на следующей странице).

Рассмотрим, какие же концепты могут образоваться в сознании студентов в результате осмысления этой КМ.

Грамматические времена составляют некое грамматическое „строение” (грамматическое явление ‘*The Sequence of Tenses*’) с двумя „лифтами” (группами времён *Present/Future* и *Past* в главном предложении) и „этажами” (грамматическими временами в придаточном предложении), до которых эти „лифты” могут доехать. „Этажи” (грамматические времена) находятся в определённой иерархии. Каждый отдельный „этаж” подчиняется определённым образом предыдущему и последующему. Используя лифт *Present/Future*, можно „подниматься” и „опускаться” на любой „этаж”, то есть времена группы *Present/Future* в главном предложении могут согласовываться с любым грамматическим временем в придаточном предложении. Используя лифт *Past*, можно „подниматься” лишь на два „этажа”, то есть времена группы *Past* в главном предложении могут согласовываться в придаточном предложении лишь с грамматическими временами своей группы. Например, *Past Perfect* (в главном предложении) не употребляется (не согласуется) с *Present Perfect*, *Future Simple* или *Present Progressive* (в придаточном), т.к. они принадлежат к разным группам, но употребляется (согласуется) с *Past Simple* и *Future in-the-Past*, т.к. они принадлежат к одной группе и т.д.

Таким образом, КМ можно рассматривать как способ презентации и получения языковых знаний в процессе обучения студентов-филологов практической грамматике английского языка.

Рассмотрим теперь когнитивную схему как способ представления и выведения новых знаний.

Сегодня большинство учёных, исследующих проблему организации знаний, опираются на теорию схемы Ф. Бартлетта. Согласно этой теории, все знания человека „упакованы” в определённые когнитивные структуры, простейшей из них считается *схема (schema)*, которая является активной организацией прошлого опыта, влияющей на процессы обработки информации [Bartlett 1958: 121]; ментальной репрезентацией определённого действия (физического или умственного) [Солсо 2002: 388]; способом представления оперативной входящей информации [Schönpflug 1987: 55 – 85]; когнитивной структурой, использующейся для восприятия, организации и обработки информации [Психологический словарь 2003: 223]; структурой данных, репрезентирующих общие понятия, которые сохраняются в памяти человека [Rumelhart 1980: 33].

Когнитивную схему (далее КС) определяют как особенность извлечения и переработки информации при решении мыслительных задач, направляющих познавательную активность индивида. КС отвечает за восприятие, сохранение и преобразование информации в соответствии с требованиями отображения типичных характеристик события [Найссер 1981: 45].

Считается, что КС является одновременно как структурой, так и процессом [Rumelhart 1980: 33]. Как *структура*, КС представляет (репрезентирует) концептуальные знания человека, выстраивает знания объектов и ситуаций, событий и действий, а также их последовательность. Как *процесс*, КС помогает человеку обрабатывать входящую информацию, подводить её под категории и классы с помощью процессов концептуализации и категоризации, способствует образованию новых концептов и схем в процессе познания, облегчает понимание изучаемых явлений, а также активизирует познавательную деятельность человека.

КС владеет определёнными *признаками*, среди которых можно выделить следующие: 1) абстрактность и возможность использования в различных ситуациях; 2) неизменность каркаса и его заполняемость переменными; 3) репрезентация декларативных знаний, имеющих многоцелевое использование: что-то понять, выполнить, сделать вывод и т.д.; 4) способность облегчать выведение умозаключений; 5) возможность использования как инструмента познания; 6) способность быть активными умственными процессами [Norman 1975: 216 – 217; Rumelhart 1980: 33; Ришар 1998: 130].

Выделяют три основных типа КС: *фигуративные* (распознавание знакомых объектов и событий); *оперативные* (правила преобразования информации) и *руководящие* (планы действий в проблемных ситуациях) [Pascual-Leone 1987: 310; Холодная 2002: 115].

Мы считаем, что для обучения практической грамматике релевантными есть все указанные типы. Фигуративные схемы могут быть представлены в виде черчения или знаковых формул, сохраняющих грамматическую информацию в свёрнутом виде. В случае необходимости фигуративные схемы

могут стать оперативными, т.е. представленными вербально, например, в виде описательного правила. В свою очередь, оперативные схемы могут стать руководящими, т.е. указаниями или инструкциями к действию.

Приведём пример такой КС, которая является одновременно фигуративной, оперативной и руководящей. Рассмотрим схему типичного сложноподчинённого предложения, в котором представлено грамматическое явление „Согласование времён” (*The Sequence of Tenses*). Это предложение состоит из главного, где употреблено одно из прошедших времён, и придаточного (*the object clause*):

PRINCIPAL CLAUSE

SUBORDINATE CLAUSE

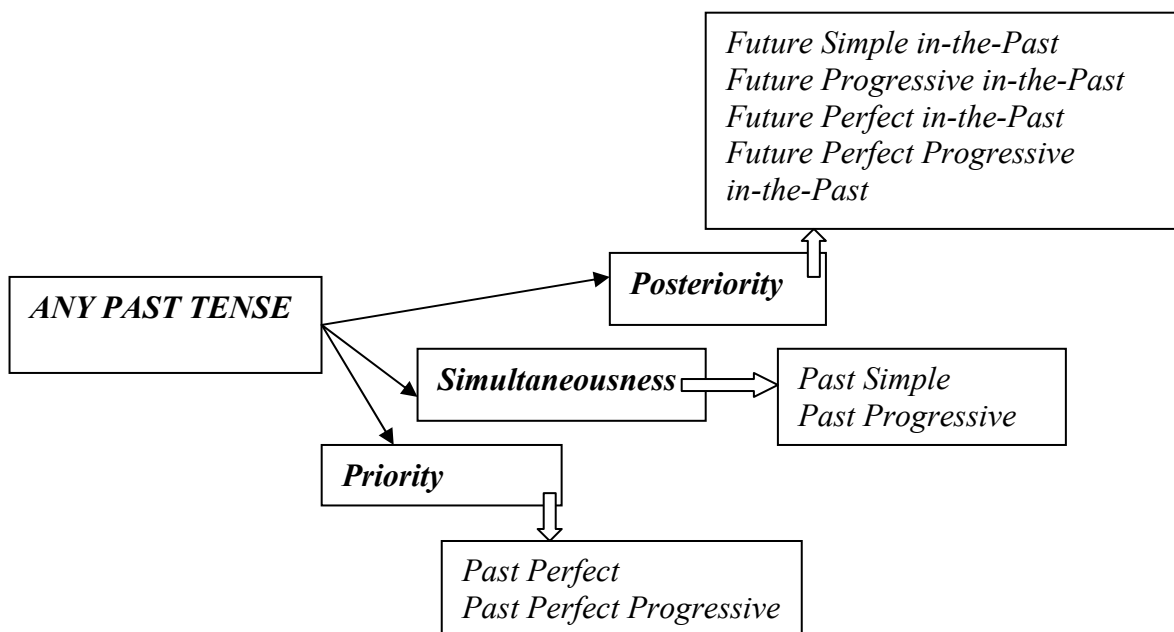

Рис. 2. Схема сложноподчинённого предложения, в главном предложении которого употреблено одно из прошедших времён

Из схемы вытекает, что сложноподчинённое предложение состоит из двух основных частей, в частности, главного и придаточного предложений. Если в главном предложении употреблено одно из прошедших времён, то в придаточном предложении также может быть употреблено одно из соответствующих прошедших времён (группа *Past*). Если действие главного предложения происходило раньше, чем действие придаточного предложения, то в придаточном предложении может быть употреблено *Past Perfect* или *Past Perfect Progressive*. Если действия главного и придаточного предложений происходили одновременно, то в придаточном предложении может быть употреблено *Past Simple* или *Past Progressive*. Если действие придаточного предложения будет происходить позднее, чем действие главного предложения, то в придаточном предложении может быть употреблено одно из времён группы *Future in-the-Past*, в частности, *Future Simple in-the-Past*, *Future*

Progressive in-the-Past, Future Perfect in-the-Past или *Future Perfect Progressive in-the-Past*.

Представленная схема является когнитивной структурой, выражающей декларативное знание (хотя при определённых условиях оно может стать процедурным), облегчает выведение знаний и формулирование грамматического правила, а значит, и стимулирует мыслительную активность студентов.

Таким образом, использование когнитивных метафор и когнитивных схем в процессе овладения практической грамматикой английского языка реализует принцип когнитивной направленности обучения, который предполагает, что студенты должны сами, в соответствии с имеющимися знаниями и когнитивными способностями, конструировать новые знания, строить свою концептуальную систему и структурировать входящую оперативную информацию с помощью операций синтеза, анализа, аналогии, сравнения, комбинирования, обобщения и т.д. Другими словами, студенты должны самостоятельно анализировать языковой материал, делать выводы, формулировать правила, т.е. активно добывать знания и расширять своё знаниевое пространство.

Перспективу дальнейшего исследования вышеизложенной проблемы мы видим в развитии фреймовых способов представления и выведения языковых знаний.

Литература

Краткий словарь 1996 – Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Наука, 1996. – 245 с.; **Найссер 1981** – Найссер У. Познание и реальность. – М.: Наука, 1981. – 230 с.; **Никитин 2002** – Никитин М.В. Метафора: уподобление vs интеграция концептов // С любовью к языку: Сб. науч. тр. – М. – Воронеж, 2002. – С. 255 – 270; **Психологический словарь 2003** – Психологический словарь / Под общ. ред. Ю.Л. Неймера. – Ростов-н/Д: Феникс, 2003. – 640 с.; **Ришар 1998** – Ришар Ж.Ф. Ментальная активность. Понимание, рассуждение, нахождение решений. – М.: Ин-т психологии ПАН, 1998. – 252 с.; **Солсо 2002** – Солсо Р.Л. Когнитивная психология. – М.: Либерия, 2002. – 600 с.; **Телия 1988** – Телия В.Н. Предисловие // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 3 –10; **Холодная 2002** – Холодная М.О. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.; **Bartlett 1958** – Bartlett, F. Thinking: An Experimental and Social Study. – New York: Basic Books, 1958. – 290 p.; **Lakoff 1980** – Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. – Chicago: Chicago University Press, 1980. – 242 p.; **Lapaire 2002** – Lapaire, J.-R. Imaginitive Grammar. The Unpublished Manuscript. – France: University of Bordeaux, 2002. – 11 p.; **Norman 1975** – Norman, D.A., Rumelhart, D.E. Explorations in Cognition // Parallel Distributed Processing. – San Francisco: Freeman. – 1975. – V. 2. – P. 216 – 217; **Pascual-Leone 1987** – Pascual-Leone, J. A Mathematical Model for the Transition Rule in Piaget's Development Stages // Acta Psychologica. – 1987. – V. 32. – P. 301 – 345; **Rumelhart 1980** – Rumelhart, D.E. Schemata: the Building Blocks of Cognition // Theoretical Issues in Reading Comprehension. – Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1980. – P. 33; **Schönplflug 1987** – Schönplflug, U. Begriffsentwicklung Zweisprachiger Kinder //

Die Rolle der Psychologie in der Sprachlerforschung. – Tübingen, 1987. – S. 55 – 85.

The article focuses on the cognitive ways of presentation and inference of linguistic knowledge, among which the cognitive metaphor and the cognitive schema are investigated. The author analyzes their features, functions and types as well as the possibility to be used in the process of English grammar acquisition.

Key words: cognitive/conceptual metaphor, cognitive schema, concept, knowledge representation, cognitive structure.

Р.Я. Дмитрасевич (Львів)

УДК 340.113(038)=111

ПЕРВИННА СФЕРА ФУНКЦІОНУВАННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

У статті розглянуто різні класифікації англійських юридичних текстів. Юридична спеціальна мова реалізується у двох реєстрах – права і правознавства. Подано класифікацію текстів реєстру права згідно з джерелами права, а також його подальший поділ на підреєстри залежно від комунікативної спрямованості. Функціонування англійських юридичних термінів аналізується в різних стилях та жанрах мови.

Ключові слова: термін, реєстр права, підреєстр, джерело права, стиль, жанр, піджанр.

Вивчення мови як засобу спілкування, передачі інформації та впливу на почуття та емоції людей у всіх галузях людської діяльності є головним напрямком сучасного мовознавства. Проте, незважаючи на велику потребу вивчення ролі термінів як носіїв професійної інформації у побудові комунікативної концепції мови, є небагато робіт, присвячених функціональному підходу до розгляду термінологічної лексики в конкретних текстах різної жанрової приналежності.

Вивчення термінів у текстах різних функціональних стилів, що відрізняються „призначенням і специфікою діяльності, за умов якої відбувається спілкування, а отже, і завданнями спілкування, завданнями функціонування мови в тій чи іншій сфері” [Кожина 1966: 32] потребує об’єднання зусиль різних напрямів мовознавства і застосування комплексного підходу до дослідження термінологічної лексики.

Функціонально-стилістичний напрям термінознавства вивчає вживання термінів у спеціальному мовленні, тобто в умовах специфічної професійної комунікації [Hoffman 1988: 130]. Одним із засадничих принципів цього напрямку термінознавства є твердження про те, що термінологія існує в двох сферах: фіксації, де терміни представлені в ідеальних умовах замкнутої системи (в спеціальних словниках тощо), і функціонування, де термінологія реалізується в оточенні інших слів, власне функціонує (це відбувається в спеціальній літературі: статтях, монографіях тощо) [Даниленко 1977: 15]. Порівняно більша значимість сфери функціонування термінів зумовлена тим,

що усі властивості і ознаки терміна проявляються тільки при його реальному вживанні в спеціальних текстах чи усних формах професійного спілкування. „Як не можна вивчати загальнолітературну мову ... лише за словниками, так само не можна вивчати термінологію, представлену одним лексикографічним жанром” [Даниленко 1971: 43].

Оскільки побутування термінів не обмежується спеціальними текстами первинної сфери функціонування і терміни вживаються в неспеціальному середовищі, наприклад, у публіцистиці та художній літературі, сфери їх функціонування поділяються на первинну і вторинну [Лейчик 1990: 82]. Отже, термінознавство у своєму побутуванні виокремлює сферу фіксації та сферу функціонування термінів, друга поділяється на первинну і вторинну.

Порівняємо цей поділ із запропонованою В. Виноградовим [Виноградов 1963: 6] класифікацією функціональних стилів залежно від функцій мови. Відповідно, з шести основних функціональних стилів [Виноградов 1955: 73] мови – розмовно-побутовий (функція спілкування); діловий, офіційно-документальний і науковий (функція повідомлення); публіцистичний і художньо-белетристичний (функція впливу) – офіційно-документальний і науковий стилі, орієнтовані на функцію повідомлення, є природною і первинною сферою функціонування юридичної термінології як сукупності мовних знаків, що співвідносяться з поняттями права і правознавства. Інші стилі формують вторинну сферу функціонування термінів.

Згідно з класифікацією В. Наєра, офіційно-документальний стиль, тобто „мова законів, судово-правових та інших юридичних документів, дипломатичних документів, договорів, угод, нот, комерційного та іншого ділового листування, офіційних постанов та розпоряджень, звітів і повідомлень”, і науковий стиль, характерний для мови монографій і дисертацій, наукових статей, наукових доповідей, рефератів, рецензій, лекцій, підручників, науково-популярної літератури і популярних доповідей і лекцій з наукових проблем, становлять сферу „професійно-ділової комунікації” [Наєр 1981: 12]. Професійно-ділова комунікація має раціональний, інтелектуально орієнтований характер, передбачає повідомлення фактів та ідей і відрізняється „актуальною точністю”. У такий спосіб спілкуються в обмеженому колі професіоналів. Професійно-діловій сфері певною мірою протиставляється сфера масової комунікації; розрахована на надзвичайно широку масову аудиторію, вона насамперед має на меті не повідомлення фактів чи ідей, а ідеологічний вплив на суспільство.

Отже, у сучасній лінгвістичній літературі тексти поділяються за різними параметрами: за професійною приналежністю (спеціальні і неспеціальні); за способом реалізації в них термінів (такі, що належать до сфери фіксації і сфери функціонування, при цьому друга буває первинною і вторинною); за типом комунікації (професійно-ділова і масова); за метою функціонування – повідомлення чи вплив (офіційно-документальний і науковий vs. газетно-публіцистичний і художньо-белетристичний) тощо. Перелічені класифікації текстів цілком релевантні для мовленнєвих творів, у яких функціонує англійська юридична термінологія, однак цей перелік не є вичерпним стосовно усіх представлених в лінгвістичній літературі способів диференціації юридичних спеціальних текстів.

Так, відомий юрист і лінгвіст П. Тірсама вважає, що в юридичній практиці виокремлюються три класи текстів: декларативні (закони, договори, заповіти), описові (судові рішення) і переконувальні (брифи й меморандуми) [Tiersma1999: 139]. У цій класифікації жанри поплутані з типами мовлення – розповідним, описовим і міркувальним; проігноровано також той факт, що деякі жанри є складними і включають усі три типи мовлення, наприклад, судове рішення має не лише описову складову, а й елементи розповіді, а також коротку декларативну частину.

Класифікація офіційно-документального стилю Р. Глезера здійснюється на основі продуктивного розмежування текстів юридично обов'язкових і таких, що не мають юридичної сили [Glaser 1979]. Перші охоплюють як тексти міжнародного, так і приватного права й орієнтуються як на колективних, так і на індивідуальних клієнтів. Однак у цій схемі не зовсім чітко визначене місце судових прецедентів, які виконують роль основного джерела права в англо-американській правовій системі.

Ступінь офіційності поклав в основу своєї класифікації юридичних судово-медичних текстів І. Бушин [Бушин 1996: 205]. Він виокремлює два типи текстів – неофіційні (тлумачні словники, навчальні посібники, статті і наукові трактати) та офіційні (висновки судово-медичної експертизи, а також нормативні документи, які регламентують її проведення).

Існування судової сфери враховує в своїх міркуваннях Д. Рід. Професійну юридичну мову він поділяє на судову (рішення); законодавчу (закони); нотаріальну (документи) і тексти юридичного листування (контракти, листи і думки) [Reed 1993: 83]. Загалом ця класифікація постає логічною, якщо не враховувати того, що подібні за багатьма мовними характеристиками контракти і нотаріальні документи необґрунтовано опинились у різних сферах.

В. Батія [Bhatia 1993: 101] поділяє письмову юридичну мову на дві сфери: до професійної сфери (*professional setting*) відносить тексти законів і контрактів, а до судової (*juridical setting*) – тексти судових рішень (*legal judgment*) і звітів (*legal case*). Суміщення в одній категорії юридично обов'язкових, укладених суддями текстів судових рішень (*judgment*), і їх переказів, виконаних іншими юристами (*case*), суперечить точці зору Д. Мадсен [Madsen 1997: 19], яка, слідом за Дж. Енгбергом, вважає, що мова права (*language of the law*) – це мова, яка встановлює правові норми, регламентує поведінку всього суспільства і окремих його членів, а юридична мова (*legal language*) – це мова, яка тлумачить суть правовідносин.

Отже, для диференціації юридичної спеціальної мови застосовують різні принципи. Ми ж дотримуємося думки, що юридична спеціальна мова реалізується в двох регістрах [Gvishiani 2000: 42] – регістрі права і регістрі правознавства. Регістр права (*register of the law*) офіційно-документального стилю формується юридично обов'язковими, або перформативними текстами, що мають офіційний характер, тоді як регістр правознавства (*legal register*) охоплює інформативні тексти, які тлумачать суть правовідносин, вони не мають юридичної сили і, відповідно, належать до наукового стилю.

Ці два регістри, що застосовуються для спеціальних цілей перебувають у досить щільному взаємозв'язку, значною мірою проникаючи одна в одну,

вони, однак, не тотожні. У зарубіжній літературі мову права звичайно розглядають як **ESP** (*English for Specific Purposes*), тоді як тексти реєстру правознавства деякі автори відносять до **EAP** (*English for Academic Purposes*) [Beasley 1993]. В обох реєстрах визначальною функцією мови визначається функція повідомлення, але в реєстрі права вона набуває відтінку обов'язковості. Як зазначає М. Кожина, „для характеристики права особливо важливим є не стільки властивості, які зближують їх з іншими формами суспільної свідомості, скільки власне специфічні ознаки: правова норма як функція відображення, вольовий елемент, особлива... регулятивна функція” [Кожина 1966: 108].

У подальшій класифікації текстів реєстра права ми спираємося на те, що в загальній теорії права [Алексеев 1999: 76 – 78] розрізняють чотири види джерел права: нормативний (нормативно-правовий) акт, судовий (правовий) прецедент, договір нормативно-правового змісту і санкціонований (правовий) звичай; перші три з них мають письмову форму вираження у вигляді текстів, яким притаманна юридична сила. Відповідно до трьох джерел права реєстр права складається з трьох сукупностей юридично обов'язкових текстів різної комунікативної спрямованості, які ми називаємо підреєстрами. Законодавчий підреєстр відображає норми права для всього суспільства, документальний підреєстр покликаний зафіксувати окремі норми права, а судовий спрямований, з одного боку, на розгляд конфлікту з приводу порушення права окремих фізичних чи юридичних осіб, а з другого боку, прагне до створення норми права, яка з часом стає обов'язковою для всього суспільства.

Аналізовані тексти належать до певних жанрів. Однак, перш ніж звернутися до них, слід відзначити „загальний незадовільний стан трактування терміна „жанр” [Комарова 1996: 34]. Так, О. Ахманова під жанром розуміє „різновид мовлення, який визначається умовами ситуації і метою вживання” [Ахманова 1966: 148]. М. Кожина розглядає жанр як „різновид літературного (в широкому значенні слова) твору, що характеризується залежно від сфери спілкування різними особливостями признання, своєрідністю форми і будови тексту в композиційно-сюжетному плані, розміром і деякими іншими ознаками” [Кожина 1966: 132]. В. Батія, слідом за Дж. Суейлзом, визначає, що в основу тексту певного жанру чи піджанру покладено чітко виражений комунікативний акт, який характеризується набором комунікативних інтенцій, володіє власною, жорсткою структурою і дотримується деяких умовностей, визнаних членами професійної спільноти, котрі своєю чергою, виробляють оптимальну структуру жанру та навчають нових членів співтовариства правилам укладання тексту певного жанру чи піджанру [Bhatia 1993: 13]. Саме це визначення, як найбільш повне, ми приймаємо за робоче.

Ураховуючи викладене, зауважимо, що кожний підреєстр можна розглядати і як жанрову групу текстів, оскільки тексти жанрів законодавчого акта, кодексу, конституції, встановлюючи норми права для всього суспільства, формують законодавчий підреєстр, або жанрову групу законів. Жанри судових рішень, указів та інших текстів, що мають нормативний характер і обов'язкові для виконання нижчих судів, утворюють підреєстр (або жанрову групу) судового мовлення. Наділені юридичною силою контракти, доручення, заповіти та інші тексти про встановлення, зміну чи припинення юридичної

відповідальності сторін формують документальний підрегістр, або жанрову групу документів.

Водночас пояснення законодавчих актів формують законодавчий підрегістр реєстру правознавства, або юриспруденції; так чи інакше скорочені або адаптовані тексти судових рішень, листування юристів з приводу судового розгляду становлять судовий підрегістр реєстру правознавства, а наукові статті і монографії можна віднести до підрегістра власне наукових текстів.

Якщо поділ на підрегістри нібито формує перший рівень текстової типології реєстру права, то подальший поділ на жанри / піджанри, яких у межах кожного підрегістру виявляється декілька, виокремлює другий рівень типології текстів. Типологічне подрібнення текстів права можна продовжити до третього рівня – рівня функціонально-стилістичних різновидів у межах одного жанру / піджанру, що представлені так званими стилями (за термінологією Дунана [Doonan 1995: 38]: „The Traditional Style”, „Modern English” і „Plain English”).

Як наслідок, неоднорідність офіційно-документального стилю (і конкретно реєстру права) можна представити такою схемою (однак зауважимо, що таку послідовність пропонуємо лише для правових текстів англійської мови): **офіційно-документальний стиль – реєстр права – підрегістр права (жанрова група) – жанр / піджанр – функціонально-стилістичний різновид тексту – окремий текст.**

На думку Н. Разінкіної, у межах офіційно-документального стилю „поділ на жанри і дотримання правил їх композиційної побудови суворо регламентовані” [Разінкіна 1989: 32], при цьому всі жанрові різновиди функціонального стилю взаємопов’язані спільною комунікативною спрямованістю, яка „визначає системність його жанрового складу і векторність тенденцій добору мовного матеріалу” [Разінкіна 1989: 33]. Враховуючи гармонічний стан жанрової сукупності кожного підрегістру, для вивчення функціонування термінології в реєстрі права на першому етапі буде достатньо розглянути мовні особливості кожної жанрової групи на прикладі одного жанру, оскільки комунікативне завдання підрегістру повторюється в усіх жанрах, які входять до нього. Який би основний жанр кожного підрегістру ми не взяли, він матиме спільну цільову настанову відповідного підрегістру, що дає підстави формулювати певні висновки з результатів, отриманих на прикладі одного жанру кожного з під-регістрів. За таких умов бажано, щоб жанр, який аналізується, належав до провідних, не був периферійним, адже відповідність комунікативним завданням підрегістру (як і реєстру загалом) в ієрархії жанрів, що його утворюють, найяскравіше виражено у провідному жанрі.

Юридичні документи є письмовими вираженнями розпоряджень однієї людини або угоди між двома чи більше особами про установлення, зміну чи припинення прав та обов’язків. Мовну ситуацію юридичних документів не можна розглядати як абсолютно унікальний і неповторний комунікативний акт, оскільки правова система жорстко регламентує подібні дії і забезпечує обов’язковість виконання тексту учасниками цієї комунікації [Madsen 1997: 17 – 27].

Звертаючись до законодавчого акту, відзначимо, що текст закону розглядається як реалізація комунікативної ситуації, за якої законодавець, викладаючи норми поведінки для всіх членів суспільства, намагається передбачити всі можливі нюанси застосування законодавчого положення [Bhatia 1993: 103]. Складна структура жанру законодавчого акту, згідно з Б. Гуннарсоном, передбачає виділення розділів трьох типів: умовні положення, нормативні положення і положення дефініції. Умовні положення фіксують умови застосування закону, нормативні положення формулюють юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства, тоді як положення дефініції подають визначання деяких термінів. Перелік дефініцій термінів, на думку юристів-укладачів законопроектів [Doonan 1995: 77], не є вичерпним списком усіх термінів, що вживаються в них, а в самому визначенні терміна нічого не повідомляється про його важливість. Як вже зазначалося, функція закріплення певного поняття за якимсь мовним знаком властива для сфери фіксації, тому дефінітивні положення законодавчих актів – це не лише сфера функціонування, а й, як пише С. Хижняк, діалектично пов'язана з нею сфера фіксації, завдяки якій законодавчі акти стають в один ряд з термінологічними словниками [Хижняк 1998: 9].

На відміну від попередніх, структура жанру судового рішення має не категорійний, а здебільшого логічний характер, що визначається природою комунікативної ситуації судового розгляду. Спираючись на міркування В. Батії [Bhatia 1993: 127–136], спробуємо сформулювати основні комунікативні ознаки жанру судових рішень. Судові рішення є джерелами права і прецедентами для наступних судових розглядів. Крім того, вони є неупередженим і достовірним описом фактів справи, аргументів судді та його рішення. Попередні судові рішення за аналогічними справами слугують інструментом для судових юристів, застосовуються для аргументації за чи проти. Урешті-решт, рішення суддів та їх адаптовані варіанти – судові звіти застосовуються як матеріал для навчання майбутніх юристів, як ілюстрація розвитку правової системи.

Ще раз виокремимо комунікативні завдання жанру судового рішення: розглянути й ухвалити рішення на користь однієї зі сторін судового процесу (безпосереднє вирішення спору); виправити, якщо така існує, помилку суду нижчої інстанції (функція корегування); сформулювати нову норму права, яка стане обов'язковою для виконання (законотворча). Дві останні функції при вирішенні важливих питань, звичайно, є прерогативою лише Верховного Суду США і Палати лордів Англії, хоча, як пише Д. Мідор, „суд проміжної інстанції не може уникнути законотворчості згідно з системою прецедентного права, навіть якщо більшість рішень, які він ухвалює стосовно порівняно маловажливих питань, і не мають значної цінності для творення прецедента” [Мідор 1991: 16].

Проаналізуємо типову структуру рішення суду. В першій частині цього тексту наводиться назва судової справи, вказуються сторони, суд і час ухвалення рішення. Друга частина є викладом суттєвих фактів, який займає декілька сторінок і має розповідний характер. Третя, вона ж основна і звичайно найбільша за обсягом, частина тексту висвітлює розвиток конфлікту між сторонами і розгляд справи нижчими судами; у ній наводяться аргументи

сторін і формулюються застосовані чи новостворені принципи права, або **ratio decidendi**. Остання (четверта) частина містить постанову суду.

Отже, відомостей про жанри реєстру права, якими володіє наука, не так уже й багато: зусиллями В. Батії вивчено лише структурний бік деяких жанрів реєстру права, але загальної картини мовних і стильових ознак кожної жанрової групи скласти ще не вдалося, хоча в кожному з жанрів реєстру права залежно від мети і завдань комунікації відбувається свідоме і цілеспрямоване застосування мовних засобів, в тому числі і термінології. Як справедливо зауважує М. Комлев, ми вдаємося до термінів, коли претендуємо на вербальну точність і міжперсональну адекватність у будь-якій спеціальній сфері [Комлев1995: 15].

Щодо ролі спеціальної термінології в офіційно-документальному стилі мовлення дотепер існують різні точки зору.

Юристи вважають, що лише професійне вживання термінології як сукупності назв юридичних понять дає змогу забезпечити визначений однозначний зміст законів і нормативних документів. Як пише М. Кожина, така „стильова ознака ділового мовлення, як точність, що не допускає інакшого тлумачення, виявляється, насамперед, у вживанні спеціальної термінології” [Кожина 1993: 179]. І конкретно про законодавчий жанр: „Реалізація низки законодавчо-ділових тем спілкування стає неможливою без вживання юридичної термінології, хоча бажано нею не зловживати” [Кожина 1993: 181]. Д. Шмельов стверджує, що присутність спеціальної термінологічної лексики є характерною ознакою лише наукового стилю, а „запровадження цієї лексики в інші типи мовлення не визначається їх функціональною орієнтацією, тобто є суто факультативним з точки зору їх іманентної природи” [Шмелев 1977: 80]. А. Суперанська зі співавторами вважають, що теорія спеціальної лексики „несумісна з теорією функціональних стилів” і „термін принципово перебуває поза стилістикою” [Суперанская 1989: 67], однак зауважимо, що стилістику наукових текстів все ж можна виокремити як самостійну дисципліну, враховуючи існування професійної розмовної мови.

Література

Алексеев 1999 – Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999; **Ахманова 1966** – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 184 с.; **Бушин 1996** – Бушин И.В. Формирование вторичных терминосистем и их специфика (на материале терминологии судебной медицины русского и английского языков): Дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1996. – 241 с.; **Виноградов 1963** – Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 255 с.; **Виноградов 1955** – Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопр. языкознания. – 1955. – № 1; **Даниленко 1977** – Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.; **Даниленко 1971** – Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971; **Кожина 1966** – Кожина М.Н. О специфике художественной и

научной речи в аспекте функциональной стилистики. – Пермь, 1966. – 213 с.; **Кожина 1993** – Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1993. – 224 с.; **Комарова 1996** – Комарова А.И. Теория и практика изучения языка для специальных целей: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1996. – 42 с.; **Комлев 1995** – Комлев Н.Г. Интержанровые границы термина // Терминоведение. – 1995. – № 2. – С. 15; **Лейчик 1990** – Лейчик В.М. Особенности функционирования терминов в тексте // Филол. науки. – 1990. – № 3. – С. 80 – 87; **Мидор 1991** – Мидор Д.Д. Американские суды. Миннесота: Уэст Паблшинг Кампании, 1991; **Наер 1981** – Наер В.Л. К описанию функционально-стилевой системы современного английского языка. Вопросы дифференциации и интеграции // Лингвостилистические особенности научного текста. – М.: Наука. 1981. – С. 3 – 13; **Разинкина 1989** – Разинкина Н.М. Функциональная стилистика английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – 182 с.; **Суперанская 1989** – Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.; **Хижняк 1998** – Хижняк С.П. Формирование и развитие терминологичности в языковой системе (на материале юридической терминологии). Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Саратов, 1998. – 38 с.; **Шмелев 1977** – Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. – М.: Наука, 1977. – 166 с.; **Beasley 1993** – Beasley C.J. Making Connections. Providing Language Support in Commercial Law.// g. Steft (Ed), TESOL: Making Connections. Proceedings of the ACTA and WATESOL National Conference (Vol 2, pp.19-25), Jan 21st-25th, Perth, 1993; **Bhatia 1993** – Bhatia V. K. Analyzing Genre: Language Use In Professional Settings – London and New York: Longman. 1993. – 246 p.; **Doonan 1995** – Doonan E. Drafting. – London: Cavendish Publishing Limited, 1995. – 257 p.; **Glaser 1979** – Glaser R. Fachstill des Englischen. Leipzig, 1979. – 208 s.; **Gvishiani 2000** – Gvishiani Natalya. Modern English Lexicology: Vocabulary in use. М.: Изд-во МГУ. – 2000. – 221 p.; **Hoffman 1988** – Hoffman L. Kommunikationsmittel (Fachprache), Tübingen: Narr, 1988. – 307 s.; **Madsen 1997** – Madsen D. Towards a Description of Communication in the Legal Universe // Fachsprach. – 1997. – Vol. 1 – 2. – S. 17 – 25; **Reed 1993** – Reed D. Some Terminological Problems of Translating Common Law Concepts from English to French // Sonneveld H. B. & Loening K. (eds.) Terminology: Applications in Interdisciplinary Communication. Amsterdam: Benjamins, 1993. – P. 79 – 85; **Tiersma 1999** – Tiersma P.M. Legal Language-Chicago and London: The University of Chicago Press, 1999. – 314 p.

Various classifications of English judicial texts are analyzed in the article. Special judicial language is used in two registers: register of the law and legal register. The classification of the texts of the register of the law according to law sources and the division of the register into sub registers according to communicative aim are shown. The article deals with the functioning of English law terms in various styles and genres of the language.

Key words: term, register of the law, subregister, law source, style, genre, subgenre.

ЖАРГОН НАРКОМАНІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-МОВНЕ ЯВИЩЕ

У статті досліджуються деякі особливості жаргону наркоманів. Зазначено головні причини появи основних лексичних та фразеологічних одиниць. Підкреслено та систематизовано їхні специфічні функції.

Ключові слова: наркотик, наркоман, наркоманія.

Розвиток нашого українського суспільства та поглиблення контактів із світовою спільнотою, окрім багатьох позитивних наслідків, породжують також і деякі небажані, проігнорувати які, однак, неможливо. Можна стверджувати, що саме мовний лексикон виступає досить універсальним індикатором соціальних проблем, зокрема таких, як міжнародний тероризм і невіддільне від нього зло – розповсюдження наркотиків.

Тож плідна боротьба із цим соціальним негативом може бути успішною лише при досконалому вивченні як основної суті цих проблем, так і їх специфічних нюансів. У сучасному українському мовознавстві жаргон наркоманів досліджують Л. Ставицька, С. Пиркало, Н. Шовкун, В. Мокієнко, Є. Отін та ін. Вони приділяють увагу аналізу деяких неологізмів та лексичних і фразеологічних одиниць в лексиці наркоманів.

Метою цієї статті є подальша систематизація жаргону наркоманів як соціально-мовного явища. В основі цього жаргону лежить лексика, якою й послуговуються у своєму спілкуванні ті люди, які безпосередньо пов'язані або з уживанням, або, принаймні, із розповсюдженням наркотиків. Сюди також входять ще й описи типових ситуацій та відчуттів, тим чи іншим чином пов'язаних із специфічною дією галюциногенних речовин та препаратів.

Речовини, що мають наркотичний вплив на людський організм, відомі дуже давно. У давні часи опій та його похідні входили до класичного складу так званих відьомських мазей. У романі М. Булгакова „Майстер та Маргарита” подібну мазь використовувала героїня роману перед тим, як полетіти на Бал Сатани. З давніх джерел специфічної народної та окультної літератури встановлено відповідний рецепт такої мазі. До її складу входять виключно наркотичні рослини, які здатні привести в процесі їх вдихання або при внутрішньому прийомі до втрати свідомості або контролю над собою.

Про аналогічний рецепт засобу для „польоту на шабаш” згадується у відомому романі Шарля де Костера „Легенда про Уленшпігеля та Ламме Гудзака”. Там цей рецепт готує фламандська відьма, мати близької подруги Уленшпігеля – Катрина.

Такі компоненти напою, як коноплі та мак, що використовувалися як галюциноген, на думку багатьох дослідників, і є поясненням такого феномену, як „політ на шабаш”. Про подібні властивості рослини, відомої в слов'янських країнах, як конопля, ще в доколумбові часи знали індійці Південної Америки, а також народи Індії, Китаю, Тибету, Африки та ін.

Наркотик, який готують із стебел і листя коноплі з невеликим додаванням квіток, називається „марихуана” (на сленгу наркоманів – „травичка, травка, сіно”). Смолиста речовина, яку збирають з верхівок трави

канабісу, називається „гашиш”, а також: „анаша, банг, кіф, хуру, харас”), на сленгу наркоманів, відповідно, „план”, „дур”, „бруд”.

Калабіюди вживають з їжею, питвом, але частіше вдихають при палінні. „Марихуану” змішують із тютюном та виготовляють кустарні сигарети, які довші від звичайних. До того ж ці сигарети згорнені косо, що на сленгу не лишилося поза увагою, відповідно, – „закосити”, або „курити косяк”.

Під час Першої світової війни спалах наркоманії спостерігався в Європі, США, Канаді. Уже в ті часи наркомани вживали всі нині відомі препарати опію („морфін”, „героїн”, „кодеїн” тощо). Ця „епідемія” вивела поняття „наркоманія” за межі медицини, таким чином відкривши соціальне коріння зловживання наркотиками.

Поширенню наркотиків значною мірою сприяє ряд психологічних моментів, зокрема бажання досягти почуття повного душевного розслаблення, прагнення до творчого „натхнення”, „ясності думок”, вираження своєї незалежності, а іноді й опозиційного ставлення до навколишнього середовища. Соціологи стверджують, що до наркоманії призводить прагнення втекти від проблем сьогоденного життя, тривог, можливих негараздів, а також невпевненість у завтрашньому дні, відсутність перспективи, цілеспрямованості й реальних планів на майбутнє. Із цього часу наркоманію вже не можна було віднести до поодиноких випадків, що не мали масового характеру застосування.

Спочатку це був морфій (він знімає біль і викликає відчуття ейфорії) та кокаїн. При цьому морфій, який є похідним словом від „морфін”, тобто алкалоїд опіумного маку [Велика ...1981: 466], вводиться до організму за допомогою уколів, а „кокаїн” засвоюється через слизову оболонку носа. Саме тоді вчені з’ясували, що вживання наркотиків викликає так звану наркотичну залежність. Наркоман уже не в змозі самостійно відмовитися від уживання цього зілля і, найголовніше, згоден платити будь-які гроші, йти на будь-які злочини заради того, щоб придбати необхідну дозу.

Крім того, з’ясувалося, що виготовлення наркотичних речовин обходиться набагато дешевше за їхню роздрібну ціну. Неабияку роль у розвитку проблеми наркоманії відіграли й успіхи органічної хімії. Це дало змогу із звичних природних речовин, таких, як коноплі та мак, отримувати сильні, невідомі раніше, так звані „важкі” наркотики – „героїн, ЛСД” і тощо. Окрім того, є ще „середні” наркотики – „марихуана, опій”. Їх, зазвичай, курять. Таким чином, нині головною проблемою стало зловживання вже не лише „чистими” медичними препаратами, але й штучно, подекуди кустарно виготовленими речовинами з маку та конопель. З’являються такі слова, як „рубінівка” – висохлий маковий сік, а також „шала, дрян” – це недостатньо оброблені препарати з конопель, які не викликають необхідного наркотичного ефекту.

Можливість отримувати постійні надприбутки (їхня загальновізнана сума у світовому масштабі вже давно перевищила 300 млрд. доларів щорічно) призвела до того, що ще в тридцяті роки ХХ століття виникли транснаціональні кримінальні синдикати, які мали величезні фінансові та бойові можливості. Саме голови таких синдикатів і отримали назву „наркобарони”, а те, чим вони займалися, – не що інше, як „наркобізнес”.

Досить часто стосовно таких людей можна почути й інше визначення – „наркоманія”.

Звернемося до тлумачення терміна „наркотик”. У медицині „наркотиками” називають фармакологічні засоби, призначені для наркозу. Без них сьогодні неможливо уявити проведення цілого ряду хірургічних операцій. Усесвітня Організація Охорони Здоров'я подає таке визначення: „Під наркотиками розуміють усі речовини, які внаслідок своєї хімічної природи змінюють структуру або ж функції живого організму, при цьому такі зміни особливо добре відбиваються на почуттях, настроях, свідомості або ж інших сферах людської психіки, а також на поведінці” [Ставицька 2000: 154].

Велика Медична Енциклопедія так трактує це поняття: „Наркотичні засоби (синонім – наркотики) – термін, що використовується в медицині стосовно лікарських засобів, які викликають певні порушення свідомості, моторики й окремих видів чуттєвості” [Велика ...1981: 481].

Таким чином, наркотики – це найбільш сильні й небезпечні психоактивні речовини (ПАР). Проте існує також слабка група ПАР, яку ще домінують як „речовини, які викликають задоволення”. Їх важко зарахувати до справжніх наркотиків – це кава, чай, тютюн, алкоголь.

„Кофеїн” міститься в продуктах харчування та в таких напоях, як кава, какао, кола. Кофеїнова інтоксикація полягає у відчутті людиною такого стану: настрої стає ейфорійним (на сленгу – „*тащуся*”), підвищується активність, спостерігається приплив сил, зростає енергія.

Кожен наркотик викликає характерний для нього стан інтоксикації, який часто супроводжується порушенням свідомості, чіткості мислення та світосприймання. Ступінь наркотичної інтоксикації залежить також від способу введення наркотика, зовнішнього втручання, соматичного й психічного стану особи, що вжила наркотик. Перша фаза опійної інтоксикації, або „прихід” (на сленгу наркоманів), продовжується від 40 секунд до 3-х хвилин. У другій фазі, яка на сленгу визначається, як „кайф”, з'являється почуття захоплення, радості та багато інших приємних відчуттів, які хворим взагалі важко описати.

Таким чином, наркотична лексика на сьогодні міцно ввійшла до сучасної загальноживаної мови. Відповідно має існувати велика кількість виразів, які відображають специфіку цього явища. Носіями жаргону, передусім, є люди, які розповсюджують або ж уживають наркотики.

За допомогою жаргону речі, що належать до світу наркотиків, набувають специфічних назв і характеристик. Наприклад: „баян”, „автомат” – шприц; „іній” – кокаїн. З'явилася велика кількість слів, що характеризують дії, пов'язані з пошуком наркотичних речовин: „замутити” – придбати. Незважаючи на те, що виготовлення наркотиків – досить складний і тривалий процес, на відповідному сленгові він позначається звичним і простим словом – „варити”. Досить уживаним у наркотичному світі є вираз: „нарити кумар”, тобто знайти наркотик. А також похідні поняття: „кумар” – наркотичне сп'яніння; „кумарити” – перебувати у стані ейфорії, „очумілості”.

Стосовно ж самого вживання наркотиків, то найбільш характерними є такі слова: „вмазатися” – вжити внутрішньовенно; „пихнути” – викурити наркотик; „догнатися” – вжити додаткову дозу наркотика. Відповідний жаргон

також містить у собі опис відчуттів, пов'язаних із уживанням наркотиків: „від'їхати”, „забалдіти”, „відірватись” тощо. Образне й містке слово „сидіти” означає регулярне вживання наркотиків, наркотичну залежність.

Специфічний лексикон містить у собі визначення стану, у якому може перебувати людина під дією наркотиків. Наприклад: „удовбаний” – той, що знаходиться під дією наркотиків; „дах поїхав” – стан наркотичного психозу.

Використання жаргонізмів у мові виконує кілька головних функцій. Перша функція – н о м і н а т и в н а.

Більшості упорядників словників важко було однозначно дати визначення словам, що позначають різноманітні відчуття. Це свідчить про те, що в літературній мові немає слів, які б адекватно відповідали жаргонізмам і становили б певний синонімічний з ними ряд. При цьому фразеологічна конструкція була, так би мовити, засобом вираження у мові суб'єкта й об'єкта дії, при якому підмет при перехідних і неперехідних дієсловах позначається називним відмінком, а прями́й додаток – знахідним відмінком. Деякі номінації з'являються для того, щоб уникнути використання в мові загальновідомого слова або мовного штампу, які вже задалегідь містять у собі певну оцінку, наприклад: „посадити на голку” або „підсісти на голку”, „курити травку”, а також такий образний вираз, як „політ на шабаш”, „зіграти у піжмурки” – загинути від отруєння, „навести маклі” – з'ясувати, де можна придбати наркотик.

Друга функція – г е р м е т и з а ц і я м о в н о г о с п і л к у в а н н я.

Той, хто говорить, переслідує дві головні цілі: приховати зміст розмови від інших і дізнатися, чи причетний співрозмовник до світу наркотиків („Бажаєш відірватися?”). Так само – „кайфування”, що позначає ейфорію в поєднанні з почуттям фізичного та психологічного комфорту без необхідності дієвості та спілкування. Або, скажімо, такий термінологічний сленг: „Балдіємо?” У першому випадку відбувається конспірація протизаконних дій, у другому – виконуються соціальні закони групової психології – чітке розмежування на „свій-чужий”.

Третя функція – м о в н а е к о н о м і я.

Мовна економія яскраво представлена, зокрема, в таких жаргонних словах: „інсулінка” – шприц, наповнений дозою інсуліну, „шпильки” – голки, „нарик” – людина, яка повністю наркотично залежна, „фурмижник” – погана людина, яка продає неякісний наркотик. До цієї групи можна також віднести й такий жаргонізм, як „наркота”, тобто наркотики безвідносно до їх конкретного виду. А ось, наприклад, „соломка” – це вже цілком конкретний наркотик, який готується зі стеблин і листя сухого маку.

Масове розповсюдження отримало таке жаргонне слово, як „глуки” – наркотичні видіння. Із ним пов'язане таке поняття, як „глучити” – бачити галюцинації. Досить розповсюдженим є також слово „ломка” – головний біль, страшний біль у м'язах. Конфлікт між наркоманами позначається словом „заваруха” або „запара”.

Характерним також є й те, що сама поява фразеологізмів та стійких словосполучень досить часто спричинена змінами в суспільному житті народу, виникненням таких умов, у яких соціальна значимість слів настільки велика, що вони набувають рис символічності. Це, зокрема, цілком стосується такого

загальноживаного інструмента, як медичний шприц. У Великій Медичній Енциклопедії зазначається, що „шприци – це інструменти для дозованого введення у тканини організму рідких лікарських засобів. Шприци, подібні до сучасних зразків, з'явилися у другій половині ХІХ століття” [Велика ... 1981: 481].

На сьогодні медичний шприц уже не викликає у широких колах суспільства аналогії тільки з медичним інструментом (як це було близько 40 років тому), а швидше він асоціюється зі знаряддям наркомана. А це вже суто соціальне явище. Цікаво, що наркотичний жаргон має здатність періодично оновлюватися та трансформуватися в часі. Так, наприклад, протягом 1920 – 1940-х рр. дуже популярним було слово „марафет” – тобто морфій. Проте нині це слово практично вийшло з ужитку. Те саме стосується й дієслова „ширяться”. Його значення – „вживати наркотики за допомогою уколів”. Або ж іще одне слово, яке вже практично не використовується у мові – „ширя” – що означає виварений опій.

Одним із перших сленгових понять наркоманії (воно нараховує близько ста років) можна назвати „малинку”. Так ще наприкінці ХІХ ст. в Москві та Санкт-Петербурзі називалося зілля, яке використовувалося для сильного наркотичного одурманювання сторонніх (небажаних) клієнтів. Відомий письменник, знавець міських нетрищ, В. Гіляровський писав: „...Я мовчав. В голові промайнуло: кінці в воду, напій з „малинкою” [Гіляровський 1968: 99].

Таким чином, зазначимо, що лексична система значною мірою породжена об'єктивними категоріями оточуючого нас об'єктивного світу – соціальними чинниками. Слово може багато чого розповісти і про суспільство, і про час, у якому воно виникає й функціонує.

Специфіка нашої доби полягає в тому, що в художню літературу, драматургію й кінематограф масово та міцно увійшли детективні твори нового типу – кримінальні романи й фільми. Їх герої – це вже не ті благородні лицарі та неквапливі сищики-джентльмени на зразок Шерлока Холмса, а „наркодилери”, „наркобарони”, „наркобоси”, а також ті, хто веде з ними безкомпромісну боротьбу.

Отже, наркоманська лексика, деякі приклади якої наведено вище, – це явище соціальне, драматичне, а відтак, воно вимагає глибокого вивчення та детального аналізу.

Література

Анісімов 1974 – Анісімов Л.Н. Наркотики: правовий режим. – Л.: Мед. л-ра, 1974. – 140 с.; **Велика Мед. Енцикл. 1981** – Велика медична енциклопедія. – М., 1981. – 923 с.; **Гавенко 2003** – Гавенко Л.В. та ін. Наркологія. – Х.: Медицина, 2003. – 210 с.; **Гіляровський 1968** – Гіляровський В.А. Москва и москвичи. – М.: Моск. рабочий, 1968. – 425 с.; **Даль 1981** – Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка. – М.: Рус. яз., 1981. – 960 с.; **Льохін 1969** – Льохін І.В., Петров Ф.І. Словник іноземних слів. – М.: Рад. енцикл., 1969. – 780 с.; **Позняк 2001** – Позняк В.Б. Лексикони психіатрії Всесвітньої організації охорони здоров'я. – К.: ВООЗ, 2001. – 309 с.; **Словник 2003** – Словник жаргонізмів наркоманів та виниклих від них одиниць молодіжного сленгу / <http://annababina.narod.ru/slovarik1.html>; **Ставицька 2000** – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики. – К.:

Наук. думка, 2000. – 220 с.

The article researches some dialects peculiarities of the drug-smuggling speech. There are main reasons of lexical and phraseological units appearances which outlined and systematized their specific functions, have been denoted.

Key words: narcotic, drug addict, drug addiction, narcotism.

О.В. Лаврова (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.2

КОНЦЕПТ ЖУРАВЕЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ

У статті розглядається концепт журавель в народних віруваннях України. Висвітлюється причини та засоби застосування концепту на прикладі приказок, прислів'їв, пісень, танцю.

Ключові слова: концепт, журавель, танець, Україна, аїст, лелека, бусол.

Концепт – основне семантичне поняття в когнітивній лінгвістиці. Поняття концепту поки що не має однозначної дефініції. Під терміном „концепт” розуміють то загальне поняття (у переважній більшості праць), то комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет (А. Вежбицька), то „ментальний прообраз” (нерозчленоване уявлення про об’єкт), ідею поняття й навіть саме поняття [Кочерган 2003: 25]. Він має двоїсту сутність – психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого – він має певне ім’я в мові.

Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – рядова, звичайна людина, не „творець культурних цінностей” – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї (Ю. Степанов).

О. Селіванова пропонує таке визначення: „Концепт (від лат. *conceptus* – поняття) – інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам’яті, яка містить сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п’яти психічних функцій свідомості і позасвідомого” [Селіванова 2006: 256]. Чітких критеріїв для виділення концептів, розроблених методів їх вивчення, прикладів повного аналізу концептуальної системи конкретної мови поки що немає. Найвідомішою стосовно одиниць культури в рамках однієї мови можна назвати теорію концепту Ю. Степанова. Крім того, концепт у трактуванні Ю. Степанова швидше дифузний, розмитий, ніж чітко окреслений; він представлений не тільки самим ключовим словом (котре швидше виконує роль семантичного „фокуса”), але й цілою групою споріднених, близьких за значенням або контекстуально зв’язаних слів, тому є доцільним звертати увагу й на дериваційні, і на фразеологічні зв’язки [Ужченко 2005: 39].

У структурі концепту Ю. Степанов виділяє насамперед „значення” і „смісл”. Значення слова (обсяг поняття – „предмет або ті предмети, до яких це слово правильне”) експлікує звичайна його дефініція. А смісл включає історію концепту, яка зазнала „компресії”. У базових концептах (ключових словах культури) відбито національне сприйняття світу, концентровано виражено духовно-емоційний досвід усього етносу.

Журавель – базовий концепт нашої етнокультури. Концепт *журавель* увібрав у себе найдавніші уявлення людей про природу, світ і його місце в них. Він узятий на озброєння психологією, оскільки відбиває глибини свідомості й підсвідомості, лінгвістикою й етнолінгвістикою, тому що мовне й екстралінгвальне поєдналося в ньому в нероздільний образ відданості й вірності, асоціюється з новим життям (*журавлі прилітають весною і приносять немовлят*).

Мета розвідки – розглянути концепт *журавель* на основі народних вірувань України (у контексті етнокультур інших народів).

Концепт *журавель* глибоко закорінений в українську етнокультуру, формує розлогий словотвірний ряд: *журав, журавець, журавка, журавлення, журавлиця, журавіна, журавлиний*, утворює зменшено-пестливі назви: *журавлик, журавличок, журавочка*, має численні паралелі в інших слов'янських мовах: рос. *журавль*, біл. *журавель*, бол. *жéрав*, улюблений фольклорний та літературний образ: *Де журавка ходила, там пшениця вродила* (пісня); *Над річкою, над бистрою там журавка купалася* (А. Метлинський); *Був собі журавель та журавочка* (Г. Барвінок). Численні стійкі народні порівняння з концептом *журавель*: *довгоногий як журавель, нипає як журавель, скрипить як журавель над криницею, стоїть як журавель на варті, унадився як журавель у коноплі, ходить як журавель по болоті* (О.Юрченко, А.Івченко). Невичерпний синонімічний „журавлиний” ряд фольклорних, поетичних і діалектних назв – *веселік, чорногуз, бусел, бусол, бузько, гайстер, бушель, жабоїд, лелека, боцюн, боцян, дзьобун*. Дуже багато світлих епітетів до концепту *журавель*: *журавель – довгоногий, дзвінкоголосий, довгоносий, ширококрилий, красивий, високий, гарний, стрункий, крилатий, веселий, добрий, улюблений, весняний... Як хороше, коли в осінній млі, летять ширококрилі журавлі* (А. Малишко); *лелека – білий, довгоногий, зажурений, засмучений, зморений, одинокий, поважний, самотній, старий, сумний, чорний, чорнобровий... І той у небі зморений лелека, і те гніздо лелече на стовпі* (Л. Костенко) [Бибик 1998: 336].

У Словнику української мови наводяться варіантні, співвідносні форми іменників чоловічого (*журавель*) та жіночого (*журавлиця*) родів. *Журав* супроводжується ремаркою „рідко” й ілюструється фольклорним прикладом – *Журав грає, журав грає, журавочка скаче* (Чубинський), а *журавка* – ремаркою „розмовне”; підтверджується також фольклорним прикладом та сучасною поезією, тобто на тлі стилістично нейтрального *журавель* слова *журав* і *журавка* сприймаються як забарвлені, оцінні лексеми. У мові фольклору, у народнопісенних типових формулах здебільшого діє тенденція до підрівнювання граматичних форм – іменників чоловічого й жіночого родів, причому одна з форм може бути загальноновживаною, а друга –оказіональною: *Ходив журав по горі, /А журавка по другій* [Єрмоленко 1987: 38]

Жодною ремаркою не супроводжується лексема *журавлиця*, хоч ця назва менш поширена, ніж *журавка*. З позначкою „розмовне” біля слова *журавка* важко погодитися, тому що вся фольклорна й літературно-художня практика освячує його як народнопоетичну мовну одиницю. Її позитивна оцінна семантика зумовлює, зокрема, багатство відповідного словотвірного гнізда у фольклорній системі. У словнику Б. Грінченка вміщено також слова *журавина*, *журавиночка* з посиланням на матеріали П. Чубинського. Цей фольклорний варіантний ряд можна було б доповнити іменником у формі чоловічого роду *журавлик*: *Взяв собі жону / У морі на дну / Взяв у сватики / Ще й журавлики* [Єрмоленко 1987: 39].

Семантичним навантаженням цього образу у фольклорі можна пояснити, очевидно, розгалужений синонімічний ряд *журавель*, *журав*, *журавлик*, *журавка*, *журавлиця*, *журавина*. Ці слова входять у систему української літературної мови як стилістичні народнопоетичні засоби.

Журавлиний ключ, який пролітає в небі, мабуть, нікого не залишить байдужим. Значущим виявляється перший приліт *журавлів*. За поведінкою птаха угадували погоду, наближення весни: *журавель прилетів – теплинь приніс*. Його культурологічне тематичне поле включає такі „споріднені” назви: *журавель*, *весна*, *радість*, *вітер*, *щастя*. *Журавлів-веселиків* зустрічали приповідками: *веселику, веселику, на тобі на гніздечко, мені на здоров'ячко*. Примічали, чи високо летить журавлиний ключ (*на погожу й ранню весну*), чи низько (*на пізню й холодну*). У народі спостережено, що прилітає *журавель* через тринадцять тижнів після Різдва. Відліт *журавлів* у вирій – найяскравіша ознака закінчення теплого періоду року. Якщо комусь, стверджувала повідка, пощастить першим у селі побачити весняного *лелеку* й тричі присісти, прикривши ноги, той протягом року не хворітиме. Львів'яни переконані: побачити *журавля* в леті – на щастя, а сидячого – на лихо. За народними переконаннями, побачивши навесні першу ключку *журавлів*, не можна промовляти вголос *журавель*, бо журитимешся весь рік. Широко відоме повір'я, що *журавель* може спалити хату, якщо зруйнуєш його гніздо чи забереш пташенят [Войтович 2002: 404 – 405].

В Україні ось уже кілька століть поспіль широко святкують по селах приліт *журавлів*: *Чорногузе-дядьку, / Зроби мені хатку, / І ставок, і млинок, / І цибулі грядку!* [Борейко 1989: 36]. В українському сільському середовищі і в наш час широко знані, зберігають привабливість й уявлення, згідно з якими новонароджені діти з'являються на світ за допомогою птахів, тварин, з дерев, води та стихії. Стійкість цих уявлень зумовлена перш за все тим, що вони побутують у вигляді лаконічних висловів, які легко згадуються й відтворюються оказіонально й найчастіше застосовуються в діалогах між дітьми раннього віку кожного нового покоління та дорослими. Діалог будується за схемою: запитання дитини типу „Звідки взяли мене?” і відповідь-обман, яка у своїй основі має пояснювальну формулу-фразу про те, що дитину *Бусол приніс, Журавель приніс, Журавлика вловили, Аїст круг почоту зробив* [Ужченко, Ужченко 2005: 23, 131 – 132].

Журавлі-аїсти-лелеки приносять дітей. Українці думають, що вони зимують у вирії: восени вони відносять туди грішні душі, а весною приносять звідти нові „душі дітей, які будуть народжуватися весною і літом”. На сході

України зафіксовані вченими численні евфемізовані міфологеми про народження дітей: *журавель приніс, журавель на крилах приніс, журавлика ввіймати* (народити дитину), *аїст приніс, аїст упустив, аїста ждати* (бути вагітною).

На Луганщині мовці теж удаються до стереотипу „птахи приносять дітей”. У різних населених пунктах нашого краю записані евфемістичні вирази: *журавель на крилах приніс* (Нижня Дуванка), *журавлика вловили* (Попасне), *чорногуз підкинув, лелека приніс, лелека приніс з теплих країв* (Бобрик, Осинове, Шульгинка). Дія стереотипу „проглядає” і в інших обманювальних формулах, як-от: у доброму побажанні народити дитину (*щоб не довелося вам довго аїста ждати!*), у делікатній сфері – бути вагітною, чекати дитину (*аїста ждати*) [Горпинич 2001: 456].

Журавель – народний сюжетний танець, який згадується в бурлескно-трагедійній поемі „Енеїда” І. Котляревського в описі розваг, влаштованих Дідоною на честь троянців: „Тут інші журавля скакали. / А хто от дудочки потів”. Важливі подробиці щодо звичаю подав у коментарях до „Истории Малой России” Д. Бантиш-Каменський. По-перше, він спостеріг, що „Журавля” починають вести після становлення факту цнотливості нареченої. По-друге, стисло охарактеризував саме дійство: усі гості беруться міцно за руки, танцюють і співають: *Та внадився журавель, / Та до наших конопель, / Таки, таки цибатий, Таки, таки носатий* [Курочкін 2001: 56]. По-третє, історик відзначив „недобропристойність” подальших куплетів цитованої пісні, звинувативши в цьому „п’яних бабів”.

Образ *журавля-боцяна*, крім весілля, зустрічається в різних ритуальних циклах українців: різдвяно-новорічному, великодньому, поховальному („*ігри при мерці*”), родильно-хрестильному тощо. Мотив *журавля* популярний у календарних (особливо весняних) піснях, простежується в інших розділах і жанрах пісень, музичного фольклору, в ігровому репертуарі дітей та дорослих. Одинадцятитомний „Словник української мови” визначає танець „*Журавель*” як народний сюжетний танець, в якому танцюючі зображують *журавлів*. Це слушна, але неповна характеристика. Названий танець можна визначити також як хоровод, основною формою якого був ланцюг взаємопов’язаних учасників, що рухалися по колу або змієподібно, прямою лінією, завивалися спіраллю тощо. „*Журавель*” міг бути й незамкнутим у формі *журавлиного* ключа. Основна вимога до учасників танцю – колективізм, злагодженість рухів у повній відповідності до ігрової програми, яку задає вигадливий і досвідчений вожак-протагоніст веселого гурту. Синхронізувати дії під час „плетення *журавля*” допомагали різні способи зв’язку танцюристів: за руки, під руки, за плечі, за пояси, за одяг тощо. Тут доречно згадати і вказівку Хв. Вовка про те, що даний танець – це варіант кола, болгарського хоро, виконання якого супроводять різними еротичними рухами, як наприклад хапанням один одного за сороміцькі місця. З погляду наукового підходу цікаво пов’язувати інтимне підґрунтя танцю-гри „*Журавель*”. Усе вказує на те, що цей птах став весільним символом зовсім не випадково. Уважно вивчаючи світ навколишньої природи, наші далекі предки, очевидно, звернули увагу на цікаві шлюбні танці *журавлів*, що відбувалися навесні й на початку літа. Зібравшись десь на рівному майданчику, згряя пернатих утворювала коло, у середину якого по

черзі вискакувало кілька птахів, щоб своєрідними скоками, помахами крил і трубними звуками привабити до себе шлюбного партнера. У народних уявленнях українців *журавлі*, що ведуть моногамний спосіб життя, зажили слави вірності, а тих, хто її порушив, убивають гострими дзьобами на журавлиних судах, на котрі збираються птахи з усієї околиці. У східнослов'янській традиції *журавель* – міфологічний, чудесний птах, який володіє особливою фертильною силою. Порівняльний аналіз дозволяє реконструювати давній зв'язок *журавля* з культом язичницького Рода й рожаниць. *Журавель*, припускають деякі дослідники, був однією з зооморфних іпостасей поганського Рода як творця і продовжувача життя. І тоді легше зрозуміти, чому обрядові танці, присвячені цьому птаху, краще збереглися на Подніпров'ї, в околицях літописного міста Родень – головного центра вшанування поганського Рода.

В українських народних піснях, приурочених до важливої події пологів, *журавель* прямо асоціюється з чоловіком, який після успішного завершення вагітності намагається поновити статеве життя з дружиною: *Ой дождався до неділі. / Да придибав журавель до породіллі. / Ось іди, журавель, іди до діток, / Ось іди, журавель, іди до діток, / Ще не загоївся мій животок, / Да вже шостої да неділки / Да придибав журавель до породільки / Годі ж тобі, журавель, іти до діток, / Ужже ж загоївся мій животок* [Курочкін 2001: 59].

Образ *журавля*, як зазначалося вище, семантично близький до образу *бусла* (*буська, лелеки*), який в українців уособлює символ добробуту, провісника народження дітей. Проте між названими птахами є й певна відмінність, що виявляється в розподілі ролей. Якщо *лелека* приносить уже народжених дітей, то *журавель* ніби виконує прокреативну місію, здійснює статевий контакт і запліднення.

Концепт *журавель* – базовий концепт, константа, тобто такий, що існує постійно або, у крайньому разі, тривалий час (Ю. Степанов). Він – носій значного етнокультурного змісту, світлий поліфункціональний символ в Україні.

Література

Биби́к 1998 – Биби́к С.П. та ін. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.; **Боре́йко 1989** – Боре́йко В. Не можна кривдити лелек // Людина і світ. – 1989. – Серпень. – С. 34 – 37; **Войто́вич 2002** – Войто́вич В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **Горпи́нич 2001** – Горпи́нич В.О. Словник географічних назв України. – К.: Довіра, 2001. – 526 с.; **Єрмо́ленко 1987** – Єрмо́ленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 38 – 39; **Куро́чкін 2001** – Куро́чкін О. Прадавній весільний танець-гра „Журавель”(„Бусел”) // Берегиня. – 2001.– № 31. – С. 53 – 60; **Кочерга́н 2003** – Кочерга́н М. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003.– № 5. –С. 25; **Селіва́нова 2006** – Селіва́нова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К. – 2006. – 716 с.; **Ужче́нко 2005** –Ужче́нко В.Д. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. Лексикологія. Фразеологія: Посіб. для магістрантів. – Луганськ, 2005. – 148 с.; **Ужче́нко, Ужче́нко 2005** – Ужче́нко В.Д., Ужче́нко Д.В.

Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ. – Альма-матер, 2005. – 263 с.

The article deals the concept of crane on the ukrainian ethnocultyra. It also expounds the reasons and means of take advantage of concept for example proverbs, sayings, songs, dances.

Key words: concept, crane, dance, Ukraine, stork, swan, bird.

О.М. Пашенко (Київ)

УДК: 811.16 – 115

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ФІТОНІМИ АФРОАЗІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

У роботі представлено дослідження східнослов'янських фітонімів-запозичень у порівняльно-історичному та семантичному аспектах й подано моделі формування їх семантики.

Ключові слова: фітоніми, східнослов'янські назви рослин, семантична деривація, діахронічна модель семантичних змін, індоєвропейські корені.

Упродовж свого історичного розвитку завдяки економічним, політичним та культурним зв'язкам між народами збагачувалася та розвивалася лексика кожного окремого народу. Шляхи й засоби формування української, російської та білоруської фітонімічної номенклатури не обмежувалися лише східнослов'янськими джерелами. Вивчення напрямів розвитку фітонімічної лексики дозволило встановити інші її витoki. Основними джерелами проникнення ботанізмів у східнослов'янські мови є інші мови індоєвропейської мовної сім'ї (у тому числі інші слов'янські мови) та мови ряду сімей, що мали тривалі контакти з індоєвропейськими мовами. До мовних сімей, що збагатили східнослов'янську ботанічну номенклатуру новими назвами, належать тюркська, дравідійська, уральська, індіанська та ін.

Метою даної статті є аналіз регулярних семантичних транспозицій в діахронічному аспекті при розгляді утворення запозичених фітонімічних назв рослин афроазійського походження.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що до цього часу дослідження семантики й словотвору східнослов'янської фітонімічної номенклатури переважно обмежувалися лише аналізом лексики в синхронії, у той час як питання діахронічних семантичних трансформацій і досі є недостатньо вивченими.

Вивчення сучасних досліджень з семантичної деривації груп лексики окремих мов і груп мов дозволяє стверджувати, що будь-які узагальнення фактів у цьому напрямку потребують схем, які передавали б процеси значенневих перетворень у структурі вихідних слів у схематизованій формі, тобто моделювання. Тільки за такої умови можна відтворити процес еволюції лексичних мікросистем в усій його цілісності.

Маючи на увазі лексику як систему, ми виявляємо в індоєвропейських та неіндоєвропейських словах перш за все ті аспекти семантики, які пов'язують їх з іншими словами. Ними є ряд важливих параметрів лексичного значення, тобто семантичних ознак, компонентів у семантичній структурі кожного слова, за якими слова поєднуються у великі класи за семантичною схожістю. Так, для дієслів руху цими параметрами є „дія”, „переміщення”, „спосіб переміщення”, „суб'єкт дії”, „об'єкт дії” та ін.; для іменників на позначення частин тіла – „предмет”, „клас предметів (частини тіла)”, „розряд (кінцівка, орган та ін.)”.

Будуючи моделі семантичної деривації, ми виявляємо правила семантичних зсувів, закономірності перебудови структури слів, у даному випадку – неіндоєвропейських, що започаткували розвиток назв рослин. Таким чином, установлюються загальні моделі таких семантичних зсувів, що надають слову нових значень та виявляють семантичне співвідношення між вихідним та похідним від нього словом.

Фітоніми-запозичення афроазійського походження потрапили до української, російської, білоруської мов з арабської, берберської, гебрайської мов через численні посередництва. Ці назви рослин були утворені за моделями *рослина* → *рослина*, *рослина* → *рослина*₁. Так, арабське *harṣōf* „артишок, *Synara Scolymus*” через іт. *carciofo* і *articioco* „тс.” та польське п. *karczoch* „артишок” було запозичено в українську мову, де зберегло своє значення: укр. [карчоха] „артишок”, [карчоx] „тс.” [Етимологічний II: 398], що підтверджує наявність моделі: *рослина* → *рослина*.

Арабська назва рослини *gurgum* „куркума” через новолатинську мову (нлат. *curcuma* „тс.”) потрапила в східнослов'янські мови: укр. *куркума* „трав'яниста рослина родини імбірних, з коріння якої добувають жовту фарбу й пряну приправу для їжі, *Surguma L.*”; рос. білор. *куркума* „тс.” [Етимологічний III: 155]. Збереження вихідного значення цієї назви дає підстави віднести її розвиток до схеми *рослина* → *рослина*, оскільки обидва значення дорівнюють одне одному.

У слов'янські мови укр. *мальва* „рожа, *Alcea L.*; калачики, *Malva L.*”; рос. *мальва* „рожа”; білор. *мальва* „калачики” [Етимологічний III: 374; Фасмер М. II: 564] потрапили з латинської мови (лат. *malva* „мальва”, як і гр. *μαλάχη* „мальва”), що походять від гебр. *mallūah* „мальва, калачики” з частковою зміною звучання і з семантичним зсувом – за формою (схожістю плодів калачиків і мальви), хоча загалом семантичний розвиток цих фітонімів укладається в схему: *рослина* → *рослина*.

Арабськими за походженням є сучасні східнослов'янські назви рослин укр. *люфа*¹ „однорічна рослина з родини гарбузових, *Luffa Cav.*”; рос. *люффа* „тс.” [Етимологічний III: 331]. Арабська назва *lūfa*^h „люфа” через іспанське *lufa* „тс.” та новолатинську наукову номенклатурну назву рослини *luffa* „тс.” започаткувала сучасні українські та російські назви рослин. У цьому випадку також зберігається семантична модель цих назв: *рослина* → *рослина*.

Східнослов'янські назви рослин укр. *каштан* „дерево, *Castanea Mill.*, плід цього дерева брунатного кольору”; рос. білор. *каштан*) через польське й чеське посередництво запозичено з німецької мови (нім. *kastanie*, заст. *kastane*) та через лат. *castana* зводиться до гр. *κάστανον* „каштан”, запозиченого з ар.

kastana „тс.”. Тобто в усіх запозичених мовах значення назви рослини залишилося незмінним, модель його семантичного становлення також відповідає типу: **рослина** → **рослина**. На слов'янському ґрунті сформувалися назви укр. [каштанчик] „гвоздики бородчасті, *Dianthus barbatus* L.”, [каштанець] „тс.” [Български II: 344; Етимологічний II: 411 – 412] на тій підставі, що форма цих рослин (невеликий розмір) нагадує малий каштан. Зміна значення формально відбита за допомогою суфіксів **-чик**, **-ець**. Отже, тут семантичний розвиток можна передати схемою: **рослина** → **рослина₁**.

Назви рослин укр. *лілія* „*Lilium* L.”, [лелія, лилея, лилія, лилияс] „тс.”; рос. *лилия* (заст.) *лилея*; білор. *лілія*, *лілея* „тс.”, як відомо, запозичені з латинської мови (лат. *lilium* „лілія”) через німецьку або грецьку мови й походять, на думку ряду етимологів, з якоїсь східної середземноморської мови. Джерелом цих назв вважається єгипетське *hrrt* (копт. *hrgri*, *hlēli*), що пов'язане з хам. *iliei* „квітка”, берберським (*alili* „олеандр”) [Български III: с. 403; Етимологічний III: 261; Verneker E. I: 721]. У цьому випадку є підстави вважати, що вихідне значення „квітка” звузилося до позначення окремого виду – *лілеї*, тобто модель розвитку семантичного значення виглядає таким чином: **рослина** → **рослина₁**.

Розвиток семантичного значення інших східнослов'янських назв рослин відбувся за загальною моделлю **рослина** → **рослина** з деяким відхиленням, що відбилося у звуженні значення рід – вид. В арабській мові *kurkum* означало „шафран”, у латинській *crocus* „крокус; шафранова фарба”, від яких походять сучасні східнослов'янські назви укр. *крокіс* „шафран, *Crocus* L.; медунка м'якенька; софлор красильний; нагідки лікарські”, [кракіс] „нагідки лікарські: софлор красильний; медунка м'якенька”, [крокіш] „тс.”, „медунка лікарська”; [крокізь] „нагідки лікарські”, [крокіш, крукіш, крукуш] „тс.”, [крокос] „сафлор красильний, енотера дворічна”, *крокус* „шафран; медунка м'якенька”; рос. *крокус* „шафран”; білор. *крокус* „тс.”, *кракос* „нагідки” [Етимологічний III: 101]. Видозміна відбулася на підставі кольору (подібність кольору квітів рослини або плодів), тобто модель семантичного розвитку рослин можемо схематично передати так: **рослина** → **рослина₁**.

Фітоніми, утворені за моделлю **ознака** → **назва за ознакою**, за кількісним складом належать до найменшої групи: укр. *банан*; рос. *банан*; білор. *банан* „тс.” [Етимологічний I: 132; Этимологический I: 2, 31], що є запозиченнями з французької мови. Французька назва *banana* „банан” походить від порт. *banana* „банан”, яке прийшло з африканської мови баконго і пов'язане з ар. *banan* „палець”, що дозволяє припустити походження назви за подібністю плоду до пальця. Вирішальною ознакою даних фітонімів є форма, завдяки якій було названо рослину *банан*. Модель формування назви можемо подати так: **частина тіла** → **форма** → **назва за формою**.

Українські назви *коралина* „сніжнягідник білий” та *кораловець* „кораловець”, *коральковець* „тс.” [Етимологічний III: 121] є місцевим утворенням за допомогою суфіксації (**-ин(а)**, **-ець**) та складної суфіксації (**-ков-ець**) на основі подібності кольору та форми рослини до коралів. Первинно в арабській *ḡagal* значило „дикий камінь, кремінь”, але згодом у грецькій та латинській мовах відбувся семантичний зсув з позначення каміння на подібні за виглядом вапнисті відклади: гр. *κοράλλιον*, *κουράλιον* „корали” та лат.

corallum „тс.” Тобто сучасні назви укр. *коралина*, „сніжнягідник білий, *Sumphoricarpus albus* Blake (*Sumphoricarpus racemosus* Rich)”, *кораловець*, *коральковець* сформовані за подібністю до форми, кольору схожих з ними об'єктів із паралельною суфіксацією. Їхній семантичний розвиток у змодельованому вигляді можна подати таким чином: **предмет → ознака → назва за ознакою**. Різновидом цієї моделі є підмодель **речовина → ознака → назва за ознакою**.

Назви укр. *ладанник* „чист, *Cisstus* L.”; рос. *ладанник*; білор. *ладаннік*, похідні від *ладан* „ароматична смола, яку використовують для куріння в релігійних обрядах”, були запозичені через грецьку мову із семітських мов: ар. *lādan* „запашна смола” ассір. *ladunu* [Български: 264; Етимологічний III: 181]. Назви *ладанник* та ін. є суфіксальними дериватами від назви *ладан* „речовина із специфічним запахом”, саме ця ознака стала мотивуючою в найменуванні рослин із схожим запахом. Номінація вказаних фітонімів відповідає моделі: **речовина → ознака → назва за ознакою**.

Формування семантичної структури лексеми *пижмо* сходить до гебрійського *besem* „пахощі”, які свідчать про те, що спершу ця назва ще не позначала певної рослини, а поширювалася на духмяні речовини. Назва слат. *pisatum* звузила своє значення лише до позначення однієї речовини – мускусу. У германських мовах (двн. *Visamo*, нвн. *Visam*) це значення не змінилося й залишилося в західнослов'янських мовах (польській, чеській, верхньолужицькій), звідки потрапило у білоруську ст. *пижмо* та укр. *пижмо*¹. Лише на західнослов'янському та східнослов'янському тлі виникла назва рослини, у якій підкреслюється особливість дії цієї рослини (здатність випромінювати запах мускусу) укр. *пижмо*² „*Tanacetum* L.; адакса мускусна; юриня волошкава; морківник”, [пижма] „гадючник в'язолистий; деревій звичайний; шандра”; [пизьмо] „пижмо”, [пїжма, пїжмо, пїзма] „тс.”; рос. *пижма* „деревій”, [пижмачка] „адакса мускусна”; білор. *пїжма* „тс.” [Етимологічний: 367]. Особливість цього семантичного перетворення полягає в називанні об'єкта за характером дії: **речовина → ознака → назва за ознакою**.

До підгрупи, що розвивалася за моделлю **тварина → суб'єкт → об'єкт → назва за об'єктом**, можемо віднести східнослов'янські назви рослин, що виникли на слов'янському ґрунті: укр. *верблюдка* „*Corispermum* L.; волошка розлога”; рос. *верблюдка*; білор. *вярблюдка* „тс.”, що були утворені за допомогою суфіксації (-к-) від зоонімічної назви „верблюд” [Етимологічний: 351; Нейштадт М.И.:224]. Первинна назва „слон” зазнала семантичного зсуву на підставі уявної схожості слона й верблюда за розміром: праслов. *velьbQdъ < vьlbQdъ є запозиченням з готської мови (гот. *ulbandus* „верблюд” через грецьке посередництво гр. ἐλέφας, ἐλέφαντος „слон” прийшло із східних мов, де грецькому ἐλ відповідає артикль ар. al або хам. elu „слон”, а εφας - єг. āb(u) „слон”. Як відомо, у східнослов'янських назвах *верблюдка* – це суфіксальне утворення, що супроводжує семантичний перехід з назви тварини (тобто суб'єкта) на назву рослини (об'єкта) на тій підставі, що означені рослини є їстівними для верблюдів. Схематично цей процес можемо відбити таким чином: **тварина → суб'єкт → об'єкт → назва за об'єктом**.

Підвидом цієї моделі є модель *тварина* → *форма* → *назва за формою*, за якою розвивалися фітоніми укр. *барбарис* „Berberis L.” [*барбариск, барбарисник, берберис, байбарис, байбарис, берберис, берберус*]; рос. *барбарис*, [*берберис*]; білор. *барбарыс* [Етимологічний: 140; Этимологический: 42], що також становлять собою запозичення із східних мов: нлат. *berberis* дослідниками здебільшого пов’язується з ар. *berbāṡis* „вид черепашки”. На східнослов’янському ґрунті назва видозмінилася на підставі схожості *барбарису* з черепашкою (ягода барбарису схожа на черепашку) відмічаються різновиди назви *барбарис* – деривати: *барбариск, барбарисник*, що були утворені за допомогою суфіксів (**-к, -ник**). Згодом схему розвитку даних рослин можемо зобразити моделлю: *тварина* → *форма* → *назва за формою*.

Отже, закономірності засвоєння східнослов’янськими мовами фітонімів з афрозійських мов полягають у такому: запозичення відбулися шляхом їхньої безпосередньої адаптації та через посередництво інших мов, а саме: романських, германських, грецької та ін.; процес проникнення цих запозичень у східнослов’янські мови має основні напрямки, що вкладаються в такі моделі: *ознака* → *назва за ознакою*, *речовина* → *ознака* → *назва за ознакою*, *речовина* → *колір* → *назва за кольором*, *тварина* → *суб’єкт* → *об’єкт* → *назва за об’єктом*, *тварина* → *форма* → *назва за формою*, *рослина* → *рослина*, *рослина* → *рослина₁*, *частина тіла* → *форма* → *назва за формою*, *предмет* → *ознака* → *назва за ознакою*.

До цієї групи ми відносимо також назви рослин, що походять з невідомого середземноморського джерела. Такими вважають укр. *квасоля*, *квасолина*, *Phaseolus L.*, [*квашоля*] „квасоля”, [*красоля, пасоля, касуля, фасоля, фасуля, фізола, фізоля, фасуля, хвасоля*] „тс.”; рос. *фасоль*; білор. *фасоля*, [Етимологічний: 416] що через мови-посередники (польську, середньовісньонімецьку *fasōl*), від лат. *phaseolus* „квасоля зводяться до гр. *φάσηλος* „тс.”). Оскільки семантичних змін не відбулося, схематично стан семантичної структури означених назв можна передати як *рослина* → *рослина*.

З невідомої середземноморської мови через посередництво німецької (нім. *Levköje*), латинської (лат. *leucoion* „левкой”), грецької *λευκόιον* „біла фіалка” були утворені також сучасні східнослов’янські фітоніми: укр. *левкой* „матіола, *Matthiola R. Vr.*”, рос. *левкой*; білор. *ляўконія* „тс.”. Як зазначено в Етимологічному словнику української мови [Етимологічний: 207], грецька назва зумовлена білястим забарвленням листків і фіалковим запахом левкої, тобто назва була утворена за схемою *рослина* → *рослина₁*, ускладненою зсувом *ознака* → *назва за ознакою* (тобто за кольором і запахом).

Згідно з Етимологічним словником української мови [Етимологічний: 548], укр. *м’ята*, *Mentha L.*, [*мнята, м’ятва, мятка*]; рос. *м’ята*, білор. *м’ята* „тс.” через посередництво германських мов (гот. **menta*, двн. *minza*, дин. *mintā*) запозичено з латинської мови (лат. *ment(h)a*), як і грецька назва *μίνθη*, походить з якоїсь до індоевропейської мови середземноморського ареалу, тобто доведення семантичної зміни при утворенні фітоніма видається неможливим. При проникненні в східнослов’янські мови значення ботанізма залишилося незмінним. Схематично розвиток цієї групи лексем можемо позначити таким чином: *рослина* → *рослина*.

Отже, характерним у підгрупі східнослов'янських рослинних назв середземноморських запозичень є походження назв з невідомого джерела та розвиток за мотиваційними динамічними семантичними моделями: *рослина* → *рослина*, *рослина* → *рослина*₁.

Таким чином, шлях запозичення тієї чи іншої назви рослини в східнослов'янські мови не впливає на характер адаптації їхньої семантичної структури в цих мовах, що знайшло прояв у схожості властивих їм моделей семантичних трансформацій.

Література

Български 1971 – 2002 – Български етимологичен речник / Съст. В.И. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев. – София: БАН, 1971 – 2002. – Т. 1 – 6; **Етимологічний 1982 – 2004** – Етимологічний словник української мови: В 7 т. // За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982 – 2004. – Т. 1 – 4; **Нейштадт М.И. 1963** – Нейштадт М.И. Определитель растений средней полосы Европейской части СССР. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Учпедгиз, 1963. – 640 с.; **Фасмер М. 1986 – 1987** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4; **Этимологический 1974 – 2002** – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд // Под. ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 1 – 29. – М.: Наука, 1974 – 2002. **Berneker E. 1924** – Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. В. – Heidelberg: Winter, 1924. – 760 s.

The investigations of Eastslavonic names of plants in comparative-historic and semantic aspects, diachronic models of semantic changes are presented in the given research.

Key words: names of plants, Eastslavonic names of plants, semantic word-formation, diachronic model of semantic changes, Indo-European roots.

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ

В.Д. Ужченко (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЯ В КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОМУ ПІСЕННОМУ ДИСКУРСІ

У статті аналізується смисл, семантична структура традиційних стійких народнопоетичних мовних формул („фразеологізмів”), витворених багатоміковим поетичним генієм етносу, способи їх уживання в пісенному календарно-обрядовому дискурсі, робиться спроба їх когнітивно-культурологічної інтерпретації.

Ключові слова: фразеологізм, слово-концепт, прецедентні тексти, календарно-обрядовий дискурс, мовно-фразеологічна картина світу.

Етнолінгвістичне осмислення глибин традиційного пісенного слова в слов'янській народній поезії, зокрема в українській, знаходимо в працях О. Потебні, І. Франка, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Сумцова,

А. Кримського, М. Рильського, В. Жайворонка, С. Єрмоленко та ін. Лексико-фразеологічне поле обряду в контексті народної культури розробляється групою М. Толстого (С. Толстая, О. Гура, А. Журавльов, Г. Плотникова), з'ясовується механізм конструювання вторинних семіотичних систем, пов'язаних з передачею культурної інформації у вигляді концептів, стереотипів, зокрема польською етнолінгвістичною школою (Є. Бартмінський, Р. Небжеговська), триває вивчення семантики слова в матеріальній і духовній культурі сучасною ареалогією (М. Гаврилук, П. Гриценко, М. Никончук, П. Романюк, В. Конобродська), детальніше див. [Тищенко 2001]. Різними школами й напрямками досліджуються мотивація традиційних смислів, набір диференційних ознак семем, амплітуда коливання опорної лексеми, зв'язок і взаємопереходи між різними обрядовими кодами, реконструкція етнографічних та фольклорних фактів, ізоморфізм мови й культури. Важлива при цьому єдність універсального та ідіоетнічного. Континуальність світу „бере верх над спробами представити його дискретно” (Н. Арутюнова).

Виразно архаїчні, календарно-обрядові пісні з їх анімізмом, анімізмом та антропоморфізмом, витоки яких сягають праслов'янської та спільнослов'янської доби, були безпосередньо пов'язані із сільськогосподарськими роботами окремої пори року, супроводжувалися певними звичаєвими обрядодіями. Незважаючи на прийняття християнства і – як наслідок – двовірство, у народу залишається основна стрижнева лінія давнього вірування – природопоклонство, що пережило тисячоліття, відтворюючись у народних піснях, фразеологізмах, пареміях, загадках, етносимволіці. Веснянки (про кохання, родинне життя, закликання весни та закінчення веснянок), колядки та щедрівки (господарю та його родині, господині, парубкові, дівчині), петрівчані, русальні, купальські, численні жнивварські пісні (серед них власне жнивні, зажнивні та обжинкові), косарські та гребовецькі пісні представляють увесь світоглядний спектр наших прашурів, їх художньо-поетичне мислення, поетичні погляди українців (слов'ян) на природу. Пісні виразно пронизують язичеські вірування: анімістичне обожнювання природи, культ предків, численні антропоморфні образи Весни, Купали, Коляди, Коструби, Шума – останнього з персоніфікованим образом шуму першої зелені. Вислови *шуми весняні*, *шуми зелені* переростають межі пейзажного опису, бо в них „конденсується зміст слова обрядового, слова-дії, слова-віри, слова-символу” [Єрмоленко 1999: 42]: „Нумо, нумо, заплітати Шума! У нашого Шума зелена шуба”. *Шум, який ходить по діброві*, – це назва міфологічної істоти, пов'язана з язичницькими віруваннями слов'ян у водяників, русалок тощо. Міфологічний „Шум” утілюється в дівочий танок з Шумом і Шумихою як Дніпро, що „вбирається в зелень своїх лук та островів, шумить навесні прибутною водою...” [Максимович 2002: 41]. Із часом календарно-обрядові образи почали своєрідно співіснувати з християнськими календарними комплексами – Трійцею, Пасхою, Іоанном Хрестителем, Меланкою та ін.

Джерелом пропонованого дослідження обраний збірник „Календарно-обрядові пісні” (К.: Дніпро, 1987), куди ввійшли кращі зразки української календарно-обрядової поезії, пісні й фольклор, що супроводжують польові роботи (у статті подається сторінка збірника). Мета розвідки – проаналізувати

фразеологічне розмаїття обраного жанру пісень з огляду на їх творця – українського етносу, показати його як частину національної свідомості, як систему найдавніших поглядів на окремі календарні періоди трудової діяльності, як генетичну пам'ять поколінь, утілену в народнопоетичні стійкі формули-універсалії.

У кожного народу – своя мовна картина світу, своя ментальність; у кожного пісенного жанру – своє коло мовних етнокультурних знаків. Відзначимо вербальні маніфестації (архетипні символи чи окремі концепти) календарно-обрядових лексем, які, виступаючи константами української етнокультури, формують своєрідну календарно-обрядову картину світу в пісенному дискурсі. Серед них виборні слова – мовно-естетичні знаки українського довкілля з виразною конотацією, детермінованою в піснях мовною компетенцією суб'єктів-виконавців: *брід, веснянки (веснівки, гайвки, гайлики, гайліки, галагілки* – обрядові пісні зустрічі весни, воскресіння природи), *весна, верба, гай, зірка, ряс, полк, міст, вінок (віночок, віноньок), калина, кладка, старости, шлюбоньок, луг, Дунай (розлив, повінь, дунаї* – море, озеро, будь-яка річка, джерело, колодязь, навіть маленька криничка – усе це *дунай, дунаї), слід (слідочок), вода, русалка, дзвін*. Спираючись на антропометризм, анімістичний світогляд виражається в психологічному паралелізмі насамперед у колі флоросимволіки: опозиція людина [*родюча сила, здоров'я, оберіг, молодість*] / верба реалізує свою семантику в лексико-константних фольклористичних образах-зіставленнях типу *верба – вода* (– Ой не стій, вербо, над водою), *верба – зелений – ліщина – червоний – калина* (На зелену да ліщиночку, На червону да калиночку), в асоціатах-римах (Пойду я до броду по воду), *нічка – петрівочка – дівочка (Мала нічка петрівочка, Не виспалась наша дівочка)*. Зозуля кує в колі таких образів-констант символічного тематичного ряду, як *калина – луг – гора (горонька) – ячмінь (ячменець)* (Там на гороньці дві зозулоньці в ячменці, 321); контекстуальних символів-синонімів: *ластівка, сокіл, птичка, соловейко* (А соловейко гніздо в'є, сива зозуля переб'є, 121): окультурений простір: *вулиця, біля хати, на калині, лісочок, садочок* (Прилетіла зозулечка з темного лісочку, сіла, пала, закувала в зеленім садочку, 120); антитеза: *зозуля кує / зозуля не кує* (життя – смерть). *Обжинковий вінок* у жнивварських піснях набуває етнокультурного повносилового відзначення поряд із жнивварськими етносимволами, обрядодіями, предметним кодом, вербалізованих знаками *поле (чисте поле), снопи, нива (нивонька), обжинки, зажинки, женці (женчики), жати (вижати), дівчина (дівойка), господар, „борода”, жито (житечко), пишиця (пишиченька)* (систему обрядодій з обжинковим вінком див. нижче). Вони утворюють концептосферу названого циклу, тобто сукупність концептів, поєднаних межами мови, культури, свідомості етносу, жанру.

Календарно-обрядова картина світу створюється набором близьких за темою (власне, „суміжних”) концептів-образів. Найближче завдання класифікатора, відзначав О. Потєбня, щоб „однорідне перебувало разом”. Назване вище природне пісенно-концептуальне оточення *обжинкового вінка* (його ще можна доповнити концептами *широкеє поле, широкая нивка, широкі загони, сонейко, лан, жати пишиченьку, дожатися до постаті*) фіксує важливі смислові віхи безперервності не тільки реального поля-ниви, яке треба

вижати („широка нива втомила, втомила”; „не так нивонька, як гони, як гони”), а й незамкнений, але виразно акцентований концептуально-тематичний еволюційний простір-поле. Важливий тут і темпорально-трудоий фразеологічний вектор женчиків, коли „нас нива потонила”, коли „темна нічка наступає, Пан додому не пускає”: А вже *сонце над вербами*: Пустити нас, пане, хоч з ребрами!; Ой уже *сонце над грушами*: пустити нас, пане, хоч з душами („Ой уже сонце над вербами”, 221). Пор. ще: *Сонце зайшло* – ми ще жнемо, *При місяці* снопи носимо, *При зіроньках* копи кладемо („Бодай пану у дворі страшно”, 220). Ці й названі вище мовні знаки культури „підтримують історичну спадковість”, тим самим „зміцнюючи людську етноспільноту” [Жайворонок 2007: 16].

Часом окремі пісні чи їх просторі частини угрунтовуються на віруваннях-прикметах, які оформилися у фразеологізовані комплекси. Вважають, що соловейко, „вільна пташка”, що приносить весну в гаї та ліси, затихає, коли ячмінь починає колоситися нібито від того, що „давиться” колосом. Ось як про це мовиться в календарно-обрядовій пісні „Та вже ячмінь колос викидає”, де використано чергування видо-часових форм: Та вже *ячмінь колос викидає*, *Соловейко голос покидає*; Та вже ж *ячмінь колос та й викинув*, *Соловейко голос свій покинув*, *Соловейко голос свій покинув*. У *ячмені колос набростився*, Соловейка голос змінився (153).

Частота вживання слова-концепту інтерпретується як значущий культурологічний фактор не лише за всім корпусом текстів мови, а саме як частота вживання в прецедентних текстах, якими і є календарно-обрядовий пісенний дискурс. І. Голубовська наголошує, що об’єктивації вибірки слів-концептів можуть сприяти такі шість основних принципів: принципи словникової (культурної) опрацьованості; частотності вживання; високої словотвірної опрацьованості; високої продуктивності у фразеологічних одиницях мови; обов’язковості аксеологічної маркованості; а також важливим видається їх „ключовий” характер для духовності певного лінгво-культурного ареалу [Голубовская 2002: 111].

Мовно-фразеологічна картина світу календарно-обрядової пісні ґрунтується на реаліях нашого довкілля, а самі реалії у складі фразеологізмів належать головним чином не самій реальній дійсності, а духовному світу людини [Петрова 1995: 223]. Її складають надслівні вислови, вироблені як особливі фольклорні форми через замовляння, вірування, оповіді-міфи, вербальні фрагменти численних обрядів і ритуальних дійств [Жайворонок 2007: 19]. Виражаючи абстрактне через конкретне, чуттєво осяжне, фразеологія є формою рефлексії позамовної дійсності. Фразеологічно зв’язане вживання лексем створює виразніший поетичний образ, ніж семантика окремих слів. Народна пісня, зазначає О.Потебня, становить матеріал для мовознавства, етнографії, історії, психології та ін. Але цим наукам потрібна зовсім не пісня, а, наприклад, мовознавству – звук, слово, форма, зворот і т. п. [Потебня 1985: 79]. Ось деякі „звороти” пісенного календарно-обрядового дискурсу з „ключовими” лексемами: *розлилися води на чотири броди* (поетичний пісенний образ), *весна-красна, весна днем красна*, тобто „чудова”, „гарна”, „красива” – по відношенню до світла „весна зветься красною” (О.Потебня), *калина* зі своїм постійним епітетом *красна* виступає „як символ дівочтва,

краси, кохання” [Потебня 1989г: 560], *ряст топтати* (просити в Бога здоров’я) [УМ: 443], *дзвін дзвонить* (304) (відоме зближення дзвону й мови) [Потебня 1989б: 470], *зарости муравою* (як символ забуття) (346), *збірна каша* (каша, яку варять гуртом уперше з початком веснянок), а також *перекладочки дубові* (97), *вербовая дощечка* (81), Ой на річці, *ой на дощечці* Там паняночки полощатся (97) (О.Потебня поєднував воду, річку і заміжжя), *віночок з глухої кропиви* (92) (*глухий* – належний потойбічному світу, ознака нечистих духів), *під зеленою вербою* (121), *закотилось сонейко за зелений гай* (123), *дівойки-молодиці, стати до шлюбоньку* (42), *калиновий луг* (52), *тихий Дунай* (64), *у довгої лози* (64), *кривий танець* (64), *вишита хустина* (68), *права середина* (83), *коса до пояса* (86), *русу косу зав’яжу* (96), *руса коса до пояса* (349), *крокове колесо* (89), *конем грати* (92), *прикладки прикладати* (99), *по милому слідочку* (86). Пор. ще низку стійких темпоральних прислівникових утворень з назвами язичницьких чи християнських свят: *На Івана Купайла* Гуска в борщ упала (186), *Ой на Купайла, на Івана* Там скавав коник під гречкою (166), *на святій неділі* (117), *Ходить Ілля на Василя* (328). Концепти *камінь*, що символізує „важкий тягар” (*камінь на душі, на серці*) [Жайв: 271] і *перстень* як об’єкт використання „у ворожіннях ” [Жайв: 444], що, очевидно, належав у пісенно-обрядовому дискурсі до світлих передшлюбних обрядодій, глибоко закорінені в міфологію, виявляються інколи протилежно конотованими, як-от у хороводній пісні „Укроп”: *Бо я тебе, старий, Изроду да не любила. По твоїм слідочку каменем да покотила // Бо я тебе, молодий, Изроду да полюбила. По твоєму слідочку Перстником покотила* (74). Серед пісенних образів евфемізовані стійкі фольклористичні формули: *А де Гандзя стояла, Під нею рута-м’ята зів’яла* (82), тобто „втратила дівоцтво”, оскільки *рута* – символ дівочості [УМ: 443]; *Де ти, дівчинонько, да ночувала? Ночувала нічку у барвіночку* (168), пор. у „Словарі” Б.Грінченка: *ночува́ти в барві́нку* – „переночувати з коханим” [СлГр І: 29]; *Коло броду беру воду* (109) (*брі́д*, як і *чотири броди* – символ часто небезпечного життєвого вибору, як і того місця, до якого „небезпечно дівчині ходити до броду по воду”, пор. у О. Потебні: „Як ходила до броду по воду, Та згубила віночок у воду” [Потебня 1989: 328]).

Фольклор має наддіалектний і наджанровий характер. Проте кожний із жанрів народної пісні, зазначає С. Єрмоленко, „характеризується особливим словником” [Єрмоленко 1987: 43], у тому числі й фразеологічним. Хай і з розмитими межами, спільними мовними формулами. Бодай як певні рамкові контури в пісенному календарно-обрядовому дискурсі можна виділити принаймні три фразеологічні центри.

Перший складають загальноновживані ідіоми: *підкинути під лавку* (217), *наложити головою* (221), *не варт і різки табаки* (222), *проти води пливучи* (95), *Сказала б йому: з мосту та в воду* (127), *За рідного батька ціни не складуть* (138), *бідна моя ти голівочка* (27), *заміж піти* (28), *Ой час і пора* (225). Серед них формули-прикмети: *Іване, Івашечку, Не переходи стежки-дорожки* (159); тавтологізми: *заставити в заставу* (149), *сиднем сидіти* (109); різного роду побажання: *Ти старий, лихо матері твоїй!* (129), *Хто не піде на Купала, Щоб йому ноги поламало, Щоб поклато колодою, Колодою смоловою* (157); *Котра не вийде на Купайла, Щоб вона сіла та й не встала, Щоб вона сіла лемішкою, Щоб її везли теліжкою. Щоб вона сіла колом, колом, Щоб її*

везли волом, волом. („Поставлю я вербу”, 158); *Щоб йому ноги поламало!* (159); паремії: *Не буде дощу без хмари* (151).

Експресивна виразність їх нерідко підкреслюється контекстами-зіставленнями, протиставленнями, поетичними паралелізмами: *Золота гілочка зігнеться, Шовкова ниточка порветься. Дівчині гуляння минеться* (121). Спочатку людина, свідчить О. Потебня, намагається побачити стан своєї душі в оточуючих його явищах природи (тут „зігнута гілочка”. – В.У.). Потім природа влаштована за зразком людини, коли всякий промінь і звук „нагадує відоме явище внутрішнього життя” [Потебня 1989б: 452]. Образ *гуляння минеться* сприймається з деякою осмutoю, як внутрішній „надлом”, як подальше життя з його складностями. Таке ж протиставлення хилення-журби й молодості-зелені: *Та не хилися гілко, бо й так мені гірко, Та не хилися низько: нема роду близько* [Там же].

Мовнофразеологічні стереотипи з широким стильовим і жанровим діапазоном в аналізованому пісенному дискурсі фольклористично часто відлунюють здрібніло-пестливими формами, як-от: *слізеньками умиватися, сльозками вмиває*, *Да чия ж йому доріженьку Перебіг*, *Чи я ж йому кониченька Унудив* (125), *дівочки отцевські* (29), *станути до шлюбоньку* (43), їх [чобітки] *зозулька підкує* (81) використовуються навіть як матеріал для жарту: *На восиці дві кислиці, А на вербі – груші*. Вибирала та Христина Невістку *до душі* (96–97).

Другий концентр властивий різножанровим фольклорним дискурсам (календарно-обрядовим пісням, весільним пісням, баладам), усному мовленню – *кашу бити, кашу закопати, каша зарита* „про щось привабливе” [УВДСл: 149], *кашу побити*; символічний і обрядовий спектр *каші* у слов’ян дуже широкий, див. працю О. Потебні „Про міфічне значення деяких обрядів і повір’їв” (1965); дослідження М.Сумцова „Хліб в обрядах і піснях” (1885); *прикладки прикладати, зробити обжинки, плести віночок, ой котився наш віночок по полю* („Котиться вінок з поля Гладкою дорогою”); *Аж то мій Василь старостів шле* (150). Серед них також фольклорно-конотовані номінації – *літа на калиновім мості, мости з слонової кості, поб’ють чийсь сльози кого, скарбовії вози, скарбовії коні, стежечка колючим терном поросла, вербовая кладка; Вербовая дощечка*, По ній ходить Настечка (81), *коло броду беру воду, мандрівочка пахне*. С. Єрмоленко зазначає, що вислів *мандрівочка пахне* „збиратися в мандрівку, подорож, у похід” поширений також у козацьких, чумацьких піснях, тобто народнопоетична фразеологія „не обмежувалася рамками одного пісенного жанру” [Єрмоленко 1999: 42]. Вона ж до словника фольклоризмів – а це, безсумнівно, другий концентр – уводить надслівні формули *броду-переходу, вербове колесо, за дрібними слізеньками стежечки не бачити, калинові мости пісень, зеленеє житечко* [Єрмоленко 1987: 234–239], які перегукуються з названими вище.

До третього концентру з певним ступенем вірогідності (але з великим ступенем припущення) може бути віднесений повторюваний мотив жнивварських пісень – „позначення сонця, за яким жінці визначають час”: *сонце під полудень, сонечко надвечір, зайшло сонце за горою за високий ліс*, на що звернула увагу С. Єрмоленко. Ось низка контекстів – обставин часу – із семантико-темпоральним центром *сонце*, вилучених нами, зокрема, з

гребовецьких і жнивварських пісень: – *Уже сонце на причілку*, бере хлопців за печінку (202); *Уже сонце на лану*, Я додому полину (202); *Да вже сонце кружком, кружком*, Нам додому лужком, лужком (205); *Та вже сонце над дубком* – Час додому холодком (206); *Та вже сонце над липкою*, Труси, пане, калиткою (206). Такі ж і темпоральні звороти із значенням „вечір”, „кінець роботи”: *Закотилось сонечко за зелений гай*; *А вже сонце западає*, Пан нам роботу закладає (217); *Уже сонечко закотилося*, нам додомоньку захотілося (219). Кінець трудового дня вербалізується *сонцем*, яке *зайшло* чи *котиться*, *закотилось* (за виноградний сад). Пор. ще назви з народного календаря: *На Петра* хліб пекла, *А на Івана* вибирала, *На Івана Купала* (180), *зелена неділя* (114), *на святій неділі* (117).

У календарно-обрядовому пісенному дискурсі можна бодай накреслити тематичні розряди ФО (за іменниковим компонентом ідіоми чи стрижневим компонентом реципієнтної зони компаративів). Серед них: 1. Темпоральні назви: *весну* закликати (22), *в добрий час* (24); 2. Просторові назви: поріс барвінок *по пояс* (82); 3. Назви предметів: брівки *як шнурочок* (86), хвостище, *як куделище* (336), *вербовая дощечка* (81); 4. Назви речовин: проти *води* пливучи (95); 4. Назви тварин: *як та пава* (25), *півнем козириється* (99); 5. Назви рослин: личко *як яблучко*, очки *як терночок* (86); 6. Численні весільно-обрядові формули: *шлюб узяти* (99), *заміж віддати* (99), *Ой оддали* та дівочку *в люди*, хоч і *молодая* (123), *піти в старости* (42), *Аж то мій Василь старостів шле* (150), *Іванові ручку дам*, *Степанова буду* (151), *Дівка Настуня журилася*, *Що ще рушничків не наткала*, *Що ще рушничків не зробила*, *А вже Петруся полюбила* (163); 7. Назви явищ природи, небесних світил: *зірочка засвітила* (83), *ввійшла, як зоря зійшла* (314), *колесом, колесом сонечко вгору* (80); 8. Назви дій: Біле личко *сльозками вмиває* (103), *калиноньку ламати* (248), *Іванко-хлопець конем грає*, власне, „іде на коні” (92); *А я з тебе, молодого, Ума вивіряю* (105); 9. Соматизми: *бідна її та голівочка* (26). 10. Ускладнені образи: *Щоб так милий з тобою*, *Як риба з водою* (89). Численні фразеологізми на означення дій: *пливи, вілечко, за водою* (160), *вінки плести* (164), *посічу на дрібний мак* кого (165).

Так само виокремлюються й семантичні розряди фразеологізмів: 1. Назви ознак, властивостей (гарний, поганий, великий, малий): *як вималювана* (25), *мов на папері написаний* (175). 2. Назви абстрактних понять (точно, гарно, сильно): *як в аптеці*; Розлилися води *На чотири броди* (90) 3. Часові поняття: *Заким лижки помила*, *Зірочка засвітила* (88); *Жала Ганнуся шовкову траву на зорі*, *Та й загубила золотий перстень по зорі* (310).

Мовленнєвий етикет – один з феноменів і виразників загальної культури кожного народу, „свідчення його самобутності” (М.Білоус) (звертання, привітання, подяка, вибачення, прохання, прощання). Фольклорний текст біградуальний: у ньому присутні або комуніканти, або передавач і потенційний реципієнт, тобто в обох випадках повинен бути адресат. Присутність адресата виявляється у використанні контактних засобів, серед яких одним з основних є так звані звертання [Скаб 2003: 7]. Вони передбачають різні словотвірні-граматичні форми, які часто започатковують діалог. Ось як, наприклад, уводиться базовий концепт *весна* в багатьох „Веснянках”: – *Весняночко-паняночко*, Де ти зимувала? (29); *Да весна, весна*

днем красна, Да що ти нам, весна, принесла? (30); – *Ой весно, весно, весняночко*, Де ж твоя дочка-паняночка?; – *Ой ти, веснонько, веснися*, А ти, дівчино, краснися. А ти, козаче, не будь пан, Сховай дівчину під жупан (31); – *Ой ти весна, ти весна*, Ти чого до нас прийшла? (28). Проте є й констатуючі знаки ввічливості, пошани: *Ой їхав же той Петрунько, шапку зняв*: – Боже тобі, ти Брануньо, помагай (128).

Фразеологізми є 1) прецедентними текстами. Мандрівне оповідання або пісня, відзначав О. Потебня, викликають інтерес саме, між іншим, тому, що вони служать готовими поетичними формами для відомих нам дійсних випадків; 2) вони є знаками прецедентних текстів (а календарно-обрядова пісня, безсумнівно, належить до прецедентних) і 3) як складники їх, у них [фразеологізмах] містяться компоненти-символи, які є прецедентними. Усі три розряди відповідають трьом ознакам прецедентних феноменів: вони „добре відомі всім”; „актуальні в когнітивному плані”; „звернення до яких постійно поновлюються в дискурсі” [Серажим 2002: 129]. У пісенно-фольклористичній літературі і в дослідженнях поетичної мови, див. [Єрмоленко 1999; Єрмоленко 1987; Калашник 1985 та ін.] вирізняється досить просторий набір номінацій подібних висловів, що характеризують пошуки адекватних назв-термінів для мовних утворень з ознаками прецедентності. Ось деякі з них – *усталені вислови, стилістично марковані вислови, фольклорні символи, усталені поетичні формули, традиційні формули, універсальні формули, готові поетичні формули, типові поетичні фразеологізми, народнопоетична фразеологія, поетична народнопісенна фразеологія, пісенні стереотипи, мовні стереотипи, традиційні народнопоетичні засоби, усталені образи та ін.* Відомі й такі номінації, як *образні найменування* (Л. Масенко), *стійкі, усталені образні вислови, сталі поетичні сполуки, народнопоетичні фразеологічні сполучення, традиційні образно-сміслові засоби* (В. Калашник), *пісенно-поетичні фразеологізми, фразеологічні поетизми* (В. Ужченко).

У творах народнопоетичної творчості усталені формули й прийоми вираження „виводяться від більш ранніх етапів розвитку історії” (Ф. Сороколетов); у них, у тому числі й пісенно-обрядовому дискурсі, спостерігається структурне й семантичне варіювання поетичних фразеологічних формул, а часом і протиставлення узвичаєній фразеології. Наприклад, *кози й козли* викликають у людей негативні емоції (у фразеологічному словнику східнословобожанських і степових говірок Донбасу їх налічується понад 50) – *дивитися як коза рогом* „виявляти невдоволення”, *коза драна* „забруднений”, *кричати як коза на прив'язі*, *лайл. козел безрогий* „пришелепуватий, дурнуватий” та ін. [УВДСл: 164 – 166]); пейоративне забарвлення їх пояснюється тим, що вони зовні нагадують чорта, який покритий шерстю, з рогами, хвостом і копитами [УМ: 527]. Вони „носії всіх людських пороків” [Мокиєнко 1989: 118]. Проте є чи не єдиний випадок, коли коза опоетизована – у календарно-обрядовому дійстві ряджених у дні Різдвяних свят. У кожній оселі вона жадана як передвісник достатку, майбутнього врожаю селянина, бо „*де коза рогом, там жито стогом*”. Ось іще відшарування усталених поетичних формул з пісень „при водінні кози ”: *де коза ногою, Там жито копою; де коза стопою, там жито копою; де коза ходить, там жито родить; де коза ходить, там ся хліб родить, де не буває,*

там виприває; Ми не самі ідем, ми козу ведем; Ти, пан господар, дай нашій козі мірку гороху, Щоб нашій козі не було вроку (див. пісні при водінні кози та оранці звірами – „Водіння кози”, „Іхали пани межі горами”, „Добрий вечір вам, чесним господам”, „Го-го-го, коза, го-го, сірая”, „Гоп-гоп, козуню” та ін).

Серед засобів художнього змалювання в народній поезії М. Рильський називає, зокрема, народнопоетичні паралелізми, глибокі й точні порівняння, яскраві епітети, дзвінки рими й чіткий ритм, добірні слова живої народної мови як способи й формули втілення цього „особливого словника”. Серед них звичайно й загальноновживана та пісенна фразеологія. Додамо також такі засоби увиразнення, як народнопісенний жарт: *На восиці дві кислиці, А на вербі – груші*. Вибирала та Христина Невістку до душі (96), фігури протиставлення: *Було личко, як яблучко, – Стало, як ожина* (105), властиві жанру звертання: *весняночко-паняночко* (105), *дівко-чорнобрівко* (167) тощо.

Фольклорні за походженням постійні епітети („постійні пісенні епітети” [Шевельов 1998: 69]) як засіб уснопоетичного художнього змалювання відображають „культурно-історичні традиції українського народу” [УМЕ: 161]. Календарно-обрядові пісні оснащені фольклорно окресленими, але частотними переважно прикметниковими означеннями, як-от: *красна дівчина* (327), *чорні брови* (165), *червона рожка* (165), *вітер буйний* (183), *крута гора* (303), *яра пшениця* (304), *коні воронії* (144), *пута шовковії* (144); *Стань собі, вербо, на риночку Та й в хрещатім барвіночку, Та в запашиному василечку, Та в куцатому любисточку* („Летіли гуси слободою”, 139). До них добре пасує визначення Й. Бартмінського, який він зробив у праці „Про мову фольклору”: „Фольклор типізує, література індивідуалізує” [Bartmiński 1969: 64]. Останнє, наприклад, демонструє багата на фольклорні елементи палітра „Енеїди” І.Котляревського, коли автор локалізує порівняння, від чого воно „стає відразу конкретнішим”, і народна фразеологія, коли автор „майже зовсім не повторює без змін фразеологічних зворотів” [Шевельов 1998: 34].

Виокремимо в календарно-обрядових піснях епітети з ширшим спектром означуваних об’єктів – *ручки білесенькі* (140), *плечі біленькі* (142), *біле личко* (150), *біленьке личенько* (124); *Помий руки білесенько* (151), *тіло білесеньке* (163); вислови з метафоричними зміщеннями: *білий молодчик* (303), *білий молодче* (303) – усі з домінуючою семою „красивий”. Зазначимо, що семантика кольору може сприйматися з різним ступенем етимологічно-міфологічної й культурологічної глибини. *Страсний тиждень*, пояснює М. Максимович, називається на Україні *білим*, тому що тоді „білять хати й прибирають усе, готуючись до Великодня” [Максимович 2002: 31]. Це, сказати б, поверховий семантичний зріз кольоролексеми. Однак О. Потебня зауважує, що *білий* „не завжди служило виключно тому поняттю, яке ми під ним розумієм”, у ньому спостерігається рух до семи „краса”. Рос. *кипень*, *купава*, біла квітка; укр. *хупав* („наша пані хупава”), білизна „символ краси” [Потебня 1989: 310]. *Хупавий* із значенням „красивий; нарядний, ошатний; тендітний, ніжний; чепурний” зафіксоване й сучасними словниками [СУМ] як „діалектне” з покликаннями на М. Вороного, О. Донченка, Ю. Яновського, І. Драча та ін. Ось ще приклади амплітуди символічно значущих атрибутів. Поле найчастіше *чисте* й *широкєє*, а трава *шовкова* й *зелена*. Низку образів еднають постійні епітети *сивий* (*сивесенький*, *сивії*), *дрібний* (*дрібен*, *дрібній*): *сивії голууби*,

сивесенька голубонька, сивий соколونько, сивенький соловій, сива зозуля ховається; дрібен мак, дрібен дощ, Привезу я ти дорогі дари: *дрібну шапочку, дрібну сукманку* (303). Постійний епітет *зелений (зелен)* має особливо широку валентність: *зелена трава (лист, рутонька, гай, калиночка, дубровойка, конопельки)*; *Подолешничок мой зелененький, Ой луги ж мої всі зелені!* Ой коли ж ти зрос, коли *зелен* став? (119). Часом епітет *зелений* входить до якісної антитези *зелений – сухий*, коли живе зелене, молоде дерево протиставляється *сухому*: *сухе – „мертве дерево”, „сховище нечистої сили”* (– Чого, березо, *Суха – не зелена*, 143; *Ой не хилися, сухий дубе, На зелену та ліщиночку*, 143). *Зелен* як епітет рослини, пояснює О. Потебня, відповідає епітету *молод*, епітету людини. *Зелен* – гарний, красивий, веселий [Потебня 1989: 311]. Взагалі епітет *зелений* убирає в себе значення оновлення життя, весни, сили, розквіту, молодості.

Особливе місце посідає концепт *тихий Дунай*. На цьому образі, зокрема, побудована пісня „Там у садочку при керниченьці” (302) із циклу „Колядки та щедрівки парубкові”. У народній поезії він набуває прикладок-означень *річка* (Ой прелину, прелину я *Дунайську річку*, А. Метлинський; Плила Олеся *Дунаєм-ріков*; Дунаю, Дунаю, *Дунаю-ріко*, Олесю, зоре ясна, „Плила Олеся *Дунаєм-ріков*”; *глибокий* (Та й пустимо його *На Дунай глибокий*, „Ой у нашому селі”, ідеться про човник, 295); увіходить до складу порівнянь (*Нехай вона [Меланочка] погуляє, як щука-риба по Дунаю*, 350). О. Потебня вважав „дивним”, що багато рік зовсім не швидких „носять епітет бистрий”. Див. у Словнику Грінченка: *Течуть річеньки, Течуть бистренькі із тихого Дунаєнку*. Покликаючись на одну з болгарських пісень, де *тихий*, білий: „*Дунав мътен протекал, Дръвье и камни влечеше*” (ніс дерева і каміння) та на образ „*въ тиха-бела Дунава*”, етнолінгвіст висловив припущення, чи не мало *тих* іншого значення? Воно могло первісно дорівнювати за значенням і походженням слову *тух – тушити*; це ж останнє може бути зіставлене з поняттям *лити*, так що „*тихий*” *Дунай* може означати: „той, що ллється, тече” [Потебня 1989: 339]. Пор. ще *тихий Дон* – і це про могутню ріку. Промовисте й зауваження автора розвідки „Про деякі символи в слов’янській народній поезії”: *тихо* говорити, *тихо* промовляти може стосуватися „не слабкості звука, а плавного протікання мови” [Потебня 1989: 335]. Оскільки концепт *Дунай* набув узагальнюючого значення „вода взагалі, велика вода, чиста вода, річка, ріка, море” (*Дунаю-море*, *Настуню-зоре*, *Дунаю!*, „По горах, горах сніги полягли”, 317), у пісенно-обрядовій поезії він передає просторові поняття (Далеко видить – *до краю Дунаю*, 265; *Ой там за Дунаєм Василь сіно косе*, 192), зокрема далеких країв (Як ти поїдеш *за тихий Дунай*, *За тихий Дунай* по гречну панну, 294) чи будь-якої багатоводної річки (А на тім *Дунаї* кораблі плавають, 265; Та й спустімся, браття, *По тихому Дунаю. По тихому Дунаю* Аж у Чорне море, 266). До цього О.Сімович додає такі семи концепту, як „глибокі почуття”, „кохання, парування”, „здоров’я, добробут”, „дівування”, „знеславити себе”, „залицятися, любитися”, пор. останню: *Тихим Дунаєм козак човником їде...* На бережку дівчинонька ноги мила. Здорова, дівка, здорова, чорноброва... (Укр. нар. пісні). Звичайні атрибути: *тихий Дунай / дунаї, Дунай бистра вода, Дунай глибока річка* та ін. [Сімович 2003: 282].

Значну частку пісенно-обрядових висловів складають *фраземи-порівняння*. Особливість фразеологічного бачення мовної картини світу полягає в тому, що „негативна оцінність є універсальною, типологічною, інтернаціональною властивістю фразеології” [Мокиєнко 2000: 29]. Звичайно українська ментальність знаходить свій вияв в асиметрії наповнення: з одного боку – велика кількість порівнянь з негативною семантикою, а з іншого – незначне число фразеологізмів на позначення позитиву в сприйнятті навколишнього життя [Добролюба 2007: 232]. Проте ця закономірність порушується при змалюванні дівочої чи жіночої вроди, зокрема в компаративних стійких висловах: *Він за дівочку, як за квіточку* (301); *А вона мені дасть білу рученьку, Білу рученьку, яко ягоду* (302); *йшла, як місяць зійшов* (306); *А ще найкраща в батька дитина. По воді йшла, як зоря зійшла* (305, 306). Концентровано це помітно в описі-портреті дівчини: *В мене коса до пояса, В мене личко, як яблучко, В мене очки, як терночок. В мене брівки, як шнурочок* („Хвалилася тая березонька”, 86); *Стоїть дівочка як душечка* (152); *Ягодо, ягодо гожа, Що повная рожса Оленка* (320). *Газдинька* в своїй світлиці – *як соловейчик при тузі в лузі, як зозулечка при буковинці, як ластівочка на подвір'ячку* („Господареньку, господиньку”).

Досить часто в обрядовім дискурсі виступають *парні утворення*. Звичайно розрізняють типові фольклорні формули (*хліб-сіль, батько-мати, щука-риба, жемчуг-намисто; Сріблом-злотом* го дарує) (304) й пісенні оказіоналізми, в основі яких лежить семантика зіставлення, порівняння. У пісенній обрядовості це парні утворення на зразок *пан-отець* (98), *тури-люди* (74), *птиця-журавель, птиця-журавлиця, птиці-журавлиці* (76), *качата-гусята* (98), *лук-часник* (109), зокрема пісенні звертання: *місяцю-білозору* (94), *тато-мамо* (71), *щирочко-горобейчко* (104). Спостерігається парність у доборі на основі спільних сем, зіставляються два синоніми, близькі видові поняття. Окремі лексеми, як-от *зілля*, створюють ширший ряд складних слів – *ромен-зілля* (90), *роман-зілля* (88), *цар-зіллячко* (141), *руту-зілля* (89). Вони являють собою низку стереотипів образного мислення, об'єднаних одним словом-образом. Найпродуктивніші, за О.Ткаченком, синонімічні й парні зближення сумарного характеру, менше – слова-повтори, слова типу „означуване – означення (прикладка)” [Ткаченко 1979].

Для петрівчаного циклу календарно-обрядових пісень найбільш репрезентативними виявляються такі знаки смислово місткого коду національного мовомислення, як лексеми й пісенні фразеологізовані комплекси *перепілка* – процес жнив може осмислюватися як „переслідування і ловля” П.; дожинаючи поле, жниці в пісні запитують П., „де вона тепер буде ховатися” (укр., в.-пол.). У жнивному обряді присутня календарно-обрядова символіка цієї птиці: ці мотиви символізують „перехід до нового календарного сезону...” [СД II: 689]. Часто обігрується пожнивна *борода* – „жмут останніх колосків” [СД II: 690], залишених, наприклад, на Лубенщині „з правого боку поля, скраю”. Їх завивають, тобто скручують від себе (*навпаки*) й залишають у полі. Жито залишають *Спасові на бороду*, а також *Петру, Прокопу, Гаврилу, Валькові й Пантелеймону (Палію) на бороду*; ячмінь – *Маковієві на бороду*, пшеницю – *Пречистій на одівання*; гречку – *Покрові на одівання* й овес – *царському коневі на гриву*. Те ж записано в Харківській губернії, Волинській,

Подільській, Київській, Херсонській, у Білорусії і Західній Європі [Милорадович 1991: 265]. *Спасова борода, борода Волоса, борода Волосова* або *Спасів вінок* (у різних місцях ще „перепілка”, „перепелиця”, „коза”, „цап”, обжинкова „борода”), яким дивується ворон (Сидить ворон на копі, Дивується бороді), ведмідь, бородань-козел, півень (Сидить півень на копі, Дивується бороді) стали об’єктом уваги багатьох дослідників, фольклористів – К. Сементовського, П. Чубинського, О. Потебні, М. Сумцова, В. Доманицького, І. Кулжинського, Я. Головацького, Л. Голембйовського [L. Gołębiowski], О. Кольберга [O. Kolberg], Б. Грінченка, І. Сабініна, І Сахарова, Ф. Бусласва, О. Афанасьєва, М. Грушевського та ін., – у яких образ тлумачиться як хліборобський звичай „облишати трохи колосся на ниві та й закручувати з волоття „бороду”; „завивати бороду Волосу”; „в недожатому волоттю ховається польовий дух і що хлібороби хочуть його не випустити”, див. [Кримський 1973: 307–329]. Заперечуючи міфологічного Волоса, якому нібито й присвячувався цей комплекс обжинкових обрядодій і календарних пісень, А. Кримський відкидає „міфологічні екскурси”, висловлюючи припущення, що „женці сподіваються, що коли вони не вкрай вижнуть збіжжя, а трохи покинуть на розплід, то буде врожай і на той рік” [Кримський 1973: 327]. Такий погляд на „жменю колосків на корінню” підтверджується й тим, що в народі ця віра стосується всякого плоду, що росте на городі чи в саду, – „залишити на завод”, „на розвід”, „на розплід”. На й не тільки плоду: згадаймо звичай мати декілька копійок, коли почувеш перше „ку-ку” зозулі; ще зовсім недавно гру дітвори в околицях Охтирки (Сумщина) носити із собою „зелень” („Не рвать, не щипать, прошу зелень показать”). Та, очевидно, пояснення А.Кримського не може заперечити глибинного обростання символу-концепту, збагаченого експліцитними та імпліцитними семами, культурологічними нашаруваннями – як вияв тісного переплетення християнського й дохристиянського вірувань, що відбивається у звичаях, обрядодіях, фольклорі, зокрема й у календарно-обрядових піснях. Життя слова у фольклорі „належить до фонових знань” [Єрмоленко 1987: 6].

Значущі концепти *Петрівочка* (а пісні – „Петрівки”), *Ой Петрівочка – мала нічка, Не виспалась наша дівочка* („Ой петрівочка наступає”, 144), інший варіант – *Ой мала нічка петрівочка, Не виспалася невісточка* (146), *Петрівочка да мала нічка* – „не виспалась”, бо нічка в Петрівку мала, а „дівочка” довго працювала на полі або стояла з коханим (Петрівка, або Петрів день – 29 червня /12 липня – у християн свято Петра й Павла, останнє свято перед жнивками; цей день знаменує початок збору зернових – *зажинки*) [УМ: 369], *нивка, яка „вибрала всю силку”, Петрівка-голодівка, до Петра (До Петра зозулі да кувать, кувать, 138), сива зозуля ховається* (144), *дібрівная зозуленько, Петрівная зозулино, Не куй рано у діброві* (147), *зозулька рябенькая* (149), *соловейко голос свій покинув* (153).

Мотив переховування зозулі, відбитий у петрівчаних календарно-обрядових піснях, відображений і у фразеологізмі – *ховатися як зозуля (зозулька) [по кропиві]*, – став об’єктом пильної уваги мовознавців, етнолінгвістів, фольклористів, фразеологів. А.Івченко вважає, що персонажами цього фразеологічного сюжету стали такі міфологічно значущі постаті тваринного та рослинного світів, як *зозуля* та *кропива* [Івченко 1999:

242]. Дійсно, вислови *ховаєця як зозулька по кропиві, ховаєця як зозуля по кропиві* уміщує Номисів збірник (1964; перев. 1993) з ареальною позначкою як чернігівські. О.Гура наводить також інші варіанти – *ховається, как зозуля, ховаєця (тульця), як зозуля по капусте* – обмежуючи їх Волинською та Брестською областями [Гура 1988: 256]. Календарно-обрядові пісні найкраще підтверджують варіант *зозуля ховається* прямо: *Ой петрівочка наступає, Сива зозуля вилітає, Ой петрівочка минається, Сива зозуля ховається* („Ой петрівочка наступає”, 144) чи посередньо, нагадуючи їй про Петрівку (*Куй, зозуленько, куй, Недалеко Петро твуй. Хоч будеш та й літати, Но не будеш вже кувати*, 153) або називаючи її „дїбрівною”. Якщо додати варіанти А як петрівочка минається, *Сива зозуленька ховається, По борозенках скитається* (Полтавщина), пор. ще: *Зозулька ховаєця, То под дубочок, То пуд листочок, Щоб ни зминіўся голосочок* (Рівненщина); ... *під капустяний листочок (під капустяне качаннячко; да під лободу, да під зіллячко)* (Лубенщина); ... *ой у садочок під листочок, Під хрещатий барвіночок, Під зелену діброву* (Воронежчина), то можна зробити висновок, що набір образних визначників-схованок досить широкий; див. ще прикінцеві рядки пісні „Ой коли ми петрівочки дожидали”: *Уже ж тая петрівочка минається, Зозуля в капусту ховається* (КОП: 153), а Номисів варіант з *кропивою* лише один із багатьох; приклади наводимо за [Івченко 1999: 243]. О.Гура твердить, що після закінчення кування зозуля ховається від пташок, котрі її переслідують та б’ють [Гура 1988: 250], а рівненський пісенний варіант – „*щоб ни зминіўся голосочок*”.

Попри численні дефініції досить складного поняття „концепт” – основна одиниця ментальності, що „в межах словесного знака та мови в цілому постає у своїх змістових формах як образ, поняття, символ” (В. Колесов), „комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет” (А. Вежбицька), „усе, що ми знаємо про об’єкт, у всій екстенції цього значення” (В. Телія) – виділяється теорія Ю.Степанова, який визначає концепт „як згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини й за допомогою чого звичайна людина, не носій культурних цінностей, сама входить до культури, а в деяких випадках і сама впливає на неї” [Степанов 2004: 43].

Фразеологія наскрізь символічна. „Фразеологічна репрезентація світу відрізняється від лексичної більшою архаїчністю, міфологізованістю” [Левченко 2005: 32]. В обрядовому дискурсі вирізняється певний набір символів, які закодовують довкілля. Мовна й концептуальна картини світу аналізованого дискурсу ґрунтуються на реаліях українського довкілля з їх незглибимим вертикальним культурно-національним контекстом.

Залучення календарно-обрядового пісенного матеріалу дозволяє установити розгалужену систему асоціацій, напівзабутих стереотипів, місцевого лексикону, хронологічні маркери обрядодій, з’ясування розвитку значень у контексті історико-культурних констант. Фонова культурна інформація найвиразніше виявляється в національно орієнтованих дискурсах, протиставляється і взаємодіє з вербально вираженою, інваріантною інформацією; поглиблює існуючі уявлення про загальнолюдське й ідіоетнічне в мові, включається у відношення референції, співвіднесеності, механізми

зв'язку мови з позамовною реальністю [Ужченко 2005: 28]. Розглядаючи концепт як „згусток культури”, Ю. Степанов серед інших указав і на такі складові структури концепту: „буквальний смисл” або „внутрішня форма”; „пасивний”, „історичний” шар концепту; новітній, актуальний і активний шар концепту; еволюційні семіотичні ряди концептів; імена концептів: не випадковість іменування в культурі; концепти можуть „ширяться” над „словами” й „речами”, виражаючись як у тих, так і ін.; окремі з них становлять „рамкові поняття”, а інші поняття „із щільним ядром” [Степанов 2004: 43–44].

Концепт *криниця (колодязь)* має значення і смисл. Його значення – це захищена зрубом вузька глибока яма, що служить для добування води (СУМ). Смисл дещо інше. Включаючи і значення, криниця буває різної глибини: чим вона глибша, тим вода в ній холодніша; її зберігали в чистоті; біля неї часто поміщали журавля, щоб легше воду витягати; її діалектні назви – *керниця*, *кирниця*, у пісні „глибока кирниця”, *керниченька*; у пісні „Косарі косять” ще зрублена *крайниця* (Як піду я ярмом, Ярмом, долиною До зрубленої крайниці Брать холодної водиці, 193); раніше вона була традиційним місцем зустрічі молоді (*Там у садочку при керниченьці, Білий молодчик коня напував, Коня напував, Личенько вмивав. Йому миленька рушничок держить*, „Там у садочку при керниченьці”, 302); вірили що на Зеленому тижні на зрубках удосвіта сидять чарівні діви – *криниці* або *русалки*; 21 червня вшановували Федора-колодязника, „на грози щедрого”. Саме тоді й копали колодязі; у ній постійно прибуває вода (пор. у прислів'ї *Матерні сльози, як криниця: не спити її, не вилити*). Смисл – це й історія концепту, яка зазнала „компресії”, синтезу [Ужченко 2005: 42].

Важливе „виділення інвентарю основних значущих елементів” пісенної мови культури, „установлення ділянки функціонування кожного елемента”, тобто всіх випадків його значущої участі в тому чи іншому обряді, тексті, віруванні і т. д. І нарешті, „інтерпретація кожного елемента”, тобто визначення його прагматичної функції, семантики й символіки [Толстые 1995: 7]. Такими об'єктами інтерпретації можуть бути окремі концепти („константи”, переважно „базові концепти”) календарно-пісенного дискурсу, складники усталених поетичних формул, носіїв кодової інформації про українські (ширше слов'янські) старожитності. Пор. ще семантичний спектр архетипного слова-концепту-символу *криниця* в пісенно-фольклорному й художньому дискурсах: стояти біля криниці, брати воду з криниці – „любити, сватати дівчину, залицятися”; пити воду – „одружуватися, вести / іти до шлюбу”; вода в криниці, [криниця] води набирає – „дівоцтво”, „фізичне та моральне змужніння”; вода [у криниці] висихає – „кохання завмирає / заборонене кохання”, „утрата дівоцтва” [Сімович 2003: 282 – 283].

Погляньмо дещо пильніше на мікрополя декількох концептів у циклі „Веснянки”.

Мікрополе *концепту калина* „має мовно-культурну пам'ять, закодовану у фольклорі” [Єрмоленко 1999: 360], причому у фольклорі українському (слов'янському); зазначимо, що в словнику символів Джека Трессідера, орієнтованому насамперед „на західного читача”, концепт-символ *калина* відсутній [Трес]. Калина стала символом дівчини тому ж, відзначав О. Потєбня, чому дівчина названа *красною*, за єдністю основного уявлення

вогню-світла в словах: *дівчина, красний, калина* [Потебня 1989: 286]. Вона – „символ духовного життя жінки: її дівочість, краса та кохання, заміжжя, радість та горе, родинні почуття” [УМ: 433], символ „дівочої чистоти й краси” [ССКУ: 109]. Становище калини „в лузі над водою” надало їй значення скромності, несміливості, невинності [Костомаров 1994: 73]. Концепт-образ *калина (калиновий)* живе у фольклорно-тематичному полі асоціацій (*луг, долина, зозуля, вітер, цвіт, квіт, міст, хрещатий барвінок, в рутівім віноньку, дівчина, дівчинонька, красний, красна дівка, город*), *Ой рясна, красна в лузі калина* (305), уписуючись у поетичні римовані рамки (*коло млина калина, Там дівчина ходила*, 88), утілючись у словосполучення різного ступеня стійкості й постійної відтворюваності в межах календарно-пісенного жанру, як-от у хороводній пісні-веснянці: *Гнися, калинонько, гнися, Дівчинонько – не журися. З калинового цвіту* Вибирай собі квіту, *З калинового лугу* Вибирай собі другу, *З калинового плетю* Вибирай собі третю, *З калинового мосту* Вибирай собі шосту, *З калинового лому* Вибирай собі сьому, *З хрещатого барвінку* Вибирай собі дівку („Ой ягіл, ягілочко”, 56) чи у веснянці про кохання та родинне життя: *За городом калина* У городця похилила. Там Гандзуня ходила, *Цвіт-калину ломила*, *До батечка носила* („За городом калина”, 88). Частотними й символічно наснаженими виявились такі усталені пісенно-фольклорні формули, як *цвіт калини „пора кохання для дівчат”, ходити по калину „шукати милого, судженого”, ходити по калиновому мосту „пізнати кохання або лише плотські його радощі”, калиновий міст „заповідна межа, яку має пройти кожна дівчина”, ламати (ломити, сікти) калину „позбавляти дівочтва”, згубити (стратити) калину „втратити невинність”* [УМ: 433; Костомаров 1994: 72 – 75; Жайв: 270]. М. Сумцов вважає, що символом шлюбної втрати невинності в народній поезії калина стала від „яскраво-червоного кольору своїх ягід” [Сумцов 1996: 141].

Лексема *калина-фітономен*, перебуваючи в усталеному для жанру концептуальному просторі, вступаючи в тісні зв'язки з іншими „спорідненими” концептами, у календарно-обрядовому пісенному дискурсі виявляється культурологічно наснаженою й особливо частотною і в ізольованому вживанні, і в поетичних фразеологічних формулах, виступаючи у функції смисломодельючого стрижня.

У мікрополі *вінок* виокремимо два вінки-символи – 1) дівочий барвистий вінок, символ любові й таїни вінчання, символ дівочтва, дівочої незайманості, і 2) вінок як реалію-концепт обжинкових пісень.

1. *Зносити* ще один *рум'яний вінок* у батька – значить ще пробути дівчиною (М. Костомаров, О. Потебня). *Загубити вінок* – загубити незайманість. Те ж і в польських піснях *rapna bez wianka*, чеських *dati komu vinek*. Ототожнення самої дівчини з вінком звичайне і в литовських піснях [Потебня 1989в: 517 – 518]. Важливе протиставлення *віночка з глухої кропиви* на нелюбій дівчині з Іванковим побажанням (*Щоб вона його не зносила*) і *віночок з зеленого барвінку* на миленькій (*Щоб вона його ізносила*, Сонцем та вітром не зсушила, Нас на весілля всіх просила) („А у Губчі серед села”, 92–93); *Твою панночку сам перенесу, Сам перенесу, вінка не зроню* („Стоїть яворець тонкий, високий”, 294). Дівочтво й сама дівчина представляються вінком зовсім не внаслідок етимологічного значення слова *вінок*, а тому що

„вінок є дівоча прикраса, яка скидається при виході заміж” [Потебня 1989в: 518]. Саме слово-концепт *вінок* у піснях виступає як стрижневий об’єднувальний елемент стійких компаративів (В цьому дворку, як у *вінку*, 271) чи поєднується з гроном постійних меліоративних означень-епітетів (*вінок рутяненський, рутяний віночок, вінок із любистку, віночки вити* (118), Зів’ю ти *віночок з бука*; На її *віночок з зеленого барвінку*, 93). Вінок любої дівчини (символ молодості, кохання та дівування, весільний ритуальний атрибут, тут – з акцентом на дівочу чистоту, цноту) має глибоке етнокультурне коріння, віддзеркалений у багатьох обрядодіях (пускання його дівчиною на воду, різні способи гадання, виття вінка, реалізація його оберегових функцій, вербалізація його полісимволізму в різних жанрах, етнографічному дискурсі, див. *пливи, вінок, і з ним моє щастя* „примовка до купальського обряду гадання на вінках, які пускають річкою”; *плести вінки* „одна з обрядових дій святкування Трійці”; *пришивати вінки до шапок* „весільний обряд” [Иванов 1898: 916, 935, 874]). Як реакцію на іменник-стимул *вінок* одержуємо світле суцвіття асоціативних означень, зокрема, як результат психолінгвістичного експерименту: *зелений, красивий, квітковий, весільний, барвінковий, весняний, дівочий, гарний, пахучий, тишиний, вінчальний, свіжий, шлюбний* та ін. [Бут: 55].

2. Відома низка пісень – „В коло, місяцю, кого несемо”, „Сварилася пшениченька”, „Бо наш панойку коханий”, „Кругом, женчики, кругом”, „Засвітив місяць із рога”, „Повісимо житній вінок на стіні” та багато інших, які відбивають численні жнивварські обрядодії або їх етапи. Обжинкові вінки („пелехаті”, „житні”, „не з золота – з яриці, З назімою пшениці”), віночки, вінчики, вінці, віночки („*віночки на розвід*”) плелись із кращих колосків. В’язання останнього снопа, процесії із жнивним і зажнивним вінком – плетення, дождання *вити віночок* („В чистім полі садочок, садочок, *Вили дівочки віночок, віночок*”), несення (Ой одчини, господарю, новий двір, *Несем тобі вінчика* на вибір, 254; „Ой весело, господарю, весело, Що ми віночок несемо”), „рух” вінонька-вінка (*Не лежи, віноньку, не лежи* При зеленій межі, 255; *Котиться вінок* з поля Гладкою дорогою До газди до покою, 255), зустріч женців з хлібом-сіллю, процес викупу вінка (Вийди, господар, до нас, *Викупи вінок* від нас, 255; Вийдіть, пані, до нас, *Викупіть вінок* у нас, 257), плетення й віддавання його господарю (У чистому полі садочок, *Плели дівочки віночок, Плівши віночок*, заснули, Приїхав панич, не чули, 244; Кінець нивоньці, кінець, *будемо плести вінець*; Щоб з неї [дороги] не зблудити, *Віночка не згубити*, 245; Жеби-сь мо не зблудили, *Віночка не згубили*, 245); він є єднальною „ланкою між старим і новим урожаєм” [СД III: 449], урочисте внесення вінка. Відомий ще *сніп-рай* („квітка,”) – п’ять-шість снопиків або пучечків із незрізаних колосків жита, переплетений з польовими квітами. Тут вінок – символ Матері-Землі, її життєдайної сили; вінок із колосків символізував завершення жнив [УМ: 76; 490].

Кроковее колесо, колесо Вище тину стояло, стояло, Много дива бачило. Чи бачило, колесо, куди милий поїхав?.. („Кроковее колесо, колесо”, 89–90). О.Потебня, правда, дає кращий варіант запису (... „Вище тину стояло, Много дива видало”) й аналізує образ *кроковее колесо*, пов’язуючи з розумінням його внутрішньої форми. Можна собі уявити, зазначає етнолінгвіст, що цю пісню хто-небудь зрозуміє в буквальному значенні, тобто не зрозуміє її зовсім... В

результаті вийде дурниця: крокове колесо, яке дивиться понад тином? Але хай ця дурниця одержить внутрішню форму, і від пісні повіє на нас весною природи й дівочого життя. Це жовте колесо – сонце; сонце дивиться зверху й бачить багато дива. Воно розповідає співачці про те, куди поїхав її милий, там позеленіла трава і повеселіла діброва та ін. [Потебня 1985: 47]. Тоді значно багатшим видається й обкатаний в календарно-обрядових піснях образ „колесо-сонце” зі збереженою в народній пам’яті внутрішньою формою-образом-змістом у рядках *Колесом, колесом Сонечко вгору йде*, *Послухай, Іванку, Де голуб гуде („Колесом, колесом”, 80)*. Пор. варіат пісні, записаний у Колядівці на Луганщині в кінці XIX ст.: *Колэсом, колэсом сонэчко горюю, Молодая Марьичка с дружечкамы йдэ* [Иванов 1898: 1000].

Солярна й місячна (Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як млинове коло; *Ой колом, колом* до гори місяць іде; *млинове (млинське) колесо* – власне, колесо водяного млина) символіка проявляється у фольклорних текстах, віруваннях, народному орнаменті [УМ: 233; Жайв: 299, 301].

Словосполучення *топтати ряст* органічно складає частину весняної магічної обрядодії: ряст (первоцвіт) вважається „провісником дівочої долі” [УМ: 443]. Початок весни визначався не календарним днем, а її справжніми прикметами. Поява рясту супроводжувалася ритуальною дією, представленою у фразеології „характеристичним моментом” (О. Потебня). Ось метонімічний ланцюг становлення ФО *топтати ряст* – безсумнівного відшарування давніх веснянок: пережити зиму – зустріти весну – сподіватися ще рік прожити (до наступного топтання рясту). У пісні-веснянці „Топтати ряст” ця думка висловлена так: *Топчу, топчу ряст, ряст*, Бог здоров’я дасть, дасть. Іще буду топтати, Щоб на той рік діждати (33). Образ топтання (чогось) як ознаки життя тісно переплітається із внутрішньою формою багатьох усномовних (діалектних) метонімізмів: *щоб на той год діждати сону топтати* (се б то, и з сном так, як з рястом) [Номис: 53]; *вже мені свіжої дерні не топтати* [Онишк I: 209]; (хтось) *не вийде на зелену траву* [Фр, XXVII: 220]; рос. (курськ.) *роси топтать не будет* „умре” [БС: 112]. *Не топтати рясту* – „померти”.

Спочатку відійшли ритуальні дії, із суміщених омонімів [назва ритуальної дії й однойменний надслівний омонімічний етнономен] прояснилися вторинні елементи, а зараз уже й вони вимагають етимологічного пояснення [Ужченко, Авксентьев 1990: 109], одним з основних етапів якого є залучення екстралінгвальних даних (див. необхідну „преамбулу” перед згаданою веснянкою „Топтати ряст”: „Весною, коли розквітнуть проліски та ряст, парубки й дівчата юрбою ходили в ліс і там топтали ряст. Топчуть і приспівують”, 33).

В обрядовому дискурсі, як і в культурі взагалі, усе зв’язано зі всім іншим – „усі елементи взаємозалежні” (Б. Малиновський; Ю. Степанов), хоч у межах дискурсу вирізняються його окремі складники, вербалізовані в надслівні формули. Так, весільний обряд представлений висловами *шлюб узяти* (99), *заміж віддати* (99), *Ой оддали* та *дівочку в люди*, хоч і *молодая* (123), *ніти в старости* (42), *старостам слово дати* (176), *Аж то мій Василь старостів шле* (150), *Іванові ручку дам*, *Степанова буду* (151), *Дівка Настуня журилася*, *Що ще рушничків не наткала* (163), *Що це рушничків не зробила*, *А вже Петруся*

полюбила (163). Додамо й мовленнєвий етикет – „один з феноменів і виразників загальної культури кожного народу і, разом з тим, свідченням його самобутності” (М. Білоус), як-от звертання, привітання, подяка, вибачення, прохання, прощання. Фольклорний текст біградуальний: у ньому присутні або комуніканти, або передавач і потенційний реципієнт, тобто в обох випадках повинен був адресат. Присутність адресата виявляється у використанні контактних засобів, серед яких одним з основних є так звані звертання [Скаб 2003: 7]. Вони передбачають різні словотвірні-граматичні форми, які часто започатковують діалог. Ось як, наприклад, вводиться базовий концепт *весна* в багатьох „Веснянках”: – *Весняночко-паняночко, Де ти зимувала?* (29); *Да весна, весна днем красна, Да що ти нам, весна, принесла?* (30); – *Ой весно, весно, весняночко, Де ж твоя дочка-паняночка?*; – *Ой ти, веснонько, веснися, А ти, дівчино, краснися. А ти, козаче, не будь пан, Сховай дівчину під жупан* (31); – *Ой ти весна, ти весна, Ти чого до нас прийшла?* (28). Пор. і констатуючі знаки ввічливості, пошани як тип мовомислення, поведінки в різних мовних ситуаціях: *Ой їхав же той Петрунько, шапку зняв: – Боже тобі, ти Брануньо, помагай* (128) тощо.

Загальні висновки. Фразеологічний склад календарно-обрядового дискурсу детермінований образним мисленням народу, багатоміковою поетичною творчістю етносу, його поетичними поглядами на всі вияви навколишнього життя, природи, а отже – на саму людину, творця цих стійких формул чи представлену в цих формулах. Людина живе в абсолютній гармонії з природою, сам ритм життя, увесь уклад селянина-землероба, зумовлений його темпоральними сегментами, вона шукає в самій природі опори – ось чому такі численні відшарування, зокрема, флористичних образів. Хоч відомо, зауважує О. Потебня, що зміст народної поезії складає не природа, а людина, тобто те, що є найважливішого в світі для людини... Людина звертається всередину в себе спочатку тільки від зовнішніх предметів, пізнає себе спочатку поза собою [Потебня 1989а: 188–189]. Сакральні традиційні з різним ступенем цілісності народнопоетичні вислови як результат зв'язку різних уявлень у мові складають фразеологічну скарбницю народного світобачення – ідіоми, порівняння, здвоєні образи, вирази з постійними епітетами, різні види побажаль, мовного етикету, фразеологічний статус більшості яких не зовсім визначений (поки що більшість із них ближче до периферії фразеологічного універсуму, швидше становлять своєрідне мовне койне, транссеми різножанрових пісенних творів, базуючись на різножанровій символіці, базових концептах, ключових словообразах, назвах календарно-обрядових реалій, тропеїстиці, виявляючись у фонічних та семантичних нашаруваннях, словотвірній і лексико-компонентній варіантності. Слово у фольклорі фонує семами вертикального культурно-національного контексту, тобто його культурологічними обертонами, у яких віддзеркалюється історія народу, його побут і духовне життя і в той же час де „немає ні суто матеріальних, ні суто духовних явищ, ті й інші ідуть парами” [Степанов 2004: 18].

Джерела

БС – Ботина Л.Г., Санжарова В.П. Матеріали для діалектного фразеологічного словаря // Вопр. фразеології. 8: Тр. Самарканд. ун-та

им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 82 – 119; **Бут–** Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Л.: Вища шк., 1989. – 326 с.; **Жайв** – Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – Полтава: Довіра, 2006. – 703 с.; **КОП** – Календарно-обрядові пісні / Упоряд., передм., приміт. О.Ю. Чебанюк. – К.: Дніпро, 1987. – 392 с.; **Номис** – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М.Номис. – С.П.б., 1864. – 304 с. (перев. 1993); **Онишк І** – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – **УВДСл** – Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; **СД II** – Славянские древности: Этнолингв. словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И.Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1999. – Т. 2 (Д – К, крошки) . – 697 с.; **СД III** – Славянские древности: Этнолингв. словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 2004. – Т. 3 К (Круг) – П (Перепелка)) . – 704 с.; **СлГр I** – Словарь української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. – Надрук. з вид. 1907 – 1909 рр. фотомех. способом: У 4 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1. – 494 с.; **ССКУ** – Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.; **Степанов 2004** – Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академ. Проект, 2004. – 992 с.; **Трес** – Тресиддер Дж. Словарь символов / Пер. с англ. С. Палько. – М.: Фаир-Пресс, 2001. – 448 с.; **УМ** – Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **УМЕ** – Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови). – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Фр XXVII** – Галицько-руські народні приповідки: В 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Етнографічний збірник. – Л., 1909. – Т. XXVII. – С. 1 – 300.

Література

Голубовская 2002 – Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. – К.: Киев. ун-т, 2002. – 293 с.; **Гура 1988** – Гура А.В. Фразеология в славянских орнитологических представлениях (кукование кукушки) // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej IV. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Ossolineum, 1988. – С. 243 – 258; **Доброльожа 2007** – Доброльожа Г.М. Українські фраземи-порівняння на позначення „нечистої сили” в говірках Середнього Полісся // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.И. Вернадского: Науч. журн. Сер. „Филология”. – Симферополь, 2007. – Т. 20. – № 6. – С. 229 – 233; **Єрмоленко 1987** – Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987. – 245 с.; **Єрмоленко 1999** – Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – С. 17 – 26; **Жайворонок 2007** – Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.; **Іванов 1898** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Х., 1898. – Т. I. – 1008 с.; **Івченко 1999** – Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Х.: Фоліо, 1999. – 304 с.; **Калашник 1985** – Калашник В.С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського

періоду (Семантико-типологічний аспект). – Х.: Вища шк., 1985. – 172 с.; **Костомаров 1994** – Костомаров М.І. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 44 – 129; **Кримський 1973** – Кримський А.Ю. „Волосова борода”. З учено-кабінетної міфології XIX віку // Кримський А.Ю. Твори: В 5 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 3: Мовознавство. Фольклористика. – С. 307 – 329; **Левченко 2004** – Левченко О.П. Лінгвокультурологія та її міфологеми // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – № 631. Сер. Філологія. – Х., 2004. – Вип. 41. – С. 68 – 72; **Максимович 2002** – Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.; **Милорадович 1991** – Милорадович В.П. Життєбытьє лубенського крест'янина // Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 170 – 341; **Мокиєнко 1989** – Мокиєнко В.М. В глибок поговорки. – К.: Рад. шк., 1989. – 221 с.; **Мокиєнко 2000** – Мокиєнко В. Украинская фразеология (resp. паремология) и русская картина мира // Słowo. Tekst. Czas – IV. – Szczecin, 2000. – С. 25 – 33; **Петрова 1995** – Петрова Н.Д. Семантичні механізми в процесі фразотворення // Мова європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К., 1995. – С. 222 – 232; **Потебня 1985** – Потебня О. Естетика і поетика слова: Збірник. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.; **Потебня 1989** – Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 285 – 378; **Потебня 1989а** – Потебня А.А. Мысль и язык // Там же. – С. 17 – 200; **Потебня 1989б** – Потебня А.А. О связи некоторых представлений в языке // Там же. – С. 444 – 471; **Потебня 1989в** – Потебня А.А. К статье А.Н. Афанасьева „Для археологии русского быта” // Там же. – С. 517 – 529; **Потебня 1989г** – Потебня А.А. Переправа через воду как представление брака // Там же. – С. 553 – 565; **Серажим 2002** – Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики). – К., 2002. – 392 с.; **Сімович 2003** – Сімович О. До проблеми укладання *Словника вербальних символів* // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Л., 2003. – С. 261 – 300; **Скаб 2003** – Скаб М.С. Прагматика апеляції в українській мові: Навч. посіб. – Чернівці: Рута, 2003. – 80 с.; **Сумцов 1996** – Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов: Избр. труды. – М.: Восточ. лит. РАН, 1996. – 296 с.; **Тищенко 2001** – Тищенко О.В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті. Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2001. – 33 с.; **Ткаченко 1979** – Ткаченко О.Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. – К., 1979. – С. 188 – 199; **Толстые 1995** – Толстые Н.И. и С.М. О словаре „Славянские древности” // Славянские древности: Этнолингв. словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995. – Т. 1 (А – Г). – С. 5 – 14; **Ужченко, Авксентьев 1990** – Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Х.: Основа, 1990. – 167 с.; **Ужченко 2005** – Ужченко В.Д. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. Лексикологія. Фразеологія: Посіб. для магістрантів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 148 с.; **Шевельов 1998** – Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. – Чернівці: Рута, 1998. – 78 с.; **Bartmiński 1969** – Bartmiński J. O języku folkloru. – Ossolineum, 1969. – 275 s.

There are meaning, semantic structure of traditional folk poetical linguistic units (phraseological), that are building by long poetical genius people, methods off their using in the song discourse are in the article.

Key words: phraseological units, word-concept, song discourse, linguistic and phraseological picture of words.

К.І. Мізін (Кременчук)

УДК 811.161.2

АКСІОЛОГІЧНА ФРАЗЕОЛОГІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО МОНІТОРИНГУ

Пропоновану статтю присвячено визначенню за допомогою соціолінгвістичного моніторингу впливу аксіологічного складника на формування семантики компаративних фразеологізмів української мови.

Ключові слова: компаративна фразеологія, аксіологічна фразеологія, етнокультура, соціолінгвістичний моніторинг, психолінгвістичний експеримент.

Мова формує стратегії оцінювання явищ навколишньої дійсності, зумовлює аксіологічне бачення світу, визначає „правила гри”, що розтлумачують, як слід / не слід чинити. Проблема цінностей – вічна проблема. Вона була, є і буде актуальною, оскільки пов’язана з питаннями про користь / шкоду, добро / зло, справедливість / несправедливість, красу / потворність, ідеал, благо тощо.

Дивує те, що інтерес до аксіології у лінгвістів з’явився лише протягом останніх десяти років. Н. Арутюнова, О. Бабаєва, Л. Байрамова, А. Баранов, В. Карасик, Т. Космеда, Т. Ряполова, Ю. Сорокін та інші мовознавці вивчають ціннісну картину світу, відображену в лексиці, семантиці, різних концептосферах мови тощо.

Разом з тим аксіологічна фразеологія, як зазначає Г. Багаутдінова, до цього часу залишається поза увагою сучасних фразеологів: вона належить до нової й абсолютно неопрацьованої галузі лінгвістики [Багаутдінова 2007: 5]. Антропоцентричні фразеологізми, а такими є й компаративні фразеологічні одиниці (КФО) [Мізін 2007: 6], не досліджувалися лінгвістами в аксіологічному аспекті, тому метою пропонованої розвідки є визначення за допомогою соціолінгвістичного моніторингу релевантності аксіологічного складника при встановленні семантики КФО української мови. Такий підхід є новим у мовознавстві.

У цій статті не ставиться за мету окреслення дефініцій понять „оцінка” / „цінність”, „психолінгвістичний експеримент” / „соціолінгвістичний моніторинг”, у тлумаченні яких ми вбачаємо певні відмінності. Зазначимо лише, що соціолінгвістичний моніторинг, а не психолінгвістичний експеримент обрано у зв’язку з самою проблемою лінгвістичної аксіології, оскільки остання, вивчаючи системи цінностей етносу та способи їх репрезентації в мові й духовній культурі, знаходиться на межі кількох наук – етнолінгвістики, психологічної антропології (етнопсихології), соціології.

Відомо, що систему цінностей і норм досліджують насамперед соціологи [див., напр., Резник 2001], тому логічним є вибір нами для визначення релевантності аксіологічного складника семантики КФО саме соціолінгвістичного моніторингу.

Проведення соціолінгвістичного моніторингу як методу вивчення аксіологічної лінгвістики на матеріалі компаративної фразеології сприятиме, на нашу думку, чіткій маніфестації ціннісних пріоритетів етносу, бо лінгвістична аксіологія, метою якої є реконструкція системи цінностей як одного зі складників етнічних і культурних традицій, за своєю проблематикою тісно межує з етнолінгвістикою, що досліджує *мову й етнос, мову й культуру, мову й народний менталітет*. Вивчення системи цінностей етносу, і глибинних, особистісних, й ідеологізованих, суспільних, уможливує виявлення своєрідності в його світовідчутті та світосприйманні. Світосприймання етнічної групи генерується зі спільного минулого – міфів, легенд, святинь, символів, еталонів, стереотипів [Маслова 2007: 163]. Останні, як таксони культури етносу, формують химерні семіотико-семантичні хитросплетіння, унаслідок яких постають образи-еталони КФО, тому компаративні фразеологізми як мовна універсалія є ідеальними маніфестантами ціннісних пріоритетів будь-якого народу.

Соціолінгвістичний моніторинг уможливує виявлення аксіології ідей того чи іншого фразеологізму та те, яким чином вона відображається у свідомості людей, як люди сприймають ідею, передану КФО, наскільки близько носіями мови приймається або не приймається закладена в них думка. Проведення соціологічного експерименту у вигляді анкетування дозволяє отримати статистичні дані й визначити, що є ціннісним / антиціннісним для певного прошарку населення, чи існує асиметрія між мораллю, що міститься у фразеологізмах, створених народом у „добрі давні часи”, та думкою сучасних людей [Багаутдинова 2007: 38].

Соціолінгвістичний моніторинг проводився у вигляді анкетування на базі КФО української мови з чітко вираженою аксіологією, які формують діади: *сміх – плач, багатство – бідність, щастя – нещастя, здоров'я – хвороба, життя – смерть*. Респонденти – 80 студентів-філологів (перекладачів) Кременчуцького державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського. Вік – від 16 до 22 років. Стать – переважно жіноча (97 %).

Завдання:

1) виявити рівень володіння фразеологією сучасною філологічною молоддю, що може свідчити про рівень мовної компетенції комуніканта (В. Маслова). Значну роль тут відіграє мовна інтуїція (глибинні архетипно-символьні знання, „колективне підсвідоме”) респондентів як маркер „духу народу”, тому КФО подано в анкеті без тлумачення значення, з різних регіонів України, часто з архаїчними або діалектними конститuentами (за словником [Юрченко, Івченко 1993]);

2) простежити аксіологічну реакцію на ідею або мораль певної КФО: респонденти оцінювали КФО навіть з невідомою семантикою, що може допомогти, на нашу думку, виявити мовну інтуїцію молоді.

Експеримент: перша колонка – семантика (знаю / не знаю / частково); друга колонка – оцінка (позитивна / негативна / амбівалентна); цифри – кількість респондентів. У цій статті КФО подано зі значенням для унаочнення змін у ціннісних світоглядах різних поколінь носіїв однієї мови й культури та класифіковано за аксіологічними діадами.

Дані експерименту:	перша колонка	друга колонка
щастя – нещастя		
<i>Виглядає як півтора нещастя</i>	14 / 38 / 28	11 / 42 / 27
Львів, „пригнічений, нещасний”		
<i>Надувся як півтора нещастя</i>	16 / 49 / 15	7 / 53 / 20
Львів, „сердитий, невдоволений”		
<i>Виглядає як змерзла диня</i>	12 / 58 / 10	8 / 45 / 21
Івано-Франківськ, „про нещасну, хвору на вигляд людину”		
<i>Нещасна як подольська корова</i>	5 / 62 / 13	8 / 49 / 23
Київ, „про нещасливу людину”		
<i>Як би крила вирости кому</i>	25 / 38 / 17	35 / 10 / 35
Львів, „про веселу, щасливу людину”		
<i>Виглядає як мокра курка</i>	79 / 1 / 0	24 / 37 / 19
Івано-Франківськ, „про пригнічену, нещасливу людину”		
<i>Ходить як по дев'ятому небові</i>	28 / 27 / 25	42 / 13 / 25
Суми, „вдоволений, щасливий”		
<i>Як рибу в сак половив</i>	10 / 54 / 15	24 / 17 / 39
„про задоволену, щасливу людину”		
<i>Живе як у бога за дверима</i>	62 / 5 / 13	67 / 4 / 9
Львів, Харків, „безтурботно, щасливо живе”		
<i>Жити як віночки плести</i>	31 / 27 / 22	53 / 6 / 21
Харків, „жити щасливо й заможно”		
<i>Упливає в гаразді як муха в сметані</i>	33 / 27 / 20	51 / 14 / 15
Львів, „нещасливий, хоч живе в багатстві”		
<i>Мається як земля святої неділі</i>	8 / 52 / 20	15 / 23 / 41
„почувається щасливим, вдоволеним”		
<i>Рад як би на сто коней посадив кого</i>	4 / 63 / 13	21 / 18 / 40
Хмельницький, „дуже щасливий”		
<i>Іде як вода на лотоках</i>	6 / 59 / 15	9 / 17 / 54
„щастить, прибуває добра”		
сміх – плач		
<i>Осміхається мов цуцик на ретязі</i>	12 / 53 / 15	21 / 30 / 25
„сумно усміхається”		
<i>Посміхається як Марина в маці</i>	12 / 51 / 17	41 / 20 / 17
„нерозумно усміхається”		
<i>Заводить як по рідній мамі</i>	16 / 49 / 15	13 / 40 / 27
Львів, „тужно голосить, ревно плаче”		
<i>Плаче наче батька і матір поховав</i>	55 / 12 / 13	15 / 58 / 7
„гірко, безутішно плаче”		
<i>Плаче як роба в неволі</i>	35 / 33 / 12	16 / 45 / 18
„гірко, невтішно плаче”		
<i>Скиглить мов кривий цуцик</i>	32 / 34 / 15	10 / 53 / 18

Харків, „гірко плаче”		
<i>Реве як бик</i>	65 / 10 / 5	19 / 38 / 23
Харків, „дуже голосно плаче”		
<i>Реве як корова</i>	52 / 22 / 6	15 / 45 / 19
Харків, „голосно, невтішно плаче”		
<i>Ірже як коняка</i>	76 / 1 / 3	26 / 34 / 20
„голосно й некрасиво регоче”		
життя – смерть		
<i>Прожив як у вікно глянув</i>	37 / 26 / 18	22 / 33 / 25
„не нажився, швидко прожив життя”		
<i>Біжить як вода</i>	60 / 11 / 9	30 / 19 / 31
„минає безповоротно (про життя, час)”		
<i>Лежить мов задавлений</i>	28 / 35 / 17	8 / 55 / 17
„не подає ознак життя”		
<i>Пішли літа як з батога тріс</i>	14 / 48 / 18	8 / 38 / 34
Львів, „минулося життя марно”		
<i>Життя як собаці на перелазі</i>	28 / 31 / 21	12 / 44 / 24
„про кепське життя”		
<i>Життя вольне як собаці на прив’язі</i>	53 / 15 / 12	18 / 49 / 13
„про підневільне, залежне життя”		
<i>Забажалося мов перед смертю</i>	58 / 13 / 9	29 / 20 / 31
„дуже захотілося”		
<i>Пішов як багачеві по смерть</i>	16 / 45 / 19	7 / 44 / 29
„дуже довго не вертається”		
<i>Виє як вовк на смерть</i>	39 / 22 / 19	7 / 55 / 18
„дуже сумно співає”		
<i>Убрали як на смерть</i>	28 / 35 / 17	11 / 40 / 29
„одягли в усе нове”		
<i>Як згоріло</i>	17 / 50 / 13	8 / 35 / 37
Київ, Полтава, Черкаси, „1) про річ, яка безслідно зникла; 2) про дитину, яка вмерла швидко, без тривалої хвороби”		
багатство – бідність		
<i>Живе як каганець без лою (сала)</i>	10 / 56 / 14	9 / 42 / 29
„про бідне, нужденне життя”		
<i>Прожив як на коляці</i>	6 / 65 / 9	7 / 32 / 41
Воронеж, „про нужденне, бідне життя”		
<i>Добре як курці біля крупорушки</i>	21 / 42 / 17	52 / 4 / 24
„про сите життя”		
<i>Багатий як циган на блохи</i>	31 / 38 / 10	31 / 31 / 17
„про бідну людину”		
<i>Багатий як чорт рогатий</i>	24 / 38 / 16	21 / 31 / 26
Івано-Франківськ, „дуже багатий”		
<i>Багатий як осінь</i>	31 / 37 / 11	53 / 7 / 19
„дуже багатий”		
<i>Бере як багатого за живіт</i>	13 / 53 / 11	12 / 27 / 39
Дніпропетровськ, Київ, Полтава, Харків, „багато, у великій кількості”		
<i>Голий як бик</i>	7 / 60 / 12	3 / 44 / 29

Львів, „дуже бідний”		
<i>Голий як бич</i>	10 / 55 / 13	3 / 41 / 34
Брест, Житомир, „зовсім бідний”		
<i>Набрав як бідний в торбу</i>	29 / 35 / 14	17 / 34 / 28
„дуже побитий”		
<i>Голий як бізун</i>	1 / 69 / 7	1 / 31 / 45
Хмельницький, „дуже бідний”		
<i>Голий як бубна</i>	10 / 56 / 12	5 / 40 / 32
Суми, „зовсім бідний”		
<i>Голий як бубон</i>	17 / 49 / 12	7 / 38 / 33
Львів, Ростов, Черкаси, Херсон, „зовсім бідний”		
<i>Бідний як горобець безперий</i>	31 / 33 / 13	16 / 42 / 19
„про зовсім бідну людину”		
здоров'я – хвороба		
<i>Білий як смерть</i>	78 / 0 / 2	15 / 52 / 13
Львів, „дуже блідий”		
<i>Виглядає як смерть</i>	53 / 10 / 17	11 / 58 / 11
Івано-Франківськ, „про дуже бліду худу людину”		
<i>Худий як смерть</i>	65 / 9 / 6	14 / 50 / 16
Хмельницький, „дуже худий, виснажений”		
<i>Здоровий як бик</i>	77 / 2 / 1	68 / 2 / 10
„про сильну, дужу людину”		
<i>Здоровий як бугай</i>	70 / 4 / 6	48 / 8 / 24
„про міцного, сильного чоловіка”		
<i>Здоровий як вода</i>	22 / 37 / 21	41 / 10 / 28
„про здорову, міцну людину”		
<i>Здоровий як лузан</i>	7 / 64 / 9	17 / 10 / 53
„про здорову, не хворобливу людину”		
<i>Здоровий як сарай</i>	6 / 63 / 11	16 / 21 / 43
Харків, „про здорового, сильного чоловіка”		
<i>Марний як тіль</i>	30 / 35 / 14	14 / 39 / 26
Івано-Франківськ, „про схудлу, хворобливу людину”		
<i>Виглядає як труп</i>	54 / 15 / 10	6 / 60 / 13
Львів, „про бліду, хворобливу людину”		
<i>Як з води вийшов</i>	49 / 19 / 12	34 / 19 / 27
Харків, „одужав після важкої хвороби”		
<i>Як з гробу встав</i>	37 / 34 / 9	4 / 58 / 18
Львів, „про виснажену хворобою, змарнілу людину”		
<i>Слабий як увосьмеро мотузок</i>	11 / 55 / 14	16 / 37 / 27
Вінниця, „людина з міцним здоров'ям, яка прикидається хворобливою”		
<i>Лежить як колода</i>	68 / 3 / 8	18 / 42 / 17
Полтава, Харків, „1) бездіяльна, лінива людина; 2) хвора людина”		
<i>Жовтий як віск</i>	50 / 23 / 6	16 / 43 / 20
Львів, „про хвору, виснажену людину”		
<i>Жовтий як воццина</i>	9 / 57 / 13	8 / 34 / 37
Белгород, Суми, Харків, „про хвору, виснажену людину”		

Аналіз результатів експерименту:

1) соціолінгвістичний моніторинг підтвердив тенденцію до зниження рівня мовної компетенції сучасних комунікантів: для студентів-філологів значна частина КФО української мови є невідомою або частково відомою, навіть урахувавши поправку на певну частину регіональних КФО. Найбільш „утаємничена” аксіологічна діада *багатство – бідність*. Очевидно, для сучасної молоді ці поняття особливо актуальні й для них існують нові порівняння, ще не зафіксовані словниками;

2) найвідомішою виявилася поширена на Івано-Франківщині (за даними О. Юрченка та А. Івченка) КФО *виглядає як мокра курка* (79 респондентів, майже 100%). Для Кременчуцького регіону це показово: незважаючи на територіальну віддаленість, при нормованому конституентному складі КФО простежуємо спільні для носіїв української етнокультури асоціації. Хоча під цю тезу важко підвести порівняння *рад як би на сто коней посадив кого*, яке, незважаючи на прозору образно-мотиваційну базу, виявилось маловідомим (4 респонденти);

3) якщо будь-який конституент – чи основа порівняння, чи образ-еталон – є невідомим, то це „спантеличує” респондентів, що можна пояснити недостатньо розвинутою мовною інтуїцією внаслідок редукування культурної пам’яті сучасного мовця, який часто відчуває брак усного / писемного „прищеплення” духу етносу – міфів, легенд, святинь, символів, еталонів, стереотипів, напр.: КФО *голий як бізун* знає (або вважає, що знає) 1 респондент (*бізун* – нагайка, батіг), *здоровий як лузан* (*лузан* – горіх, що сам вилущується) – 7, *нешасна як подольська корова* – 5 (Поділ відомий на Київщині, але не на Кременчуччині). Трапляємо й парадокси: КФО *жовтий як віск* (Львівщина) відома 50 респондентам, *жовтий як воцина* (Белгородщина, Сумщина, Харківщина, тобто регіони ближчі до Кременчуччини) – 9;

4) існує тенденція: невідомі або частково відомі КФО оцінювалися респондентами амбівалентно, напр.: *іде як вода на лотоках, прожив як на коляці, здоровий як сарай, здоровий як лузан*. Це підтверджує тезу про те, що цінності й антицінності іманентна властивість амбівалентності [Багаутдинова 2007: 29];

5) чітке визначення оцінки невідомих КФО може „провокуватись” аксіологічно „зарядженими” конституентами, напр.: *нешасна як подольська корова, жити як віночки плести, добре як курці біля крупорушки*. Часто це призводить до порушення аксіологічної ідеї КФО, напр.: порівняння *упливає в гаразді як муха в сметані* має негативну оцінку, бо так говорять про нещасливу, хоч і багату людину. Але іманентно позитивні конституенти *гаразд, сметана* „спроковували” респондентів на позитив. Зміна оцінки відбулася й у КФО *посміхається як Марина в маці* – „нерозумно усміхається”: конституент *посміхатися* вплинув на зміну негативу на позитив. Таких прикладів можна навести більше, що свідчить про тенденцію зміни аксіологічної ідеї значної частини традиційних порівнянь, тому майбутнє фразеографії вбачається нами в тісному зв’язку із соціолінгвістичними моніторингами;

6) показовим також є те, що в наш час тотальної глобалізації змінюються і загальнолюдські цінності: некрасивий, неширий, голосний сміх завжди засуджувався та сприймався негативно, напр.: *ірже як коняка* –

„голосно й некрасиво регоче”. Проте сучасна молодь не вбачає в реготі чогось негативного, що підтвердили 26 респондентів;

7) взагалі, результати експерименту демонструють певну дифузність оцінки, причиною чому може бути суб'єктивність або аксіологічна упередженість асоціацій респондентів. Це пояснює те, що не трапляємо жодної КФО зі стовідсотково позитивною, негативною або амбівалентною оцінками. Незрозумілим є асоціативне мотивування респондентів, коли, наприклад, КФО *осміхається мов цуцик на ретязі, плаче наче батька і матір поховав, реве як бик, багатий як циган на блохи* оцінюються позитивно, а КФО *здоровий як вода, як з води вийшов, ходить як по дев'ятому небові, як рибу в сак половив* – негативно.

Таким чином, фіксація семантики КФО повинна облігаторно враховувати залежність аксіологічного складника цих одиниць від етнокультурних чинників, зміна яких спричинює зміну аксіологічної ідеї КФО, що призводить до зміни значення останньої взагалі. Результати нашого соціолінгвістичного моніторингу демонструють асиметрію цінностей / антицінностей минулого й сучасності. Перспектива цього дослідження вбачається нами у проведенні соціолінгвістичного моніторингу на матеріалі аксіологічних фразеологій різних мов.

Література

Багаутдинова 2007 – Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Казанский гос. ун-т. – Казань, 2007. – 45 с.; **Маслова 2007** – Маслова В.А. Homo lingualis в культуре: Монография. – М.: Гнозис, 2007. – 320 с.; **Мізін 2007** – Мізін К.І. Компаративна фразеологія: Моногр. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.; **Резник 2001** – Резник Ю.М. Культура как предмет изучения // Личность, культура, общество. – 2001. – Т. 3. – Вып. 7 – 8. – С. 27 – 33; **Юрченко, Івченко 1993** – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

The proposed papers is devoted to determining the influence of axiological component on formation of the semantics of Ukrainian comparative phraseologisms, using sociolinguistic monitoring.

Key words: comparative phraseology, axiological phraseology, ethnoculture, sociolinguistic monitoring, psycholinguistic experiment.

ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ VIII – XVII СТОЛІТЬ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

У статті досліджується проблема фразеологічної картини світу давньоверхньонімецького, середньоверхньонімецького і ранньонововерхньонімецького періодів. Відзначаються актуальні для кожної з історичних епох сфери культури, що стали джерелом виникнення фразеологізмів. Такими є міфологія, релігія, лицарство, судочинство, сільське господарство, освіта, наука, література.

Ключові слова: фразеологічна картина світу, фразеологічна концептуалізація світу, фразеологічна одиниця, міфологія.

На кожному часовому зрізі мова є продуктом багатовікового розвитку, а тому мовні (зокрема фразеологічні) факти певного хронологічного рівня є відображенням не синхронної цьому рівневі картини світу, а складним поєднанням різночасових сприйнять і тлумачень світу, які частково відповідають актуальному осмисленню його носіями мови. Тому слід розрізняти поняття „мовна картина світу” (синхронне поєднання різночасових сприйнять і тлумачень) і „картина світу” (уявлення про світ, духовна культура етносу в певний хронологічний період). В окремих випадках ці поняття можуть бути тотожними для кожного періоду, тому що мовна картина світу нав’язує носіям мови історично сформовані сприйняття (*Berg* і *bergen*) і включає відображення їхніх актуальних уявлень.

Як впливає з аналізу різноманітних сучасних дослідницьких позицій, сьогодні в теорії мови виявилася своєрідна гносеологічна прогалина, що сигналізує про необхідність розробки нової теоретичної області – теорії фразеологічної концептуалізації світу (дійсності). Вербалізуючи той чи інший концепт, який є основним осередком культури в ментальному світі людини, фразеологічні одиниці об’єктивують відповідний когнітивно-прагматичний контекст, виступаючи своєрідними стереотипними поведінковими регулятивами.

Спостереження показують, що логіка лінгвістичних досліджень неминуче призвела на початку XXI століття до майже одночасного осмислення фразеологічних одиниць як засобу й способу вербалізації того чи іншого концептуального змісту. Тому необхідно не тільки ввести в лінгвістичний контекст поняття й термін „фразеологічна концептуалізація”, а й спробувати якомога повніше й детальніше вивчити всі аспекти, пов’язані з цим когнітивно-вербальним процесом.

Фразеологічна концептуалізація світу, дійсності є, на нашу думку, пізнавально-оцінювальним процесом вербалізації важливих соціокультурних змістів за допомогою фонду стійких одиниць мови. Усі стійкі одиниці (звороти) давньоверхньонімецької (двн.), середньоверхньонімецької (свн.), ранньонововерхньонімецької (рвн.) мов становить собою область фонових знань лінгвокультурної спільноти, отриманих у процесі практичної й

пізнавальної діяльності народу й переданих за традицією як готовий мовленнєво-мовний матеріал з покоління в покоління. Стійкі одиниці ніби фіксують певні повторювані ситуації дійсності, оцінюють їх, закріплюють модель бажаної (аспект „добре”) або небажаної (аспект „погано”) поведінки. Завдяки цьому ми визначаємо фразеологічні одиниці як особливі засоби фразеологічної концептуалізації дійсності.

Вивчення комунікативної поведінки фразеологізмів у діячоронії є необхідним для визначення уявлень і знань людини на певному історичному етапі. У нашому дослідженні ми використовуємо за аналогією з історичною класифікацією часу – давні віки, раннє й пізнє середньовіччя – відповідні культурологічні терміни – міфологічна, міфолого-релігійна й наївна картини світу.

Міф виникає як спроба побудови на інтуїтивно-образному рівні сприйняття цілісної картини світу, що здатна узагальнити емпіричний досвід і доповнити його обмеженість. Як феномен свідомості міф становить собою форму цілісного масового переживання і тлумачення дійсності за допомогою чуттєво-зорових образів, які набувають властивостей самостійних явищ реальності. Міфологічна свідомість від свого зародження характеризується синкретизмом, сприйняттям картин, породжених творчим уявленням людини, як неспростовних фактів буття. Для міфу не існує межі між природним та надприродним, об'єктивним та суб'єктивним; причинно-наслідкові зв'язки в ньому підміняються зв'язком за аналогією та химерними асоціаціями. Світ міфу є гармонійним, упорядкованим і не підвладним логіці практичного досвіду. Гармонійність міфу – його сутнісна характеристика – переноситься на зовнішнє поле дієвості міфу, перетворюючись на принцип регуляції зв'язків, що співвідносяться між собою, наприклад: людина – суспільство, людина – природа, свідомість – реальність тощо.

Міфологія є першою формою духовного життя, способом духовно-практичного освоєння світу, формою суспільної свідомості. Через міфологію здійснюється усвідомлення людиною різних форм соціального життя, відбувається соціалізація індивідів, гуманізація людини та світу. В міфологічній свідомості виділені всі головні світоглядні питання: проблема походження людини і світу; місце та призначення людини у світі. У міфології розуміння світу орієнтоване виключно на минуле, тому сучасне й майбутнє розуміються як повторення по колу певного ряду подій. Наприклад, у всіх міфоепічних сказаннях існує образ дерева. Відгомони уявлення про центр світу як про дерево світу в міфології простежуються в уявленнях про родове древо.

Своєрідна готовність репродукувати схожі міфологічні уявлення – це архетипи, які є певним відображенням постійно повторюваного досвіду людства. Тобто міфологічне – це те несвідоме, що включає психічний досвід предків. Психічна енергія пробуджує міфологічні образи, тобто архетипи. Наголос на звичаях, традиціях, мові як найвищих цінностях зазвичай супроводжується міфотворчістю, сакралізацією та оберненістю в минуле. Тобто на колективному рівні архетипи існують як елементи етнічної, чи національної, міфології. Вони стають етноконсолідуючим й етноутворюючим чинником насамперед у сфері культури, психології та свідомості.

Фразеологізми, за Ф. Буслаєвим, є своєрідними мікросвітами. Вони включають до свого складу „моральний закон, здоровий глузд, виражені в короткому вислові, передані пращурами своїм нащадкам” [Буслаєв 1954: 37]. У фразеологізмах відбиваються також частини міфів (міфологеми), „звичаї й вірування, стереотипи й оми кожного народу, його національна культура” [Черданцева 2007: 58]. Фразеологи вважають доведеним той факт, що фразеологізми відбивають, репрезентують, концептуалізують культуру та її основні чинники – „моральний закон”, „міфи”, „звичаї й вірування”, „дух народу” (В. Гумбольдт), національну самосвідомість загалом. Таким чином, варто визнати, що фразеологізми виконують функцію особливого комплексного мовного засобу спеціалізованого типу (виду) категоризації й концептуалізації світу – фразеологічної концептуалізації. Стійкі одиниці мови своєю аспектною відповідають положенню Дж. Лакоффа про те, що конкретний фізичний або соціальний досвід людини („experience”) має концептуальну втіленість.

Необхідно відзначити, що фразеологічний рівень є особливим прошарком у мовній картині світу. Він указує не тільки на процес і результат побудови семантичного простору, а й на соціальну етичну аксіологію: що добре і що погано, як треба і як не треба поводитися і т. ін. При уточненні аспектів фразеологічного „освоєння” світу, фразеологічної концептуалізації важливим є те, що фразеологізми можуть інтерпретуватися й через інформацію про реалії та події, що слугують об’єктами опису в словниках, орієнтованих на країнознавство. Окремими джерелами культурної інтерпретації служать різні типи дискурсу й перш за все – релігійний, філософський і літературний. Отже, стійкі одиниці мови – це семантично спеціалізовані семіотичні маркери національно-культурної своєрідності етнічного співтовариства. Цікавою, на нашу думку, є теза про те, що найбільш повно специфіка концептуалізації об’єкта відбивається в значенні, яке є одним зі способів концептуалізації.

Правомірно припустити, що міфологічне мислення є колективним. Саме тому воно так сильно впливає на створення колективних стереотипів, загальноприйнятих схем поведінки, їхньої вербальної фіксації. Це набуває більшого значення завдяки тому, що слово вважалось матеріальним і мало реальну силу. Мабуть, міфологія – та сфера формування усталених висловлювань, що унаочнює твердження: протягом багатьох століть висловлювання втрачає свій первісний зміст і перетворюється в складну словесну формулу, що містить, проте, у трохи трансформованому вигляді уявлення про явища давньої реальності. Ситуативне вживання цих словесних формул передає відтінок страху, що йде зі стародавності, жаху перед чимось незрозумілим.

Німецький *Teufel* – послідовник Донара (Donar), а Донар, тримаючи блакитну пугу, з’являється на колісниці, запряженій двома козлами. Блакитне полум’я мало божественне значення. При такому баченні вимовляли: „*Donners Biosken help!*” (*Donners blauer Schein hilf*); пор.: blau pfeifen, „hexen”; blaues Wunder, „Teufelsstück”. А „побажання” *Hab dirs blau Feuer!* у фастнахтшпілі Г. Сакс наводить як приклад того, що язичницький бог сприймається вже як

антипод християнству, й цими магiчними словами на голову нещасливого викликаються лише неприємності, які може заподiяти Донар.

Через козлів, запряжених у його візок, Донар називався також „Воск”, що надалі перейшло й на позначення чорта. Зло мало назву „hellebock”. Тому в дискусії про походження висловлювань: *jmdn. ins Bockshorn jagen / treiben / stossen* ми підтримуємо тих авторів, які вважають, що *Bockshorn* пов’язаний з поняттям *Teufel* (усього існує більш 10 версій походження цього висловлювання; докладно про це див. словник Л. Рьоріха).

Один з атрибутів Донара – молот (*Hammer*), у такий спосiб стає зрозумілим компонент *schlagen* у висловлюванні *Da schlag der Teufel zu!* (пор.: у дослідженні Й.Цельтера *Da schlag doch der Teufel drein*).

Kuckuck, а в давньоверхньонімецькому періоді й пізніше, діалектне *Gauch* – посланник Донара. *Gauch* має також значення „Schelm, Betrüger”, що, у свою чергу, є одною з характеристик чорта. Порівн.: *Geh zum Kuckuck! Hol dich der Kuckuck! Das weiss der Kuckuck!* У словниковій статті „*Gauch*” відповідні висловлювання ілюструють два значення цього слова:

1) „*Narr*” (хоча він, як випливає з вищесказаного, є уособленням вад);

2) „*das Böse, das Teuflische*”, порівн.: *der Gauch, der bleibt im Nest „das böse Wesen bleibt*”.

В одній з фастнахтшпiлей Г. Сакса хазяїн звертається до слуги, який провинився, з такою зловтішною фразою: „*Wohl ’rein, in Henkers Namen ’rein!*”. Компонент *Henker*, незрозумілий на перший погляд, має походження, що цілком пояснює його присутність у згаданій вище фразі. У деяких висловлюваннях замість *Teufel* уживається *Henker* – середньовічний суддя, який, як і *Teufel* має прізвисько „*Meister Hämmerlein*” (порівн.: *Hammer* – атрибут чорта). Можливо, як припускає Й. Цельтер, це пов’язується й з *Hinker* (mhd. *hinken, henken*) – позначенням чорта з цапиними ратицями. „*Henker*” і „*Hinker*” злилися у свідомості людини, передаючи страх, який вона відчуває перед цією істотою. Порівн. у Цельтера: *Packe dich zum Henker! Der Henker soll dich holen; Das mag der Henker wissen!*

Власне сам факт існування в мові середньовіччя величезної кількості вигуків-прокльонів, вигуків-клятв, вигуків-запевнень говорить про те, наскільки глибоко укоренився у свідомості людини культ бога Донара й подальші його модифікації: *zum Donner und Teufel! Heiliges Gewitter! Was für ein Wetter führt dich her?* та ін. [Zelter 1907: 26].

Багато масових свят (у тому числі й карнавали) походять від дохристиянських ритуалів, від найбільш стійкої „нижчої міфології” [Даркевич 1988: 95]. Свідчення тому – використання під час карнавальних ходів зооморфних масок, ритуальне „убивство” символічних тварин (зазвичай рогатих).

Панічний жах перед хворобами, властивий середньовічній людині, знаходить своє вираження в середньовічних прокльонах, що спираються на міфологічну свідомість, у яких, щоправда, присутні „актуальні” для тієї епохи хвороби: *Dass geh dir die Drüs ins Maul an! Hab dir Drüs und Beuln! Hab dir die Franzen! Schütte dich der Jahrritt!*

Дослідження особливостей фразеологічної концептуалізації картини світу носіїв дпн., свн. і рпнв. мов вимагає вирішення таких питань, як роль і

ступінь впливу на її формування релігії та релігійної картини світу цих народів. Багато в чому специфіка фразеологічної картини світу днв., свн. і рнвн. періодів обумовлена особливостями традиції християнського вчення, наприклад: свн. *sîn kriuz tragen*, рнвн. *gott helpe uns, gott spar euch gesund, in der eer der hailigen zwelf, nach der leer und regel der hailigen zwelfpotten*

Наступним джерелом усталених словосполучень є старе правосуддя. Це й різноманітні дієслівні конструкції, й парні форми. Окремо слід розглянути останню модель. Традиційно вважається, що парні форми – типово народні утворення, але саме в мові права (бюрократичній і казуїстичній) вони були обов'язковими й немінучими. Усі судові процедури були пов'язані із суворими мовними формами, які вивчалися напам'ять, що полегшувалося їх алітераційною побудовою, наприклад: *nach Jahr und Tag, Schutz und Schirm, los und ledig, frank und frei, recht und billig*.

Така певною мірою поетична оформленість допомагала висловлюванням краще „осідати” в людській пам'яті й передаватися в усній формі з покоління в покоління. Таким чином, лише в результаті судової практики вони стають загальнонародним надбанням. Триває життя багатьох висловлювань пояснюється тим, що раніше під час проголошення промови в суді було обов'язковим використання юридичних кліше. У протилежному разі результат справи міг бути вирішений на користь іншої сторони.

Судовий процес (Gerichtstag) називався Ding. За старим римським законом засідання суду проводилося між заходом і сходом сонця. Тому *Ding* мало й такі форми: *tagedinc, teidinc*. Словник Н. Османа [Osman 1993: 197] подає й інші варіанти: *Teidung, Tadung, Tedung*. Як причину зникнення слова з мови автор словника вказує звуження значення. Історія його розвитку така: днв. *tagading* означало призначені на визначений день народні збори. Пізніше – усякі збори. І ще пізніше – лише „unnützes Gerede” (сьогодні в цьому останньому значенні слово закріплене в утворенні *Narrenteidung*). У значенні „Geschwatz, unnützes Gerede” зустрічаємо *Teding* у XVI в. у висловлюванні (*nicht*) *viel Tedung aus etw. machen*. Але водночас у вислові *jmdm. eine Teidung machen* воно означає „Vertrag” (останнє ж з'являється лише в словниках кінця XV ст.).

Цікаві висловлювання пов'язані з покараннями. У С. Бранта зафіксовано, наприклад, ідіому *etw. gilt mehr dann ein Hand und Fuss*. Походження цього словосполучення пов'язане з давньою формою покарання: відсікання кисті руки й стопи ноги замість страти. Зазначена ідіома (саме такий її варіант – з дієсловом *gelten* – свідчить, на нашу думку, про те, що в мовній свідомості відбивається реальний стан речей) передає лише один із її значеннєвих аспектів – на карту ставиться більше, ніж утрата найнеобхіднішого. Інша ідіома (вона збереглася й у сучасній мові) *Hand und Fuss haben* ніби продовжує логічний розвиток наслідків такого покарання (реальних у середні віки). Ідеться не просто про кисті руки й стопу, а про кисті правої руки й стопу лівої ноги. У правій руці тримали меч, а, сідаючи на коня, першою в стремено вставляли ліву ногу. Позбавитися того й іншого означало в той час утратити багато чого, майже все, позбутися стрижня в житті. Якщо сьогодні говорять про що-небудь „die Sache hat Hand und Fuss”, під цим розуміється все необхідне, найістотніше.

У Г. Сакса зустрічаємо висловлювання *das heiss Eisen aus dem Kreis sittlich tragen*. Ідеться про випробування чоловіка й жінки на вірність. У судочинстві довгий час зберігався звичай виявляти істину за допомогою тортур розпеченим залізом (можливо, саме з цим звичаєм пов'язане походження таких стійких словосполучень, як *von jmds. Händen brennt Haar und Haut*; *jmdm. geht Haar und Haut ab*. Про велике значення заліза для середньовічної людини пише й Ж. Ле Гофф). Цей звичай описується й в одній з фастнахтшпілей Г. Сакса. Він називається „Das heiss Eisen”. Що ж це за *Kreis*, чому залізо потрібно винести (*tragen*) і що значить тут слово *sittlich*? Розпочнемо з останнього. *Sittlich* значить тут „згідно зі звичаєм, що склався, відповідно до традиції”, а саме, традиції давнього права. *Kreis* збереглося ще в XIX столітті у висловлюванні *einen Kreis schlagen*. У центрі площі, на якій відбувався судовий розгляд, стояв стовп, до якого за вузду прив'язували коня, а потім „обертали” його навколо стовпа, таким чином, що на м'якій землі навколо стовпа утворювалося коло (*Kreis*), який кінь „вибив” копитами (*schlug*). І от саме туди ставали судді й вершили правосуддя; із цього ж кола треба було виносити розпечене залізо. Підтвердження невинності: відсутність опіку на руках через три доби.

Описані вище дві потенційно фразеологічні сфери культури – міфологія й судочинство – з огляду їхньої специфіки дали споконвічно стійкі формульні висловлювання. Це не дозволяє поширити на них постулат про те, що всяке стійке словосполучення споконвічно було вільним. Формульність властива цим двом культурним сферам, вона – закон їхнього існування. У результаті дії цього закону утворюється ланцюжок: словесна формула – формула поведінки.

Лицарство також залишило свій слід в ідіоматиці німецької мови. Разом з тим XV – XVI ст. у досліджених текстах практично всі висловлювання, пов'язані з лицарством, мають значення „Räubern”, що цілком закономірно, тому що у зв'язку із занепадом лицарства воно сприймалося негативно: *sich aus dem Stegenreif nähren*; *Reiterspiel treiben*.

В усьому корпусі стійких висловлювань пізнього середньовіччя є певний прошарок, який корениться в селянських звичаях і в селянському господарстві.

У сільському господарстві було прийнято так підвішувати дерев'яну сільничку й кошик із хлібом, щоб вони були доступними кожному. Жодна господиня не наважилася б відмовити служниці або слугі в їхньому шматку хліба й підвісити кошик вище: вона стала б предметом глузувань і покрила б себе вічною ганьбою. Лише у виняткових випадках, при відкрито ворожих стосунках, погрожували: *den Brotkorb höher (zu) hängen*. Модифікацію цього вислову знаходимо в Г. Сакса („Der Kramerkorb”). Саме у випадку невдоволення слугою хазяїн говорить „*Nun musst du um den Brotkorb tanzen*” (після погрози кошик із хлібом підвісять вище).

Донедавна у Швабії існував звичай: коханий хлопець прядильниці мав абсолютну перевагу перед іншими молодими людьми – йому дозволялося не просто допомагати дівчині, а виконувати лише одну певну операцію *die Agen abschütten*, тобто „звільняти пряжу від гострих шматочків рослин, які залишилися після чесання льону”. Таким чином, вислів *ich will dir die Agen abschütten* означає „*ich mag dich und will dein Geliebter sein*” і, відповідно, *du*

solst mir kein Agen abschütten – „ich will mit dir nichts zu tun haben, ich mag dich nicht” (прикладі вживання у фастнахтшпілі Г. Сакса „Die Rockenstuben”).

У селянському господарстві, як відомо, невідповідно важливою є роль хазяїна. Хазяїн (*Herr im Haus*) мав свої атрибути: *Bruch*, „eine Art Hose”; *Messer* і *Tasche*, що трималися на поясі штанів. Якщо в родині був розлад і, як властиво для „перекиненого” світу, роль хазяїна будинку намагалася відігравати дружина, чоловік мусив боротися за ці атрибути. У Г. Сакса („Der böss Rauch”), наприклад: *sich mit jmdm. um die Bruch schlagen, um die Bruch kämpfen. Den Schweinen Bachen* („*Speckseite, Hälfte eines geräucherten Schweines*”) *im deutschen Hof holen* може тільки справжній хазяїн будинку, його статус повинні довести сім свідків.

Значна група ідіом походить із т. зв. мов різних соціальних груп (термін узятий в А. Баха), особливо мови ремісників, купців та інших прошарків.

З мови мисливців і птахоловів прийшли в мову середньовіччя: *zwen Hasen auf ein mal fochen, jmdn. in Kluppen bringen, vor dem Garn abzeuchen, sein Garn dem Wildpret spreiten*.

Назви деяких професій стали загальними іменами для позначення негативних якостей людини: *die Hutmacher Knecht singen die sext (von groben fyltzen ist der text)* порівн. „п’яний, як швець”; *die Fischers schlagen auf den Küblen; aus etw. wird ein Fischerschlag; jd. ist der Hase, der in der Schriber Pfeffer kumt*.

З грошової й розрахункової сфери походять висловлювання: *etw. war mit dreien Hellern zahlen; jmdm. ist aus etw. kein Pfening zukommen; den Daumen zu dem Fleisch wiegen; jmdn. ums Geld bescheissen; Geld und Gut*. І не дивно, гроші, ставши еквівалентом обміну, набули важливого значення в житті людини („*Geld regiert die Welt*”).

Ж. Ле Гофф вважає, що „єдиною глибокою й безкорисливою радістю” середньовічної людини були свято та гра. Саме в цих умовах розвивалися традиції фастнахтшпілей з їхньою системою образів. „Перебуваючи в рабстві в природи”, середньовічне суспільство „охоче віддавалося випадку” [Ле Гофф 1992: 336 – 337]. З цією обставиною пов’язана велика кількість усталених словосполучень з елементом „*Spiel*”: *ein verlorenes Spiel haben, Ross und Rock verspielen, verspielter Schalk*

Особливою популярною була гра в кості: *ab seine elf Augen nicht kommen* (*Auge* – вічко); *Elf und Unglück wird jmds. Schantz*; у цій же грі кореняться: *etw. auf Glück wagen, die Schantz hoch wagen*. Гра в шахи, хоча й меншою мірою, але вплинула на формування ідіоматичних висловлювань: *jd. wird Schach und Matt; es fehlt um ein Bauernschritt* (*Bauer* – пішак).

Освіта, наука, розвиток друкарства, незвичні для свідомості середньовічної людини, також не пройшли безслідно для мови. Тому питома вага стійких словосполучень, що походять із цих культурних сфер, невелика: *jmdn. Mores lehren, jmdm. den Text lesen, ita sprechen, eine ganze Legende von etw. schreiben, etw. nach dem Buchstaben verstehen*.

Література стала джерелом виникнення особливих ідіоматичних висловлювань. Особливо байка має здатність до „згортання” змісту в одну стійку фразу. У досліджених текстах фіксуємо: *jd. hat viel Wasser trüb gemacht*;

jd. benimmt sich so, sams er nie kein Wasser trübet hatt. У байці про вовка: *wer kein Wässerchen getrübt hat, gleicht dem Lamm.*

Der Katze die Schellen anhängen також походить із відомої байки про кішку й мишей (бубонці кішці потрібні для того, щоб миші завжди могли знати про її наближення).

Окремо розглянемо форми мовленнєвого етикету. Це – клятви, божіння, лайливі вислови, прокльони. Їхнє походження можна пов'язати із впливом ранньої середньовічної лицарської культури (*Bei meinem Eid! Bei meiner Ehre!*), християнізацією (*Ich will es Gott befehlen, Botz Leichnam! Botz Angst!*), з уявленнями повсякденного життя (*voller Balg! Du faule Schlucht! Hab dir Drüs und Beuln!*).

Розглянуті вище джерела формування ідіом певною мірою визначають розподіл корпусу ідіоматичних словосполучень за семантичними полями. У результаті перед нами виникає своєрідний кодекс моральності, певна система цінностей середньовічної людини. Це, здебільшого, висміювання людських вад. Передбачається, що чеснота – у відсутності перерахованих нижче недоліків.

Середньовічний словник багатий на висловлювання, що позначають різні форми неправди й різновиди брехунів (1), лестошів і підлесників (2), пияцтва (3):

(1) *jmdm. etw. aus den Augen schwören; den Daumen zu dem Fleisch wiegen; jmdn. auf dem Eis bezahlen; aus etw. wird ein Fischerschlag; jmdn. ums Geld bescheissen; Haar unter Wolle schlagen.*

(2) *Federn klauben; den Kautz streichen können; Kreide streichen; sich mit Tellerschlecken nähren.*

(3) *den Kopf zu dem Bart verlieren; eins: auf den Becher, zwei: für den Mund; dem Fläschlein luppen; in sich giessen; in sich mit Küblen schütten; sich wie eine Kuh füllen.*

На порозі нового часу, коли відбувається поступовий перехід від пізнього середньовіччя до нових історичних, економічних і соціальних відносин, коли внаслідок цього втрачають свою актуальність, реальність чимало явищ життя, у багатьох звичних словесних формулах спостерігається перехід від конкретного до переносного. У мовній свідомості вони сприймаються як образи, а не як реальна дійсність.

Роль просвітителів, гуманістів, людей освіти, які знали свою мову у всіх її проявах, полягає в тому, що вони зібрали, зафіксували й залишили для наступних поколінь багато скарбів живої народної мови.

„В основі літературної мови лежить накопичений століттями „скарб” фраз, словосполучень, комбінацій фраз, речень, прислів'їв тощо. Але цей „скарб” виявляється набагато ціннішим, ніж звичайно думають. Звичайно, його розуміють як суму накопиченої народом мудрості; тим часом у мовному матеріалі, успадкованому від старших поколінь, закладаються у вигляді можливостей і лінії мовної поведінки спадкоємців цього скарбу” [Щерба 1957: 132].

Фразеологічна концептуалізація картини світу двн., свн. і рнвн. періодів обумовлюється тим, що стійкі висловлювання мови як узагальнення морального, соціально-історичного й духовно-культурного досвіду народу за

концентрацією етико-релігійного й культурно-ціннісного змісту наближаються до міні-концептів. Особливість стійких одиниць як знаків культури з посиленою образністю й експресивністю також сприяє тому, що саме вони є найбільш актуальним, дієвим засобом фразеологічного концептуалізування світу в усіх його проявах і властивостях.

Література

Буслаев 1954 – Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – 2-е изд. – М., 1954. – Т. 2. – Ч.1; **Ле Гофф 1992** – Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс, 1992. – 376 с.; **Даркевич 1988** – Даркевич В.П. Народная культура средневековья. – М.: Наука, 1988. – 342 с.; **Черданцева 2007** – Черданцева Т.З. Язык и его образы: Очерки по итальянской фразеологии. – 2-е изд. – М.: Вече, 2007. – 168 с.; **Щерба 1957** – Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.; **Osman 1993** – Osman N. Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts. – München: C.H. Beck, 1993. – 263 s. **Zelter 1907** – Zelter J. Deutsche Sprache und deutsches Leben. – Arnsherg: Stahl, 1907. – 146 s.

The article is devoted to the research work on the phraseological world outlook paradigm (on the material of Old, Middle and Early German language). Implementation of culturally-loaded phraseological units, reflecting mode of life, cultural traditions and specific of the world cognition facilitated the formation of the phraseological picture of the world. The spheres of its making are mythology, religion, chivalry, legal procedure, agriculture, education, science, literature.

Key words: phraseological picture of the world, phraseological conceptualisation of the world, phraseological unit, mythology.

І.В. Мілева (Луганськ)

УДК 811.161.2

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО Й ЛІНГВІСТИЧНОГО ЧИННИКІВ НА ДИНАМІКУ ЕВФЕМІСТИЧНИХ ВИРАЗІВ

У статті визначаються основні чинники, які впливають на формування пласту евфемістичних ареальних субститутів. Значну увагу приділено лінгвістичному аспекту переходу евфемізмів у сферу дисфемізмів.

Ключові слова: евфемістичні вирази, дисфемістичні вирази, ареальні замітники, лінгвістичний чинник.

Однією з динамічних у складі лексики і фразеології української мови є сфера евфемізмів, адже формальне пом'якшення або прикриття неприємного чи забороненого найменування, що є основною функцією евфемістичних заміників, є нетривалим, унаслідок чого пласт евфемізмів постійно поповнюється новими евфемістичними субститутами. Мета нашої розвідки – визначити основні чинники, які впливають на зміну евфемістичного шару фразеологізмів. Матеріалом дослідження стануть фразеологічні одиниці,

зафіксовані в східнословобожанських і східностепових говірках, що залишаються недостатньо вивченими.

Зміни в евфемістичному шарі стали предметом уваги В. Виноградова, Л. Крисіна, Б. Ларіна, В. Москвіна та ін. Учені здебільшого вказують на декілька чинників, що зумовлюють „евфемістичний статус” слова чи фразеологізму. О. Сенічкіна узагальнює їх, називаючи два процеси, які зазвичай відбуваються з евфемізмами: 1) заміники або зовсім „випадають із системи мови”, або переходять у розряд прямих найменувань з нейтральною оцінкою, тобто носіями мови перестає усвідомлюватися евфемістична функція заміника; такі процеси відбуваються внаслідок соціальних чинників; 2) евфемізми починають „забруднювати” денотат і переходять до розряду дисфемізмів: це вплив лінгвістичного фактору [Сенічкина 2006: 129 – 130]. Такий розподіл здається найбільш вдалим.

Евфемістичні вирази зникають із системи мови через екстралінгвістичні зміни реалій. Наприклад, поширені й часто вживані ще в ХХ ст. ареальні евфемістичні фразеологічні одиниці зі значенням „мочитися уві сні” (про дітей) – *ловити рибу, спіймати рибу, впіймати карася, куп-куп в озері* – зараз використовують, як правило, діалектоносії старшого й похилого віку. Семантику цих фразеологізмів могли пояснити тільки 6 з 15 молодих реципієнтів. Можливо, це пов'язано з використанням у наш час памперсів.

„Модне” життя без офіційної реєстрації браку зумовлює інший підхід до обряду весілля, що безпосередньо відбивається на фразеології, зокрема евфемістичних висловах. Обрядові вирази сватання (*ніднести гарбуза, поторохтіти чайником* тощо) з часом втрачають свою надзвичайну поширеність через поступове зникнення самого обряду.

Аналіз ареалізмів сфери інтимного життя свідчить, що цнотливість дівчини серед молоді сьогодні майже не цінується, тому евфемізми *чиста дівчина, чиста молода*, що були поширені в східнословобожанських і східностепових говірках, уживаються все рідше, а на їх місце приходять іронічні, зневажливі, типу *носитья з собою як з писаною торбою, краля-целка* тощо.

Крім соціальних, на формування евфемістичного шару впливають мовні чинники, наприклад, евфемізми набувають негативної оцінки, а тому виникає потреба в застосуванні нової евфемістичної заміни. „Заражений” евфемізм (С. Відлак) у лінгвістичній літературі отримав декілька назв: „дефемізм” (О. Пустовіт), „какофемізм” (А. Домбровська), зазвичай уживають термін „дисфемізм” або користуються двома-трьома лексемами як еквівалентними (А. Кацев, О. Януш). Імовірно, це пов'язано з тим, що вивчення евфемізмів і дисфемізмів є достатньо новим, а тому інколи обидва члени опозиції розглядаються в межах евфемізмів, „згідно з традицією” (В. Ужченко). Як найбільш універсальний ми застосовуємо термін „дисфемізм”.

В енциклопедії української мови зазначено, що *дисфемізм* – це троп, що полягає в заміні звичайної, нейтральної назви грубим, вульгарним словом або висловом з метою приниження об'єкта її позначення, для емоційного підсилення та увиразнення висловлювання. Протилежне дисфемізму – евфемізм [Тараненко 2000: 132]. Схожа дефініція зафіксована й у „Словнику іншомовних слів”: „Троп, протилежний евфемізмові, який полягає у вживанні

замість емоційно і стилістично нейтрального слова більш грубого, вульгарного” [Словник 2000: 348], пор. у М. Демського: „Дисфемізми – фамільярні, грубі, вульгарні слова і вирази, що вживаються замість нормальних назв; протилежні до евфемізмів” [Демський 1994: 33].

Під дисфемістичними виразами ми розуміємо тільки ті вислови, що, як і евфемізми, позначають негативний денотат, а не є пейоративно забарвленими заміниками будь-яких нейтральних назв. Таке співвідношення евфемізмів і дисфемізмів відбите й у монографії А. Домбровської: „Спільною рисою для евфемізмів і какофемізмів, – зазначає дослідниця, – є застосування іншої назви замість прямої з метою уникнення якихось прикрощів (або зла)” [Dąbrowska 1993: 60]. Якщо один з власне лінгвістичних аспектів поєднує евфемізми та дисфемізми, то інший їх диференціює. Головну ознаку протиставлення бачимо в оцінюванні асоціата: якщо евфемізми „покрощують” негативний денотат за рахунок позитивного асоціата, то дисфемізми, навпаки, „погіршують” денотат за рахунок негативного асоціата. Пор. вирази зі значенням „померти”: *відправитися (іти) в рай* (Алч), *ворота відчинити* (Зак), *заснути назавжди* (– От і сусід заснув назавжди. Гарний був чоловік) (Лозов) і *відкинути граблі* (Лим), *протягнути ратички* (Алч), *ласти склеїти* (– Той дурний Петро ласти склеїв ще год тому) (Старб). На цю диференціальну ознаку як першорядну вказують А. Кацев, А. Халанська. Якщо ознакою евфемізму, зазначає дослідниця, є пом’якшення негативної експресії, маскування, то для дисфемізму – огрубіння, посилення негативної експресії [Халанская]. Ще одна важлива риса в такому протиставленні: дисфемізми значно більшою мірою, ніж евфемізми, характеризуються експресією, оцінністю, вони обов’язково містять емоційний компонент значення; евфемізми можуть характеризуватися й нейтральністю, і певною експресією.

Уживання дисфемістичних перифраз спричинене низкою соціокультурних та психолінгвістичних чинників. З одного боку, це свідчить про надто низьку культуру основної маси носіїв мови й тісно пов’язується із загальними деструктивними явищами в галузі культури й моралі. Разом з тим широке застосування стилістично знижених засобів мовлення є показником творчої енергії народу, його нормальної реакції на життєві проблеми [Елистратов 1998: 60]. Активно діє й фактор своєрідної мовленнєвої „моди”. Не на останньому місці залишається інтралінгвістичний чинник, що полягає, зокрема, у бажанні мовців уживати експресивно виразні одиниці замість емоційно-нейтральних та невиразних, отже, джерелом варваризації може служити й своєрідна масово-естетична реакція на протилежне явище – пуризм, нормотворчість [Там же: 61]. Застосування грубих, вульгарних слів і виразів, на думку укладачів „Иллюстрированного словаря американского сленга”, „роблять мовлення смачним”. Автори названої роботи навіть визначили шкалу грубості: офіційна лексика (мовлення завжди сприймається як коректне й етичне, воно є стилістично нейтральним, предмет розмови з’ясовується чітко), повсякденна лексика (емоційно більш забарвлена, але менш чітка, ніж формальна, вона не образлива й усім зрозуміла), неформальна лексика, у складі якої розрізняють евфемізми, сленг і лайливі слова (основним критерієм відокремлення третьої групи є те, що слова чи вирази є поширеними й відомими для носіїв певної мови, але незрозумілими без спеціального

тлумачення іноземцям, які „оволодівали знаннями з лексики за класичними посібниками”) [Московцев 2004: 38].

Незважаючи на т. зв. „демократизацію мовлення”, що є характерною рисою сучасного узусу, лінгвісти не мають єдиного підходу до кваліфікації некодифікованих мовних знаків. Проблема активного, неконтрольованого „вторгнення” стилістично знижених, часто нецензурних мовленнєвих засобів останнім часом привертає увагу багатьох дослідників. І все ж експресивні, оцінні особливості розглядаються здебільшого лише в окремих статтях, де йдеться про жаргон (Є. Борисова-Лукашанець, К. Дубровіна, Н. Лисіна, І. Щур), просторіччя (Н. Лисіна, О. Ожегов), загальні питання мовної культури, етикету (В. Єлістратов, Л. Радевич-Винницький, Н. Формановська). Питання дисфемізації незначною мірою вивчаються під час дослідження експресії як лінгвістичної категорії (Ш. Баллі, Р. Будагов, А. Панасюк), адже дисфемізми – це одиниці з високим експресивним потенціалом. Спорадично висвітлюються теоретичні питання дисфемізації, що здійснюється, як правило, поряд з вивченням евфемізації (А. Кацев, Л. Крисін, В. Мокієнко, А. Халанська).

О. Голод у статті „До питання класифікації пейоративної лексики” (1997) представляє кілька методів, якими користувалися зарубіжні вчені під час аналізу вживання пейоративів. Так, Г. Гофман застосовує класичний метод дослідження, що полягає в семасіологічній класифікації пейоративної лексики. Дослідник виділяє дві групи: 1) слова та вислови, що охоплюють сфери життя людини й стосуються будови тіла, хвороб, віку, немічності, інтелектуальних та моральних вад; 2) лайливі слова із живої та неживої природи. Ф. Раймерс у дисертаційному дослідженні послуговується реформованим методом: матеріал поділений не за головними значеннями висловів, а на основі закидів, захованих в лайці, тобто автор звертається до афективних значень [Голод 1997: 98 – 99].

Ми використали семасіологічну класифікацію як найбільш прийнятну й повну для характеристики пейоративних ареальних висловів. Східноукраїнська дисфемістична фразеологія покриває практично всі евфемізовані сфери, хоча різною мірою. Дисфемізації підлягають насамперед сфери зовнішніх й внутрішніх рис людини, її інтелектуальних здібностей: *[як] глист в обмотках* „худий” (Павлів), *морда хоч свиней бий* „про повне обличчя” (Ствч), *[як] кобра підколодна* „злий” (Луган), *мішком [пустим] прибацнутий* „дурний” (Ям); сфера людських вчинків і пороків: *маяться дур'ю* „байдикувати” (Брян), *обливати багнукою* „пліткувати” (Чмир), *надавати по чалдону* „побити” (Трьохізб), *синій в задницю* „п'яний” (Луган). Активно дисфемізується й сфера смерті: *коні двинути* (Зим), *чорти забрали* (Світ). В інших сферах (інтимних стосунків і подружнього життя, фізіологічних процесів тощо) дисфемізація майже не виявлена.

В. Мокієнко на матеріалі російської мови розрізняє інші лексико-тематичні групи вульгарної й лайливої лексики та фразеології: 1) найменування осіб з очевидно негативними характеристиками („дурний”, „підлий”, „нікчема”, „проститутка”); 2) найменування „непристойних”, соціально табуйованих частин тіла; 3) найменування фізіологічних функцій (відправлень); 4) найменування „результатів” фізіологічних відправлень

[Мокиєнко 1994: 50 – 73]. Деякі приклади, що подає вчений для ілюстрації, потребують більш глибокого розгляду. Наприклад, немає сумніву в тім, що низка зафіксованих дослідником виразів на позначення дурного – рос. *дубина стоеросовая, с тараканом в котелке, сибирский валенок* – є образливими, лайливими, на що вказують ужиті негативно конотовані компоненти *дубина, таракан, валенок*, а тому вони є дисфемістичними. Запропоновані ж образні фразеологічні замітники на позначення фізіологічних процесів людини – рос. *ходить по-маленькому (за маленьким), справлять малую нужду, ходять на (во) двор, ходять до ветру* тощо – навряд чи можна назвати „лайливими”. Вони замінюють пряму „неприємну” назву, відволікаючи увагу від негативного денотата, і не відзначені, на наш погляд, грубою, вульгарною конотацією, як, зокрема, тут же подані синонімічні лайливі лексеми *срать, гадить*. На сході України вживаються численні подібні стійкі вирази, проте ми їх розглядаємо в річищі евфемізації. Такі розбіжності у визначенні емоційного компонента в семантичній структурі виразу наводять на думку про надто складний характер цих мовних одиниць. Підтверджують вони й тезу про існування суміжних явищ та неможливість провести чітку демаркаційну лінію між евфемізмом і дисфемізмом. Отже, необхідно проаналізувати основні чинники, що сприяють різній, по суті, протилежній, інтерпретації одного мовного феномена.

Розмитість межі між евфемізмом та дисфемізмом підтверджує принаймні три чинники. Перший полягає в соціально-історичній зумовленості евфемізації: сфери табування варіюються в різні історичні епохи й у різних соціальних групах, залишаючись незмінними лише в загальних рисах. Другим чинником є зближення асоціата з денотатом у семантичній структурі евфемізму з одночасною втратою асоціатом нейтральної чи позитивної конотації, що відбувається внаслідок тривалого та інтенсивного використання замітника як евфемістичного [Кацев 1998: 58]. Вираз повністю чи частково переходить у спільну з табуваним словом лексичну систему й сам стає заборонним унаслідок частого використання й втрати його евфемістичного характеру [Видлак 1965: 283 – 284], тобто відбувається „девальвація” евфемізмів (А. Швейцер). На недовговічність евфемізмів указував ще Б. Ларін: важливою умовою дієвості евфемізму є наявність грубого, „неприпустимого” еквівалента, але коли він виходить з ужитку, евфемізм втрачає свої „облагоджуючі” властивості, оскільки переходить до розряду прямих найменувань і тоді вимагає нової заміни [Ларін 1977: 110]. Те, що здається вдалим евфемістичним найменуванням одному поколінню, зазначає Л. Крисін, у наступному може розцінюватись як безперечна й нетерпима грубість, що потребує евфемістичної заміни [Крысин 1996: 387]. Третій чинник треба шукати в індивідуальному сприйнятті одного асоціата: чи як такого, що маскує певне неприємне явище, покращуючи його (тоді це евфемізм), чи як такого, що акцентує увагу на негативних рисах, підкреслюючи їх (тоді це дисфемізм).

Отже, на формування евфемістичного шару мовних одиниць впливають і соціальні, і лінгвістичні чинники. Найчастіше евфемізми втрачають „приховуючу” функцію, переходячи в розряд дисфемізмів, хоча чітко провести межу між евфемізмом і дисфемізмом іноді важко. Розв’язання цього питання залишається для подальших досліджень.

Література

Видлак 1965 – Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля // Этимология. 1965. – М.: Наука, 1967. – С. 267 – 285; **Голод 1997** – Голод О. До питання класифікації пейоративної лексики // Інозем. філологія: Міжвідом. респ. зб. – Л.: Світ, 1997. – Вип. 110. – С. 97 – 102; **Демський 1994** – Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Л. – Краків – Париж: Просвіта, 1994. – 62 с.; **Елистратов 1998** – Елистратов В.С. „Сниженный язык” и „национальный характер” // Вопр. философии. – 1998. – № 10. – С. 55 – 64; **Кацев 1988** – Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: Учеб. пособие к спецкурсу. – Л., 1988. – 79 с.; **Крысин 1996** – Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русский язык конца XX ст. (1985–1995). – М.: Языки рус. культуры, 1996. – С. 384 – 408; **Ларин 1977** – Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – С. 101 – 114; **Мокиенко 1994** – Мокиенко В.М. Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное // Русистика. – Берлин, 1994. – № 1/2. – С. 50 – 73; **Московцев 2004** – Московцев Н., Шевченко С. Вашу мать, сэр! Иллюстрированный путеводитель по американскому сленгу. – Спб: Питер, 2004. – 480 с.; **Сеничкина 2006** – Сеничкина Е.П. Эвфемизмы русского языка: Спецкурс. – М.: Высш. шк., 2006. – 151 с.; **Словник 2000** – Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Укл. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.; **Тараненко 2000** – Тараненко О. Евфемизм // Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови). – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 154 – 155; **Халанская** – Халанская А. Динамические процессы в лексике в конце XX века (на материале русского и английского языков) / www.depfolang.kubsu.ru/khalanskaja.html; **Dąbrowska 1994** – Dąbrowska A. Eufemizmy współczesnego języka polskiego. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 419 s.

Список населених пунктів

Алч – Алчевськ, Брян – Брянка, Зак – Закотне Новопсковськ. р-ну, Зим – Зимогір'я Слов'яносербськ. р-ну, Лим – Лиман Старобільськ. р-ну, Лозов – Лозовівка Старобільськ. р-ну, Луган – Луганськ, Павлів – Павлівка м. Свердловська, Світ – Світле Старобільськ. р-ну, Старб – Старобільськ, Ствч – Стативчине Білокуракинськ. р-ну, Трьохізб – Трьохізбенка Слов'яносербськ. р-ну, Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну, Ям – Ями Троїцьк. р-ну.

There are researches basic factors that influence on building of the euphemistic areal substitutes in the article. The author researches linguistic aspect of change of euphemisms on the disphemisms as a „problematical”.

Key words: euphemistic phraseological unit, disphemistic phraseological unit, areal substitute, linguistic factor.

УДК 811.161.2'373.7

**ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЗМІСТ ОБРЯДОВИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З РИТУАЛАМИ РОЗПЛІТАННЯ КОСИ ТА
ПОКРИВАННЯ ГОЛОВИ МОЛОДОЇ**

У пропонованій статті розглянуто фраземи, що перебувають у генетичних зв'язках з ритуалами розплітання коси та покривання голови молодої. Здійснено спробу відтворення етнокультурного змісту обрядових фразеологізмів, їх мотиваційне „розгортання”.

Ключові слова: архетип, реалема, обрядовий, фразеологізм, шлюб.

Виразною ознакою сучасної мовознавчої науки виступає наскрізна її гуманізація: процес лінгвістичного пізнання спрямований до мовної особистості, що розглядається як медіум для проникнення в мову [Селіванова 1999: 5]. Антропоцентричний підхід до вивчення мови детермінує її розгляд як суспільновартісної субстанції у межах системи взаємозв'язків та взаємовпливів на лінії „етнос ↔ мова” [Жайворонок 2007: 7]. Одне з чільних місць у сфері сучасних мовознавчих досліджень посідає етнолінгвістика. Етнолінгвістичні студії мають на меті з'ясування впливу етнокультурної (етнопсихологічної) компоненти на процеси розвитку та функціонування мови; у межах такої парадигми вивчення історії мови відбувається крізь призму етнічної історії її носіїв, а світогляд народу, його світобачення „визначається у змістовних категоріях мовної системи. Завдяки такому аналізу стає можливим наукове проникнення в сферу мовної свідомості, співвідношень мови, народної культури і особистості” [Кононенко 2000: 44].

Кінець ХХ століття та початок ХХІ характеризуються зацікавленістю обрядовим дискурсом представників різних галузей гуманітарної науки: філософії [Богачевская 1999], фольклористики [Марченко 2003; Сокіл 2003; Сорочук 2004; Телеуця 2006], лінгвістики. Мовознавці досліджували вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах [Конобродська 1999], обрядову семантику слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті [Тищенко 2001], лексику сімейних обрядів у говірках Донеччини [Дроботенко 2001], номінативну ланку в середовищі українського обрядового гіпертексту [Алатирева 2002], архаїчні механізми метафоризації в дискурсі магічних обрядів [Жуйкова 2003]. Ведучи мову про проблематику „обряд і фразеологізм”, зазначимо, що вона певною мірою розглядалася в роботах відомих українських фразеологів Л. Скрипник, О. Селіванової, А. Івченка, В. Ужченка, В. Мокієнка та ін. Разом з тим існує потреба цілеспрямованого аналізу системних зв'язків між згаданими соціальним (обряд) та мовним (фразеологізм) феноменами.

Актуальність дослідження зумовлюється активізацією наукових пошуків, з одного боку, у сфері відображення мовними одиницями етнокультурного фону, а з іншого – необхідністю дослідження обряду як цілісної системи семантичного, ментального та вербального планів.

Метою дослідження є відтворення етнокультурного фону, що вміщують шлюбнообрядові фразеологічні одиниці, генотипи яких функціонували у дискурсі ритуалів „розплетини” та „покривання”.

Об'єктом дослідження обрано українські шлюбнообрядові фразеологізми, генетично пов'язані з ритуалами розплітання коси та покривання голови молодої.

Особливе місце для сучасних лінгвістичних досліджень у проблематиці „історичних пошуків ідентичності” („історія мови – історія етносу”) належить фразеології через її „чітко виражений антропологічний характер. Фразеологічні одиниці переважно покривають ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально-психологічними особливостями” [Прадід 1997: 7]. У фразеології захована уся багатогранність історичного буття народу, його „життя, побуту, звичаїв, моралі, сили духу, болю і гніву, ... страждань і надії” [Майборода 2002: 1]. Водночас фразеологія виступає носієм значної кількості національномовних маркерів: „для дослідження мовних картин світу ефективним є аналіз національно-специфічних фразем (типу укр. *на рушник стати, гарбуза дістати, передати куті меду...*) і специфіки мотивації (внутрішньої форми) фразеологізмів” [Кочерган 2004: 19].

Мова, виступаючи однією з форм духовної культури етносу, безпосередньо виражаючи його ментальність та будучи основним засобом спілкування постала у результаті тривалого історичного розвитку свого носія [Стишов 2005: 6]. Виконання мовою функції передачі етнічної ментальності „полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається” [Потебня 1993: 187]. З цього погляду цікавим виступає традиційне дискурсивне вживання мови (фольклорні тексти замовлянь, вірувань, оповідей-міфів – казка, переказ, легенда тощо – вербальних фрагментів весільних та інших обрядів), яке визначає для свого носія напрями світосприймання [Жайворонок 2001: 48]

Сакралізація часопростору людського життя відбувається через святкові та обрядові дієства, у процесі проведення яких створюється етнічна спільнота – „колективний суб'єкт” [Щербатюк 2005: 76], який наділяється такою ж „колективною свідомістю”. В архаїчну епоху (епоху „слов'янської старовини”), що характеризується значною хронологічною віддаленістю та відсутністю безпосередньої текстової фіксації, функцію вербального коду культури відігравав фольклор, світоглядною основою культури якого виступало синкретичне, дорелігійне, передхудожнє мислення, яке в термінологічному баченні одних дослідників кваліфікувалось як „міфологічне”, а в термінології інших – як „обрядове” чи „ритуальне” [Венгранович 2005: 19].

Давні язичницькі обряди та ритуали були формою втілення народних уявлень та магічних вірувань первісної людини. Образна основа фразеологізмів відбиває характерологічні риси народного світобачення, що входять як складова частина до поняття „менталітет”. На основі цього у мовознавстві (як і в культурології та філософії) сформувався та став загальноновизнаним погляд на фразеологічний склад мови як на найбільш прозору підсистему мови для втілення лінгвальними засобами концептів

„мови” етнокультури [Назаренко 2001: 1]. У зв'язку з цим слушною видається думка О. Селіванової: „Фразеологізми будь-якої мови є лінгвосеміотичним феноменом, формуючи особливу „підмову”, одне з концентричних кіл мови, у якому в усталеній формі зберігаються і транслюються уявлення етносу про світ, культурну й історико-міфологічну інтеріоризацію дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу” [Селіванова 2004: 11]. Тому обрядовий дискурс є сферою і джерелом виникнення помітної групи українських фразеологізмів [Скрипник 1973: 176], за допомогою яких лінгвокультурна спільнота здійснювала вербалізацію фрагментів своєї світоглядної парадигми. Основою величезної кількості вірувань і обрядів, що їх знає історія людства, є фізіологічні стадії людського життя, найперше – пов'язані з його переломними моментами: зачаттям, вагітністю, пологами, настанням статевої зрілості, шлюбом та смертю [Малиновский 1998: 39].

Весілля виступає кульмінаційним моментом у людському житті: „людина досягає зрілості, повноліття і вступає в шлюб, щоб створити сім'ю як основну ланку продовження роду” [Козяр 2000: 3]. Шлюбну обрядовість дослідники визначають як похідну щодо ініціаційної¹, розпізнаючи у шлюбних ритуалах її елементи [Балушок 1998: 128; Еремина 1991: 92], адже „одружитися – це значить перейти із суспільства дитячого чи юнацького у суспільство дорослих, або з одного клану в інший, або з одної сім'ї в іншу, або часто з одного поселення в інше” [Геннеп 1999: 115]. Такий життєво важливий та життєво необхідний перехід відбувався у процесі проведення обряду, який водночас виконував функцію межі в житті і формуванні індивіда. Одним з найпоширеніших „способів установлення такої межі полягає у свого роду висвітлюванні, „проясненні” чоловічих ознак індивіда в чоловічій ініціації та жіночих ознак у відповідних жіночих ритуалах” [Байбурін 1993: 63].

Українським весіллям, яке належить до *les rites de passage* (обрядів переходу), „ритуально закріплюється зміна статусу людини, осмислювана у просторових категоріях – як вихід з одного локусу... та вхід до іншого” [Седакова 2004: 31].

Регулювання шлюбних стосунків серед українського етносу здійснювалося нормами звичаєвого права, санкціонуючи шлюб у межах соціуму шляхом відповідних обрядових відправ. Така система діяла завжди чітко: „тільки виконання шлюбних ритуалів давало право на шлюбне співжиття” [Войтович 2002: 59].

Для носіїв архаїчної свідомості, об'єднаних в етносоціум традиційним способом життя з його чіткою і суворою регламентацією, ритмічним перенесенням у сакральний часопростір під час проведення обрядових відправ, „існувала постійна потреба весь час заново моделювати уже встановлену

¹ Обрядом ініціації (від лат. *initiatio* – „здійснення таїнств, посвячення”) – називають один з видів обрядів переходу; цим же терміном позначають і ритуал, що оформлює цей перехід. За допомогою обрядів цієї групи у первісному соціумі здійснювали закріплення переходу індивіда (групи індивідів) до нової соціальної категорії, а також одержання нового статусу. Вперше обряди переходу (*rites de passage*) виділені А. ван Геннепом [Геннеп 1999; Авилова 1999: 81]. Реконструкцію обряду ініціації на українському ґрунті у загальнослов'янському контексті здійснив етнолог В. Балушок [Балушок 1998].

традицією картину світу, постійно повертатися до „початкових зразків”, наповнених глибоким життєво важливим традиційним смислом” [Венгранович 2005: 20].

У період архаїчної свідомості, на думку Дж. Фрезера, весільний обряд наділявся магічною силою: у процесі його виконання нашими грубими прашурами сили рослинного світу персоніфікувались як істоти „чоловічої та жіночої статі і, відповідно до принципу гомеопатичної, чи імітативної, магії, намагались пришвидшити ріст дерев та рослин тим, що уявляли весілля лісових божеств в образі Короля чи Королеви Травня, Нареченого і Нареченої Трійці та ін.” [Фрзєр 1980: 158].

Важливою ознакою українського шлюбного обрядоккомплексу є те, що він дав велику групу обрядових фразеологізмів (далі – ОФ). Об’єктом нашого розгляду будуть ОФ, пов’язані з ритуалами розплітання коси та покривання голови молодої, тобто обрядодіями, спрямованими на ритуальне оформлення голови (волосся) нареченої. Цей етнокультурний зміст у „згорнутому” вигляді наявний у внутрішній формі ряду український ОФ. До таких належать фрази *покривати/покрити голову (косу)* – „одружуватися з ким-небудь (про дівчину, жінку) („Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та прокривати голову хусткою! – крикнув Василь”) [ФСУМ: 667]; *зав’язати голову* – „вийти заміж, вступити в шлюб” (*Уляна дуже молодю зав’язала голову*) [ФСУМ: 301]; *зав’язати косу (хустку)* – 1) „вийти заміж, одружитися” („Не знати, що рік Дівчатам скаже... Може, не одна Косу зав’яже”), 2) „взяти заміж” („Не вернеться чорнобривий Та й не привітає, Не розплете довгу косу, Хустку не зав’яже”) [ФСУМ: 301]; *світити / посвітити косою* – „діувати, бути неодруженою” („Дуже мене молоденькою засватано, світ білий, як ото кажуть, зав’язано, не довелося мені як слід і подіувати, косою посвітить”) [ФСУМ: 787]; *світити волоссям (волосом)* – 1) „ходити з непокритою головою, не зав’язувати на голові хустки і т. ін.” („Волоссям світить, простоволоса ходить, неначе дівка”), 2) „залишатися неодруженою” („Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната”) [ФСУМ: 786]

Реалема „волосся” наділена багатою семіотикою. Волосся на голові людини виступає символом її духовних сил, та водночас – ірраціональних космічних сил і біологічних інстинктів; семантика цього символу – це енергія, плодючість, життєвий порив, радість життя, духовний розвиток [Коцур 2002: 50]. У світовій обрядовій практиці волосся може бути об’єктом жертвопринесення чи табування. У першому випадку його обстригали (ритуали постригу, жалоби, вступу до шлюбу). У другому – волосся ревно оберігали.

Дівоча коса в українській національній системі символів зовнішнього вигляду сигналізує про належність її власниці до неодруженої частини соціуму, втрата якої свідчитиме про перехід дівчини у статус одруженої жінки, тому рядки весільної пісні пройняті тугою: „Як жаль мину русси косы / И дивоцької красы” [Метлинський 1854: 152]. Ритуальне розплітання коси – один з найважливіших моментів обряду: „Благослови, Боже, / И отець, и мати / Своёму дитяти / Косу розплитати” [Чубинський 1995: 135]. Здійсненням ритуалу розплітання коси („Ой я ж думала, молоденька, / Що в карточки

грати, / Аж то садяться благословляться / *Косу розплитати*” [Чубинський 1995: 135], „Де ж твоя, Марусенько, мати? / Час тебе розплитати” [Маркевич 1992: 145]) дівчина вводиться у лімінальний стан: без коси вона вже не дівчина, однак без намітки і очіпка – ще не жінка. Відповідно до національних обрядових канонів косу розплітав брат (обовязково неодружений) молодій: „*Розплете русу косу братичок, / А сестриця упльоты побере*” [Метлинський 1854: 204]. Розплитати косу міг і батько [Чубинський 1995: 135]. Розплітання коси та покриванням голови молодій наміткою і очіпком² – найдраматичніші шлюбні ритуали. Вони символізують „перехід нареченої у стан заміжньої жінки” [Козяр 2000: 50], „певною мірою – у підлегле становище” [Пономарьов 1993: 198], адже дівчина назавжди прощається з попереднім своїм (неодруженим) станом і переходить до іншого: „*Ой приданче-коханче, / Да познай свою дочку; / Вчора була у виночку, / А тепер в серпаночку*” [Чубинський 1995: 179]. А це означало автоматичний перехід до чужого (ворожого) роду – великі зміни у житті: нове місце мешкання, нові звичаї-порядки, нове оточення. Практично відбувалось знищення попередньої особистості і народження нової – у цьому відчувається відгомін ідей ініціаційного обрядоккомплексу.

Як відомо, шлюбні обряди відповідно до народних звичаїв відправлялися у чітко визначений час. Одним з таких періодів була Покрова³. Вона розпочинала сезон сватань та весіль. Тому дівчата, що прагнули вийти заміж, зверталися до покровительки шлюбу зі своєю молитвою: „*Свята мати, Покровонько, накрій мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зісталася дівкою*” [Воропай 1993: 456]. Етнограф Л. Орел наводить одну з таких дівочих молитов, у якій постає картина майбутнього щасливого жіночого універсуму: „*Покровонько, Покровонько! / Покрий мені головоньку, / Щоб я жінкою була, / Щоб мені весело жилось / З чоловіком молоденьким, / З дитятком веселеньким...*” [Орел 2001: 136]. Це ж саме бажання знаходимо у весільній пісні, де дівчина просить: „*Свято Покровонько! Покрий головоньку*” [Лозинський 1992: 48]. Паремійний дискурс образ покривання у контексті шлюбного обряду подає через розлогу картину загального наведення космологічного порядку: „*Покрова накріє траву листям, землю – снігом, воду – льодом, а дівчат – шлюбним вінцем*” [Панасенко 2004: 204].

За Словником Б. Грінченка, „покривати молоду” – це одягати на голову нареченої убір заміжньої жінки, „поэтому покривати косу значить виходить заміж” [Грінченко 1996: 276]. Як свідчать перші дослідження шлюбного

² Намітка і очіпок – це зовнішні символи одруженої жінки. Намітка – головний атрибут ритуалу покриття голови молодій під час весілля. Її приносить з комори мати молодій. Дівчина, демонструючи небажання покриватися, плаче та тричі ритуально скидає намітку з голови. І лише потім підкоряється своїй долі. Намітка являє собою біле полотнище, вишите з обох кінців червоними нитками. Очіпок – головний убір заміжньої жінки, під який вона ховала своє волосся. Він „має форму циліндричної шапочки з плескатином дном, а на задній частині, що приходить на потилицю, має розтин на шнурівці. Одягнувши на голову очіпок, жінка стагає його ззаду шнурком і зав’язує, а тому він щільно прилягає до голови і волосся з-під нього не випадає” [Воропай 1993: 504 – 506].

³ Свято Покрови Пресвятої Богородиці (Покрови, Святої Покрови) відзначається чотирнадцятого жовтня.

обряду, існувало „дві основні форми прощання з дівочтвом, характерні не тільки для східнослов'янської, але й для спільнослов'янської традиції весілля: прощання нареченої з вінком, її дівочим головним убором, і розплетення коси. Обидва акти добре відомі в обряді і фольклорі росіян, українців, чехів, поляків” [Колесницкая 1977: 112].

У Закарпатті косу нареченої не розплітають, а відтинають (відрубують) [30, с. 165]: „*Приїхали паничи, / Взяли косу під мечи; / Посікли, порубали, / Під рубойку сховали*” [Лозинський 1992: 155]. Згідно з висновком відомого фольклориста В. Давидюка, який він зробив, досліджуючи весільну обрядовість західних поліщуків, ритуал відтинання коси нареченій виступає формою жіночої ініціації, у процесі якої відбувається поривання „з атрибутами власного родового божества і прилучення до чужого. Весільна пісня дає аналогічне пояснення, але інтерпретує це на суто утилітарному рівні: *”Ой урижете наший молодусє супрунцє, / Щоби привикала до нашого молодцє”* [Давидюк 2002: 79].

Кусники (відрізи тканини, що вплітались у косу) теж залишаються у попередньому житті нареченої; вона їх символічно передає меншій сестрі, бажаючи теж здійснити аналогічний перехід (екзистенціальну зміну статусу): *”Брат сестричку розплітав: / – Где ж ти кусники подівала? / Носила-сь на торжок, ци-сь продала? / Меншій сестриці дарила: / – На тобі, сестрицю, мій знак, / Щоби-сь діждала і собі так* [Лозинський 1992: 55].

Позбувається дівчина і вінка, що теж виступав символом належності дівчини до неодруженої групи: *„Ой, хочь просы, доненьку, не просы, / До вечера виночок доносы, / А ввечери дружечкам отдасы* [Маркевич 1992: 129]; його теж розвивають, тобто відбувається руйнування ознак попередньої сутності нареченої: *„Носы, носы, дытя мое, / Сей виночок да до вечера; / Увечери дружкам оддасы: / Вони твій виночок розивють, / Вони тобі, дитя мое, жалю завдадуть”* [Метлинський 1854: 138]. Перелік ознак лімінальності молодої містить весільна пісня: *„Всі дівойкі в косойках, / І в рутяних віночках, / А моя розпущена, / Барвінком престелена”* [Лозинський 1992: 108].

Фольклорна традиція утримує символіку протиставлення двох іпостасей нареченої „віночок (дівчина) – хустка (жінка)”, фіксацію переходу від однієї до іншої: *„Віночок на кілочок: / Вчора біла в віночку, / А нині юж в рубочку”* [Лозинський 1992: 155].

У матеріалах Чубинського наведено опис обрядодії покривання молодої: „Наречена плаче. Тоді мати нареченої підходить до столу з „серпанком” чи „наміткою” у руках, три рази перехреститься и „завиває” дочку свою в „серпанок” [Чубинський 1995: 164]. Відображення цієї обрядодії знаходимо і у весільних піснях: *„Русую косоньку под чепець. / Под чепець клала-зломала, / Под серпанок сховала”* [Чубинський 1995: 175], *„Да розплелы кисоньку мени. / Як розплиталы – порвалы, / Під очипок клалы – помялы / И під серпанок сховалы”* [Маркевич 1992: 145]. Розривання коси (*Як розплиталы – порвалы*) символізує магічне знищення попереднього індивіда. Ритуали розплетення коси та покривання призводять до того, що дівчина здійснює перехід до розряду дорослих (повноправних) членів громади, вона стає жінкою: *„От так да нарядылы, / Як самы схотилы; / Из хлиба да паляницю, / Из дивки да молодьцю”* [Маркевич 1992: 145].

Про перебування молоді у лімінальному статусі, крім зовнішнього вигляду („Глянь, матенько, на мій посаг. / Всіх дружочок плетена коса, / А на мене така падь пала, / Що я свою розчесала, / Кісками плечі вкрила, / Слезками личко вмила” [Лозинський 1992: 75]) свідчить і її ритуальна поведінка („Іде Марися по переді, / А всі дружочки за нею, / Всі дружочки по лавках сіли, / А Марися на посазі, / Всі дружочки заспівали, / А Марися заплакала” [Лозинський 1992: 72]). Зміну статусної позиції дівчини фіксує переодягання у святковий (ритуальний) одяг: „Ясно в світлоїці, ясно, / Уберіт мене красно, / Няй ся матенька дивит, / Чей ей ся жаль учинит” [Лозинський 1992: 96].

В українському обрядово-фольклорному просторі існує стійка традиція кваліфікувати зачіску як основну ознаку, за якою одружена жінка відрізняється від дівчини. Порівняємо щодо цього фрагмент однієї з балад („На городі барвінець”), що розповідає про викриття „незаконного” одруження жонатого вже чоловіка, але в іншому селі. Пійманий на гарячому порушник канонів українського звичаєвого права говорить своїй нареченій, якій не пощастило стати дружиною: „Жінко ж моя Тетяно, / Серце моє кохане, / Косу розчеши, ленту заплети, / Як ходила, так ходи” [Дмитренко 1993: 43].

Перехід дівчини-нареченої до статусу заміжньої жінки пов'язаний з переходом з батьківської родини до родини чоловіка, про що говориться у партії батька: „А як підеши від мене, / Впаде красойка з тебе, / І з головою вінець, / З личечка румінець” [Лозинський 1992: 106].

Після ритуалів розплетення (відтинання) коси та покривання нареченої вона набувала статусу жінки, відповідно до якого починала жити за належними нормами поведінки, які „підкреслювалися, зокрема вбранням: заміжня жінка збирала волосся у жмут й запиналася хусткою або вдягала очіпок. Виходити поміж люди без нього вважалося непристойним” [Пономарьов 1993: 176]. Вислів „засвітити волосся” означає „ходити з непокритою головою”. Така поведінка заміжньої жінки сприймалась соціумом як тяжкий гріх, оскільки вона, як вірили у народі, накликала хвороби, неврожай, усілякі пошесті [Николаєва 1993: 125]. Цікаві свідчення щодо цього наводить Т.Рильський: „Дело в том, что замужней женщине не подобает свитыть волосьям. Я помню случай, когда семилетний мальчик, играя, сбросил очипок замужней женщины в обществе. Женщина расплакалась от огорчения, что он заставил ее, честную женщину, „свитыть волосьям”. Я помню, как напрасны были когда-то мои заботы утешить гнев одной женщины на другую ввиду главным образом того, что эта последняя ее *розчипчыла*. В цикле песен, насмехающихся над разнузданностью жены и покорностью по отношению к ней мужа, есть такая:

Ой, пыла, пыла, чипця згубыла,

Прийшла додому, ще й мужа была [Рыльский 1992: 34 – 35].

Глибока символіка покриття голови відобразилась і в народних віруваннях-прикметах: „Як присниться жинци, що *очипка загубила*, чоловік умре” [Чубинський 1995: 190].

Отже, зміна зовнішності нареченої, яка відбувалася у процесі здійснення ритуалів розплітання коси та покривання голови, виступала фіксацією зміни її соціального статусу, переходу з одного (неодруженого) стану до іншого

(одруженого), оскільки різні форми реальної зміни зовнішності „є загальною закономірністю всіх обрядів переходу” [Балушок 1998: 183-184]. Таким чином обряд здійснював соціальне визначення індивіда. Аналізовані фразеологізми своєю внутрішньою формою засвідчують цей факт, відображаючи своїм планом вираження один з найдраматичніший ритуалів шлюбного обрядоккомплексу та втілюючи архетип переходу. Вони маніфестують давні архаїчні вірування та магичні дії, обрядово вчинювані щодо голови (волосся) нареченої з утилітарною (магічною) метою.

Література

Авилова 1999 – Авилова И.К. Словарь основных этнограф. (этнологич.) понятий и терминов: Учеб. пособие. – Владивосток: Изд.-во ДВГУ, 1999. – 160 с.; **Алатирева 2002** – Алатирева Н.Б. Номінативна ланка в середовищі українського обрядового гіпертексту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Одеськ. нац. ун-т ім. І. Мечникова. – О., 2002. – 17 с.; **Байбурин 1993** – Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославян. обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 238 с.; **Балушок 1998** – Балушок В.Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – 216 с.; **Вовк 1995** – Вовк Хв. К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.; **Войтович 2002** – Войтович В.М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **Богачевская 1999** – Богачевская И.В. Язык религии в контексте национального самосознания. – К., 1999. – 180 с.; **Венгранович 2005** – Венгранович М.А. Фольклорный текст: проблемы обусловленности лингвостилевой специфики // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 2. – С. 18 – 31; **Венедиктов 1999** – Венедиктов Г.К. От редактора // Славянское и балканское языкознание 1999. – С. 5 – 6; **Войтович 2002** – Войтович В.М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **Воропай 1993** – Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.; **Гамкрелідзе 1984** – Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси: Изд.-во Тбилис. ун-та, 1984. – Т. 2. – С. 435 – 1328; **Геннеп 1999** – Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М.: Вост. лит. РАН, 1999. – 198 с.; **Грінченко 1996** – Словарь української мови. Зібрала ред. журн. „Киевская старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: У 4 т. – К.: Наук. думка, 1996 – 1997. – Т. 3 (О – П). – К., 1996. – 516 с.; **Грінченко 1997** – Словарь української мови. – Т. 4 (Р – Я). – К., 1997. – 616 с.; **Грушевський 1993** – Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Упоряд. В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Приміт. Л.Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 392 с.; **Давидюк 2002** – Давидюк В.Ф. Кроковеє колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору / НАН України. Ін-т народознавства. – К.: Наук. думка, 2002. – 187 с.; **Дмитренко 1993** – Українські балади / Упоряд. М.К. Дмитренко. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1993. – 64 с.; **Драгоманов 1876** – Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. – К.: Изд.-во Юго-запад. отд. Имп. рус. геогр. о-ва, 1876. – XXV, 436 с.; **Дроботенко**

2001 – Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: Автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 23 с.; **Еремина 1991** – Еремина В.И. Ритуал и фольклор. – Л.: Наука, 1991. – 206 с.; **Жайворонок 2001** – Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63; **Жайворонок 2007** – Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.; **Жуйкова 2003** – Жуйкова М.В. Метафора й обряд (про архаїчний механізм творення змістів) // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 55 – 60; **Козяр 2000** – Козяр С. Українська родинна обрядовість. Віхи людської долі: весілля, похорон. – Хмельницький, 2000. – 75 с.; **Колесницкая 1977** – Колесницкая И.М., Телегина Л.М. Коса и краса в свадебном фольклоре восточных славян // Фольклор и этнография: Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Л.: Наука, 1977. – С. 112 – 122; **Конобродська 1999** – Конобродська В.Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л.: Нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 21 с.; **Кононенко 2000** – Кононенко В. Етнологічні засади вивчення української мови // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 43 – 56; **Коцур 2002** – Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.; **Кочерган 2004** – Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство. – 2004. – № 5 – 6. – С. 12 – 22; **Лозинський 1992** – Лозинський Й.І. Українське весілля. – К.: Наук. думка, 1992. – 175 с.; **ЛС** – Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.; **Маркевич 1992** – Маркевич Н.А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1992. – С. 52 – 169; **Майборода 2002** – Майборода О.А. Українська фразеологія як джерело народознавства: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди – Х., 2002. – 18 с.; **Малиновский 1998** – Малиновский Б. Магия, наука и религия. – М.: Рефл-бук, 1998. – 304 с.; **Марченко 2003** – Марченко Г.В. Обрядові побажання: структура і семантика тексту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 19 с.; **Метлинский 1854** – Народные южнорусские песни / Изд. Амвросия Метлинского. – К.: Тип. универ., 1854. – 472 с.; **Мокиенко 1999** – Мокиенко В.М. От автора // Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1999. – С. 5 – 14; **Назаренко 2001** – Назаренко О.В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2001. – 18 с.; **Ніколаєва 1993** – Ніколаєва Т. Різновиди традиційного одягу // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 110 – 132; **Номис 1993** – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.; **Орел 2001** – Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть. – К.: Верещинські, 2001. – 280 с.; **Панасенко 2004** – Скарбниця народної мудрості / Упоряд.

Т.М. Панасенко. – Х.: Фоліо, 2004. – 286 с.; **Пономарьов 1993** – Пономарьов А.П. Сімейні звичаї і обряди // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 166 – 181; **Пономарьов 1993₁** – Пономарьов А.П. Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – С. 175 – 202; **Потебня 1993** – Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.; **Прадід 1997** – Прадід Ю.Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі укр. і рос. мов): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01; 10.02.02 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Д., 1997. – 50 с.; **Рыльский 1992** – Рыльский Ф.Р. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1992. – С. 25 – 51; **Седакова 2004** – Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. – М.: Индрик, 2004. – 319 с.; **Селіванова 2004** – Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Моногр. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 376 с.; **Скрипник 1973** – Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.; **Сокіл 2003** – Сокіл Г.В. Обхідні календарно-обрядові пісні українців: структурно-семантичний та естетичний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 20 с.; **Сорочук 2004** – Сорочук Л.В. Система поетичного моделювання світу в календарно-обрядовій поезії: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 17 с.; **Стишов 2005** – Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.; **Телеуця 2006** – Телеуця В.В. Поетика української весільної поезії Придунав'я: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с.; **Тищенко 2001** – Тищенко О.В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 32 с.; **Ужченко 1988** – Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Рад. шк., 1988. – С. 100.; **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 262 с.; **Фрэзер 1980** – Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.; **ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – 980 с. **Щербатюк 2005** – Щербатюк О. Спільнота в просторі свята, ритуалу, традиції: культурні механізми згуртування в українському історичному досвіді // Українознавство – 2005. Календар-щорічник. – К., 2004. – С. 76 – 88.

In the article under study existing in genetic links with of ukrainian ritual (wedding); the pecuralities of phraseological units inner form in the context of ukrainian ritual (wedding) discourse are observed.

Key words: archetype, realem, ritual, phraseologism, wedding.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ СХІДНОЇ ЛУГАНЩИНИ У ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДАХ

У статті розглянуто творення фразеологічної картини світу говірок Східної Луганщини у сфері весільної обрядовості. Аналіз здійснено з урахуванням етнокультурних особливостей фразеологічної вербалізації весільних обрядів. Мовною базою дослідження стали ареальні фразеологічні одиниці українських говірок Східної Луганщини.

Ключові слова: мовна картина світу, фразеологічна картина світу, фразеологічна одиниця, обряд, етнокультура.

Важливою складовою фразеологічної картини світу українських говірок Східної Луганщини є фразеологічний фонд весільної обрядовості. Інтерес до цієї частини мовної картини світу в сучасній україністиці дедалі зростає.

Весільну обрядовість Східної Луганщини, її лексичний і фразеологічний склад у різний час досліджували етнографи й мовознавці В. Борисенко, В. Іванов, Г. Калиновський, І. Магрицька, О. Плетнева, М. Сумцов, В. Ужченко.

Суттєвим компонентом творення фразеологічної картини світу виступають вислови, що постали як результат фразеологізації весільних обрядових дій. Весільні етнофрази містять канони весільних церемоній, які є узагальненням багатовікового досвіду народу.

Вивчення фразеологізованих обрядових висловів дає можливість аналізувати фразеологічну картину світу українських говірок Східної Луганщини, ураховуючи специфіку східнослов'янського культурного регіону, етносвідомість українців, особливості історичного й культурного розвитку Слобожанщини.

Мета дослідження – розглянути фразеологічні одиниці весільної обрядовості як складову фразеологічної картини світу Східної Луганщини. Мовною базою дослідження стали ареальні фразеологічні одиниці, зібрані нами за спеціальною програмою, а також зафіксовані у „Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу” [УВДС]. Для порівняння процесів фразеотворення у відповідних групах висловів Східної Луганщини та інших ареалів ми залучаємо матеріали словників української, білоруської та російської діалектної фразеології, а також окремі вислови інших слов'янських мов.

Одна з трьох частин українського весільного обряду дослідниками визначається як власне весілля, або весілля (Хв. Вовк, Д. Зеленін, В. Борисенко). Саме власне весілля містить велику кількість обрядодій, які знайшли відбиття у фразеологічній картині світу.

Розгляньмо окремі семантико-тематичні групи висловів, які характеризують традиційні символічні дії весільної церемонії:

1) вислови на позначення покривання молодої. Весільний обряд покривання очіпком і наміткою символізував перехід дівчини до заміжжя, певною мірою – у підлегле становище. Обрядове покривання голови нареченої

після вінчання фіксується в усіх слов'янських народів; це загальновідомий символ шлюбу, тому заміжні жінки ходять з покритою головою, на відміну від дівиць, пор.: *косою маять* „дівувати” [Иванов: 1000]. Символічне значення покривання – це здоров'я, краса, багатство й плодючість. Покривання нареченої приписують Св. Покрові, яка вважається покровителькою шлюбів: була колись богиня, що покривала дівиць шлюбною фатою [Потебня 2000: 149]. А Покрова Пресвятої Богородиці святкується 1-го жовтня (за старим стилем), тобто в той час, коли традиційно починалися весілля. Вислів *покривати молоду* в словнику Б. Грінченка пояснюється так: „У весільному обряді: надягати на голову нареченої убір заміжньої жінки, – це відбувається в неділю, у понеділок іноді ще покриває наречену в церкві священник” [СлГр III: 277]. Традиційним обрядовим головним убором, що означав перехід молодої до жіноцтва, був очіпок. Етнографічна збірка В.Іванова містить відомості про здійснення обряду покривання в селах історичного Старобільського повіту сучасної Луганської області: надівши очіпок, „покривають” молоду „серпанком”, а дружки співають: „Покриванка плаче, Покриваться хоче, Не так покриваться, Як поцілуваться... Ми так зробили, Як самі схотіли: З книша паляницю, З дівчини молодицю”, свашки, які покривають молоду, при цьому цілуються [Иванов: 227, 884, 934, 964, 1002].

Виконували обряд в оселі тих батьків, де були бджоли, які в уявленнях народу були пов'язані з образом світового дерева, серед гілля якого рояться в бортях бджоли [Нечуй-Левицький 1993: 75]. Покривання було пов'язане з обожнюванням цих комах ще з праслов'янських часів і необхідністю виконання певних магічних дій для забезпечення продуктивності бджіл, які причетні до одного з найважливіших варіантів мотиву родючості – відкриття весни [Сліпушко 2001: 83]. До символічних дій, вірогідно, належала весільна обрядодія махання покривалом над головою молодої. Тому, покриваючи молоду, не лише залучали її до групи заміжніх жінок, а й „закликали через неї міфічну істоту сприяти роїнню бджіл, а отже, і майбутньому врожаєві” [Східнословобожанські 2002: 41]. У європейців позитивним вважався вплив молодої на розмноження худоби: у сербів молода після повернення з церковного вінчання обходила двір своїх батьків, заходила до корівника й доїла корів, у німців дружина після вінчання бажає щасливого життя худобі, що належить чоловіку [Сумцов 1996: 63].

Фраземи на позначення весільної дії покривання молодої зберігаються на Луганщині й до сьогодні: *покривати молоду* (Біллуц, Олек, Осин), *накривати молоду* (Бонд, Марк), *розбирати молоду* „знімати з молодої дівочі прикраси перед надіванням жіночого головного убору” [Магр: 126]. У м. Ровеньки цей вислів пояснюють такою обрядовою дією: „На весіллі ввечері з молодою знімають фату й покривають її голову хустиною”, варіант обряду зафіксований у Первомайську: „На другий день знімають фату й віддають міряти дружці, щоб швидше заміж вийшла, а потім – її подругам. Саму ж молоду покривають хусткою: знак того, що вона стала жінкою” [Ужченко 2003: 65].

Обрядові фразеологічні одиниці (ФО) переважно включають компоненти-назви жіночих головних уборів: *платок запнуть* „покривати голову молодої платком на знак її переходу від дівочої до жіночої групи”, *платок*

надіть „тс” (Пшен, ЧервЖ), *косиночку зав’язать* „тс” (Гарас, Чуг), пор.: цсл. *завивати закрутку* „надівати хустку на молоду під час весільного застілля в батьків молодого” [Плетнева 2006: 72], гуц. *за’вити ши’р’інкоў* (= хустка) *’голу* [Олійник 2002: 10], *завивати молоду* „заміна весільного головного убору на убір заміжньої жінки” [Бігусяк 1997: 7], рос. дон. *повивать молодую, повязывать невесту* [БДон: 373, 374]. Ці вислови містять вербальні залишки обряду, який у сучасних умовах зредукувався виключно до символічного пов’язування голови молодої на другий день весілля красивою хусткою (косинкою) на короткий час.

З обрядодією покривання пов’язане розплетення коси молодої, яке символізувало прощання з дівочтвом: „розчісували косу дівчата-дружки, мастили маслом і медом, уплітали у волосся гроші, подарунки від нареченого, шматочок хліба й зубок часнику – від усього недоброго” [ЖивР: 55]. Дівоча коса завжди виступала як символ дівочої цнотливості, краси, чистоти [ЗУЕ: 309], „була своєрідною суспільно-моральною ознакою чепурливості, охайності дівчини” [ССКУ: 128]. Вислів *розплести косу* (Гарас, Ком-не) має подібні в інших говірках, пор.: рос. сиб. *чесать косу* „розчісувати й заплітати косу нареченій перед вінчанням” [СД II: 617], рос. пск. *волосами свяжуться* „надовго об’єднати свої долі в шлюб” [СПП: 22]. Відомості про *розчісування коси* та *надягання очіпку* знаходимо також у історико-етнографічній розвідці М. Сумцова „Слобожане”: ці обрядодії автор називає складовими великої родинної драми [Сумцов 2002: 93]. Поруч з обрядом розплетення коси в деяких регіонах України збереглося архаїчне *відсікання (відрізання) коси* (Поділля, Закарпаття), після якого голову молодої теж покривали хусткою [Пономарьов 1991: 29];

2) фраземіка обряду розрізання короваю. Серед традиційно обов’язкових весільних обрядодій Східної Луганщини є розрізання молодими короваю. Слов’янська етносвідомість асоціює *коровай*, як і хліб узагалі, із сонцем (*коровай красний, як сонечко ясний*). Традиційно молоді й гості їдять коровай після вінчання, куштувати нареченій *коровай* до вінчання не можна. О.Потебня пояснює це тим, що в народній символіці *їсти* означає „кохати”, *коровай* – жених, отже скуштувати коровай до вінчання – насолодитися до шлюбу коханням нареченого, тому вже чоловік не буде кохати свою дружину [Потебня 1989: 420].

Обряд пригощання *короваєм* відображають фраземи *різати коровай* „ділити коровай між гостями на знак завершення весілля”; зараз це переважно роблять другого весільного дня, молода має так порізати обрядовий хліб, щоб вистачило всім гостям, це її випробування на хазяйновитість (Гарас, Ком-не), *продавати коровай* „розносячи коровай між гостями, молоді отримують гроші, як спільно зароблені. Тому одні гості прагнуть зробити приємне – купують не по одному шматку (хай буде більше грошей), інші намагаються поставити молоду в незручне становище, сподіваючись, що через куплений ними „зайвий кусок” короваю вистачить не всім, а значить молода господиня не змогла вдало покряти обрядовий хліб, але все робиться жартома” (Ком-не). Обряд розрізання короваю неодноразово фіксується й в історичній праці „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии” [Иванов: 875, 934, 966]; у слободі

Марківка (Марк) ця обрядодія супроводжувалась словами: *Дружко́ короваї́ крає, се́меро діте́й має та всі з костиліями, весь короваї́ забрали та в міхи поховали...* [Иванов: 906].

Перед тим, як порізати короваї, молоді мають зняти з нього прикраси – *розібрати короваї* (Бахм, Новб, СтЛ), пор.: *розбирати молоду* „знімати з молодої дівочі прикраси перед надіванням жіночого головного убору” [Магр: 126]. Усі квіти, калину, стрічки, що є на короваї, ще називають *сад* (*садок*, *садочок*), а обрядодію прибирання їх називає вислів *ламати сад* (*садок*, *садочок*) (Гарас, Ком-не). Етнографічне дослідження В.Іванова фіксує аналогічну дію – *ламати сторожки* [Иванов: 934]. *Ламаючи сад*, кожний із молодих прагне захопити руками якомога більшу частину *саду*. Існує повір'я: кому це вдасться зробити, той буде в родині „командувать” (Гарас). У близьких до аналізованого ареалах побутують схожі обрядодії й вирази, пор.: сст. *ділити короваї* „роздавати гостям короваї” [Матеріали 1998: 108]. На думку М.Сумцова, у більшості випадків весільний короваї служить символом „осідлого й благополучного домашнього життя”, тому в росіян, чехів, словаків свекруха зустрічає короваєм молоду, яка розрізає хліб на частини й роздає бідним, у болгар, сербів молода входить у дім чоловіка, тримаючи в обох руках хлібини, які кладе на стіл або на плече свекра [Сумцов 1996: 114];

3) вислови на позначення обрядодії вмивання. Ритуальне омовіння молодих водою – це „елемент весільного обряду, властивий усім східним слов'янам” [Зеленин 1991: 339]; у південних слов'ян поширений очисний і випробувальний обряд водіння молодої ранком після шлюбної ночі до колодязя (річки) [СД I: 260]. Вода традиційно виступає символом сили, чистоти, плодючості, що пояснює й саме використання води у весільних обрядових діях. ФО *вести молоду умиватись* „умиватися ранком після шлюбної ночі” (НижВ, СтЛ) „частувати в домі молодої ранком після першої шлюбної ночі” (Бонд, Куряч) відбиває звичаї святкування другого весільного дня. Молоду після шлюбної ночі вмивають, щоб чистою була життєва дорога, пояснюючи це аналогічною дією при зніманні порчі, коли вмивання повинне зняти всі негаразди й захистити від них у подальшому житті (Гарас). Побуває вислів *умивати молодих* „ранком після шлюбної ночі молоді виходили до гостей, дружко й свашка вмивали їх, тепер частіше просто бризкають водою” (Вільн). Молоду купали з метою „надати їй здоров'я й здатність до дітонародження...обливання молодих символізує падіння дощової запліднюючої вологи” [Сумцов 1996: 85]. Витоки цього, можливо, у сприйманні води як символу „розмноження, парування”, до того ж шлюби слов'ян у дохристиянські часи часто бралися над водою, взагалі парування відбувалося при воді, а вмитися молодим обом разом означало побратися [ССКУ: 49]. Існує ще звичай *умивати гостей* „другого весільного дня, коли молоді перед воротами (дверима) демонструють намір умивати всіх, хто приходить продовжувати святкування, за це (а швидше за те, щоб вони цього не робили) їм дають гроші” (Гарас);

4) вирази на позначення обрядодії забивання кілка. *Кіл* – це предмет, традиційно „використовуваний переважно як оберіг” [Войт: 227], входить до ряду гострих колючих предметів, які наділяються символічним значенням [СД

II: 527]. Вислів *кіл (кілок) забивати* (Вільх, СтЛ) символізує обрядову дію, яка відбувається після одруження останнього сина або дочки. Найчастіше в понеділок після весілля гості приходять до тих батьків, які одружували останню дитину. Поблизу оселі забивають кіл, інколи прикрашаючи його перед цим квітами та стрічками. При цьому примовляють: „Свадьбу збули, другою не бути” – щоб молоді не розлучались і вдруге не одружувались (Вільн); „На останній день свадьби посеред двору батьків, де гуляли, забивають кіл, щоб молоді не розходились” (Талов). Іноді *кілок забивають* і в дворі молодої (якщо вона й не остання дитина), аби дочка після одруження не верталася додому [Ужченко 2002: 21]. Пор.: сст. *кілок забити* „невеличка паличка (іноді жердина), загострена з одного боку, яку забивали біля воріт, якщо батьки женили останнього сина, щоб молоді були щасливі” [Матеріали 1998: 111]. Ця весільна традиція стійко зберігається й зараз у багатьох населених пунктах Луганщини. Ідіома *клин (клинок) забивати* „завершувати весілля” пояснюється такою обрядовою дією: на другий день весілля батько молодого бере поліняку й вистругує клинок. Потім його забивають, а далі пробують витягнути. Якщо витягнуть – погана прикмета: син буде одружуватися ще раз. Якщо клинок все-таки витягнули, то його треба закинути чимдалі. Звичайно, намагаються не дуже тягнути, аби не псувати настрої молодим (Ком-не).

Дослідники наводять й інші тлумачення цього обряду: „відзначати цнотливість молодої” (І. Магрицька), „прив’язати молоду до дому”, а кілок у весільній грі асоціюють із сакральним фалосом, забивання якого в землю символічно відтворює міфологему священного шлюбу (О. Ёкурочкин). В. Голобородько вбачає тотожність весільної ФО *забивати кіл* і вислову *забивати осиковий кіл (кілок) у могилу* кого, пропонуючи вважати компоненти *осиковий* і *у могилу* факультативними. Отже, обидва вирази мають загальне значення „покінчити з ким, чим-н.”, що у весільній обрядодії розуміють так: мати одружила останню дитину, більше весіль вона влаштовувати не буде [Голобородько 2006: 46].

Обрядодії *забивання кілка* супроводжувалися вживанням спиртного, що й спричинило появу фразеологізму *забивати чіп (чоп)* „святкувати останній день весілля” (Марк). Кожний із об’єктів цих обрядодій (кіл, клин, палиця, чіп) призначений для *забивання*, що має символізувати завершеність та необерненість виконаної дії – одруження. У словнику Б. Грінченка *чіп* – це „дерев’яна затичка в бочці” [СлГр IV: 465], отже зрозумілим стає й вислів *назабиватися чіпка* „дуже напиться під час весілля” (Марк, СтЛ);

5) фраземіка обрядодій, що означають завершення весілля. До цієї підгрупи належать:

– вислови, в складі яких є назва (переважно – умовна) приміщення, де відбувалося весілля: *розбирати шалаш „тс”* (Вільх, Гарас, Ком-не), *ламати (розбирати) балаган* „гуляти останній день весілля” (Вільн, НижВ, ЧервЖ): *У понеділок розбирають балаган, просять помогти своїх родичів, сусідів* (Вільн). Сюди ж належить вираз *загортати ямки* „весільний обряд, коли рівняють землю з-під стовпів, які тримали весільний намет” [УВДС: 262];

– фраземи з компонентами-назвами посуду: *мити (скребти) каструлі* „закінчувати весільне гуляння”, *посуду мити „тс”* [УВДС: 114, 192], *посуду бити* „закінчувати весільне гуляння” (Вільх, Луган, СтЛ), *стакани (рюмки) бити* „на завершення весілля дружка розбиває склянку або келих – на щастя молодих” (Вільн, Талов, Чуг).

Обряд розбивання посуду на знак завершення певного етапу весілля досить давній. Відомості про це є в записах В. Іванова, які стосуються с. Микільського сучасного Міловського району: після обдаровування молодих гості п’ють, їдять, співають, танцюють, а потім б’ють горщики та інший посуд й розходяться по домах [Иванов: 230]. М. Сумцов зазначає, що обрядове весільне биття посуду зустрічається в усіх східних слов’ян, роблять це на знак цнотливості молодої або побажання молодим щастя [Сумцов 1996: 156];

– фразеологізми, пов’язані з приготуванням і вживанням певних страв: *іти на сун* „останнього весільного дня обов’язково готують їжу з курятиною” (Луган, СтЛ), *іти на лапу „тс”*, *їхати на гаряче „тс”* (Білк, Осин, Пів), *іти курей їсти „тс”* (Бахм, Ком-не): *На другий день усігда варять курей, готують чи сун, чи лапу й угощають гостей* (Ком-не), *іти допивати (доїдати)* „відзначати останній день весілля” (Вільн, Луган), *роздавати різки* „сигналь-символ закінчення весілля, коли починають роздавати різки”; *різки* – обрядове печиво: паличка або очеретинка, обкручена солодким тістом, яка випікається в грубі або над гасом [УВДС: 203]. Етнографічні джерела зберігають відомості про те, що гостей на знак закінчення весілля дружка міг *угощати варениками з сиром* [Иванов: 876];

– вислови, які становлять формули подяки: *поклонитися батькам* „по закінченні весілля молоді дякують батькам” (Ком-не), *одкланятися свадьбішним* „подякувати гостям, які розділили радість молодих і їх батьків” (Вільн), *одкланятися свальбі (свайбі, свадьбі)* „погуляти в останній день весілля”, *благодарити кухарок „тс”* [УВДС: 209, 142];

б) ідіоми, які відбивають обряди післявесільного циклу. Ці обрядодії спрямовані на зміцнення зв’язку між сватами, полегшення періоду адаптації молодої в новій родині. Післявесільні заходи називали також *калачини (колачини)*: молоді разом з батьками молодого йшли до батьків молодої. Тому існує звичай *справляти першу неділю* „відзначати разом з батьками перший тиждень спільного життя молодих” (СтЛ), *мити ложки „тс”* (Сіверс), *пиріжки од’їдати „тс”* [УВДС: 182].

Отже, традиційна весільна обрядовість дає змогу розглядати її ідіоматику як досить логічну систему вербальних характеристик відповідних обрядодій; склад обрядового фразеологічного фонду Східної Луганщини містить велику кількість весільних ФО, які є невід’ємною частиною фразеологічної картини світу зазначеного ареалу. Семантика й структура обрядових фразеологізмів Східної Луганщини є схожою із семантикою й структурою відповідних висловів, що побутують в інших українських ареалах, східнослов’янському діалектному мовленні, що свідчить про давність традицій та їх фразеологічну вербалізацію.

Умовні скорочення

Гуц. – гуцульське, дон. – донське, пск. – псковське, рос. – російське, сиб. – сибірське, сст. – східностепове, цсл. – центральнослобожанське.

Скорочення назв населених пунктів Луганської області

Бахм – Бахмутівка Новоайдарськ. р-ну, Білк – Білокуракине, Біллуц – Білолуцьк Новопсковськ. р-ну, Бонд – Бондарівка Марківськ. р-ну, Вільн – Вільне Станично-Луганськ. р-ну, Вільх – Вільхове Станично-Луганськ. р-ну, Гарас – Гарасимівка Станично-Луганськ. р-ну, Ком-не – Комишне Станично-Луганськ. р-ну, Куряч – Курячівка Марківськ. р-ну, Луган – Луганськ, Марк – Марківка, НижВ – Нижня Вільхова Станично-Луганськ. р-ну, Новб – Новобіла Новопсковськ. р-ну, Олек – Олексіївка Білокуракинськ. р-ну, Осин – Осинове Новопсковськ. р-ну, Пів – Півнівка Міловськ. р-ну, Пшен – Пшеничне Станично-Луганськ. р-ну, СтЛ – Станично-Луганське, Талов – Талове Станично-Луганськ. р-ну, Сіверс – Сіверськодонецьк, ЧервЖ – Червоний Жовтень Станично-Луганськ. р-ну, Чуг – Чугинка Станично-Луганськ. р-ну.

Джерела

БДон – Большой толковый словарь донского казачества. – М.: Рус. словари: Астрель: АСТ, 2003. – 608 с.; **Войт** – Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; **ЖивР** – Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общ. ред. П.П. Семенова. – Т. 5. Малороссия, Подолия и Волынъ. Полтавская, Черниговская, Волинская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии. Ч. 1. – СПб. – М.: Изд. М.О. Вольфа, 1897. – 332 с.; **ЗУЕ** – Жайворонок В. Знаки української етнокультури. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.; **Иванов** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Х., 1898. – Т. I. – 1012 с.; **Магр** – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.; **Матеріали 1998** – Матеріали до словника східностепових українських говірок // Східностепові українські говірки: Наук.-навч. посіб. / За заг. ред. А. Загнітка. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – С. 81–114; **СД** – Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под. ред. Н.И. Толстого. В 5 т. – М.: Международ. отношения. – Т. I. – 1995. – 579 с., Т. II. – 1999. – 697 с.; **СлГр** – Словарь української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко: У 4 т. – К.: Наук. думка, 1996 – 1997; **СППП** – Словарь псковских пословиц и поговорок / Сост. В.М. Мокиенко, Т.Г.Никитина. – СПб.: Норинт, 2001. – 176 с.; **ССКУ** – Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко. – К.: Міленіум, 2002. – 260 с.; **УВДС** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 4-е вид. – Луганськ: Альма-Матер, 2002. – 263 с.

Література

Бігусяк 1997 – Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.; **Голобородько 2006** – Голобородько В. Значення одного етнографічного фразеологізму // Образне слово Луганщини: Матеріали V регіон. наук.-практ. конф. з укр. мови / За ред. проф. В.Д.Ужченка. – Вип. 5. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 44 – 46; **Зеленин 1991** – Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – 507 с.; **Нечуй-Левицький 1993** – Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 1993. – 85 с.; **Олійник 2002** – Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Л., 2002. – 20 с.; **Плетнева 2006** – Плетнева О.Л. Центральна та східнослов'янська фразеологія обрядів сватання // Лінгвістика: Зб. наук. пр. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – № 2. – С. 64 – 73; **Пономарьов 1991** – Пономарьов А.П. Шлюбно-весільні звичаї українців // Радянська школа. – 1991. – № 9. – С. 23 – 30; **Потебня 2000** – Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.; **Потебня 1989** – Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 624 с.; **Сліпушко 2001** – Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій. – К.: Дніпро, 2001. – 144 с.; **Сумцов 2002** – Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова; слово до читача, примітки й післямова В. Фрадкіна. – Х.: Акта, 2002. – 282 с.; **Сумцов 1996** – Сумцов Н.Ф. Символика славянських обрядов: Избранные труды. – М.: Вост. лит., 1996. – 296 с.; **Східнослов'янські 2002** – Східнослов'янські українські говірки: Наук.-навч. посіб. / За ред. П.Ю. Гриценка. – Луганськ, 2002. – Ч. II. – 197 с.; **Ужченко 2002** – Ужченко В.Д. Духовно-фразеологічні виміри слова Луганщини // Образне слово Луганщини: Тези регіон. наук.-метод. конф. з укр. мови / Відпов. ред. В.Д. Ужченко. – Луганськ, 2002. – С. 16 – 25; **Ужченко 2003** – Ужченко В. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.

The creation of the phraseological picture of the world of dialects of Eastern part of Lugansk region on the basis of the system of wedding ceremonial rites is regarded in the article. The analysis is performed taking into consideration the ethnocultural peculiarities of the phraseological verbalization of wedding ceremonial rites. The areal idiom of East Lugansk dialects has become the language basis of the research.

Key words: language picture of the world, phraseological picture of the world idiom, idiom, ceremonial rite ethnoculture.

УДК 811.161.2'373.7

**СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
У МЕЖАХ ОДНІЄЇ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ
(фразеологізми на позначення руху, переміщення)**

Статтю присвячено дослідженню системності зв'язків концептосфери „Рух” у межах просторового культурного коду. Увага приділяється опису особливостей концептосфери „Рух” в ідеографічній парадигмі.

Ключові слова: концептосфера „Рух”, просторовий культурний код, ідеографічний вектор дослідження, фразеологізми.

Як відомо, універсальні знакові комплекси ідеографічної моделі світу (ІМС), за допомогою яких сприймається й засвоюється навколишня дійсність, реалізуються в різних кодових системах. Найпоширенішою з-поміж них є Просторова.

У когнітивній семантиці Простір – це певний культурно маркований вербалізований смисл, що на концептуальному рівні поєднується з ідеями локативності, темпоральності, модальності, акціональності тощо. Антропоцентрична двовекторність просторової організації навколишньої дійсності постійно постачає мовні ресурси (як лексичного, так і фразеологічного рівнів) концептосферами на позначення почуттів, станів, якостей, дій, учинків людини.

Отже, створюються оптимальні засади для системного дослідження мікросистем у межах макроконцептуального утворення ПРОСТІР.

Предметом нашої уваги є категорія Руху, яка дозволяє простежити динаміку просторового культурного коду у фразеосистемі мови.

Метою розвідки є спроба дослідити концептосферу „Рух” на фразеологічному ґрунті Сходу України, описати її особливості в ідеографічній парадигмі, простежити системність зв'язків фразеологізмів у межах тематичної групи (ТГ) „Рух. Переміщення”, розкрити культурно-національну своєрідність досліджуваних ареалізмів у загальній тезаурусній картині світу.

Створення ідеографічної класифікаційної схеми концептосфери „Рух” передбачає визначення її основних параметрів, характеристик, за якими здійснюватиметься опис фразеологічних одиниць (ФО).

Зважаючи на широке поле досліджуваних *лексичних* засобів вираження руху, терміном „дієслова руху” традиційно називають кількісно обмежену групу дієслів, що позначають фізичний / механічний рух суб'єкта в просторі й відрізняються від інших дієслів своєрідною „парністю”, або кореляцією, семантичним і морфологічним співвідношенням двох членів протиставлення (*іти – ходити; їхати – їздити; бігти – бігати; плисти – плавати; летіти – літати*). Основним критерієм розмежування „парних” основ є спрямованість / неспрямованість руху в просторі.

Рух корелює зі зміною в системі відношень, ознак і станів; є взаємодією будь-яких матеріальних об'єктів. Він кваліфікується як єдність протилежностей: мінливості – усталеності, статичності – динаміки (нерухомості, спокою – безперервності), абсолютного – відносного тощо. Рух – це

діяльність, розвиток, стан. Основними групами форм руху матерії дослідники називають: 1) рух у неорганічній природі; 2) рух в органічній природі; 3) суспільні форми відображення й цілеспрямованої зміни / перетворення дійсності (мається на увазі *діяльність* як виключно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої обумовлює його подальшу трансформацію) [Соколовська 1993: 59].

Завдяки культурній семантиці й образній основі своїх одиниць фразеологічний фонд мови відзначається продуктивністю заповнення сфери Руху. Аналіз праць, присвячених дослідженню дієслівних фразеологізмів на позначення руху / переміщення, переконує у віднесеності цієї мікросистеми до однієї з найбільш розгалужених у фразеології. За підрахунками автора „Сибирской диалектной фразеологии” О.Федорова [Федоров 1980: 77], кількість зафіксованих ним дієслівних фразеологізмів дорівнює 98%. Вони здебільшого характеризують дії, стани людини, процеси тощо. Серед них виокремлюється група ФО на позначення дій, рухів людини, засобів переміщення. Наприклад, *дать тикаля* – „побігти швидше”, *пойти в разгулку* – „прогулюватися”, *высунуть норку* – „вийти на вулицю, показатися поміж людьми”, *хобот дать* – „обійти круглим шляхом” та ін. [Федоров 1980: 104]. У своїй сукупності виокремлені фразеологізми позначають найелементарнішу форму руху суб’єкта в просторі, а відтак становлять „похідне ядро” всієї фразеосемантичної групи дієслів руху.

Дещо абстрактною й ускладненою додатковими елементами (крупними блоками) виявляється змістова категоризація руху, запропонована Ж.Соколовською. Дослідниця, зокрема, виокремлює такі складові, як „Форми й види руху”, „Переміщення в просторі”, „Швидкість”, „Зміна. Спокій. Усталеність. Мінливість”, „Стан”, „Функціонування”, „Процеси”, „Розвиток. Спрямованість. Фази. Етапи”, „Особливості руху. По спіралі. По прямій лінії. Революційне. Еволюційне”, „Ступені”, „Діяльність” [Соколовська 1993: 60]. Позитивним моментом у класифікації є врахування авторкою системності зв’язків між значенням і змістом аналізованих одиниць в межах групи й співвідносним з цим теоретичним осмисленням інших категорій навколишнього світу.

Активно функціонують у гуцульських говірках ФО на позначення дій і станів людини. У дисертаційному дослідженні М. Олійник [Олійник 2002] знаходимо семантичну групу „Рухатися”, що охоплює семантичні ряди „Йти пішки”, „Ходити гарно”, „Гинятися”, „Рухатися швидко, поспішно”, „Блукати”. „Перебувати в стані неспокою”, „Перебувати в стані спокою”. Більшості розроблених дослідницею моделям притаманна конотативна сема з негативною оцінкою, що зумовлюється специфікою фразеологічної номінації, а саме вторинним переосмисленням пейоративно забарвлених одиниць.

У східнословобожанських говірках В. Ужченко вирізняє три найпоширеніші в межах зазначеного ареалу варіантно-синонімічні групи (ВСГ) ФО на позначення руху: ВСГ „зникнути”, ВСГ „вискочити; неждано з’явитися”, ВСГ „почувати себе незручно” [Ужченко 2003: 154-156].

Цікавою здається думка В. Телії, згідно з якою ідіоми дуже рідко називають фізичні дії або дії в просторі, що й обумовлює їх використання як основ метафоризації. Дослідниця справедливо зауважує, що фразеологізми

такої групи не описують рух / переміщення, а лише вказують на його напрямок (*на п'яти наступати; повернути голоблі* тощо): „Образ, наявний в основі ідіомотворення, не тільки передає частину ознак денотату, але й домінує в ньому. І навпаки, ідіоми продуктивні в позначенні засобів кваліфікації дії або переміщення (руху). Однак ці кваліфікатори, якщо вони характеризують фізичні ознаки процесу або його актантів, також можна віднести до сфери, проміжної між власне ідентифікуючими знаками й знаками, орієнтованими на предикацію диференційної ознаки” [Телія 1996: 163]. Отже, у значенні таких фразеологізмів домінує інтенсифікація ознаки, а не опис засобу (виняток становлять фразеологізми типу [*теліпатися*] *в хвості; останніх пасти*, які характеризують пасивність агенса, а не кваліфікацію якої-небудь його ознаки, а відтак розглядаються як класеми поведінки суб'єкта. З огляду на вищезазначене, автори „Словаря образних виражень русского языка” під загальною редакцією В. Телії [Телія 1995] у складі тематичних полів наводять ряд фразеологізмів на позначення дій і переміщення. Окремі одиниці, що містять знаки руху, закріплені за іншими тематичними розрядами (ТП „Простір”: [*и*] *след простыл; вдоль и поперек; как корова языком слизала*; ТП „Діяльність”: *без оглядки; давать ход; идти в гору*; ТП „Почуття-стан”: *витать в облаках*; ТП „Фізичний стан”: *голова идет кругом* [Телія 1995: 76]).

У цьому випадку правильним є визначення в межах лінгвокогнітивного моделювання Простору, а саме в системі фразеологічних номінацій, двох діючих субфреймів: 1) акціонального субфрейму статичного руху (номінацій, яким притаманна домінуюча акціональна семантика, не виражена дієсловами руху: *шило шильне; як електровіник* – „швидкий; метушливий”) і 2) акціонального субфрейму динамічного руху (номінацій, у яких стрижневий компонент виражається дієсловами руху, переміщення), де акції тлумачаться як події (*поїхати з облизнем* – „дістати відмову при сватанні”), форми стереотипної мовної поведінки (*язык уперед біжить* у кого – „багато говорити”; *протягати языка (язык)* – „пліткувати”; *ускочити в мак* – „говорити нісенітниця”; *язык з ногами сплітається* в кого – „швидко говорити”), звичаї, обрядові та ритуальні дії. Так, метафорична семантика Руху реалізується через низку архетипів у фразеологізмах Східної Слобожанщини на позначення весільних, поховальних, родильних обрядів (*ловити дітей; на городі бігав* – „про народження дитини”; *зустріти смерть; був у гостях, пішов додому; відправитися в дорогу* – „померти”; *йти на одгул; іти на шишки; іти хліба одвідать* – „весільні обряди”).

Уважаємо доцільним дотримуватися структури членування мікросистеми „Рух”, запропонованої А. Аксамитовим: *внутрішній рух* (психічні, фізіологічні зміни, ініціаційні переходи) і *фізичний / механічний рух* (переміщення в просторі, одиничне переміщення). Цю схему доповнюють ФО, що характеризують *Рух як Стан людини (фізичний, емоційний), Дію (Діяльність)*. У загальному вигляді ідеографічна парадигма мікросистеми РУХ має таку структуру: фразеосемантичне поле (ФСП) „Рух” → фразеосемантичні групи (ФСГ) „Внутрішній рух”; „Фізичний / Механічний рух”; „Рух-Стан”; „Рух-Дія (Діяльність)”.

Досліджувана нами група ареальних фразеологізмів (АФ) Сходу України із загальним дієслівним значенням руху, переміщення в просторі складається

здебільшого з непередикативних дієслівних словосполучень: *знести ноги; кинути (покласти) язик (язика) на плече (на плечі); приїхати топтобусом; висіти на хвості* тощо.

Функціональна семантика руху відбита у фразеологізмах із компонентами-партонімами *п'ята, нога, хвіст*.

Основними семантичними категоріями, притаманними досліджуваним фразеологізмам на позначення руху, є такі: 1) темп, інтенсивність руху; 2) спосіб руху; 3) характер руху; 4) тривалість руху або його відсутність; 5) сфера руху; 6) напрямок руху; 7) оцінка руху; 8) відношення до об'єкта; 9) визначальні межі руху; 10) часовий вектор руху. Деякі з цих семантичних категорій членуються на конкретизуючі (диференційні) ознаки.

Так, семантичну категорію „спосіб руху” конкретизують ознаки: „**рух без допоміжних засобів пересування, самостійно (пішки)**” та „**рух за допомогою засобів пересування**”. Перша ознака об'єднує фразеологізми спрямованого руху: *верхи на соняшнику; верхом на паличці; відправитися одинадцятим маршрутом (номером); галопом на одинадцятому номері; їхати на козі з педалями; їхати одинадцятим номером; їхати пішкарусом; на козі приїхати; на одинадцятому автобусі; на одинадцятому рейсі; на одинадцятому трамваї; на самольоті з прицепом; на своїх двох; приїхати на десятій марці; приїхати на Ждановськiм; приїхати (їхати) на одинадцятій марці; приїхати на топтобусі (на тохтобусі); приїхати (прибути) на пішкарусі; приїхати (доїхати) на пішкобусі; приїхати (прибути) на піштобусі (на пішкобусі); приїхати (їхати) одинадцятою маркою; приїхати (їхати) одинадцятим маршрутом; приїхати топтобусом*. Друга сема властива фразеологізмам: *через люк виглядати* – „їхати в переповненому автобусі”; *мотати (накручувати) кілометри* – „їхати машиною”; *за смертю ганятися* – „їхати на мотоциклі”.

Абстрактна семантична категорія „сфера руху” актуалізується лише в єдиній семантичній ознаці, властивій всім АФО – „**по землі**”.

Фразеологізмам із значенням руху властива й така сема, як „темп, інтенсивність руху”. Вони передають значення руху 1) **швидкого** темпу: *аж вивертати ковші; аж гай завалився; аж кофта здувається; аж ноги загорілись у кого; аж пиль за п'ятками стоїть; аж п'яти блищать; аж п'яти в зад впливають у кого; аж п'яти вилискують; аж п'ятки (п'яти) горять; аж п'ятки засвітилися в кого; без задніх ніг; в собачу ристь; брати вітра в брати; в собачу ристь; вітру вхопити; гнати вола; гнати голуба; давати дралала; давати драпа; з вуха пар валить у кого; заломити ніжку; залупити хвоста; зачіпатися п'ятами за вуха; змотатися мухою; колінами підборіддя цілувати; на другій космічній швидкості; на короткій козі; наколотися під хвостом (під хвіст) і податися; нога ногу переганяє; ноги колесом [робити]; плювати на п'яти; помести (покрутити) хвостом; понестися легше духу; п'яти парити; п'яти скипидаром мазати; робити ноги; [руки в ноги], ноги в руки; ставати на лижі; хвоста захвостолупити; чорти підкували кого; чорти ярмом прогнали кого; чухати ногу об дорогу; шевелити булками; шевелити поринями (матнею); язик на плечі й пішов; як віник по базару; як віник по хаті; як голий по степу; як голий у баню; як до царя на іменини; як Дунька по кукурудзі (по кукурузі, кукургузі); як жаба*

язиком злизала; як жарена курка; як жарений (скажений) заєць; як жеребець по городу; як жерсть (жесть) на вітрі; [як] з кручі зірватися; як з Лисої гори; як заєць по капусті; як заєць у лісі; як заяшина собака; як кінь по череді; як лін по дну (Дону); як ошпарений заєць; як перцю в зад насипали кому; як пір'їну в зад вставив хто; як порося бішене; як слон по хаті; як смажений заєць; як смалений (солений) заєць; як смалений півень; як сраний (всраний) віник; як сто чортів; як тигр по клітині; як чорт на колісниці; як шельма на ярмарку; як шельма по ярмарку; як шпарений заєць; 2) **повільного** темпу: велі-перевелі, аби Сірко та Рябло не схватив; до обіду в магазин, після обіду з магазину; кеді не кеді; кеді та кеді; кеді чи не кеді; ноги не вломити; тягнути (тягти) бика за роги (за хвіст); шнурки погладити; як віл возом; як мішок; як мішок з дьогтем (дьюгтьом); як німий на суд. **Безперервність, регулярність, повторюваність** руху співвідносна із загальним поняттям якості руху-дії й передається АФО бігати як заєць маринований; як відьма на метлі; як горобець по сараю; як куций бик по череді; як найда по хатках бігати; як муха перед смертю крутитися; як на шрубках ходити; як пташка в небі; як Сірко в (по) цибулі; як слон по хаті; як собака по чувалу; як тигр по клітині; як чорт на вінику; як чорт на колісниці; як чорт на мітлі; як чорт на млині; як чорт у колесі; як чорти з бубном; як шило в ополонці. Якість руху з оцінним значенням **раптовості, несподіваності** дії („раптово з'явиться”) втілюється у фразеологізмах *вискочити як чорт з конопель; вискочити як чорт з очерету; з бур'яну вискочив; земля репнула – чорт вискочив; як баран з жита; як горобець з конопель; як Грицько з конопель; як грім серед білого дня; як день серед ночі; як дощовий пузир; як з гори скотився; як з кручі вилізти; як з куца; як з-під стріхи вилетів; як заєць з огудини; як заєць із куців (з-під куца); як із-за бугра; як із-за вугла; як Мартин з конопель; як порося з хати; як свиня з куців; як сніг серед білого літа.* На прискорений темп руху вказують фразеологізми із значенням „**поспішати**”: *гнати вола; гнати голуба; гнати тюльку; кинути (покласти) язик (язика) на плече (на плечі); наколотити під хвостом (під хвіст) і податися; як до царя на іменини; як з кручі зірватися; як німий на суд.*

Семантична категорія „**характер руху**” розглядає особливості ходи суб'єкта руху, зокрема такі, як „**ходити, вивертаючи під час ходьби носки назовні**” – *сосну класти; „ходити прямо, виструнчено”* – *палку проковтнути; проковтнути голоблю; як кілок проковтнув; [як] лом (ломик) проковтнув; як швабру (шпалу) проковтнув; [як] шпалу ковтнув (проковтнув); „хитатися, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння”* – *бублики ногами малювати (рисувати); виводити рогалики; водити мавпу; восьмьорки по дорозі пописав (покрутив); всю дорогу хрестити; вузька вулиця для кого; гриби збирати; добратися на автопілоті; з кожним деревом поздоровкався; збивати фонарі; іде й гілочка щита; іти від стовпа до стовпа; іти й камінці обходити; іти й кілочки щитати; іти каміння (камні) щитати; іти по спіралі; каміння збирати; кренделі писати; крива дорога в кого, чия; малювати верхами по дорозі; міряти ями; негри небо трясуть; ноги дорогу знають; ногами бублики малювати; ногами кросворд розгадувати; по дорозі кадрили танцювати; прийти на рогах; стелитися по землі; стовпи дорозу*

перебігають кому; ходити по мосту; щитати стовпи; як метелик; як солдат по плацу; „танцювати” – виробляти кренделя.

Тривалість руху або його відсутність конкретизується в семах „**ходити довго, кружними шляхами**” (*кругом світу зашморгом; піти в Селезнівку через Бугайівку; піти у Сватове через Муратове; поїхати через Сватове на Муратове; сім верст не кривулька; як до покійного Семена*); „**стояти (одинцем)**” (*як млин на вигоні; як млин на дорозі*); „**сидіти незрушно, на одному місці**” (*як ропавка*); „**стояти нерухомо**” (*стояти пам'ятником; як стовп укопаний; як закопаний*); „**стояти довго**” (*стовбняк напав на кого*); „**сидіти незручно**” (*бути (сидіти) буквою зю; як гуска на мотоциклі; як гусь на мотоциклі; як кіт на проводах; як корова в (на) сідлі; як корова на велосипеді; як корова на сиділці; як корова на сідалі; як курка в гнізді; як курка в супі; як курка на драбині; як курка на яйцях; як на кілочках; як півень на дроті; як півень на жердині; як півень на заборі; як півень на сідалі; як півень на шесті; як свиня на мотоциклі; як сорока на гілці; як сорока на горбі; як сорока на жердині; як сорока на припічку; як чорт на колючці*).

Часовий вектор переміщення представлений лише однією семою із значенням „**прийти пізно**”: *з чортами припертися; приїхати шапки розбирати; проїхати з грушами; як день серед ночі; як добрий день серед ночі; як з труби на лижах; як з труби на санчатах; як чорти з неба спустили.*

У складі семантичної категорії „відношення до об'єкта” виокремлюємо ряд ФО із значенням „**знаходитися близько від кого; наздоганяти**”: *висіти на хвості; на п'яти наступати; падати на хвіст; у потилицю заглядати; упасти на хвіст.*

Напрямок руху характеризується такими семами, як „**зникнути безслідно**” (*був такий і Митькою звали; вдень з собаками не знайдеш (не знайдеш); випадком випасти; вовки з'їли (зділи) кого; дід у шахту взяв що; і Марком звали; кури заносили; Манькою звати; пропасти з кінцями; пропасти із шкурою; хвостом по воді вдарити; як жаба язиком злизала кого; як кіт язиком злизав кого; як собака язиком злизала кого, що; як чорти з квасом з'їли кого*); „**йти позаду; відставати**” (*останніх пасти; теліпатися в хвості; як баранячий хвіст теліпатися*); „**йти додому**” (*пекти на хату; піти на хату*). На відстань руху вказує сема „**йти далеко**”, наявна у фразеологізмах *два дні на оленях їхати; два дні лісом, а там – рукою подати; два дні лісом, три дні полем, два дні ярами, два дні буграми; до чортів податися; півгодини з піснею; три дні лісом, три дні полем; три дні полем, три дні лісом; три дні лісом, три дні полем, а там і рукою подати; три дні лісом, три дні полем; три дні полем, три дні лісом, а там за бугор і рукою подати; як до третього стовпа; як п'яному до перелазу.* До цієї семантичної категорії відносимо й фразеологізми *побачити чорта; заблукати в ставках – „заблукати”.*

Семантична категорія „оцінка” реалізується у фразеологізмах з такими семами, як „**іти легко, гордо, красиво**”: *білою лебідкою; „іти необережно, напролом”: буром перти; возом їхати; іти кущами (левадами); лізти (перти) возом; танком проїхати; ходити городами; ходити левадами; як возом просунутися (проперти, пролізти); як у ступі з мітлою; „іти некрасиво”: як у ступі з мітлою; „**прийти невчасно**”: як з труби на лижах; як з труби на санчатах; як чорти з неба спустили.*

Межі руху, а саме його **початок**, окреслюються одиничним фразеологізмом *ставати на лижі*.

У більшості фразеологізмів ідентифікуючим дієсловом руху виступає слово *іти* (*йти*). Воно є загальним щодо сфери вживання, міжстильовим, або нейтральним – щодо стилю, знаходиться поза експресивною та емоційною сферою, має велику можливість сполучатися з іншими словами. Дієлова-синоніми синонімічного ряду із значенням „рухатися за допомогою ніг” мають і спільні, і відмінні властивості з ідентифікуючим дієсловом *іти*. Кожне дієслово руху синонімічного ряду характеризується своїми власними відтінками у значенні. Наприклад, повільність переміщення, небажання рухатися, постійне перебування позаду чого-небудь або кого-небудь передається фразеологізмами *теліпатися в хвості*, *плестися позаду*, де дієслова „теліпатися”, „плестися” є заміниками нейтрального слова *іти*. Вони яскраво підкреслюють млявість руху суб’єкта стосовно інших, надають йому іронічного забарвлення.

У східнословобожанських говірках зафіксовано певну кількість ФО на позначення поняття „тинятися” – експресивно-забарвленого аналога нейтрального дієслова *іти* / *ходити* : *де-не-де, аби не дома; з печі на лавку; іду туди, шукаю куди; куди б не пішов, додому все одно вернусь; куди очі дивляться; куди сапоги ведуть; лазити туди-сюди; ходити за Пилипом; чужі дворища топтати; шити з хати в хату*. У семантиці таких фразеологізмів, окрім архісеми руху, чітко визначена диференційна сема „без чіткого напрямку й визначеної мети”. Фразеологізми поданої варіантно-синонімічної групи відзначаються негативною оцінкою.

Ініціаційні переходи ототожнюються з певним переміщенням людини в потойбічний світ, а відтак велика кількість дієслівних фразеологізмів з **поховальною семантикою** передає значення цього руху: *готуватися (збиратися) на пісок; збиратися в тополя; на готовицьку гору лагодиться; скоро підемо на пиріжки (на пиріжки) до кого; смерть погуляти відпустила кого; убрatися в дорогу – „бути близьким до смерті”; був у гостях, пішов додому; відвезти на горба кого; віднести (понести, відправити) в дерезу; віднести до Івана Могильного кого; віднести на крейдяну гору; відправитися в дорогу; відправитися до батьків; зайти до землі; злягти в короб; зустрітися з предками; Кіндрат (Кондрат) схопив (схватив) кого; коньки одкинути; копитки відкинути; на вигін віднести; на лаві простягтись; перебрatися (піти) у вишеньки; перевестись до Вишневецького; переїхати на Маріупольську; піти до батька молитися; піти до прадідів; піти (одправитися) до своїх; піти (відправитися) за (на) бугор; піти за межу; піти у землю; поїхати на вічне подвір’я; поїхати на дачу; понести по мертвій вулиці; станцювати в домовині – „померти”. Переломним моментом ініціації-переміщення з лона матері в земний світ є поява нового життя, **народження**: *виріс у городі; на городі бігав; на городі зловили (вловили, піймали); на грядці найшли (знайшли); під грушею лежав; приплив (припливла) по струмку та ін.* Семантична сфера психічних змін також зближується з концептосферою руху: *від’їхати до Новодруженки; від’їхати на Новодруженку; відправити в Сватове кого; з колонії втекти; з кручі з’їхати; з Михайлівки втік; з ревізією на Білу гору їхати; заїхати в степ; побувати на Краснопіллі; поверх поїхати;**

поїхати на білій кобилі; поїхати на Білу гору; поїхати убік; попасти на сватівську гору; пора в Зоринськ кому; пора (забрали, ліг) в Новожданівку; у Сватове за білетом відправитися – „збожеволіти”; віднести (відправити) на Білу гору кого – „помістити до психіатричної лікарні”. Фізіологічні процеси й пов’язані з ними зміни представлені АФО на позначення внутрішнього руху: *піти в стовбур, піти в дудки* – „**вирости великим, але нерозумним**”; *колобка носити* – „**завагітніти**”.

Неможливість рухатися ногами ототожнюється зі слабкістю, хворобливістю, несміливістю, невпевненістю, утомою, а відтак фізичний й емоційний рух-стан людини втілено у фразеологізмах: *микатися як піп по вівтарю* – „**про того, хто переживає, нервує**”; *хоч із става та в воду* – „**про безвихідне становище**”; [як] з погребя (погріба) виліз; *на ногах не стояти; ноги не держать* – „**хворий**”; *кинути (покласти) язик (язика) на плече (на плечі); ледь ногами ворушити; ноги витягнути; ноги з чобіт вилазять у кого* – „**втомитися; втомлений**”; *ходити (бути, сидіти) з помитою шиєю; як баран стрижений [ходити]* – „**невпевнено себе почувати**”; *як горобець по конюшні* – „**ходити ошелешено; бути приголомшеним звісткою**”.

Фізичний і емоційний ряд фразеологізмів містить приховану вказівку на рух і водночас надає ад’єктивно-якісну характеристику суб’єкту руху, його діям, поведінці, характеру, вчинкам: *(бігає) як куций бик по череді; дзигу проковтнути; і в небі немає місця кому; їжак у животі в кого; кручене телятко; шило шильне; [як] їжак у животі в кого; як сіллю підстрелений; як Фенька без солі; [як] чорти на вилах носять кого; як шельма (відьма) в ополонці* – „**метушливий, неспокійний**”; *шило в задниці; шило шильне; як шило в ополонці; як електровіник; як електровіник з пирососом; як електромітла; як іскра у вогні; як таракан на жиру; як чорт на мітлі; як чорт на млині; як шельма (відьма) в ополонці* – „**швидкий**”; *як пташка в небі; як риба на сковороді* – „**вертітися**”. Дієслівними фразеологізмами руху певною мірою описується й таке поняття, як подружня зрада: *бігати по куцах; піти на промисли (промисел); проблукати в бур’янах; стрибати в куці; стрибати (ходити) на сторону; сягати в очерет*. **Гордовитість, зверхня поведінка** передається низкою акціональних ФО: *тогус тогусом стояти; ходити гускою*.

Семантична структура ФО *не викисати; вишивати по вулиці; козу водити; на колодку ходити (бігати); піти на витріщаки* ускладнена додатковими семами „**постійно десь бувати**” (характеристика частотності дії), „**прийти з метою показати себе**”.

Відсутність руху, дії аналогізується з ледачістю, байдикуванням, небажанням працювати тощо. Індивідуальна внутрішня форма надає фразеологізмам, уживаним у значеннях „байдикувати, нічого не робити” і „марно витрачати час”, негативної конотації: *вивернутися як кіт на припічку; догори пупком лежати; сидіти на коньку; сидіти на припічку; сидіти пеньком; ходити туристом*. Суб’єктивним оточенням таких фразеологізмів виступають назви артефактів, предметів, тварин тощо.

За результатами компонентного аналізу змістовної структури фразеологізмів на позначення руху / переміщення вилучено певну кількість сем, що відображають смислову своєрідність досліджуваної тематичної групи.

Підкреслимо, що частотність диференційних семантичних ознак в її межах є неоднаковою. Це пов'язується з відношенням сем до загального значення руху / переміщення в просторі, а також зі специфікою змістовної структури ФО порівняно зі словом. Скажімо, семантичні ознаки „напрямок”, „темп”, „інтенсивність”, „спосіб переміщення” співвідносні зі значенням переміщення в просторі, органічно доповнюють його склад, що й обумовлює їх найбільшу частотність. У разі послаблення такого зв'язку семантичні ознаки виявляються менш частотними в складі аналізованої фразеологічної парадигми, деякі з них позначені лише одинично, наприклад: „вказівка на початок руху” (*ставати на лижі*), „ситуативність” (*ходить по під дворами*), „стан суб'єкта” (*бігати як горобець по конюшні; ногами бублики малювати; микатися як піп по віттарю*).

Перебуваючи в тісному взаємозв'язку з емоційно-оцінним значенням, диференційна ознака характеризується максимальною частотністю.

Спостереження над змістовною структурою фразеологізмів дозволяє виокремити всередині парадигматичного ряду із загальним значенням переміщення в просторі деякі підгрупи ФО з однотипним складом сем. Однак за межами таких підгруп залишається певна кількість фразеологізмів, що містять у своєму значенні нечастотні з огляду досліджуваної парадигми семи, але посідають важливе місце в семантичній структурі зазначених фразеологізмів.

Розглянемо підгрупи ФО із загальними або близькими семантичними ознаками.

До однієї з них належать фразеологізми з такими семами, як рух, темп, інтенсивність, напрямок, причина, оцінка. Наприклад, *аж ноги загорілись у кого; без задніх ніг; брати вітра в брати; давати драпа; давати дралала; залупити хвоста; п'яти парити; ноги на вуха повісити; вітру вхопити; змотатися мухою; плювати на п'яти; чухати ногу об дорогу; ходити левадами; танком проїхати; кури заносили; гнати тюльку*. У формальному складі таких фразеологізмів виявляється тотожність структури: „дієслово + З.в. іменника”, у деяких з них повторюється лексичний компонент „п'яти”, „ноги”, „давати”. Це свідчить про зв'язок між семантичними особливостями фразеологізмів та їх структурними ознаками.

Взаємозв'язок і взаємозалежність простежується між семантичними диференційними ознаками досліджуваної групи фразеологізмів. Так, сема „темп” безпосередньо пов'язана з основною семою „рух”, що у свою чергу обумовлює появу семи „інтенсивність”. З ознаками „темп” / „інтенсивність” співіснує категорія „причина”. „Напрямок” руху залежить від основної семи „переміщення”. Образність фразеологізму визначається семою „оцінка”, яка спричинює вплив і на інші диференційні ознаки. Скажімо, емоційно-образне значення ФО *аж вивертати ковші; пилуга за п'ятками в кого; нога ногу переганяє* посилює виявлення ознак „темп”, „інтенсивність” тощо.

Таким чином, конкретизаторами семи є певні розбіжності в межах однієї диференційної семантичної ознаки.

У групі фразеологізмів з однаковим набором сем взаємовідношення між ФО визначаються з огляду на те, які саме конкретизатори наявні в структурі тієї чи іншої семи. За близькістю конкретизаторів сем фразеологізмів вони

можуть бути синонімічними й навпаки, несинонімічними. На фразеологічному рівні чітко простежити й розмежувати синонімічність / несинонімічність фразеологізмів за спільністю чи відмінністю образних конкретизаторів у межах досліджуваної тематичної групи на позначення руху, переміщення досить важко.

Наведемо ще декілька прикладів груп пейоративно забарвлених одиниць, співвідносних за своєю семантикою. Фразеологізми однієї з них здатні позначати такі поняття: 1) „бігти; тікати”; 2) „іти швидко”; 3) „поспішати”. Спільними для них виступають семи: рух, темп (швидко), напрямок, причина, спосіб переміщення (пішки), оцінка. Однак конкретизатори сем „оцінка”, „напрямок”, „причина” відрізняються. Так, у фразеологізмів *брати вітра в брати; вітру вхопити; давати дралала; давати драпа; залупити хвоста; знести ноги; плювати на п'яти; робити ноги; [руки в ноги], ноги в руки; ставати на лижі* сема „причина” пов'язується з впливом на суб'єкт з боку кого-небудь / чого-небудь, вони містять вказівку на напрямок руху від кого-небудь, чого-небудь; фразеологізми *аж вивертати ковші; аж гай завалився; аж кофта здувається; аж ноги загорілись у кого; аж пиль за п'ятками стоїть; аж п'яти блищать; аж п'яти в зад влипають у кого; аж п'яти вилискують; аж п'ятки (п'яти) горять; аж п'ятки засвітилися в кого; без задніх ніг; в собачу ристь; з вуха пар валить у кого; зачіпатися п'ятами за вуха; змотатися мухою; колінами підборіддя цілувати; на другій космічній швидкості; на короткій козі; нога ногу переганяє; ноги колесом [робити]; ноги на вуха повісити; пилюга за п'ятками в кого; під хвостом скипидаром намазати; п'яти скипидаром мазати; чорти підкували кого; чорти яром прогнали кого; чухати ногу об дорогу; шевелити булками; шевелити поринями (матнею); язик на плечі й пішов* позначають односпрямованість руху безвідносно до його об'єкта, увага зосереджується в основному на ознаці інтенсифікації дії. Деякі фразеологізми аналізованого ряду ускладнені додатковими семами. Так, ФО *робити ноги, ставати на лижі; заломити ніжку; [руки в ноги], ноги в руки; хвоста захвостолупити* містять вказівку на початок руху.

Важливою при аналізі смислового змісту фразеологізмів зазначеної групи є сема „оцінка”. Порівняно з іншими семами, вона характеризується меншою конкретністю, змінністю вияву в залежності від контексту (пор.: *робити ноги* – іронічне; презирливе), а відтак ускладнюється процес виявлення її конкретизаторів. Наприклад, вислів *давати драпала (давати драпа)* відзначається більшою фамільярністю, згрубілістю порівняно з іншими фразеологізмами цього ряду, що, очевидно, пояснюється результатами асоціативного зв'язку з просторічними дієсловами „драти”, „драпати”.

Фразеологізми *висіти на хвості; на п'яти наступати; у потилицю заглядати* характеризуються семами: рух, інтенсивність, напрямок, відношення до об'єкта, мета руху, оцінка тощо. Відношення між ними – синонімічні, незважаючи на деякі розбіжності в семантиці. Семою „відношення до об'єкта” передається близькість суб'єкта руху до його об'єкта, хоча у фразеологізмі *висіти на хвості* ця сема є більш виразною.

Семи „рух”, „темп (швидкий)”, „вказівка на зникнення”, „напрямок”, „оцінка” виокремлені у фразеологізмах: *вдень з собаками не найдеш (не*

знайдеши); *пропасти з кінцями*; *пропасти із шкурою*; *як жаба язиком злизала кого*; *як собака язиком злизала кого, що*; *як чорти з квасом з'їли кого*; *хвостом по воді вдарити*. Специфіку фразеологічного значення таких сполучень визначає сема „вказівка на зникнення”. У зв'язку з цим семи „рух” і „напрямок”, що є основними для всієї парадигми фразеологізмів на позначення руху, набувають рис вторинності. Близькість диференційних ознак фразеологізмів обумовлює виникнення синонімічності в межах цієї групи. ФО *як жаба язиком злизала кого*; *як собака язиком злизала* характеризуються більшим виявленням семи „інтенсивність” порівняно з образною специфікою інших одиниць.

Співвідносними за семантикою, але несинонімічними називаємо фразеологізми *ледь ногами ворушити* й *ноги на вуха повісити*. Спільними для них є семи: „рух”, „напрямок”, „спосіб руху (пішки)”, „причина”, „оцінка”. Однак конкретизатори сем „причина”, „напрямок”, „оцінка” різняться. Так, у фразеологізмі *ледь ногами ворушити* сема „причина” пов'язується з фізичним станом суб'єкта (слабкість, втома). У ФО *ноги на вуха повісити* – із впливом на суб'єкт з боку кого-небудь або чого-небудь. Сема „напрямок” також передбачає відмінності: *ледь ногами ворушити* – односпрямованість, *ноги на вуха повісити* – зворотній напрямок від когось, чогось. Порівняння емоційно-оцінної характеристики двох фразеологізмів засвідчує певні розбіжності: ФО *ледь ногами ворушити* викликає співчуття, а *ноги на вуха повісити* – фамільярність, іронічність.

Повністю збігаються за складом сем фразеологізми *кренделі писати* (*виписувати*) і *виробляти кренделя* (рух, спосіб переміщення, стан суб'єкта, характер руху, оцінка). Однак наявні й розбіжності в таких семах, як: стан суб'єкта (сп'яніння, бажання проявити себе), характер руху (нерівна хода, хитання, некерованість рухів; вигадливі рухи ногами), оцінка (несхвальність, насмішкватість; іронічність, схвалення).

До парадигматичного ряду фразеологізмів із загальним значенням руху додаються й деякі ФО зі специфічним набором сем. Унаслідок цього вони не можуть бути розміщеними ні за якими підгрупами, не здатні утворювати синонімічні або антонімічні зв'язки з іншими членами тематичної групи фразеологізмів на позначення руху. Кожен з них містить не частотні для аналізованої парадигми семантичні диференційні ознаки, що обумовлює їх смислову своєрідність: *повертати голоблі* (*оглоблі*), *оббивати пороги*, *висунути ніс* та ін.

Як бачимо, динаміка категоризації навколишнього і внутрішнього світу мовця, образне переосмислення результатів його пізнавальної діяльності знаходить яскраве відображення в досліджуваній нами концептосфері „Рух”, яка є однією з найпоширеніших ланок в ідеографічній моделі світу Сходу України.

Література

Олійник 2002 – Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2002. – 22 с.; **Словарь образных выражений русского языка 1995** – Словарь образных выражений русского языка / Под ред. В.Н. Телии. – М.: Отечество, 1995. – 368 с.;

Соколовская 1993 – Соколовская Ж. „Картина мира” в значениях слов. „Семантические фантазии” или „Катехизис семантики?”. – Симферополь: Таврия, 1993. – 225 с.; **Телия 1996** – Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Яз. рус. культуры, 1996. – 285 с.; **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с. **Ужченко, Ужченко 2005** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 2005. – 347 с.; **Федоров 1980** – Федоров А.И. Сибирская диалектная фразеология. – Новосибирск: Наука, 1980. – 192 с.

The article describes the set of thematic connection in the sphere „Movement” which is an essential part of the cultural Space code. The main attention is being paid to the ideographic paradigm.

Key words: conceptual sphere „Movement”, cultural Space code, ideographic vector of research, phraseological units.

Н.О. Олексієнко (Луганськ)

УДК 811.161'2

СПРИЙНЯТТЯ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ У ФІТО- ТА ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМАХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ТА СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК

У статті розглядаються фіто- та зоофразеологізми фразеотематичної групи „Сприйняття навколишнього світу”. Застосовуючи ідеографічний принцип, автор з'ясовує найпродуктивніші варіантно-синонімічні групи фразеотематичних підгруп „Природа” та „Абстрактні відношення та поняття”, виділяє їх особливості в межах досліджуваного фразеологічного фонду. Аналіз проводиться на базі новітніх східнослобожанських та східностепових говірок.

Ключові слова: фітофразеологізм, зоофразеологізм, ареальна фразеологічна одиниця, фразеотематична підгрупа, фразеосемантичне поле, фразеосемантична група, варіантно-синонімічна група.

У сучасній лінгвістичній науці стає все більш актуальним дослідження ареальної фразеології й вивчення на її ґрунті фітофразеологізмів (ФФ) та зоофразеологізмів (ЗФ), які щедро представлені в діалектних словниках та їх фрагментах (Н. Бабич, П. Гриценка, М. Доленка, В. Лавера, М. Онишкевича, Н. Вархол та А. Івченка, Г. Доброльожі, В. Ужченка та Д. Ужченка). За останні роки в українській лінгвістиці вийшла у світ низка публікацій, присвячених дослідженню фразеологізмів із зоокомпонентами (О. Левченко, О. Селіванова, Д. Ужченко) та фітокомпонентами (В. Кононенко, В. Ужченко, Л. Мельник, О. Куцик, Н. Петрова, І. Подолян).

За Н. Арутюновою, мова „наскрізь антропоцентрична. Присутність людини дає про себе знати на всьому просторі мови, але найбільше позначається на лексиці й синтаксисі – семантиці слів, структурі речення й

організації дискурсу” [Арутюнова 1999: 3]. Імовірно, наведене не менше стосується й фразеології, бо фразеологічна одиниця не тільки й не стільки називає предмет, скільки зображує його багатогранно, з усією різноманітністю конотативних нюансів [Ужченко 2003: 106]. Досліджуючи фразеологічну систему різних говірок, групуючи вирази за ідеографічним принципом, мовознавці доходять одностайної думки: 95% зібраного матеріалу характеризують людину, її внутрішній світ, фізичні та фізіологічні властивості, різні сфери її діяльності. На особливу увагу заслуговують і стійкі вислови, які передають оцінку людиною навколишнього світу.

Мета статті – дослідити й згрупувати фіто- та зоофразеологізми, які відображають сприйняття людиною навколишнього світу на матеріалі східнословобожанських та східностепових говірок (ССГ). З огляду на мету дослідження визначаємо основні завдання: 1) виокремити й систематизувати ареальні фразеологічні одиниці (АФО) зазначеної теми з компонентами флори й фауни українських східнословобожанських і східностепових говірок; 2) визначити продуктивні варіантно-синонімічні групи в межах досліджуваного фразеологічного фонду, описати їх особливості; 3) установити закономірності мотивування внутрішньої форми ФФ та ЗФ.

Об’єктом дослідження стали ФФ та ЗФ фразеосемантичного поля „Сприйняття навколишнього світу”. Основними джерелами дослідження є картотека автора, реєстр „Фразеологічного словника східнословобожанських та степових говірок Донбасу” В. Ужченка та Д. Ужченка [УВДСл] на 6019 реєстрових одиниць, додатки дисертацій Д. Ужченка, Р. Міняйла. Услід за М. Алефіренком, М. Демським, А. Івченком, Ю. Прадідом, А. Еміровою, Ю. Карауловим, В. Мокієнком, А. Аксамітовим та ін. ми пропонуємо таку форму систематизації ареальних фразеологічних одиниць: фразеотематична група (ФТГ) – фразеотематична підгрупа (ФТП) – фразеосемантичне поле (ФСП) – фразеосемантична група (ФСГ) – фразеосемантична підгрупа (ФСПГ) – варіантно-синонімічна група (ВСГ).

ФТГ „Сприйняття навколишнього світу” репрезентована ФТП „Природа” (ФСП „Час”, „Явища природи”) й „Абстрактні відношення та поняття” (ФСП „Кількість”, „Простір”, „Якість”).

Фразеосемантичне поле „Час” не численне у східнословобожанських та східностепових говірках, як і в національній мові взагалі. У статті проаналізовані ВСГ „дуже рано”, „дуже пізно; несвоєчасно” ФСГ „Пора доби” й ВСГ „ніколи”, „дуже довго” ФСГ „Неозначений час”.

ВСГ „дуже рано” представлена зоофразеологізмами з образними конкретизаторами **півень** (*коли півень очі одкрив, коли півні співають, ще й [треті] півні не співали, ще п’яті півні не співали* [УВДСл: 241]), **корова** (*ще корови й води не пили* [ВК]), **бик** (*ще бик води не пив* [УВДСл: 39]), **кури** (*ще й кури не посідали* [УВДСл: 183]). Для українців є типовим позначення часу вночі за допомогою співу півня. Перші півні – приблизно о десятій годині вечора проганяють злих духів; другі – опівночі проганяють мерців; треті – о другій годині ночі проганяють відьом і злих ворожбитів [Жайворонок: 452]. Вислів *ще п’яті півні не співали*, можливо, позначає час, ближчий до сходу сонця.

Як компоненти стійких виразів ВСГ „**дуже пізно; несвоєчасно**” вживаються зооніми, виражені прикметниками **поросячий** (у *поросячий визг (свист, слід)* [УВДСл: 59], у *поросячий крик* [ВК]), **козлячий** (у *козлячий слід* [УВДСл: 287]), **псячий** (у *псячі голоси* [УВДСл: 90]), **собачий** (у *собачий голос* [УВДСл: 90]), **свинячий** (у *свинячий вереск* [УВДСл: 57], у *свинячий визг (крик)* [УВДСл: 59], у *свинячий крик* [УВДСл: 178], у *свинячий слід* [УВДСл: 287], у *свинячий час*, у *свинячу чашку* [УВДСл: 328], у *свиний голос*; у *свинячі голоси* [УВДСл: 90]). На основі транссеми відхилення від норми, чогось звичного, не такого, „як у людей”. Пор. семантично-символічне протиставлення *людина – свиня, людина – собака, людина – вовк*, тобто не так, як люди, невчасно, незвично, не по-людському, ненормально [Ужченко, Авксентьев 1990: 90–94].

Для фразеологізмів часової ВСГ „**ніколи**” фразеосемантичної групи „Неозначений час” характерний високий ступінь експресивності, зумовлений конотативною модальністю. Вона твориться завдяки неправдоподібності образу, закладеного у внутрішній формі [Олійник 2002: 158 – 159]. Дослідники називають такий прийом „формулою неможливого” оксюморонного типу (П. Богатирьов, В. Мокієнко). ВСГ „ніколи” в аналізованих говірках репрезентована такими АФО: *як печені голуби полетять, як горобці вперед хвостами полетять, як горобці занявкють, як корова заспіває, коли курка закукурікає, коли (як) петух (пітух) знесеться, коли жарений півень клюне, як рак на териконі свисне, як риби забалакають, коли в собаки вуха заростуть* [УВДСл: 91, 96, 97, 174, 184, 283, 241, 263, 265, 289]. Порівняйте в інших говірках: зполіс. *йак п'ів'ін' знисець'а* „ніколи” [Арк: 113], ннад. *як півень знесеться, як у курки зуби виростуть* [Чаб: 163, 165], поділ. *тоді, як у курки зуби виростуть* [Доленко 1975: 18], лемк. *як зозуля на Новий рік закукат* [ВархІ: 59], гуц. *йак у полони'н'і рак свисне, ко'ли 'порос'е 'буде лет'іти* [Олійник 2002: 160]. З народними віруваннями пов'язаний вираз *як соловейко в Спасівку тьохне* [УВДСл: 292]. Соловейко, як зозуля й горлички (лісові дикі голуби), приносить весну в гаї та ліси. Кажуть, що соловейко починає співати, як нап'ється води з березового листка [Войтович: 413]. Час закінчення співу солов'я тісно переплітається в народних уявленнях з часом припинення кування зозулі. Серед календарних дат закінчення солов'їного співу, як і кування зозулі, найчастіше називають Петрів день (29.VI/12.VII), рідше інші свята (Спас, Пречиста, Успіння, Вознесіння, Трійця). Іншим строком закінчення співу солов'я вважається час колосіння жита (Полтавська область) або ячменю (Київська, Рівненська області) [Гура: 641].

Менш уживаними у виразах аналізованої групи є фітоніми: *як папороть зацвіте* (за народним віруванням папороть цвіте одну мить раз на рік) [УВДСл: 235], *коли помідори визріють* (зустрічається також зі значенням „дуже довго, нескоро”) [УВДСл: 151]. Більш поширені вони в інших говірках: гуц. *ко'ли вер'ба 'будет 'йеблука родити, ко'ли 'в'іл'ха 'йеблука з'родит, йет 'будут з'рушк'и на 'вер'бі* [Олійник 2002: 161], лемк. *коли верьба ябко зродить, як на моїй рукі верьба вырогне, як на носі вырогне верьба* [ВархІ: 27], *коли каміньчик корінь пустить* [ВархІ: 63], *коли з ялиці лист одпаде* [ВархІ: 78], ннад. *як свиней із череди гнатимуть* [Чаб: 164].

В основі фразеологізмів варіантно-синонімічної групи „**дуже довго**” – неіснуючі поняття, неможлива для тварини властивість: *до березових віників* [УВДСл: 65], *як білі мухи прилетять* [УВДСл: 215], *і рак у морі (на перелазі, полі, річці, горі) свисне* [УВДСл: 263].

У ССГ у межах фразеосемантичного поля „**Явища природи**” виявлено поки що лише варіантно-синонімічну групу „**дуже жарко**”, яка належить до ФСГ „Температура повітря”. Фразеологізми цієї групи мають жартівливу конотацію: *бики мичать і мухи хекають* [УВДСл: 38], *[аж] мухи хекають* [УВДСл: 214]. Компоненти-зооніми у виразах не несуть символічного навантаження, тому внутрішня форма заснована передусім на спостереженнях (улітку в селах мух водиться набагато більше, ніж у містах; це зумовлено способом життя – наявністю в господарстві домашньої тварини)).

Фразеотематична підгрупа „**Абстрактні відношення та поняття**” у ССГ представлена ФСП „Кількість”, „Простір”, „Якість”. У межах ФСП „**Кількість**” найчисленнішою є фразеосемантична група „Неозначена кількість”. Намагаючись кількісно охарактеризувати певне явище, мовці прагнуть експресивно (жартівливо, іронічно, а подекуди грубо, зневажливо) висловити своє ставлення до нього. Найчастіше це стосується понять „багато” й „зовсім мало”.

Основою для творення фразеологізмів ВСГ „**багато**” стали такі чинники: спостереження за життям тварин (сфера побутування) і їх множинність (переважно комах (*блоха*) і птахів (*горобець, грак*): *як бліх у сивой кобили, як горобців у стрісі, як граків на смітнику, як у собаки бліх* [УВДСл: 42, 97, 99, 291], *як мурашок* [ВК]. До цієї групи належить і фітофразеологізми: *[як] у бочці огірків* (уживається із суміщеною семою „дуже тісно”) [УВДСл: 46], *як маку в маковиці, як маку насіяно* [УВДСл: 197], *і мох і трава і Мелашка (Химка) крива* [УВДСл: 214], *як насіння в соняшнику* [УВДСл: 218]. Порівняйте в інших говірках (з фіто- та зоокомпонентами): споліс. *багато як листя на дереві, багато як маку, багато як огірків у бочці, багато як у прибудного пса реп'яхів, багато як трави, багато як собак на бойні, багато як у дурного бліх* [Доб: 154], ннад. *як на Сіркові бліх, як на собаці ковтунів (бліх, липки, реп'яхів)* [Чаб: 162], *як трави, як сарани в полі* [Чаб: 164, 165], львів. *як бобу кого, черніг. як за гріш маку*, полт., харк. *як у собаки бліх* [ЮІС: 15, 42, 143], гуц. *йаг 'бил'а по горроду, йаг за ру'бел' горрошку, йаг 'маку (за 'ррейцар')*, *йег м'елайу (=зерно кукурудзи)* [Олійник 2002: 153], лемк. *як на буку лістя, як лістя на стромі* [ВархІ: 22, 78], *як маку* [Ступінська: 15], цсл. *як дерев у лісі, як цвіту в горроді кого* [Плетнева: 11].

Зоофразеологізми ВСГ „**зовсім мало**” умовно можна поділити на декілька груп. В основі поділу – спільність образних конкретизаторів (ОК) і образних визначників (ОВ):

1. ОК – назва частини тіла, ОВ – відіменниковий прикметник, утворений від назви птаха: *з голуб'ячий ніс, з гулькин ніс* [Ужченко 2003: 202], *заробити на куркин ніс* [УВДСл: 220].

2. ОК – лексема *сало*, ОВ – назви таких частин тіла, на яких обмаль сала чи м'яса: *як з корови сала, як на хвості сала*, [УВДСл: 174, 320]. Сюди ж можна віднести й фразеологізм з *куций хвіст* [УВДСл: 318].

3. ОК – лексема *сльози*, ОВ – відіменниковий прикметник, утворений від

назви тварини (рідше, назва тварини). Семантична структура АФО цієї групи ґрунтується на логічно непоєднаних компонентах: *осталося мишам на сльози, як горобинячі сльози, як котячих сліз (сльоз)* [УВДСл: 113, 207, 287], *котячі сльози* [ВК]. Близьким за структурою є вираз *мишача доля* [УВДСл: 113].

Зі значенням „зовсім мало” в аналізованих говірках зустрічаються й інші фразеологізми: *горобцю пополуднувати* (про їжу) [УВДСл: 96], *дати (догодити) як заєць кобилі* (про задоволення) [УВДСл: 135], *як кобилі пиріжок* [УВДСл: 163].

В інших говірках компонентами фразеологізмів ВСГ „зовсім мало” виступають не лише зооніми, а й фітоніми: споліс. *багато як у зайця хвоста, багато як у kota сліз, глибоко як жабі по око, дав як зайцю на закуску, дав як кіт наплакав, смаку як у печеному раку* [Доб: 154]; лемк. *грулі читати до круп і на галушки (груля – картопля), як про пса муха* [ВархІ: 46, 101], *ани за марний мак, як єден мак* [ВархІ: 80], харк. *як на макову горошину* (переважно про час) [ЮІС: 40].

ФСП „Простір” репрезентовано ВСГ „дуже далеко”. Зооніми у АФО, виконуючи роль образного визначника, сполучаються з іменником *день* або власними іменами *Макар, Панас: два дні на оленях їхати* [УВДСл: 106], *де Макар овець не пас* [УВДСл: 197], *де Панас коней не пас* [УВДСл: 233]. У фітофразеологізмах названої групи рослинні компоненти виконують переважно другорядну роль і позначають збірні назви рослинності. Такі вирази побудовані за мотиваційною моделлю „довго добиратися якоюсь місциною = дуже далеко”: *два дні лісом, три дні полем, півгодини з піснею – і дома, два дні лісом, а там – рукою подати* [УВДСл: 106], *три дні полем, три дні лісом, а там за бугор і рукою подать, три дні полем, три дні лісом; три дні лісом, три дні полем, три дні лісом, три дні полем, а там і рукою подати* [УВДСл: 107]; ннад. *три дні лісом* [Чаб: 140]. Див. також у *чорта на куличках, у чорта на колючках, де трава не росте* [УВДСл: 332].

До фразеосемантичного поля „Якість” увійшли ВСГ „поганий, несмачний” і „дуже тісно”. У межах ВСГ „поганий, несмачний” зафіксовані фразеологізми з тваринними образними конкретизаторами. Ці негативно конотовані вирази побудовані за схемою „і тварини не їдять”: *кіт (кішка): і коти не їдять* [УВДСл: 159], *[і] кішка їсти не буде* [УВДСл: 160], *собака: хоч (хоть) собакам викинь, хоч (хоть) на собаку вилий, [і] собаки не їстимуть* [ВК], *[і] собаки не з’їдять* [УВДСл: 289], *порося: і порося їсти не буде чого* [УВДСл: 252], *свиня: і свині одвертаються* [УВДСл: 278], *тільки (тіки) для свиней* [ВК], в інших говірках (наявні не лише зооніми): ннад. *хоч свінням вілий* [Чаб: 149], львів. *несолений як трава* [ЮІС: 152], дніпр. *наїдку як з хрону* [ЮІС: 99]. ВСГ „дуже тісно” представлена переважно іхтіофразеологізмами, де ОК виступають назви риб: *як кілька (кілька) в банці* [УВДСл: 155], *як кільки в консерві* (консервою нерідко називають консервну банку) [Ужченко 2003: 204], *як кільки в консервній банці, як сільодки (сельодки, осільодки, оселедців) у бочці* [ВК]. Рідше можна зустріти лексему *пір’я (пір’їна): ніде пір’ю (пір’їні) впасти* [УВДСл: 243]. Зафіксовані й фітоніми: *[як] у бочці огірків* [УВДСл: 46].

До ФТП „Абстрактні відношення та поняття” належать і фіто- та зоофразеологізми варіантно-синонімічних груп „**дуже просторо, багато площі**” (*хоч (хоть) конем гуляй* [ВК], *гуляй-поле* (у ССГ зустрічається зі значенням „зрадливий”) [УВДСл: 249], „**нічого**” (*як з верби петрушки, як від окуня юшки, ріжки та ніжки, та хвостика трішки, ні шкури ні шерсті* [УВДСл: 57, 231, 267, 338], *дулі з маком та пироги з таким* [ВК]), „**невідомо як буде**” (*по воді пером писано, березовим пером писано* [УВДСл: 71, 238]).

Нейтральною є ВСГ „**про щось привабливе**” (фразеологізми можуть використовуватися як для позначення абстрактних понять, так і конкретних): *звір заритий, калина [там] росте, собака зарита* [УВДСл: 137, 146, 289].

Серед фразеологізмів з рослинними й тваринними компонентами ФТП „Сприйняття навколишнього світу” зафіксовані й такі, що позначають певних тварин, окрему рослинність, навколишнє середовище (*гусаку по коліна* „мілко (про річку, ставок)” [УВДСл: 103], *гусячий молочай* „бур’ян” [УВДСл: 212], *донбаська чайка* „ворона” [УВДСл: 327], *і бур’ян не росте* „дуже запушений (про город)” [УВДСл: 50], *у городі зайці ховаються* „запушений город” [УВДСл: 97], *ліс лісом* „про густу рослинність (траву, бур’ян)” [УВДСл: 192], *дике поле* „необроблена земля” [УВДСл: 249]), окремі предмети, напої, продукти (*хоч жаб итрикай (ширяй); тільки жаб колоти (итрикати)* „зовсім тупий (про ніж і т.ін.)” [УВДСл: 127], *тільки жаб итрикати* „поганой якості (про віник і т.ін.)” [УВДСл: 127], *пороссяча водичка* „горілка” [УВДСл: 71], *курячий фарш* „неякісне м’ясо” [УВДСл: 313]), конкретні дії (*дерти яйця* „брати із гнізд яйця диких птахів” [УВДСл: 345], *обнести з листям* „обірвати всі плоди на дереві” [УВДСл: 191], *брати чемерику* „збирати дрібну ягоду” [УВДСл: 328], *цибулі дулю давати* „зав’язувати цибулю вузлом, щоб не викидала стрілки (дудки)” [УВДСл: 325]).

Таким чином, поряд з фіто- та зоофразеологізмами, що формувалися під впливом антропоцентричних уявлень, уживаються й стійкі вирази, якими людина послуговується для характеристики навколишнього середовища. ФСП „Сприйняття навколишнього світу” репрезентована ФТП „Природа” (ФСП „Час”, „Явища природи”) й „Абстрактні відношення та поняття” (ФСП „Кількість”, „Простір”, „Якість”). У статті проаналізовані лише ті ЗФ та ФФ, які об’єднані у ВСГ. В основі наведених виразів – символічне значення зоо- та фітолексем, уособлення людини зі світом тварин і рослин, його практичне використання, спостереження. Тема, розглянута в цій статті, може стати предметом подальшого, більш детального дослідження та інтерпретації.

Умовні скорочення назв говірок

Зполіс. – західнополіська; ннад. – нижньонаддніпряньська; поділ. – подільська; лемк. – лемківська; гуц. – гуцульська; львів. – львівська; дніпроп. – дніпропетровська; споліс. – середньополіська; харк. – харківська; полт. – полтавська; цсл. – центральнослобожанська; черніг. – чернігівська.

Література

Арк – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177 с. („Фразеологія” – С. 76 – 133); Арутюнова 1999 – Арутюнова Н.Д. Введение //

Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке. – М., 1999; **ВархІ** – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава: Словац. пед. вид-во, 1990. – 259 с.; **ВК** – Власна картотека; **Войтович** – Войтович В.В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с. **Гура** – Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.; **Доб** – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.; **Доленко 1975** – Доленко М.Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР // Вопр. фразеологии. 8.: Тр. Самарканд. ун-та им. А.Навои. – Н. сер. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 14 – 20; **Жайворонок** – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Слов.-довід. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.; **Олійник 2002** – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2002. – 222 с.; **Плетнева** – Плетнева О.Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2004. – 20 с.; **Ступінська** – Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2000. – 20 с.; **УВДСл** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.; **Ужченко, Авксентьев 1990** – Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Х.: Основа, 1990. – 167 с.; **Чаб** – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.; **ЮІС** – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

The author of the article analyses the phytoidiom and the zooidioms phraseothematic group „Perception of the external world”. Are explained the most productive variant-synonymous group phraseothematic sub-group „Nature” and „The abstract relations and concepts”, their features within the investigated phraseology fund. The material of research are the phraseological units in East-Slobozhan and Steppe dialects of Donbas.

Key words: phytoidiom, zooidiom, dialectic phraseologism, phraseothematic sub-group, phraseosemantic field, phraseosemantic group, variant-synonymous group.

**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОНЦЕПТОМ ЗАЄЦЬ**

У статті проаналізовано фразеологічні одиниці деяких слов'янських мов із концептом заєць. Використання матеріалів психолінгвістичного експерименту дало можливість звернути особливу увагу на асоціативне поле концепту та його роль при фразеотворенні.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, заєць, асоціативне означення, культурологічні особливості.

Мова є творчим продуктом етносу. Якщо людина думає, почуває й живе тільки в мові (В. фон Гумбольдт), то в ній бачимо „наслідки великої праці людського духу” [Жайворонок 2001: 48], у ній нація заклала свою споконвічну енергію. З іншого боку, мова слугує носієві засобом пізнання світу, формує спосіб його мислення під впливом усталених для конкретного суспільства моделей, традицій світосприймання, виражених у фольклорних текстах вірувань, міфів, легенд тощо. Особливе місце належить народним висловленням-пареміям, оскільки в них проявляється розуміння людиною себе як частини соціуму, природи, всесвіту.

Співвідношення духовного світу мови та світу людей, світу уявлень, вірувань та відбиття їх у свідомості, живому мовленні, увага до семантики цих новоутворень, їх культурно-національного підґрунтя були проаналізовані у працях О. Потебні, М. Костомарова, М. Сумцова, І. Франка та продовжені багатьма дослідниками (Г. Булашев, Б. Грінченко, В. Гнатюк, А. Вежбицька, О. Юрченко, Ю. Степанов та ін.).

Поняття концепту в дослідженні зазначених положень є основним, оскільки погляд на компонент фразеологічної одиниці (ФО) не лише як на лексему-поняття, а і як на концепт значно поглиблює й увиразнює накопичувальну функцію концептів-компонентів, а відтак і всієї фразеологічної одиниці [Ужченко 2005: 24]. Проте поки що немає єдиного визначення концепту. Його називають одиницею ментальності, згустком культури (Ю. Степанов), інформаційною структурою свідомості (О. Селіванова), відбиттям картини світу в людській психіці, оперативною змістовною одиницею пам'яті (О. Кубрякова). Це ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідея поняття й навіть саме поняття [УМЕ 2004: 259]. Але більшість учених вважає, що концепт є ширшим за поняття, оскільки об'єктом вивчення стає семантика слова у всьому обсязі.

Процеси фразеотворення відбуваються переважно як метафоричне осмислення людиною себе у просторі. Використовуючи „порівняльну тактику”, вона називає якісь особливості зовнішнього вигляду, фізіологічного стану, інтелектуальних та моральних якостей і вербалізує їх згідно зі світобаченням свого народу та традиційною символікою. Вибір зооніма пояснюється ще й тим, що знання про навколишню дійсність фіксуються за допомогою добре відомих образів. „Чим більше в існуючому значенні слова міститься інформації, яка збігається з властивостями об'єкта, тим більша

ймовірність того, що це слово буде обране для позначення даного об'єкта" [Петрова 1988: 42]. Отже, мовний знак відображає національно-культурні й пов'язані з ними логіко-поняттєві особливості матеріального та духовного життя кожного народу. А виявлення будь-якої специфіки, національної зокрема, навряд чи можливе без порівняння. Д. Добровольський також стверджує, що національно-культурна специфіка певного явища даної мови визначається стосовно іншої мови через порівняльний підхід [Добровольський 1998: 48].

Зоофразеологізми з концептом *заєць* виконують важливу кумулятивну (культурологічну) функцію, відображають специфічну для кожного етносу мовно-фразеологічну картину світу, а отже, потребують багатоаспектного дослідження на широкому матеріалі слов'янських мов, чим і визначається актуальність даної роботи.

Мета дослідження полягає у спробі виявлення лінгвокультурологічних особливостей стійких сполук із концептом *заєць*.

Предметом дослідження є численна група зоофразеологізмів із концептом *заєць*. До уваги бралися результати експерименту, викладені у словнику Н. Бутенко, дані різних монографій, словників, етнографічних матеріалів тощо.

Для українців, росіян та багатьох інших слов'ян *заєць* – це концепт-максимум (А. Вежбицька), оскільки кожному пересічному мовцеві відомі не тільки загальні знання про реалію, але і його латентні характеристики. Про це свідчить активність функціонування концепту в мові ще від давніх часів. Словник староукраїнської мови XIV – XV століття фіксує: *заєцева крґьниціґ* (назва села в Молдавському князівстві), *заєчиш* прикм.: *ловь заєчиш* (полювання на зайців), *заєчицькиш* прикм. (пор. Заєчици у Волинській землі): *а которого моего человека волковицького, заєчицького в дуброве имуть, нехай его узвесять* (Луцьк, 1475 – 1480) [ССМ I: 375]. Слово формує також широкі дериваційні зв'язки й у сучасній мові: *земляній заєць* „тушканчик”, *морський заєць* „вид тюленя, що водиться в Білому морі”; *заєць-біляк*, *заєць-русак*, *заєчка* „самиця зайця” (Словник В. Бусела). Ще раніше *заєць* – „назва вола з прямими товстими й дещо піднятими вверх рогами” [СлГр I: 37]. „Словарь” Б.Грінченка подає також зменшувально-пестливі форми: *зайчик*, *зайчичок*, *зайньо* [Там же]. У словнику-довіднику В.Жайворонка „Знаки української етнокультури” знайдемо й інші назви – *зайча́*, *зайченя́* [Жайв 2006: 232].

Про динаміку зооніма-концепту свідчить і входження його до складу української жаргонної лексики: *заєць* (кримінальне) „п'яна людина”; мн. *зайці́* (молодіжне) „дівчата”, пор. в А. Дністрового: – Тоді малюєш собі ілюзорне майбутнє – з гарними довгоногими зайцями, цит. за [ССтав 2003: 115].

Концепт глибоко закоринився в культуру українців, він фіксується в багатьох топонімах і антропонімах. Ось невеликий витяг зі словника географічних назв України: *Зайці́* (Полтавська та Чернігівська обл.), *Зайці́в* (Київська, Полтавська), *Зайці́вка*, *Зайченки* (Харківська), *Зайчики* (Хмельницька), *Зайчівське* (Миколаївська), *Зая́ча Ба́лка* (Донецька), а також *Зая́че*, *Зая́чиці́*, *Зая́чівка*, *Зая́чківка* [Горпинич 2001: 159–160]. Поширені антропоніми типу *Заєць*, *Зайченко*, *Зайцев* тощо, в українській казці зустрічаємо дитину з ім'ям *Заян*, у болгар – чоловіче ім'я *Заян*. Отже, *заєць*

користується особливою популярністю не тільки в наївному світі дітей, але й „не сходить з уст” у дорослих як національно-культурний концепт.

Суть цілеспрямованого асоціативного експерименту полягає в тому, що перед реципієнтами було поставлене завдання: підібрати до слова-стимулу (концепт *заєць*) означення-реакції, які виникають у свідомості мовця. Результати були підраховані та розміщені у словнику [Бутенко 1989: 103] за спадом частотності. Таким чином було встановлене асоціативне поле слова. Виявилось, що в семантичній структурі концепту *заєць* превалюють нейтральні або „світлі” семи: *сірий* (142 реакції), *білий* (93), *малий, пухнастий* (29), *великий, довговухий* (23), *маленький* (22), *прудкий* (15), *лісовий* (11), *спритний* (9), *довгоногий* (8), *гарний* (7). Суголосні й семи *смачний, засмажений, беззахисний, жарений, хвалькуватий, іграшковий, красивий, гарненький, жвавий, казковий, ласкавий* (2) та ін. Вони протиставлені ознакам, які формують уявлення про нього в українській етнокультурі як звірка „полохливого”: *боягузливий* (35), *полохливий* (23), *боязливий* (17), *лякливий* (11), *переляканий* (8), *тремтячий* (5), а також *переполоханий, тікаючий* тощо.

В українській мові (етнокультурі) слово *заєць* має і „значення”, і „смісл”. Значення ми знаходимо в СУМі: 1) „Невеликий полохливий звірок родини гризунів, з кущим хвостом, довгими задніми ногами й довгими вухами”; 2) розм. „Безквитковий пасажир або глядач у театрі, кіно тощо”; 3) розм., рідко. „Те саме, що зайчик”, тобто віддзеркалення променів світла. Спеціалісти-зоологи додали б, що цих тварин уже виокремили в родину зайцеподібних, розміри їх тіла можуть варіюватися від 12 до 70 см., вага – до 7 кг. Задні кінцівки зайців довші за передні, більшість із них має трубчасті вуха. Хутро досить різноманітне – від високого пухнастого до жорсткого, щетинистого; залежно від сезону може змінювати колір та ін. Більшість з цих ознак фіксує й фразеологія.

Складники смислу хоч і співвідносяться з визначенням, але є дещо відмінними. Це суб’єктивне бачення індивіда, соціуму, народності. Отже, *заєць*: 1) дика тварина; 2) може змінювати колір хутра залежно від пори року; 3) тварина, названа, на думку більшості дослідників, з первісним значенням „плигун, стрибун”, праслов’янське *zajęśь*, споріднене з литовським *žaištis* „плигати, стрибати” (це і є його внутрішня форма) [ЕСУМ II: 223]; 4) звірок, з яким пов’язано багато переказів, повір’їв, вірувань, обрядів (митрополит Іларіон, Г.Булашев); 5) це яскраво виражений чоловічий образ; 6) зв’язок зі світом духів, із нечистою силою (коли *заєць дорогу перебіг*, то кажуть, що не на добре); 7) тварина, назву якої дуже часто вживають у топонімії та антропонімії; 8) зв’язок із пожежею; 9) із плодючістю та народженням дітей; 10) метеорологічна символіка тварини; 11) традиційний персонаж народної казки (В.Жайворонок); 12) улюбленець дітей і т. ін.

Отже, основу семантичної структури слова становить архісема – „тварина” (звірок) та диференційні семи, які вказують на 1) її полохливість; 2) належність до родини зайцеподібних; 3) довгі вуха; 4) кущий хвіст; 5) довгі задні ноги та ін., що в підсумку й започатковують численні „заячі” ФО. Архісема згасає, диференційні семи трансплантуються в ядерні, а потенційні актуалізуються, „займаючи передній план фразеологічного значення” (М.Алефіренко). Бачимо, що архісема „звірок родини зайцеподібних”

фразеологічно майже не реалізується. Із диференційних – найпродуктивнішою є сема „полохливий”. *Боягузливий (35), полохливий (23), боязливий (17), лякливий (11), тремтячий (5), переполоханий (1)* – доволі численний та активнофункціонуючий ряд семантично споріднених реакцій-асоціацій підтверджує, що традиційно в українців *заєць* вважається символом боягузтва, полохливості. Ще в середньовічні часи цю рису висміювали в образі лицаря, за яким женеться *заєць*. Символьні фразеотворчі особливості концепту *заєць* наочно втілені в низці українських ФО: *лякливий заєць; полохливий заєць і пенька боїться; заяча душа; трястись як заєць* та ін. В І. Франка серед приповідок знаходимо й інші фразеологічні свідчення заячої „відваги”: *такий відважний як заяць* [сміються з боягуза]; *його заячєсердіє напало* [знач. раптом чогось налякався і втік]; *заяче серце* [чоловік полохливий, боягуз]; *заячий піт на мене вдарив* [знач. я перелякався, пустився тікати] [Фр 1907: 163 – 165]. Білоруси кажуть: *спужався як заяц кобили; заяц бярэ нагамі, болгарі: заяшко сърце* [у знач. заяче серце], македонці: *заячко срце* [про полохливого, боягузливого] та ін. [Гура 1997: 194]. У російській етнокulturі: *ехать зайцем; душа зайцем в лес убежала; труслив, что заяц; чехи* послуговуються фразеологізмом *utíkat, vyskočit (před někým) j. zajíc*. Спільним для росіян, українців, чехів та поляків є ФО *заяц от лисицы, лягушка от зайца бежит; заєць від куца, а жаба від зайця тікає; є таке, що й заяця боїться* (І. Франко – тут міститься натяк на анекдот, як заєць хотів утопитися, бо його ніхто не боїться, але побачивши, як жаба з остраху скочила у воду, передумав) [Фр 1907: 164]; *zajíc utíka před liškou, a žaba před zajícem; każdy zajac ma swoją żabę, co przed nim skacze* [NKP III: 817].

ФО *їхати зайцем* або *на заячих правах* [їхати без квитка] теж належить до окресленого семантичного ряду, оскільки вторинне значення ідіоми ґрунтується на ознаці „полохливості”. Вираз містить у собі натяк на те, що пасажир без квитка боїться бути спійманим та оштрафованим. Первинне, етимологічне значення знаходимо у французькій мові – *poser un lapin à gn.* (дослівно „підкласти кроля”). Виникнення вислову пов’язане з перевізниками поштово-пасажирських карет. Словом *lapin* (кріль) вони називали пасажирів, а також товари, які перевозили потайки від своїх власників. Буквально це означало „провезти безквиткового пасажира або незаконний товар”. Звичайно, що *aller (voyager) en lapin* – „проїхати (подорожувати) зайцем” є результатом подальшого переосмислення першого [Назарян 1968: 157 – 158]. Фразеологізм є актуальним у лексичному складі мовців східнослов’янського ареалу. У праці „Опыт этимологического словаря русской фразеологии” М. Шанського, В. Зиміна та А. Філіппова він помилково пояснений як „собств. русс.” (власне російський) [Шанський 1987: 49].

Диференційні семи „куций хвіст”, „довгі вуха” реалізуються опосередковано. *Вухатий (32), довговухий (29)* – через ознаки „сторожкість”, „лякливість” (*заячі вуха* „людина причаїлася, щось вислухує насторожено”). *Куцохвостий (13), безхвостий (1)* – через маленький розмір, кажуть: *величається як заєць хвостом; як у зайця хвіст*. І. Франко: *заяць просив за лисій хвіст, тай свій пострадав; не було в заяця фоста і не буде*. Про безсовісну людину часто кажуть – *честі, як у зайця хвоста*. Існує також багато народних казок, легенд про заячий хвіст.

Сема „довгі задні ноги” пов’язана зі здатністю тварини швидко бігати, що нерідко рятує її від небезпеки. Означення-реакції *швидкий* (43), *прудкий* (15), *спритний* (9) реалізувалися в мовленні багатьох народів, зокрема, порівняймо: українці: *тікати як заєць*; як *куцо́му до зайця* (куций – пес); *бігати як маринований, мартівський заєць*; *тікати як заєць з огудини*; *бігати як заєць по капуста́*; як *ошпарений, смажений заєць*; *заячим тропом побіг* [побіг щодуху]; білоруси: *в’ыскачыў як з’аяц з крап’івы* (А. Aksamitow, М. Czurak); поляки: *zajac wlażł tu w nogi* букв. означає „заєць уліз йому в ноги” [Ad: 624]; кашуби: *b’egac na zajcovix nogax* [дуже поспішати], *rob’ic zajcovim b’ega* [робити швидко] [Sychna 1967: 106].

Третє переносне значення слова пов’язане з асоціативним порівнянням у росіян та українців семи „рухливості” з миготінням світла, його відблиском (*пущати зайчиків*). *Зайчики* – це також і сині вогники, що перебігають по вугіллі, що горить: *зайка по жару бігає* (пожежа). У слов’ян існувало вірування: якщо хтось бачив зайця коло села або біля чиєїсь хати, то це віщувало пожежу. Інша мотивація пов’язана із маленькими розмірами зайців (диференційна сема „невеликий”): у Новгородській губ. *зайкою* називають лише маленький вогник. Сюди ж відноситься позначення *зайчиками* сірників у тюремному жаргоні. У розмові з дітьми про вогонь росіяни часто послуговуються словами „заєнька, зай, зайко” [Гура 1997: 192]. Проте вогняна символіка тварини може бути пов’язана і з її косими очима як причиною пожежі – *косо подивився* [СМ 1995: 192]. Означення *косий* (14), *косоокий* (3) не є частотними, але кожний пересічний мовець зрозуміє другу назву тварини.

Найактивнішими виявилися семи на означення кольору: *сірий* (142), *білий* (93), відповідно до двох поширених порід зайців – русак і біляк. *Сірий* колір зайця є часто згадуваним у дитячих казках, іграх тощо („*Заяшка сіренький*”). *Білий* та *пухнастий* (частотність уживання 29) використовуються в народній метеорології. У росіян *білий* асоціюється зі снігом та інеем: *зайці* „лапаний сніг”, „перший сніг”, „накопичення снігу, інеею у місцях, де холодне повітря проникло всередину чи навпаки, тепле вийшло назовні”, *зайко* – це іній у хаті [Гура 1997: 194]. *Зайцями* називають білий пар, що виходить зимою з теплого приміщення, білі хмаринки на горизонті в негоду; *зайчик, зайка, зайці* – це піна на гребні хвилі. Болгари, коли нива колишеться від вітру хвилеподібно, кажуть: *нивата гони зайци*. Семантично схожими семами визначається й назва *зайця*, коли кашубські рибалки кажуть про раптовий сильний вітер на морі: *zajce b’egajo po mořim, zajc třas v žežel* [зайці бігають по морю, заєць ударив у вітрило] [Гура 1997: 194].

„Чутливість заячого сну” як одна з латентних ознак реалізується в мові українців – *спати заячим сном, заяць спить, та очей не жмурить*, росіян – *спит как заяц*. Про це згадував ще І. Тимошенко, аналізуючи давні грецькі приказки типу *спать заячьимъ сномъ*; *у вора заячьє сердце*. Розповсюджене уявлення про те, що зайці сплять з відкритими очима, тому вагітним жінкам забороняється їсти м’ясо цих тварин, щоб у дитини не було чутливого сну або хворих очей. У західних українців використовується навіть табуїстичне найменування – *сп’юх*, а наслідки порушення табу пояснюються так: або будеш спати з розплющеними очима, або нападе сонливість. Малу дитину також не називали *зайкою* чи *зайчиком* з тих же міркувань. Унікали називання

тварини в колискових. Хоча зараз ця заборона майже не функціонує. І.Франко, записавши фразему *спит як заяц*, пояснив: „загально вірять, що заєць спить чутко, спить і все бачить”. Довгий час помилково вважали, що ФО *сплячий заєць* означає людину, яка лише прикидається сплячою. Проте таке пояснення потрібно визнати помилковим або зовсім невірним. Бо коли хтось прикидається, то мусить заплющувати очі, а зайці, як відомо, сплять навпаки – з розплющеними очима. Імовірніше було б припустити чутливість заячого сну, яка зумовлена боягузством тварини. Тому *сплячий заєць* або *спати заячим сном* означає спати чутливим сном. На Покутті зафіксована загадка: „Хто спит, а очі не зажмурює?” – Заєць”, у чехів вираз *spàti jako zajíc* означає спати з розплющеними очима.

Смисл концепту включає й таку рису, як „всенародне захоплення” зайцем: *гарний (7), хитрий(5)* (ймовірно тому, що він уміє заплутувати сліди: перед тим, як звірок має піти на ліжку, він робить „змітку”, або „скидку” – заєць вертається по своєму сліду, а потім робить широкий стрибок убік – так виникає своєрідний глухий кут заячого сліду). *Казковий, ласкавий, милий, хвалькуватий (1)*, він є улюбленою твариною (свідчення впливу казок, легенд, переказів), а тому й увійшов до складу багатьох ФО, що означають досвід певної людини, намагання досягти успіху в якомусь ділі, почуття вдачі чи навпаки. Уживаються вони в усіх зазначених мовах, поширеними є ФО *битий, стріляний заєць; за двома зайцями ганяти (полювати); зайця в чистім полі заганяє; не бачити смаленого зайця; жити як заєць у моркві* тощо.

Зайці здавна пов’язувалися з „плодючістю” та „народженням дітей”, тому при відповідях на дитячі запитання „Звідки взяли мене (братака, сестричку)?” дорослі вдаються до лаконічних стандартних відповідей-обманів типу – *заєць у лісі подарував, із зайцем моркву їв, зайчик у капусті найшов* [Гаврилук 1994: 332-339]. Образ зайця фігурує й у дитячих піснях („*Зайчику, зайчику, де ти був?*”), забавлянках, лічилках („*Зайчишка трусишка*”, „*Бігав зайчик по болоту*”), іграх („*Мисливці полюють за зайцями*”, „*Зайчикок-стрибайчикок*”), у багатьох казках, мультфільмах. Так сформувалася фразеотворча модель *подарунок від зайця*. Від зайців приносять із подорожі гостинці дітям – *приніс, відняв у зайця, випрохав щось у зайця*. У рукописі нового, шостого, видання ареального фразеологічного словника В. Ужченка та Д. Ужченка – *заєць передав, заєць приніс, заєць у лісі подарував (подарив)*.

Семно-компонентний аналіз засвідчує, що зоофразеологізми є цілим словокомплексом, семи якого є носіями культурно-національної інформації, зашифрованими в образній структурі ідіоми. Фразеопродуктивність пов’язана насамперед з активізацією диференційних та латентних сем у свідомості мовців, носіїв української етнокультури.

Отже, фразеологізми з концептом *заєць* – численна, активнофункціонуюча група, що становить собою розгалужену підсистему загального корпусу зоофразеологізмів окремих слов’янських мов – досить повно представляє різні сфери духовного й матеріального життя народів. Концепт *заєць* має двоїсту сутність – психічну (відображення реалії у психіці людини, її осмислення, виникнення асоціативних відношень, уявлень) та мовну (вербалізація цих уявлень, тобто втілення їх у специфічні фразеологічні одиниці, які функціонують у живому мовленні). Спостереження над

фразеологізмами слов'янських мов з концептом *заєць* засвідчують: 1) особливу його фразеотворчу активність; 2) багатство сучасних асоціацій; 3) характеристику концепту *заєць* як концепту зі „щільним ядром” (Ю. Степанов).

Література

Бутенко 1989 – Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Л.: Вища шк., 1989. – 328 с.; **Гаврилюк 1997** – Гаврилюк Н. Формули-міфи про народження дітей // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 332 – 339; **Горпинич 2001** – Горпинич В.О. Словник географічних назв України. – К.: Довіра, 2001. – 526 с.; **Гура 1997** – Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – С. 177 – 199; **Добровольський 1998** – Добровольський Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопр. языкознания. – 1998. – № 6. – С. 48 – 57; **ЕСУМ 1985** – Етимологічний словник української мови / Голов. ред. О.С.Мельничук. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 570 с.; **Жайв 2006** – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.; **Жайворонок 2001** – Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63; **Назарян 1968** – Назарян А.Г. Почему так говорят по-французски: Происхождение и толкование идиоматических выражений. – М.: Наука, 1968. – 349 с.; **Петрова 1988** – Петрова Н.Д. Зоосемічні фразеологічні одиниці в оцінних структурах // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 42 – 45; **СМ 1995** – Славянская мифология: Энциклопед. словарь / Научн. ред.: В.Я. Петрухин и др. – М.: ЭЛЛИС ЛАК, 1995. – 416 с.; **ССМ I** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978; **ССтав 2003** – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336 с.; **УМЕ 2004** – Українська мова: Енциклопедія / Редкол. В.Русанівський та ін. – 2-ге вид. – К.: Укр. енцикл., 2004. – 824 с.; **Ужченко 2005** – Ужченко В.Д. Актуальні питання розвитку української мови: Посіб. для магістрантів: Вступ. Лексикологія. Фразеологія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 148 с.; **Фр 1907** – Галицько-руські народні приповідки: В 3 т. – Т. II. – Вип. I. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Етнографічний збірник. – Л., 1907. – Т. XXIII. – 302 с.; **Шанский 1987** – Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Рус. яз., 1987. – 237 с.; **Ad** – Adalberg S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich / Zebrał i opracował Samuel Adalberg. – Warszawa. – 1889-1894. – 808 s.; **NKP III** – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich / Pod red. akad. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa. – Państwowy instytut wydawnicy. – Т. 1 – 4; **Sychta I** – Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1967 – 1979. – Т. 1 – 7.

The article studies phraseological units of some Slavonic languages with concept hare. Materials of psycholinguistic experiment gave us the possibility to pay special attention to associative field of concept and its role in making idioms.

Key words: phraseological unit, concept, hare, associative attribute, culturological features.

Н.О. Скоробагатько (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНА СОМАТИКА В ДЗЕРКАЛІ АРХЕТИПНИХ УЯВЛЕНЬ ЛЮДИНИ

У статті розглядається поняття „архетипу” як самобутнього елемента свідомості етносу. З’ясовується співвіднесеність соматизмів як одних з найбільш давніх культурних елементів з архетипними уявленнями людини. Ілюстративним матеріалом постають фразеологічні одиниці східнослов’янських і східно степових говірок, що є яскравими репрезентантами культури народу.

Ключові слова: архетип, міфологема, соматизм, фразеологізм.

Поняття *архетип* було введено в науковий обіг у 1919 р. в роботах швейцарського психолога К. Юнга. Архетипи він уособлював зі змістом колективного позасвідомого, яке ідентичне в усіх людей і створює тим самим всезагальне підґрунтя душевного життя кожного, будучи за природою позасобистісним. Говорячи про зміст колективного позасвідомого, він наголошував, що ми маємо справу з дуже давніми, краще сказати, первісними типами, тобто споконвічно наявними всезагальними образами. Те, що розуміється під „архетипом”, прояснюється через його співвідношення з міфом, казкою. Учений наголошував, що немає жодної вагової ідеї чи погляду без їх історичних праобразів, які сягають у кінцевому результаті архетипічних праформ, сутність яких окреслилася в той час, коли свідомість ще не думала, а сприймала [Юнг 1988: 134 – 147].

Архетип (від гр. *archē* – початок і *typos* – образ) – первісна вроджена психічна структура, вияв родової пам’яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття й виявляється у знакових продуктах культури (у вигляді архетипних образів). Головними рисами архетипу К. Юнг уважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність сфері позасвідомого. За К. Юнгом, архетипи поділяються на психологічні, якщо вони виходять із пам’яті роду (архетип *свого, духу, води, матері* тощо), і культурні, створені культурним досвідом людства (*життя, смерть, мадонна* тощо). Домінантою вивчення архетипної проекції в різних текстах стала ідея відповідності структурації безсвідомого природній мові, тому в ХХ ст. мова стала привілейованим полем антропологічних, культурологічних, психологічних досліджень (К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт й ін.). На думку К. Леві-Стросса, реконструкція архетипу дає змогу зрозуміти образи міфологічного мислення, які зазвичай кваліфікувались як абсурдні й беззмістовні [Селіванова 2006: 39 – 40].

О. Левченко розглядає архетип у вигляді „властивого різним культурам загального зразка, принципу, що регулює концептуалізацію (напрямки вербалізації, оцінність)”, наголошуючи на відсутності єдиної думки щодо віднесення певних знаків до архетипів чи символів. Дослідниця зазначає, що контрастивні розвідки не подають даних про розбіжності у втіленнях архетипів у типологічно й генетично близьких культурах, зокрема вертикальна структура міфологічного простору в російській і українській культурах містить традиційні елементи – небо, землю, підземний світ [Левченко 2005: 72 – 75].

Мета статті – простежити зв'язок соматизмів (назв частин тіла людини) як одних із найбільш давніх культурних елементів з архетипними уявленнями народу.

Особливою реальністю, яка засвідчує належність людини до буття через її присутність у ньому, є тіло. Воно є сутнісним чинником та основою людського буття, набуваючи для людини первинного значення. Тіло зберігає єдність та безперервність людського існування навіть за умови руйнації людського Я. Тіло є особливою буттєвою цариною, на яку накладають відбиток різноманітні соціальні та культурні форми. Як така, людська тілесність є маніфестацією культурної реальності та її унаочнення. Через тілесність культура засвідчує себе та постає перед світом як своєрідний, історично унікальний спосіб буття. Культура ніколи не лишається байдужою до людської тілесності. Вона позначає різними мітками різні частини тіла, органи, рухи, міміку. Культурна семіотика тіла має людську тілесність за носія культурних визначень і символізацій. Одним тілесним виявам культура надає перевагу, до інших ставиться зневажливо (*серце* є символом доброти, щирості, людяності; *статеві органи* – презирства тощо) [Гомілко 2001: 80, 146 – 149].

Закладена в архетипах оцінка експлікується знаками фразеологічного фонду мови, відповідно формуючи семантику стійкої сполуки. Коли ми говоримо про архетипи у фразеологізмах або інших мовних формулах, то часто це поняття співвідносимо з поняттям міфологема, адже названі сутності, зазвичай є синонімами. Міфологема – це те, що забуто людиною, але збережено в потаємних глибинах слова та свідомості. Міфологема, на думку В. Маслової, якщо не повністю контролює семантику фразеологічної одиниці (ФО), то, безсумнівно, спрямовує й коректує її сучасне функціонування [Маслова 2004: 87].

Класифікація знаків культури, зокрема архетипів як бінарних опозицій є традиційною (*життя – смерть, лівий – правий, верх – низ, Схід – Захід* тощо). Соматизми належать до архетипових символів, переважно мають узагальнюючу семантику й постають досить активним чинником мотивації великої кількості фразеологізмів.

Яскраву бінарну опозицію з виразною протилежною культурною маркованістю представляють парні символи-соматизми *голова* і *ноги*, які пов'язані з архетипною моделлю *верх – низ*. Остання є однією з основних семантичних опозицій у слов'янській картині світу. *Верх* має такі символічні ознаки: „гарний, добрий, добробут, родючість, щедрість, життєдайність”, а *низ* характеризується ознаками „поганий, лихий, відсутність добробуту, злидні, смертоносність”. Наприклад, ця опозиційна сутність актуалізується в

символіці одягу молодих на весіллі. Болгарське населення України символічного значення надає поясу, який ділить людське тіло на дві частини: верхню, яка характеризується ознаками „чиста”, „цнотлива”, і нижню – „брудну”, „грішну” [Голі-Оглу 2003: 27]. Отже, традиційно *голова* (верх) окреслена позитивно, а *ноги* (низ) – негативно.

Представлена архетипна модель тісно взаємопов'язана з архетипами *світ* і *нітьма*, що також втілюють уявлення про позитивні й негативні якості людини. Позитивну модальність мають образи сонця, Бога, людського зору, тепла, пов'язані з архетипом *світ*, а негативну – всі образи, що репрезентують уявлення про *нітьму*: підземний світ, туман, холод, чорт тощо. *Око* уособлювало сонце та місяць, відповідно світло, вогонь, (божественну) силу, родючість, знання. Подібно до місяця та зірок *око* може випромінювати не лише добро, але й зло [Маковский 1992: 50]. Ю. Степанов відношення „мікрокосмос – макрокосмос” як семантичний закон зводить до формулювання „око – сонце”. Він пояснює, що в найпростіших виявах цим законом встановлювався зв'язок між яким-небудь фрагментом зовнішнього світу й тим органом почуттів, яким цей фрагмент сприймається, тобто в природних знакових системах людини існує семантичний зв'язок між мікрокосмосом (органами тіла людини та її внутрішнім, духовним світом) і макрокосмосом (Землею, небом, світилами) [Степанов 1971: 137]. У народній свідомості *очі* – це світло: *світле око* в кого „хтось порядний, чесний, безкомпромісний, справедливий” [СФУМ 2003: 465], *світити / засвітити очима (оком, білками)* на кого „пильно дивитися, поглядати на кого-небудь” [СФУМ 2003: 635]. У східнослов'янських і східностепових говірках на запитання „куди йдеш?”, коли не хочуть відповідати, кажуть – *куди очі світять* (Зим, Луган, Сніж). Дуже худа людина характеризується такою стійкою сполукою – *одні очі світяться (блищать)* (Луган, Ниж, НижД). Ідіоми з *чортом в очах* „погано, поганими очима” (– Хоч Марія і гарна жінка, але дивиться на всіх з чортом в очах) (Новбор, Осин) [УВДС 2005: 332], *лихе (погане, зле і т. ін.) око* [СФУМ 2003: 463], *поганий (лихий) на око (на очі)* [СФУМ 2003: 527] репрезентують здатність очей випромінювати лихе, недобре світло, що може зашкодити людині або тварині, тобто йдеться про очі, що мають здатність зурочити. Образ Бога представлено фразеологізмами *Всевидюче око, Всевидяче око* [СФУМ 2003: 463]. Ці ФО переважно функціонують на позначення особи, яка має здатність усе помічати, бачити, про все дуже швидко дізнаватися. Позитивні емоційні стани, приємні фізичні відчуття людини, що є наслідком благодійної дії *світу*, експлікують стійкі сполуки з компонентом-соматизмом *душа: провітліло на душі* у кого [СФУМ 2003: 579], *посвітлішало на душі* в кого, кому [СФУМ 2003: 547].

У міфології *голова* співвідноситься з небом і його головними атрибутами – сонцем, місяцем, зірками; з творчим, активним чоловічим началом, а також виступає як фалічний символ (у давнину вважалося, що чоловіче сім'я зосереджено в голові та легенях). *Голова* ототожнюється із серединою – основним принципом гармонії Всесвіту – та з усім духовним на протизагу тілесному, тлінному, з місцезнаходженням душі. *Голова* символізує могутність (у міфах зустрічаються багатоголові істоти – боги, люди, змії). Багато народів уважають *голову* особливо священною частиною тіла. Це пов'язано з вірою в

те, що саме в голові мешкає душа, яка є чутливою щодо образ і нешанобливого ставлення [Маковский 1992: 49 – 50]. Слід зазначити, що в народній традиції *мозок* не виділяється з-поміж інших органів тіла як пріоритетний верховний орган. Численні табу на маніпуляції з *головою* та всім, що пов'язане з нею (наприклад, різноманітні дії з волоссям), направлені не лише на саму *голову*, але й на духа-охоронця людини [Гомілко 2001: 154]. Міфологема *голови* – „сонце” – відбита в таких ФО, які складають загальнонародний літературний фразеологічний фонд: *голова закрутилася, голова заходила кругом, голова ходить обертом* [СФУМ 2003: 156] тощо. Основний масив фразеологізмів сходу України (та й загальнонародного фонду також) з концептом *голова* втратив зв'язок з міфологемами небесних світил, що обумовлено їхнім пізнішим виникненням. Більшість ФО позначають інтелектуальні здібності людини, її якості, зовнішній вигляд, фізичний стан тощо. Виділяється ще міфологема *голови* – „Бог, головне, важливе”, що відбита у ФО *усього голова „основний, найважливіший, найнеобхідніший”* [СФУМ 2003: 158]. До архетипних уявлень належать міркування, що *голова* обов'язково має містити розум, тобто не бути порожньою, пустою; однак вона не повинна мати нічого зайвого, недоречного, не бути з якоїсь неможливої субстанції.

Ноги пов'язуються із землею, нижнім світом, узагалі це символ приземленості [СЗЭ 2003: 330]. Вони у слов'ян-язичників уважалися належністю демонів, що специфічно вербалізовано у фразеології: *робити лівою ногою „погано, неакуратно”* (Луган, Рубіж, Сім); *два чоботи (чобати) пара [і обидві на ліву ногу], несхвальн. „однакові, схожі, варті одне одного”* (Донец, Луган, НижД); *написане лівою ногою „некрасиво, неохайно”* (Алч, Луган, Стах). Фразеолексема *лівий* пов'язана з дияволом, оскільки вважалося, що „з правої руки людини стоїть добрий ангел, а з лівої – злий” [Войтович 2005: 278]. Чорти й демони в уявленні слов'ян були кульгавими, поганими ногами характеризуються всі міфологічні персонажі, народжені землею, тому багато стійких зворотів з відповідним соматизмом мають негативне забарвлення: *сам чорт (біс, сатана) ногу (ноги) зломить (вломить, зламає)* [СФУМ 2003: 767], *дідько ногу звихне* [СФУМ 2003: 203]. У сучасній культурі тілесний низ піддається зневазі. Низ, земля, жіноче, тілесне навіть лякають нібито деструктивністю, хаотичністю, неконтрольованим характером. Вони відчужуються культурою як небезпечні та заборонені зони. Цим сучасна культура намагається зберегти свій порядок, який тримається на піднесенні нею духовного, розумного, чоловічого, небесного. Тілесне, жіноче, чуттєве витісняються на межі культури як такі, що найближче стоять до смерті [Гомілко 2001: 152 – 157]. Негативна модальність архетипу *низ* визначається закладеним у людині страхом падіння, реалізуючись за допомогою відповідних образів: *душа в п'яти (п'ятки) тікає (опускається, ховається), душа в п'яти (п'ятки) втекла* [СФУМ 2003: 226], *серце падає (обривається) / впало (обірвалося)* у кого, чие [СФУМ 2003: 641].

Архетипна опозиція *лівий* – *правий* також позначена виразною амбівалентністю, вона належить до основних протиставлень стародавньої міфології. В індоєвропейському мовному ареалі поняття *лівий* співвідноситься з такими ознаками, як слабкий, неправильний, невпорядкований, непарний, негативний, непрямий, нечіткий, а *правий* – з атрибутами сильний,

правильний, упорядкований, парний, позитивний, прямий, чіткий. У давнину існувала практика розподілу житла на праву половину, чоловічу, та ліву – жіночу. На Шрі-Ланці побутував магічний ритуал, під час якого необхідно було розрізати лимон, що виконував роль ритуального символу, відділивши праву (чоловічу, чисту) й ліву (жіночу, нечисту) сторони. У геральдиці планочка на гербі зліва (справа від глядача) означала, що власник цього герба був байстрюком [Коваленко 2003: 18 – 19].

З давніх-давен людина завжди молилася до сходу Сонця (Сонце пов'язувалося з поняття *правий*, а Місяць – з поняттям *лівий*) і, відповідно, з правої руки мала південь, а з лівої – північ. Правий бік пов'язаний з уявленням про „праведне” життя, правою рукою завжди здійснюються найгідніші справи. Спати на правому боці вважається за гріх, бо можна задавити ангела-охоронця. Переступати поріг дому свого судженого молода повинна правою ногою. Уставати з ліжка потрібно правою ногою, встанеш на ліву – весь день будеш не в дусі; взуваючи й скидаючи взуття, потрібно починати з правої ноги; хто, заходячи в дім, стане наперед правою ногою, той буде жаданим гостем. Чешеться праве око – на милого дивитися, ліве – будеш плакати; чешеться права долоня – отримаєш прибуток, ліва – борги; праве вухо горить – слухати добрі вісті або похвалу, ліве – погані вістки й лайку. Годувати хлопчика молоком матері радили правою груддю, а дівчинку – лівою. Для того, щоб дитина не вередувала, перший раз неодмінно клали її на правий бочок [Войтович 2005: 278]. Уявлення про якості архетипів *правий – лівий* закорінені у фразеологічному фонді мови, який становить собою тривале міфологічне моделювання навколишньої дійсності. Наприклад, *зроблений лівою рукою* „неякісний, виконаний абияк” (Гонч, Луган, Шахт); *плюнути через ліве плече* (уважалось, якщо плюнеш наліво, – попадеш у чорта, і тому радять, устаючи вранці з ліжка, плювати в ліву сторону) (Антрац, Бобр, Велк); *встати з лівої ноги* (Донец, Кам, Кір); *встати на ліву ногу* (Луган, Микол, Ров); *свояк з лівої щоки*, *ірон.* „нерідна, чужа людина” [СФУМ 2003: 637]; *праве око* *чись*, *жарт.* „найближча комусь, найнадійніша для когось людина у справі, що вимагає пильності, спостережливості і т. ін.” [СФУМ 2003: 465]; *подати / подавати правицю* „духовно поєднатися, побратися з ким-небудь” [СФУМ 2003: 529]; *права рука* *чия* „найнадійніший, найкращий помічник у кого-небудь” [СФУМ 2003: 619].

Архетипи є складовими елементами системи прагматичних знаків фразеології, яка функціонує на основі семіотичної функції того чи іншого знака (окрім архетипів, до названої системи входять символи). Вони привносять конотативний елемент у значення стійкої сполуки, у тому числі й національно-специфічний. Архетипи мають великий ступінь узагальнення, абстрагування від конкретної форми, унаслідок чого в типологічно й генетично споріднених культурах розбіжностей у втіленнях архетипів майже не спостерігається.

Література

Войтович 2005 – Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; **Голі-Оглу 2003** – Голі-Оглу Т.В. Семантичні опозиції у слов'янській мовній картині світу та їх відображення в народних обрядах і віруваннях // Слов'янський вісн.: Зб. наук. пр. – Рівне,

2003. – Вип. 3. – С. 26 – 31; **Гомілко 2001** – Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. – К.: Наук. думка, 2001. – 340 с.; **Коваленко 2003** – Коваленко І.Д. Просторові відношення і опозиція „кривий – прямий” у лексико-семантичних системах індоєвропейських мов // Слов’янський вісн.: Зб. наук. пр. – Рівне, 2003. – Вип. 3. – С. 17–22; **Левченко 2005** – Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.; **Маковский 1992** – Маковский М.М. „Картина мира” и миры образов (лингвокультурологические этюды) // Вопр. языкознания. – 1992. – № 6. – С. 36 – 53; **Маслова 2004** – Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2004. – 208 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.; **Степанов 1971** – Степанов Ю.С. Семиотика. – М.: Наука, 1971. – 167 с.

Джерела

СЗЭ 2003 – Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / Под общ. ред. В.Л. Темизына. – М.: Локид-Пресс, 2003. – 495 с.; **СФУМ 2003** – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.; **УВДС 2005** – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.

Список населених пунктів

Алч – Алчевськ, Антрац – Антрацит, Бобр – Бобрикове Антрацитівського р-ну, Велк – Великокам’янка м. Ровеньок, Гонч – Гончарівка Сватівського р-ну, Донец – Донецьк, Зим – Зимогір’я Слов’яносербського р-ну, Кам – Кам’янка Лутугинського р-ну, Кір – Кіровськ, Луган – Луганськ, Микол – Миколаївка Станично-Луганського р-ну, Ниж – Нижнє м. Первомайська, НижД – Нижня Дуванка Сватівського р-ну, Новбор – Новоборовиці Свердловського р-ну, Осин – Осинове Новопсковського р-ну, Ров – Ровеньки, Рубіж – Рубіжне, Сім – Сімейкине Краснодонського р-ну, Сніж – Сніжне, Стах – Стаханов, Шахт – Шахтарськ Шахтарського р-ну Донецької обл.

The term „archetype” as a selfcontained element of ethnic conscience is being taken under analyse in the article. Also the coattitude of somatisms as one of the most ancient cultural items with archetypic representation of the human being is being figured out. The phraseological units are presented as a visual material of East-Steppe and East-Slobozhanski dialect and make a part of national culture.

Key words: archetype, myphologema, somatism, phraseological unit.

І.В. Царьова (Луганськ)

УДК 811.161.2’373.74

ФРАЗЕОЛОГІЯ НАЗВ АТРИБУТІВ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті розглянуто фразеологію назв атрибутів весільної обрядовості Східної Слобожанщини, їх еволюцію. Об'єкт дослідження – обрядові дії, предмети та виконавці, що позначають весільний цикл і є лексико-поняттєвим полем весільної обрядовості.

Ключові слова: фразеологія, термінологія, символ, атрибут, весілля, обряд.

Значний ізоморфізм мовних і культурних понять, їхня семантична та структурна єдність спричинюють необхідність дослідження метамови й форм народної культури (звичаїв, обрядів, фольклору, вірувань) за допомогою спільного набору смислів і подібних способів їх вираження [Тищенко 2001: 1]. Для сучасного розвитку українського мовознавства актуальним є всебічне вивчення лексичних груп, які тісно пов'язані з життям і побутом народу, з різноманітними реаліями та фрагментами матеріальної й духовної культури. Такі етнолінгвістичні дослідження, висвітлюючи мовні факти на широкому історичному й етнографічному тлі, покликані збагатити науку про людину [Грозовська 2001: 1].

Вивчення термінології весільного обряду невіддільне від розгляду його з етнографічного боку, оскільки обрядова термінологія повинна вивчатися з позиції комплексного етнолінгвістичного підходу, бо належить вона й до мови, і до культури. Відображення етнографічної сторони весілля в його термінології, а також вивчення впливу системи весільних номінацій на структурування церемонії є одним з важливих завдань дослідження весільного обряду як комплексної структури, що поєднує в собі мовну й позамовну реальності. Існування вербального (словесного), реального (предметного) та акціонального (дієвого) планів весільного комплексу, як відзначає М. Толстой, виявляється в синонімічності знаків обряду: у вигляді ритуального слова, предмета чи акту [Толстой 1983: 189].

Мета статті – проаналізувати фразеологізацію назв атрибутів весільної обрядовості Східної Слобожанщини, вивчити їх еволюцію й культурологічні потенції.

Донедавна весільний обряд залишався предметом вивчення етнографів та фольклористів, а лінгвісти долучалися до нього епізодично. Сучасні дослідники весільної лексики усвідомлюють, що для об'єктивних висновків необхідне з'ясування специфіки її функціонування в різних локальних традиціях. Розв'язання проблем функціонування мови вимагає розширення джерельної бази досліджень, фіксації нових мовних фактів, послідовного обстеження всієї етномовної території [Магрицька 2000: 1].

Про східнослобожанські говірки ще й досі обмаль інформації, їх дослідження пов'язане з іменами О. Потєбні, О. Вєтухова, К. Глуховцевої, В. Лєснової, І. Магрицької, З. Сікорської, а фразеології, зокрема, – з роботами Н. Карлової, І. Мілевої, Р. Міняйла, О. Обєднікової, В. Ужченка, Д. Ужченка, Н. Шевченко. Окремі фразеологічні факти східнослобожанських говірок зафіксовано у працях ХІХ ст. В. Іванова, А. Іванова, П. Марусова.

У нашому дослідженні обрядова сфера представлена як лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів весільної когніції в терміно- й

культурному просторі східнослов'янської лексико-фразеологічної картини світу.

Піч

Піч – символ материнського начала; чистого, духовного виношування плоду; святості; непорушності сім'ї; неперервності життя українського народу; батьківщини, рідної хати; босоногого світлого дитинства; поетичний символ народної обрядовості [СС 1997: 93; УМ 2002: 374]. Вона посідала значне місце у весільних обрядодіях. У ній випікали весільний коровай. З великою пошаною наречена вклонялася передньому куту хати, порогу й печі, а потім уже іконам. Відомий обряд (і фразеологізм) *розглядати піч* „справлятися про багатство молодої й жениха”. Особливе місце посідає обряд (відповідно вербалізм) *колупати піч (комин)* – дія дівчини під час сватання (Вес, Мет, Осин) [УВДСл 2005: 245].

Етнограф П. Чубинський підкреслює смисл і умовність цього обряду. Якщо дівчина згодна вийти за хлопця, то, злізши з печі і скромно опустивши очі, вона стає біля комина й, „нібито зняковівши”, починає длубати пальцем піч. М. Сумцов називав цей обряд серед різних видів жертвоприношення домовому [Сумцов 1996: 144].

І. Червінський на початку ХІХ ст. писав, що дівчина на ознаку скромності повертається до печі й колупає її: вона пораяється коло печі, удаючи, що заклопотана, бо „заступає матір і не має часу прислухатися до розмови”. У центральній частині Білорусі вона шкребла стіну в кутку біля печі. Цей звичай пов'язується з деякою формою прощання молодої з домашнім вогнищем. Дехто з учених вважає, що вона виконувала символічний акт: „під нігті потрапляли не просто глина, часточки батьківського домашнього тепла, материнської любові, які дівчина хотіла взяти в дім жениха” [СС 1997: 93].

На Східній Слобожанщині *колупання печі (колупання, козирання, обдирання)* утворює ширше семантично-сміслові поле. Зафіксовані вербалізми обряду *колупати комин* (Шульг, Литв); *колупати комін* (ВерхД); *колупати припечекъ* [Иванов 1898: 124]; *колупати піч*; *колупати пічку*; *колупати плитку*; *колупати стіну*; *комин довбати*; *комин обдирати* [УВДСл 2005: 170, 245].

У фольклорі, художній літературі *піч* символізує святість, неперервність життя народу, світле дитинство, тепло, затишок. За словами В. Земляка, для справжнього українця піч однаково, що алтар для віруючого. Пам'ять народна жива, вона втілена в численних фразеологічних згустках людського досвіду, розуму й душі. І один з них – *піч колупати* „говорять про невістку, яка хоче вийти заміж і коли прийшли свати” (П. Білецький-Носенко), пізніше – „соромитися”.

Названі тут ФО становлять частину ширшого фразеологічного східнослов'янського простору, представленого ареалізмами: *в одній печі спечені*, *з печі впав*, *з печі впав униз головою*, *з печі (з пічі) малим упав*, *з печі на лавку*, *з печі на лежанку*, *і в печі горить*, *а свиня кричить*, *ні до печі ні до річі*, *ой піч моя груба!*, *під піччю найшли*, *піти на піч*, *слухати піч*, *явитися як з печі*, *баба як піч* та ін. [УВДСл 2005: 244–245], що свідчить про значний енциклопедично-фразеологічний діапазон концепту *піч*

Коровай

Магічної символіки в українському весіллі набував передусім *коровай* – весільний хліб відомий лише в українському весіллі. Весільний хліб був тим елементом, який об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Відповідно до усталеної на Слобожанщині коровайної традиції, крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: *гільце, теремок, дивень, ріжки, калач, лежень, покраса, пара, полюбовники, двійки, шишки, гуски, вари, качки, сова, борона, калачики* тощо, кожен з яких виконував свою обрядову функцію в цілісній весільній драмі (Білк, Старб, Сват).

За функціональною спрямованістю весільний хліб розподілився на такі види: хліб як символ згоди на шлюб – *відкусити хліб (хліба); перерізати хліб, розрізати хліб на дві частини* (Білк); символічне запрошення хлібом гостей на весілля – *прийшли з хлібом* (Луб); благословення молодих хлібом – „Тож поцілуйте хліб, та прийміть наше благословення” (Нещ); хліб як символ поєднання двох родів – *їсти хліб* „спочатку чоловік відламає шматок короваю, посолить і нагодує свою дружину, а потім дружина хай посолить шматок і нагодує свого чоловіка, щоб більше ніколи не солити один одному” (Білк); символічне шанування хлібом батьків молодих – „Візьміть хліб та калину, а мене прийміть за рідну дитину” (Білк); хліб як символ освячення шлюбного ложа молодих – *хліба одвідать* (Лиз, Дем); символічне вшанування молодими батьків та прилучення до святинь батьківського роду – *кланятися хлібу, цілувати хліб*. „Після того, коли молоді обмінялися обручками, вони повинні тричі поклонитися батькам і поцілувати хліб” [Польові].

За амплітудою фразеологічного поєднання стрижневого слова *хліб* можна судити про концептуальну насиченість цього символу весільного дійства східних слобожан. Так, у згаданому етнографічному дослідженні В. Іванова 1898 р. весільний *хліб* формує такі фразеологічні контексти: *виходити з хлібом і сіллю* до кого (сват і сваха з хлібом-сіллю виходять у двір і вітаються поцілунками); *дати хліба на дорігу* кому; *залишати хліб* (давати згоду на одруження); *зустрічати з хлібом і сіллю* кого; *з хлібом і іконою зустрічати* кого; *їти з хлібом* „свататися”; *ламати хліб* „відламувати й з'їдати шматок хліба; *мінатися хлібом; не прийняти хліба* від кого „відмовити у сватанні”; *обмінятися хлібами* (весільний обряд); *оставлять хліб; приходити з хлібом* „свататися”; *пригощати хлібом з луком* кого (весільний обряд; так пригощають гостей нареченого, якщо молода не зберегла цнотливості до весілля); *пригощати хлібом з медом* кого (так пригощають гостей нареченого, якщо молода зберегла цнотливості до весілля); *прийняти хліб* від кого „погодитися на сватання”; *різати хліб* „розрізати принесений старостами хліб, що означає згоду дівчини вийти заміж”; *ставати з хлібом* (зустрічаючи поїзд з молодими, перед воротами оселі жениха стає подружня пара з числа родичів жениха, тримаючи в руках розрізаний навпіл хліб, що потім віддають дружку, який очолює поїзд); *стрічати хлібом [і] сіллю* кого; *хліба одвідать* (молоді приїжджають до батьків нареченої); *цілувати хліб* (багатофункціональна обрядова дія).

Головним символом весілля був *коровай* (його відсутність на весіллі сприймалася за знак неповноцінності, навіть незаконності весілля), тому саме він слугував за атрибут найдраматичніших весільних дій: *благословіння молодих; покриття молодої; об'єднання родів*. Менш драматичні дії

символізувалися іншими видами весільного хліба: *калачем* (*шишкою, гускою, вернем*) (Попів, Луб, Дем) при запрошенні гостей на весілля: „Просили: мама і тато на хліб-сіль” (Нещ, ЛозО); *голубками* (*качками, гусками*) (Оле, Тим) при обдаровуванні та вшановуванні коровайниць, що супроводжувалися відповідними обрядовими піснями; *гільцем* (*вільцем, теренцем, дівуванням*) (Тим, Дем) при прощанні наречених з парубоцькою громадою, що символізувало перехід молодих до іншого соціального стану; житніми та вівсяними зернами при благословінні молодят на вінчання та їх зустрічі; покрасою (*парою, коровайцем, калачем*) (Луб, Нещ) в обряді комори як магічного атрибуту, що забезпечував щасливе сімейне життя та дітонародження [Польові].

У малоросів весільний хліб був символом місяця або сонця. Існує думка про шлюб місяця з сонцем, а інколи і про шлюб сонця й землі. В одній з українських пісень співали: „*Коровайночки-жиночки, хорошиє короваи бгали, в середину місяць клали, около зороньками, райськими пташеньками*” [Сумцов 1996: 112 – 113]. Цієї думки дотримується й О. Потебня: „Хліб випечений, як сонце”, у значенні „рум’яний”. Коровай *грає, як сонце: По столу коровай грає, а все в піч зазирає*. Коровай – це рай, тобто небо: *Вийся, короваю, ще вище од гаю, як душенька до раю, а рибонька до Дунаю* [Потебня 1989: 417 – 418]. О. Терещенко говорить, що в саратовських переселенців з України коровай фарбують червоною фарбою, у колір сонця [Терещенко 1848: 510].

Весільні хліби на Слобожанщині завжди вражають своєю красою й винахідливістю господинь, що їх виготовляють. Коровай – круглий, як вічне сонечко, символ краси молодих, а тістечкові витівки по горі й колу короваю – то є своєрідні кодовані побажання молодим „На щастя”, „На Долю”, „На Добру вдачу”, „На Здорових дітей” (Білк, Сват, Новпск). Коровай готують заміжні жінки тільки тоді, коли дівчина виходить заміж. Цікавим є те, що жінки печуть *коровай*, а дівчата – *шишки*. Крім шишок, роблять також *дивень* – круглий хлібець на кшталт перся. Слово *дивень* походить од слова *дивитись*, і звуть цей хлібець так тому, що молода має дивитись крізь нього; через те хлібець цієї форми печеться тільки в хаті молодої. Коровай прикрашають гілочками калини, визолоченими горіхами, золоту мішурою, прикрасами з тіста у вигляді квіточок, птахів [Сумцов 1996: 196].

Коровай – один з найдавніших і найважливіших символів української обрядовості. Так, усі різновиди весільного хліба виражали ідею єдності родини, міцності шлюбу, продовження роду, благополуччя й злагоди в сім'ї. Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозвілля українців мало свій атрибут, утілений у тому або іншому виді хліба.

Барвінок, барвінковий вінок

Барвінкові обряди розпочинали власне весілля. Вони символізували освячення шлюбу громадою й включали цілий ряд обрядових дій: збирання барвінку, материнське благословення на плетення вінків, їх виготовлення та одягання. На Слобожанщині поступово виходить із побутування обряд збирання барвінку та плетення з нього вінця. Редукція обряду вінкоплетин пов'язана із заміною матеріалу, з якого готували вінець (звичайно, що така заміна зумовлена значно глибшими світоглядними зрушеннями). У джерелах, а також під час польових обстежень постійно фіксуємо: „Віночок нареченої з

барвінку замінили на біленький вінок із парафіну, так само й весільні квіточки молодих. У молодят три великих квіточки, у дружки й дружка трішки менші”.

Барвінок – „символ першого кохання та шлюбу” (Хв. Вовк), радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, провісника весни; весільної ритуальної рослини. „Можливо, у цьому символі, – зауважував М. Костомаров, – ми маємо бачити високе розуміння наших предків про тривкість і святість шлюбу: вони вибрали символом його рослину просту, не пишну, але таку, що не в'яне й нагадує подобу небесної зірки”. За М. Костомаровим, він насамперед символ шлюбного торжества – весілля, проте не чужі для нього й інші значущі дії та образи: *барвінок саджати, барвінок топтати, барвінок рвати, барвінок заплітати...*

Розстилання барвінку – запрошення дівчини козаком або навпаки („*Ой розстелись, барвінку, як буде йти мій миленький*”). Постійні епітети – *зелененький* (символ свіжої краси й невмирущості) і *хрещатий* (за розташуванням гілок, які стеляться по землі: „*Ти, хрещатий да барвіночку*”). *Барвінковий вінок* – символ короткого, але поетичного й святкового періоду в житті дівчини, стану молодої, після якого настає інше життя, коли вже для неї не існують ніякі вінки й квіти [Костомаров 1906: 522 – 523]. *Барвінковий вінок* так само, як і рутяний, плетуть перед вінчанням. І так само він „завершує весну” життя нареченої. Барвінок означає також юнака: дівчина його так і називає – *барвінок* [Ужченко 2005: 218].

На ознаку того, що дівчина й хлопець засватані, вони *пришивали квітку*, тобто отримували певні атрибути: наречений – барвінкову квітку, наречена – червону стрічку в косах або квітку. *Барвінок* – символ незайманості й цнотливості; цю рослину тулили до всього, що вимагало вічності, краси, життєстійкості (його тверде листя не гине ні влітку від спеки, ні взимку від холоду [СС 1997: 12]). У східних районах України більш поширеними були вінки, їх плели в барвінкові дні, звідси й назва „*барвінкові вінки*”.

Барвінкові властиві такі основні „світлі” компоненти символічного значення, як „краса”, „молодість”, „кохання”, „шлюб”, „весілля”, „козак” [Кононенко 1996: 123]. Вічнозелене буяння рослини уособлює й тривалий шлюб та тривале збереження свіжості почуттів. Він узагалі символ життєвої сили й безсмертя, постійності й стійкості, вірності й кохання, „одна з вічнозелених рослин-оберегів” [СМ 1995: 40].

У „Словарі української мови” Б. Грінченка фольклорний образ *барвінок рвати* „іти на побачення” („*Пусти ж мене, мати, барвіночку рвати, а вже ж наші вороженьки полягали спати*”) „фонує” для українського читача (мовця) численними конотатами завдяки глибокому вертикальному культурному контексту опорного слова *барвінок*. Легко помітити, що дефініція слова *барвінок* – „трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами” (СУМ) – не покриває й невеликої частини культурно-національного ореолу „вічнозеленої” назви-реалії, яка внаслідок транспозиції сем конотує певним чином і все стійке словосполучення *барвінок рвати*.

Бики

Кожен весільний цикл супроводжується яскравими (хоч уже й зредукованими) обрядодіями. На столі, за яким сидять молоді, за традицією повинні стояти *бики*. „На весілля в перший день зв’язують одну пляшку

горілки, одну шампанського та дві дерев'яні ложки до купи червоною та блакитною стрічками" (Марк) [УВДСл 2005: 38]. „Подвоєння" (символ молодят) під час весілля займало чільне місце й раніше. Так, у повідомленні М. Інноквої з Танюшівки Новопсковського р-ну говориться, що на столі лежить коровай і калач, на ньому лежать „дві + деревянных ложки, связанные лентой" [Иванов 1898: 92].

Бики розпивати (пити) – обряд ніби винесений за межі вказаного поділу, бо святкується через рік після весілля молодих. „Через рік після весілля відкорковують горілку (для чоловіка й друга – почесного свідка) та шампанське (для дружини та дружки)" (Марк); „Першу пляшку розпивають рівно через рік після весілля, а другу – на хрестини" (Тр). Цей обряд був поширений на значній території, а саме: Алч, Антрац, Брян, Бу, Булг, Верг, Євсуг, Захід, Зим, Іван, Калин, Кр, Кругл, Луган, Лут, НижН, Новайд, Оріх, Пер, Прост, Розп, Сват, Сіверс, Старб, Тал, Тр, Усп [УВДСл 2005: 38].

Вербалізм *бики розпивати* (відповідно реалія „бики розпивати") сприймається в колі з іншими висловами – *бики красти*; *бики поставити*; *колосовку розпивати*. Внутрішня форма стійкого словосполучення *бики красти* пояснюється тим, що на другий день весілля гості намагаються забрати зі столу молодих „бики" (пляшку шампанського, горілки, дві ложки, гілочки калини, тобто украсти „бики"), а друга й дружок повинні їх викупити, тобто виконати завдання тих, хто забрав „бики", – заспівати, затанцювати тощо (Марк).

Бики поставити – відкласти з дня весілля певні предмети – символи весілля – з тим, щоб через рік до них повернутися: „Наші молодята бики поставили з весілля" (Обор). *Колосовку розпивати* – відзначати річницю весілля. „Три пляшки (горілка, шампанське, вино) перев'язані красивою червоною стрічкою, зверху прив'язані дві ложки й три колоски пшениці (звідси *колосовка*, *колосівка*). Ці пляшки ще називають ще *колосовкою*" (Фрунзе) [УВДСл 2005: 130].

Усі названі фразеологічні вербалізми так чи інакше пов'язані з весільними метонімічними реаліями-вербалізмами, тобто матеріальними чи духовними феноменами, причетними до обряду весілля. Серед них 1) подвоєння, двоє, пара, символ двох молодят: двойко „печиво у вигляді двох пташок, призначене для молодих" (НижД), двоє хлібів „печиво у вигляді двох круглих хлібів, що символізує молодих і розподіляється між учасниками весілля разом з короваем" (Коляд) [Магрицька 2003: 45]; 2) процес викрадання (*бики красти*), пор. давній звичай *викрадати молоду*. І зараз в ареалі побутує обряд „украсти туплю" (Білк); 3) домінує червоний колір (бики „перев'язані червоною стрічкою"), характерний для символіки весільного обряду в усій Славії; 4) дерев'яна ложка. Дві нові ложки були традиційним подарунком для молодих. Часом молоді їли однією ложкою, „щоб усе життя бути разом".

Таким чином, обряд *бики розпивати* вписаний в обрядово-етнолінгвістичний контекст українського етносу, хоч у сучасному весіллі й назвах його обрядодій представлений у скороченому вигляді.

Отже, проаналізований матеріал засвідчує, що набір атрибутів східнослов'янського весілля тісно пов'язаний з акціональним та агентивним його планами. Весільні предмети набирають обрядової сили під час

визначеного обряду і в руках чітко визначених весільних чинів. У різних варіантах весілля використання тих чи інших весільних атрибутів може дещо відрізнятися чи за обрядовим навантаженням, чи за їх приналежністю неоднаковим весільним чинам, чи за різним темпорально-локативним використанням. Але в основному обрядовими інструментами є майже незмінна система атрибутів.

Скорочення назв населених пунктів

Алч – Алчевськ; Антрац – Антрацит; Білк – Білокуракине; Брян – Брянка; Бу – Булавинське м. Єнакієвого; Булг – Булгаківка Кремінськ. р-ну; Верг – Вергулівка м.Брянки; ВерхД – Верхня Дуванка Сватівськ. р-ну; Вес – Веселе Старобільськ. р-ну; Дем – Дем'янівка Білокуракинськ. р-ну; Євсуг – Євсуг Біловодськ. р-ну; Захід – Західне Старобільськ. р-ну; Зим – Зимогір'я Слов'яносербського р-ну; Іван – Іванівка Антрацитівськ. р-ну; Калин – Калинове Попаснянськ. р-ну; Коляд – Колядівка Новоайдарськ. р-ну; Кр – Краснодон; Кругл – Круглик Лутугинськ. р-ну; Литв – Литвинівка Біловодськ. р-ну; ЛозО – Лозно-Олександрівка Білокуракинськ. р-ну; Луб – Луб'янка Білокуракинськ. р-ну; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине; Марк – Марківка; Мет – Металіст Слов'яносербськ. р-ну; Нещер – Нещеретове Білокуракинськ. р-ну; НижН – Нижній Нагольчик Антрацитівськ. р-ну; Новайд – Новоайдар; Новпск – Новопсков; Обор – Оборотнівка Сватівськ. р-ну; Оле – Олександропіль Білокуракинськ. р-ну; Оріх – Оріхове Попаснянськ. р-ну; Осин – Осинове Новопсковськ. р-ну; Павл – Павлівка Білокуракинськ. р-ну; Пер – Перевальськ, Попів – Попівка Білокуракинськ. р-ну; Прост – Просторе Білокуракинськ. р-ну; Розп – Розпасіївка Троїцьк. р-ну; Сват – Сватове; Сіверс – Сіверськодонецьк; Старб – Старобільськ; Тал –Талове Краснодонськ. р-ну; Тим – Тимошине Білокуракинськ. р-ну; Тр – Троїцьке; Усп – Успенка Лутугинськ. р-ну; Шульг – Шульгинка Старобільськ. р-ну.

Література

Грозовська 2001 – Грозовська Н.А. Семантична система найменувань середньонаддніпрянських весільних обрядодій у формі множини // Вісн. Запоріж. держ. ун-ту. – 2001. – № 1. – С. 1 – 3; **Іванов 1898** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1012 с.; **Кононенко 1996** – Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.; **Костомаров 1906** – Костомаров Н. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н.И. Собр. соч.: Ист. монографии и исслед. – СПб., 1906. – Кн. 8. – Т. 21. – С. 427 – 676; **Магрицька 2000** – Магрицька І.В. Весільна лексика українських східнословобожанських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Запоріжжя, 2000. – 17 с.; **Магрицька 2003** – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.; **Потебня 1989** – Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 417 – 418; **СМ 1995** – Славянская мифология: Энциклопед. словарь / Науч. ред.: В.Я. Петрухин и др. – М.: ЭЛЛИС ЛАК, 1995. – 416 с.; **СС 1997** – Словник символів / Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. – К.:

Ред. часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.; СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11; Сумцов 1996 – Сумцов Н.Ф. Символика славянських обрядов: Избранные труды. – М.: Восточ. лит., 1996. – 296 с.; Терещенко 1848 – Терещенко А. Быт русского народа: народность, жилища, домоводство, образ жизни, музыка, свадьба, времясчисление, крещение и пр. – СПб., 1848. – Ч. 1–7; Тищенко 2001 – Тищенко О.В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15. – К., 2001. – 33 с. Толстой 1983 – Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. – Л.: Наука, 1983. – С. 189; Ужченко 2005 – Ужченко В.Д. Образи рідної мови. – Луганськ: Знання, 2005. – 236 с.; УВДСл 2005 – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; УМ 2002 – Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; Польові – Польові записи І.В. Царьової, зібрані в Білокуракинім Луганської області.

The phraseology of attributes names of wedding rites of East Slobozhanschina and its eudution is examined in the article. The object jf the research is the rite actiivities and performes, which determine the wedding cycle. It is considered to be the lexie – conceptiue field of wedding rites.

Key words: phraseology, terminology, symbol, attribute, wedding, rite.

О.В. Шкуран (Лисичанськ)

УДК 811.161.2

ІДЕОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ТА СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК СЕРЕДНЬОГО ПОДІНЦІВ'Я

У статті автор подає ідеографічні групи компаративних фразем східнослобожанських та східностепових говірок фразеотематичного поля „Людина” фразеосемантичного поля „Зовнішній вигляд”, призбираних у мікроареалі Середнього Подінців'я, що містять національно-культурний компонент.

Ключові слова: компаративний фразеологізм, фразеосемантична група, реципієнтна зона, меліоративне забарвлення, пейоративна оцінка, додаткова сема, прозора мотивація, чоловіча та жіноча символіка.

У компаративних фраземах значною мірою відбивається духовне життя людей: демонологія, магічна практика, ворожіння, народна метрологія, сімейні обряди й вірування. Значущими, наприклад, є теми фундаментальних досліджень, ядро яких становлять ФО, що вивчаються в їх зв'язку з народною культурою, зокрема: Є. Тредер „Кашубська фразеологія у віруваннях та звичаях” (1898), І. Подюков „Народная фразеология в зеркале народной культуры” (1990), В. Коваль „Восточнославянская этнофразеология:

деривация, семантика, происхождение” (1998) та ін. Останнім часом значний імпульс цьому напрямку дав В. Мокієнко програмною статтю „Историческая фразеология: этнография или лингвистика?” (1973), у якій зауважив, що етимологічний аналіз може бути ефективно проведений за умови звертання до позамовної дійсності. „Мова і сама являє собою багатошаровий міф. Відділяючи пласт за пластом цього міфу, ми постійно проникаємо в глибини давнього світогляду й одержуємо можливість поглянути на життя наших предків їх власними очима” [Мокієнко 1986: 133].

Дослідження КФО за тематико-ідеографічними групами важливе тому, що компаративеми породжуються різними життєвими ситуаціями, при цьому розкриваються системні зв'язки у фразеології мови, досвід класифікаторів важливий при складанні ідеографічних словників. „Систематизація прототипів АФО за тематично-ідеографічними розрядами, ширше – визначення фразеонесних сфер відповідає першому етапові Ларінської тріади. Упорядкування таких розрядів і спостереження над їх конкретним наповненням відкриває панорамну ретроспективну картину прототипів як окрему культурно-національну ланку східноукраїнського континууму [Ужченко 2000: 187].

Різні аспекти ідеографічного опису ФО висвітлюються на матеріалі й літературної, і діалектної фразеології (Л. Арсентьев, Т. Бахвалова, Т. Грица, В. Єрмола, А. Івченко, Н. Коваленко, Р. Міняйло, В. Мокієнко, Т. Нікітіна, О. Ніколаєва, В. Ужченко, О. Федоров та ін.). Фразеоглоси виділяють класифікаційні розряди стійких зворотів: „понятійні або предметно-синонімічні групи” (О. Аксамітов), „понятійні мікрополя” (А. Емірова), „значеннєві поля” (А. Кжижановська), „тематичні класи” (Л. Ройзензон), „семантичні класи”, які членуються на „семантичні групи” (Ю. Гвоздарев), „семантичні поля” (О. Балясников), „варіантно-синонімічні групи (ВСГ)” (В. Ужченко).

Л. Івашко зауважує, що розподіл ідіоматичних виразів за семантичними розрядами нерівномірний, не всі сфери об'єктивної дійсності висвітлюються у фразеології: „одні семантичні групи охоплюють більшу кількість ФО, інші бідніші, деякі представлені поодинокими зворотами. Наповненість тих чи інших груп знаходиться у прямій залежності від конотативної насиченості ФО” [Івашко 1981: 8 – 9].

А. Найда, досліджуючи стійкі народні порівняння методом ідеографічної класифікації, користується поняттями „структурно-семантична модель”, „синонімічний ряд”, „ідеографічний ряд”, „ідеографічна група”, „тематичне поле”. Дослідниця відзначає, що „зведення стійких народних порівнянь у ідеографічні групи, ідеографічні ряди, синонімічні ряди свідчить про їх нерівномірність: одні складаються з великої кількості стійких порівнянь і мають високий рівень модельованості, інші значно менші в кількісному відношенні, треті – представлені поодинокими прикладами” [Найда 2002: 6].

Ю. Прадід пропонує власну ідеографію: синонімічний ряд – семантична підгрупа – семантичне поле – тематична підгрупа – тематична група – тематичне поле – архіполе [Прадід 1997].

В. Ужченко пропонує таку характеристику: фразеотематична група (ФТГ), яка поділяється на фразеотематичні підгрупи (ФТП). ФТП складаються з ФСП, у межах ФСП виділяються ВСГ, а останні представлені ФСР, тобто

синонімічними і варіантними рядами, уписаними у ССМ та ММ [Ужченко 2003: 115].

Спробуємо виокремити у фразеотематичному полі „Людина як жива істота” фразеосемантичне поле „Зовнішній вигляд” з декількома групами на основі призьбраних компаративних фразеологічних одиниць зазначеного мікроареалу.

ФСГ (фразеосемантична група) „В р о д а”

ФСР (фразеосемантичний ряд) „Д у ж е в р о д л и в и й”. Експресивність компаративної сполуки твориться внутрішньою формою. Їм властива позитивна оцінка. Вони вимагають суб’єктного оточення – іменника, займенника, субстантивних слів, інших частин мови на позначення особи. У функції супровідних слів найчастіше постають прикметники *гарний, гожий, красивий, пишний, хороший*. КФО цього ряду мають прозору мотивацію й ускладнені додатковими семами: „високоморальний”, „здоровий”, „рум’яний”. Компаративами характеризують особи обох статей з компонентами на позначення тварин, рослин, предметів побуту. Вихідною базою для мотивації значення стали асоціативні знання про символіку кольорів, естетичну значущість витворів мистецтва, тварин, рослин і т. ін.: *гарна як зелена травка* (Нешер); *гарний як лебідь* (Бул, Новпск); *гарна (красива) як пава нарисована* (Лисич, Рубіж, Сіверс); *гарний як сокіл ясний* (Міст, Нежур, Новн); *гожий як сокіл вродливий* (Сват); *(гарний) як цвіт калини* (Ган, Новин); *гарний як цвіточок* (Вел); *гарний як черешня (черешенька)* (Вел); *вродливий (красивий) як маківка* (Вел) і т.ін.

Ознака порівняння реалізується прикметниками *гарний, гожий, вродливий, пишний, розкішний*, частіше *красивий*.

Компаративні фразеологізми мають наддіалектний характер. Використання образних конкретизаторів КФО семантичного ряду „Вродливий” у східнословобожанських та східностепових говірках не відзначаються раритетністю порівняно з іншими українськими говірками. Відмінності полягають у частоті вживання й сфері застосування згаданих компаративем. Мовний етикет подінцівців, що сформувався на декількох говірках, багатий, усі сполуки активно функціонують в поліських, лемківських, білоруських говірках.

ФСР „Н е в р о д л и в и й”. Образною основою таких компаративних фразеологізмів виступають поняття, що викликають глузування, страх та ін. Пейоративну оцінку КФ цього ряду породжує денотативна модальність (особливості позначуваного об’єкта). Вона разом із конотативною модальністю (експресивно-забарвленими компонентами з негативною оцінкою) впливає на високий ступінь експресивності цих КФО.

Порівняльні фразеологізми цього ряду вимагають суб’єктного оточення – іменника на позначення ознак загальної невродливості *красивий, некрасивий, поганий, рябий, страшний*. Словами-означеннями до КФО постають переважно прикметники, їм властива прозора мотивація внутрішньої форми: *красивий як вилами скиданий* (Вівч); *красива як вівця сива* (Лисич); *красива як з воза вилами скидана* (Топ, Шульг); *красива як жаба* (Новайд, Новпск, Лисич); *красивий як мавпа (обезьяна)* (Лисич, Рубіж, Сіверс); *красива як свиня сива* (Лисич, Рубіж, Сіверс); *красива як пиона торба* (Вел) і т.ін.

ОК виступають зооніми *вівця, жаба, мавпа, качур, кобила, лось, макака, свиня, теля*, флоризм *будяк*, демонім *відьма*, складові будівлі *двері*, діалектизми *алкаш, топор*, абстрактне поняття *життя*, деякі компаративеми є сценарними – *красива як волами скидана; красива як сокирою зроблена*; решта мають і жіночу, й чоловічу символіку – або тільки вживаються переважно на позначення жінки: *Ця баба страшна, як відьма в коноплях* (Свердл), на позначення чоловічої статі: *Маєш вигляд, Сашко, як алкаш. Ти чи заболів?* (Лисич).

Образними конкретизаторами виступають назви чорта – *страшний як чорт* (Новайд, Рубіж, Сват), що сприяють посиленню експресивності; назви атрибутів, що відлякують тварин – *страшний як опудало (городнє)* (Вел, Прив, Сіверс), які зумовлюють додаткові семи у значенні „страшний, має неестетичний вигляд”.

ФСР „Невродливий” має широкий діапазон образних конкретизаторів, що містять додаткові семи, які мають пейоративне забарвлення. Діалектизми у складі стійких порівнянь репрезентують раритетність реципієнтної зони.

ФСГ „Комплекція”

ФСР „Д у ж е х у д и й”. У складі порівняльної частини наявні компоненти, виражені іменниками на позначення різновидів риб, птахів, плазунів і т. ін. або гнучких рослин. У ролі супровідних слів виступають прикметники *худий, тонкий, слабкий, схудлий* і т. ін., що породжує появу додаткової семи „слабкий”: *худий як вербина* (Богач, Старб); *худий (слабкий) як вобла сушена* (Коляд, Новайд, Старб); *худий як гілка при дорозі* (Лут); *худий як дроф(хв)а* (Новбор, Новпск, Проїж); *худий як журавель* (Бул, Кудр, Риб’ян); *худий як змії* (Кр, Сніж); *худий як оселедець засушений* (Лисич, Рубіж, Сіверс); *слабкий як риба в’яла* (Лисич) і т. ін.

Мають наддіалектний характер, бо вживаються в західнополіських українських говірках, крім ФО з компонентом *глист*, що входить до складу східнослов’янських та східностепових говірок Середнього Подінців’я з ОВ в *акваланзі* (Бул, Новайд, Новпск); *в обмотках* (Луган, Павлів); *на підтяжках* (Білк, Кр); *у корсеті* (Алч, Зим); *у панамці* (Вес, Зугрес); *у скафандрі* (Антрац, Брян, Велик); *у фраці* (Пет, Плот, Ров); *у шапці* (Сіверс, Сніж) і містить додаткову сему „огидний”: *Надька вирядилася, як глист у корсеті* (Алч). Значення усіх КФО цього ряду прозоро мотивоване.

КФ *тоненька як гілочка* (Крем, Рубіж); *тоненька як вербиночка* (Вар, Крем); *тоненька як лозиночка* (Новайд, Сіверс); *тоненька як очеретинка* (Вел, Лисич); *тоненька як прутик* (Дмитр, Коляд); *тоненька як хворостинка* (Макар, МирД) уживаються для характеристики осіб як жіночої, так і чоловічої статі, мають емоційно-експресивне забарвлення. Подані компаративні фраземи у своїй семантиці мають додаткову сему „гнучка”. Використання пестливої форми образного конкретизатора (уживання суфіксів –очк-, -ин-, -к-, -ик-) наповнює стійкі порівняння меліоративною конотацією. Наприклад, КФ *тонкий як лозина* (Зор, Нещер); *худий як очеретина* (Петр, Слсрб) мають чоловічу символіку: *Після армії Льошка повернувся худий як очеретина, закармила країна наших солдатів: вісить 30 кілограм з куфайкою* (Петр).

Образними конкретизаторами виступають такі предмети побуту, які асоціюються з ребристою поверхнею: *ребристий як батарея*: *Колька Кучеренків, поки жінка куралесить у Москві, став худий як батарея, одні ребра* (Кір, Кр, Луган); *плоский як вилка* (Зал, Плющ, Руд); *худий як штахетник* (МирД, Сіверс).

Деякі стійкі порівняння містять діалектизми – *худий як велосипед (лісапет)* (Брян, Вовк, Воєв); *худий як гичка* (Кір, Трет, ЧервП); *худий як зонтик* (Стах, Сте, Трет); *худий як тентик* (Луган); *худий як тремпель (тремпіль)* (Білк, Воєв). Компаративні фразеологізми можуть не містити негативної оцінки, слугуючи засобом передачі жалю, співчуття.

КФ *жирний як заєць* (Риб'ян, Сич, Шахт) будується на явищі внутрішньої антонімії, яка підсилює емоційне забарвлення основної семи „занадто худий”.

Про худу дівчину, жінку кажуть *худа як жердина* (Кір, Мик, Микіл); *худа як дрімба* (Дьом); *худа як кочерга* (Лантр). Вони містять пейоративну оцінку, бо номінують відсутність будь-яких форм у комплекції (груди, талія, стегна).

ОК *дистрофік, фітіль* у складі реципієнта номінують високий ступінь забарвленості й репрезентують представників обох статей: *Виросла дочка, худа як фітіль, де і хлопця знайдеш* (Бул); *Ваван тепер як дистрофік на ходулях: збор костей і кружка крові* (Лисич).

Значна кількість компаративем має пейоративне забарвлення й додаткову сему „слабкий”. Нерідко диференційовані за статтю.

ФСР „Д у ж е т о в с т и й”. КФО вимагають ознаку порівняння *гладкий, жирний, здоровий, крепкий, пузатий, товстий*, що мають згрубілу форму. Образними конкретизаторами виступають предмети побуту *барабан, бочка, мішок, тумба, холодильник, чавун*, назви рослин *гарбуз, репа*, назви тварин *бик, бегемот, бугай, буйвол, віл, гіпопотам* і т. ін. Майже всі вживаються в багатьох українських говірках (поліські, лемківські і т.ін.), крім стійких порівнянь з інноваційними компонентами *холодильник, бомба, бомбовоз, бройлер, бульдозер, глобус, куб* та назвами екзотичних тварин *крокодил, слон, страус*, діалектом *ропавка*. Наприклад, *здоровий як бик* (Новайд, Новпск); *здоровий як бегемот* (Лисич); *здоровий як бугай* (Лисич, Рубіж, Сіверс); *крепкий як буйвол* (Лисич, Сіверс); *здоровий як віл* (Вел, Лисич, Прив); *здоровий як гіпопотам* (Лисич); *гладкий як гуска* (Вел, Новайд, Сіверс); *гладкий як кабан* (Біллуц); *гладкий як кіт* (Лант); *здоровий як крокодил* (Лисич, Прив, Рубіж); *здоровий як лось* (Вел, Рубіж, Сів); *товстий як ропавка* (Кррч, Ноом); *здоровий як слон* (Вел, Прив, Сіверс); *здоровий як страус* (Лисич, Рубіж, Сват). Усі компоненти-зооніми чоловічого роду номінують чоловічу стать, ОК *гуска, ропавка* – жіночу.

Більшість КФ мають додаткові семи „міцний, неповороткий”. Компаративеми з номінацією „товстий” містять компоненти-діалектизми *бевтух, боров, ботня, бузівок, копиця, луточок*: *Роз'ївся Генка як бевтух, а такий молодий* (КрЛ); *Микола як ботня, навіть нахилитися не може* (Лисич) та ін. Мають додаткову сему „одутлуватий, деформований ожирінням”.

Для характеристики огрядних жінок з пейоративною оцінкою вживаються КФО з реципієнтом *як бомба* (Полов, Ров, Чмир), *як бомбовоз*

(Рубіж), як *торба з салом* (Мик, Стах, Ясен); містять експресивне забарвлення співчуття, іронічності порівняльної частини як *колобок* (Вел), як *помпушка* (Луган, Новайд, Сіверс).

СП ФСР „Дуже товстий” репрезентують гіперболічне бачення зайвої ваги в товстих людей, номінують семи „дуже товстий”, „од утлуватий”, „кремезний”, „неповороткий”: *Іван Іванович за літо став товстий як матрас* (Петр); *Брат з Мирної Долини і не виїжає, товстий як стовпига, аж свині чухаються* (Бунч).

ФСГ „Зріст”.

ФСР „Дуже високий”. Цей семантичний ряд об’єднує компаративні фразеологізми на основі спільної семи „високий”. Експресивне забарвлення КФО ускладнено додатковою семою „гнучкий”, „міцний”, „стрункий”.

Здебільшого КФО мають меліоративну семантику, особливо, коли стосуються чоловіків: *високий як верба* (Лисич, Рубіж, Сіверс); *високий як вербина* (Богач, Старб); *високий як гілка* (Кір, Проїж, Степ); *високий (здоровий) як дуб* (Вел); *високий як дубець* (Шт); *високий як кипарис* (Лисич, Рубіж, Сіверс) та ін. Уживаються в поліських, лемківських українських говірках, окрім компонента *кипарис*; компаративні фрази позначають переважно зріст юнаків або молодих мужчин. Мають додаткові семи „молодий, сильний”: *Хотіла б чоловіка здорового, високого як дуб, щоб можна було схватися за нього* (Вел).

В іншому випадку їхня оцінка визначається контекстом: *високий як дроф(хва) [на ходулях]* (Сніж, Старб, Тр); *високий як жирафа (жираф)* (Сте, Теп, Хар); *довгоногий як журавель* (Бул, Тар, Риб’ян); *як півтораівана* (КрЛ, НижД, Скарг); *здоровий як слон (слоняка)* (Вел, Прив, Сіверс); *довгоногий як страус* (Дьом, Сіверс); *високий (довгоногий) як цапля (чапля)* (Арап, Тар, Хв): *Васька Дегальцев довгоногий як страус: протягне руку через забор і дістане тебе своїми клешнями. Мужик шо надо!* (Лисич).

Каламбурні словосполучення-компаративи містять негативну оцінку й додаткову сему „дурний”: *високий як дуб, а дурний як пень* (Крем, Рубіж, Сіверс); *здоровий як лоза, а дурний як коза* (Лисич); *високий як тополя, а дурний як квасоля* (Лисич, Новайд) або „стрункий”: *високий як жердина, худий як драбина* (Бул, Дьом, Тар).

КФО *стройна як берізка (береза)* (Рубіж); *стройна як верба* (Лисич, Сіверс); *стройна як осина* (Вел); *стройна як тополя* (Вел); *стройна як хвоїна* (МирД) номінують переважно дівчат на виданні й виконують меліоративну функцію: *Ну і дівка у Івана виросла, стройна як береза* (Крем); *Хочу дівчину красиву як вільце, стройну як верба* (Вел); *Узяв жінку собі стройну як осина, а зараз більше на поросятко схожа* (Вел). Додаткові семи „молода”, „вродлива”.

КФ *здоровий як антена* (Вел); *високий як циганська голка* (Сват); *високий (длинний) як (телевізійна) вишка* (Підг); *здоровий як двері* (Зак, Луган, Марк); *високий (длинний) як драбина* (Тит); *високий як палка-мішалка* (Зак, Новів); *високий як швабра* (Іван, Кр, Стах); *здоровий як шкаф (з антресолями)* (Лисич) містять додаткове значення „худий”. Мають високий ступінь експресивності, що гіперболізовано репрезентує основну дефініцію „високий”.

Згрубіла форма на позначення жіночої статі у складі компаративем *висока як дилда* (Лисич, Новайд); *висока як лошиця* (Лисич, Новайд); *висока як швабра* (Іван, Кр, Стах) підсилює пейоративне ставлення мовців до номінованої особи: *Коли вже дочка посправжнішає, бо ходє, як швабра* (Брян).

Семантика компаративних фразеологізмів часто ускладнена додатковою семою „стрункий”: *Повернулась з навчання сусідчина донька. Така висока та стройна як балерина, от вже красива дівчина* (Новайд); *Ну і дівка у Івана виросла, висока як береза* (Крем); сценарна компаративема з чоловічою символікою: *Ходить і дороги під собою не бачить – як лом проковтнув* (Білов).

До складу реципієнтної зони входять діалектизми *амбал, віхало, дишлина: Микола з фізичного відділення як амбал, можна спутати з дорослим чоловіком* (Олек); деякі образні конкретизатори вживаються з суфіксами згрубілості *макаронина* (Лисич); *стропилина* (Бунч, Лисич, Старб); *хлудина* (Кррч, НижД, Старб) з метою емоційного підсилення номінації фразеологічних компаративем; архаїзм *верста* з ОВ *коломенська, чумацька* (Новайд, Гар, Тор) зафіксований у п'яти населених пунктах і містить додаткову сему „стрункий”: *У Катерини син як коломенська верста* (Лисич).

ФСР „Д у ж е н и з ь к и й”. Цей семантичний ряд представлений меншою кількістю КФО. Усі мають пейоративну конотацію, бо містять додаткову сему „слабкий”, „дрібний”: *малий як наперсток* (Золот); *низький як блоха в панамі* (Гірс, Лисич, Прив); *низький як миша в картузі* (Лисич) і т. ін. Іноді по відношенню до представників жіночої статі або дітей компаративеми репрезентують фразеологічні одиниці з меліоративним забарвленням: *мала як кнопка* (Лисич, Рубіж, Сіверс).

КФО *малий як гороб'ячий ніс* (Дем); *малий як голуб'ячий ніс* (Лисич, Новайд) номінують низькорослу особу, переважно чоловіка, яка демонструє традиційне ставлення українців до низького на зріст чоловіка.

Компаративеми *низький як блоха в панамі* (Гірс, Лисич, Прив); *низький як блоха в шапці* (Лисич, Прив); *малий як вош на каблуках* (Лисич); *малий як гнида* (Крем, Рубіж, Сіверс) мають додаткову сему „гідкий”: *А він же, як блоха в панамі. Де йому дівчину взяти?* (Гірс); *Як не дивись, а як вош на каблуках – мала, ледве помітна* (Лисич).

Крім компонентів на позначення тварин та їх соматизмів, уживаються ОК-флоризми *трава, травина, печериця: низький як гриб* (Зал); *малий як макове зерня* (Лисич); *низький як трава* (Шт); *низький як травина* (Шт); *низький як печериця* (Вел, Сіверс): *Сидить жєних, уже двадцять годочків, а низький як печериця* (Вел).

Деякі КФ з додатковою семою „дрібний” укладаються з компонентами-аксесуарами, які вимагають форми знахідного відмінка: *малий як у блохи окуляри: Там рученьки, як у блохи окуляри. Що можна ними робити?* (Лисич), компонентами-соматизмами: *малий як ніготь* (Лисич); компонентами на позначення складової частини від цілого: *малий як недокурк* (Поп); *малий як смичок* (Крем, Рубіж); *низький (малий) як поріг* (Бул, Новпск, Шеп).

Компаративні фразеологізми ФСР „Дуже низький” відбивають „нестандартність” низької на зріст людини, особливо чоловіка. Відзначаються негативною оцінкою, високим ступенем експресивності.

Ідеографічна класифікація компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східностепових говірок Середнього Подінців'я виявила антропоцентричний характер внутрішньої форми й семантики КФО. Активне використання стійких народних порівнянь у живому мовленні створило умови для необхідності аналізу національно-культурного компонента в складі досліджуваної одиниці і виокремлення їх у фразеосемантичні групи.

Література

Ивашко 1981 – Ивашко Л.А. Очерки русской диалектной фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. – 111 с.; **Мокиенко 1986** – Мокиенко В.М. Образы русской речи: Ист.-этимол. и этнолингвист. очерки фразеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 280 с.; **Найда 2002** – Найда А.М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Дніпропетр. нац. ун.-т. – Д., 2002. – 12 с.; **Прадід 1987** – Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.; **Ужченко 2000** – Ужченко В.Д. Культурно-національний компонент в українських фразеологічних одиницях // Слово во времени и пространстве: К 60-летию профессора В.М. Мокиенко. – СПб., 2000. – С. 186 – 195; **Ужченко 2003** – **Ужченко В.Д.** Східноукраїнська фразеологія: Моногр. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 360 с.

In the article the author gives the groups of the comparative phraseme of the eastslolozhansikih and eaststeppe dialects of the phrasesemantic field „Person”, the phraasesemantic field „Appearance”, that were collected in the microarea of the Central Podoncovie wich contain the national-cultural component.

Key words: comparative phraseologism, phrasesemantics group, comparative zone, positive colour, negative estimation, additional seed, transparent motivation, male and female symbology.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

К.Д. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161. 2'282.2

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ СЕМАНТИЧНОЇ ЕКСПРЕСІЇ ДІЄСЛІВ (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)

У статті проаналізовано дієслова, які стають основою семантичної експресії діалектного тексту, показано природу переносних значень тих із них, що називають дії, приписувані тваринам, птахам, позначають етапи розвитку рослин.

Ключові слова: семантична експресія, етнокультурний зміст, дієслова з прямим і переносним значенням, власне-діалектні утворення, розмовна лексика.

На відміну від тих частин мови, що виражають статичну ознаку, дієслово вказує на ознаку в її розгортанні, становленні та результаті, що передається формами виду та лексико-граматичними засобами [Сучасна 1969: 299]. Динамізм ознаки, що, безперечно, пов'язаний з її розгортанням у часі, широта граматичного діапазону дієслова дає можливість виділити велику кількість диференційних ознак, що можуть бути покладені в основу його семантичного аналізу [Там само: 325; Стишов 2005: 191], однак для визначення семантичної експресії тексту релевантною є така ознака: відсутність чи наявність у значенні сем, здатних виражати чи викликати різного роду емоції, оцінки та асоціації [Чабаненко 2002: 3].

У діалектному тексті, позначеному тривалою традицією розмовного мовлення, дієслова з яскраво виявленим експресивним значенням вживаються досить часто. До них передусім відносимо власне діалектні утворення, що мають експресивне значення, та розмовні, як-от: *бу¹хикати* 'кашляти', *вештатис¹'а* 'бігати', *воу¹тузи^етис¹'а* 'довго щось робити', *гузатис¹'а* 'марнувати час', *доб^{ри}шкатис¹'а* 'про хвастуна, який зазнав невдачі', *дуркнутис¹'а* 'зіткнутися лобами', *зака¹цубнути* 'змерзнути', *закив¹'йачити* 'заплакати', *за¹пирхатис¹'а* 'втомитися', *заправ¹торити* 'кудись щось подіти', *з¹гамкнути* 'з'їсти', *ку¹'н'ати* 'дрімати', *на¹супитис¹'а* 'зробитися сумним', *неу¹ч'ннути* (*неу¹чхати*) 'не змогти', *обми¹'шулитис¹'а* 'помилитися', *по¹миндрити* 'піти', *при^есяб¹ритис¹'а* 'до чогось прилипнути, пристати', *скана¹бойитис¹'а* 'піднятися раніше, ніж треба', *сурге¹'нитис¹'а* 'йти повільно', *ти^е1'гипнути* 'вдарити', *ти^е1'с'ач'у¹ватис¹'а* 'говорити лайливі слова'. Важливі експресивні функції виконують також дієслова, ужиті в переносному значенні, зокрема: *ви^етр¹'іш'ч'и^етис¹'а* 'грубо говорити', *ви^е1'хатис¹'а* 'крутитися', *запа¹литис¹'а* 'захотіти пити', *нар¹'ватис¹'а* 'напасти на когось, грубо з кимсь говорити', *пе¹'ре¹'ман'увати* 'перемивати посуд', 'обговорювати чийсь поведінку', *ска¹зитис¹'а* 'розгніватися', *скон¹'фузитис¹'а* 'зганьбитися' та інші. Навіть нейтральне значення дієслова, яке вживається тільки на певній території, позначене експресивним забарвленням. Пор.: *видужати* (йак *'видужайу / то ш'ч'е погу¹'айе¹мо*) і *осте¹'р¹'б'ити* 'окріпнути після хвороби' (йак *остер¹'б'йу / то ш'ч'е погу¹'айе¹мо*).

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб виявити й реалізувати попередній опис тих значень дієслів, які стають основою для створення семантичної експресії тексту.

Значними експресивними можливостями наділені дієслова з етнокультурним значенням. Дослідження етнокультурного значення загальноновживаних лексем засвідчує, що найчастіше об'єктом наукового опису стають іменники. Так, у словнику В. Жайворонка „Знаки української етнокультури” подано опис близько 10 000 лексем, серед яких найбільше іменників та словосполучень, у складі яких є іменники й прикметники. Подекуди до лексикографічного пояснення залучаються фразеологізми, які складаються із сполучення дієслова та іменника: *водити козу, водити сороки, водити тополю, воду брати, пити, гонити шуліку, замочувати діїницю, засвітити волоссям* та ін. [Жайворонок 2006: 676–682]. Отже, вивчення

етнокультурних змістів, яких можуть набувати дієслова в загальнонародній мові чи діалекті, ще тільки починається.

Такі дієслова можуть виступати у складі фразеологізму чи в синтаксичному словосполученні. Насамперед виділяємо групу фразеологізмів, у яких дієслово вживається в прямому номінативному чи номінативно вивідному лексичному значенні: *з глузду з'їхав (зійшов)* 'втратив розум'; *вискочив, як Пилип з конопель* 'зненацька щось зробити'; *лепетати язиком* 'говорити багато й не до діла'; *хоч кіл на голові теши* 'упертий (про людину)'; *який іде, такого й веде* 'однакові (про двох людей)'; *дурний спить, дурне й сниться* 'про нерозумну людину'; *котьолок не варє* 'нерозумний'; *поставити під Леніна* 'поляяти при всіх біля пам'ятника Леніну'.

У багатьох фразеологізмах дієслова мають виразну культурну конотацію: *продирати очі* 'відвідувати новонародженого та породілю'; *забивати ч'їн* 'забивати кілок, якщо оженили останнього сина чи видали заміж останню дочку'; *вбивати (взяти) викуп (могорич)* 'брати могорич за молоду'; *продавати придане* 'показувати придане й пити могорич за нього' та ін.

Культурно-національна семантика таких фразеологічних одиниць найтісніше пов'язана з позамовними сутностями й має різну глибину вияву [Ужченко 2003: 214]. Учені стверджують, що існують різні „ступені приховування смислів”, неоднаковий ступінь відрефлексованості культурних таксонів, експлікувати які допомагає міжкультурна комунікація [Сукаленко 1999: 69]. Культурно-національна конотація сягає в цьому випадку лексемно-семного плану й пов'язана насамперед з маркованими компонентами: словами-символами, етнографізмами, ендемізмами, які, як правило, є іменниками. Проте дієслова – складники фразеологізму – хоч і з дещо zdeформованим (редукованим) значенням, не становлять таку частину „хімічної сполуки”, що зовсім втратила значення. Про це свідчать і варіанти окремих фразеологізмів: *продирати очі – мити очі* 'відвідувати новонародженого та породілю'; *вбивати викуп – брати викуп* 'брати могорич за молоду'; *продавати придане – показувати придане* 'показувати придане й пити могорич за нього' та ін. Експресія, як бачимо, виражається саме дієсловами, семантика якого широка й включає семи, які викликають певні емоції у слухача.

Велику групу становлять дієслова, утворення яких пов'язане з господарською діяльністю носіїв мови, звичаєвістю тощо. Так, синонімічний ряд слів, що позначають хворобливість, кволість, старість, немічність, виснаженість роботою тощо багатий та дієслова локального поширення. Наприклад, *в'їн ук'л'акнуу* 'втратив силу, зморений хворобою або старістю'. Дієслово, імовірно, походить від слова *кляча* 'старий, кволий, безсилий кінь', адже це слово знаходимо у складі порівняння *як кляча*. Більш виразна негативна конотація проглядається в дієслові *замуздикати* 'замучити' та дієприкметникові *замуздиканий* 'замучений важкою роботою'. Виникнення слів пов'язується з іменником *музда*, так називали збрую, якою запрягали худобу.

Дієслово *кеді-не-кеді* 'працювати погано', імовірно, походить від слова *кидати*, голосний [e] в основі пов'язаний із обниженою вимовою голосного

переднього ряду окремими мовцями, уживання такої незвичної форми підсилює негативну конотацію лексеми.

Виникнення дієслова *бабувати* пов'язане із звичаєм вшановувати жінку, яка в сільській місцевості колись приймала роди. Цю жінку обов'язково запрошували на всі свята, пов'язані з відвідинами породіллі та новонародженого. На таких святах *бабувала* жінка, що приймала роди.

Виразну культурну конотацію має також дієслово *к'в'ічати* у виразі *к'в'ічати (в'їд'зати, ув'їязувати) сол'дата*. Так, у с. Дякове Антрацитівського р-ну Луганської області до 60-их років ХХ ст. існував звичай обв'язувати руки призовника під час його випроводжання до лав армії вишитими дівчатами або жінками села хустинками. Майбутній солдат мав багато таких хустинок і зберігав їх як пам'ять про своїх односельців. Іноді ув'язували також шапку чи інший головний убір різнокольоровими стрічками. Імовірно, хусточки та стрічки відігравали тут оберегову функцію.

Особливу конотацію мають слова, що за своїм значенням наближаються до сленгізмів: *ур'а'б'іти, не^н ўчх'нути та об'лишити* 'не виконати завдання, не довести справу до кінця'; *пус'тити мул, 'дати драпа'ка, зли^{ел}'н'ати, зд'реїфити* 'злякатися', *нак'ласти у шта'ни* (вульгаризм) 'дуже перелякатися'.

У діалектних текстах переносного значення нерідко набувають дієслова, пряме номінативне значення яких пов'язане із діями, які виконують тварини, птахи. Зокрема, дієслово *ревти, ревіти* 'видавати рев (про тварин)' фіксується також із значенням 'несамовито кричати, лементувати (про людину)', 'сповнювати ревом', 'співати дуже голосно, із запалом'; 'співати дуже низьким голосом', *перен.* 'видавати звуки, що нагадують гучний крик тварин'; *розм.* 'дуже голосно плакати, ридати'. *Ревма ревіти* 'дуже сильно ридати' [ВТССУМ 2005: 1205]. Дієслово *мукати* 'видавати звуки „му-му”, ревіти (про рогату худобу)' має також переносне розмовне значення 'стиха наслідувати, мугикати' [ВТССУМ 2005: 694 – 695]. У східнословобожанських говірках засвідчене у значеннях: 'нерозбірливо говорити', 'говорити якісь приємні речі рідній людині', 'постійно звертатися до матері, мамкати'.

Відповідник загальноновживаного *битися* 'ударяти рогами, лобом, ногами' (про тварин) [ВТССУМ 2005: 78], діалектне *шви^{ел}'гатис'а*, крім свого прямого значення, може вживатися також зі значенням 'зачіпати злим словом'.

Як доведено дослідниками, у Києво-руській філософській думці знаходимо відображення негативного ставлення до природного, „тваринного” світу (це, очевидно, пояснює, чому в сучасних мовах переносні назви тварин мають переважно оцінне негативне значення) [Космеда 2000: 22]. „Відбиттям цього, – як зазначає В. Горський, – є властиве монастирській літературі протиставлення світу земного, як світу, де панує зло, світові Божому” [Горський 1997: 29-30]. Імовірно, саме цією обставиною можна пояснити, що дієслова, які позначають дії, приписувані тваринам, як правило, і в літературному вжитку, і в діалектах мають негативну конотацію. Щоправда, у говірках кількість переносних значень таких дієслів нерідко більша, як-от: *брикатися* 'підкидати зад, задні ноги (про копитних тварин)', переносне 'граючись, пустуючи, бігати і стрибати, капризувати', 'бити задніми ногами'

[ВТССУМ 2005: 97]. У східнословобожанських говірках уживається також із значенням ‘не дати себе зв’язати’, ‘виявляти непокору’.

Дієслова, що позначають дії, приписувані птахам, набувають, як правило, і позитивної, і негативної конотації: напр., *тьохкати* ‘видавати дзвінкі переливчасті звуки „тьох-тьох” (перев. про соловейка)’; переносне ‘утворювати дзвінкі звуки з присвистом’; ‘здригатися, стискатися, завмирати, сильно битися від страху, радості і т. ін. (про серце)’; ‘пройматися раптовим тривожним почуттям’ [ВТССУМ 2005: 1488]. У східнословобожанських говірках це дієслово набуває ще й таких значень: ‘лагідно говорити’ (позитивна конотація), ‘услесливо говорити’ (негативна конотація).

Дієслово *цвірінькати*, що зазвичай вживається із значенням ‘видавати звуки „цвірінь-цвірінь” (про горобців та деяких інших птахів)’; ‘видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників); сюрчати’; ‘про подібні звуки, утворювані різними предметами, інструментами’ [ВТССУМ 2005: 1579], може набувати також переносного розмовного значення: ‘говорити швидко, голосно’, ‘говорити непереконливо (про недосвідчену людину, дитину)’, ‘говорити неправду’ та ін.

Дієслова *гелготати*, *гелготіти* має значення ‘видавати звуки „ге-ге”, підсилювальне до гелгати’, а також (переносне, розмовне) ‘голосно, нерозбірливо, незрозуміло розмовляти; галасувати’ [ВТССУМ 2005: 269], у говірках набуває таких переносних значень: ‘швидко говорити’, ‘говорити неправду’, ‘говорити, будучи в нетверезому стані’, ‘говорити з певними вадами’ та ін.

Дієслово *кахкати* ‘видавати короткі, уривчасті звуки „ках-ках” (про качок)’ [ВТССУМ 2005: 530], може означати: ‘говорити спеціальним тембром, подібним до качиною’ (*у¹же б¹іл¹а його¹ кахкайе*), ‘говорити щось таке, що може принести нещастя’ (*не¹ кахкай¹ у¹же / х¹ватит*), ‘відчувати щось недобре’.

Лексема *куку¹р¹ікати* (*куку¹р¹ікайу*, *куку¹р¹ікайеш* і рідко *куку¹р¹іч¹у*, *куку¹р¹іче¹ш*) ‘видавати звуки „кукуруіку” (про півня)’; має переносне, розмовне значення ‘не маючи іншого виходу, перебувати десь, очікуючи кращих обставин, умов’ [ВТССУМ 2005: 595]; ‘говорити невлад’; ‘говорити рідко’; ‘говорити неправду’.

Декілька розмовних значень має лексема *квок¹тати*. Вона фіксується словниками з прямим (‘видавати звуки „квок-квок” (про курей та деяких інших птахів)’ та переносним значеннями (‘видавати звуки, схожі на „квок-квок”’; ‘нерозбірливо промовляти, воркотати, бурчати’ [ВТССУМ 2005: 534]); у говірках набуває таких відтінків: ‘хворіти’, ‘жалітися на когось’ (*уже п¹ш¹ла квок¹тат*’).

Дієслова, що позначають стадії розвитку рослин, здебільшого, мають позитивну конотацію. Так, зокрема, дієслово *цв¹іс¹ти*, що означає ‘розкриватися, розпускатися (про квіти)’; ‘мати квіти, вкриватися квітами, цвітом’, набуває таких переносних значень: ‘вирізнятися яскравою барвою, світіся яскравим світлом’; ‘про велике скупчення вогнів, барвистого одягу, прапорів і т. ін.’; ‘бути в розквіті сил, молодості, вродливим (про людину; про вияв здоров’я на обличчі людини, про вияв радості, щастя, задоволення, заміяності на обличчі людини (в усмішці, очах і т. ін.)’; ‘успішно

розвиватися; процвітати (про людські почуття, думки і т. ін.)' [ВТССУМ 2005: 1579]. Дієслово *бу'яти* ('виявлятися на повну силу, бути в розквіті; 'пишно, розкішно рости, розростатися') набуває таких додаткових смислів: 'бути неспокійним; вирувати, бушувати'; 'вільно носитися, літати; ширяти' [ВТССУМ 2005: 105]; 'голосно кричати'.

Лексема *наливатися* найчастіше використовується зі значенням 'вливаючись, натікаючи, наповнювати що-небудь'; 'наповнюватися рідиною'; проте може набувати й таких переносних значень: 'сповнюватися якимись почуттями, властивостями і т. ін.'; 'наповнюватися соком (про плоди, зерно і т. ін.)'; 'спіти'; 'напиватися до п'яну'; 'пити або їсти багато чого-небудь рідкого' [ВТССУМ 2005: 722].

Таким чином, семантична експресія діалектного тексту – важливий чинник створення містких висловлювань, що мають у своєму складі елементи, наділені конотаціями різного ступеня. Важливе місце серед засобів створення семантичної експресії належить дієсловам, які завдяки такій властивості своєї семантичної структури, як багатозначність, в усному мовленні „обростають” як позитивними, так і негативними конотаціями.

Значні експресивні властивості мають дієслова, характерні для розмовного стилю та власне-діалектні утворення. Вони набувають як позитивних, так і негативних конотацій, що сприяє експресивності висловлювань. Дієслова, утворення яких пов'язане з господарською діяльністю носіїв мови, звичаєвістю, нерідко позначають хворобливість, кволість, старість, немічність, виснаженість хворобою.

Окрему групу складають дієслова, які входять до складу фразеологічних зворотів і разом з іншими словами сталого вислову стають основою для емоційного забарвлення тексту. Причому, якщо компоненти фразеологічного звороту, виражені іменниками, надають висловлюванню експресивного забарвлення завдяки здатності набувати символічних значень чи позначати предмети, явища, зрозумілі тільки для людей, знайомих з етнокультурою народу, то дієслова набувають конотації у зв'язку із вживанням їх у переносному значенні, а також через здатність їх замінюватися іншими дієсловами з більш яскраво виявленим експресивним значенням.

Дієслова, які позначають дії, виконувані тваринами, набувають у говірках переносних значень і є носіями негативної конотації. Вони доповнюють і підсилюють символічні значення тварин, що також традиційно мають негативне оцінне значення. Їм протиставляються дієслова, які позначають етапи росту й розвитку рослин, котрі, навпаки, набувають позитивної конотації при переносному вживанні.

Література

ВТССУМ 2005 – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.; **Горський 1997** – Горський В.С. Історія української філософії. – К.: Наук. думка, 1997. – 126 с.; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Слов.-довід. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.; **Космеда 2000** – Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.; **Стишов**

2005 – Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) – К.: Пугач, 2005. – 388 с.; **Сукаленко 1999** – Сукаленко Н.И. О различной степени сокрытия культурных таксонов // Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – С. 69 – 73; **Сучасна 1969** – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 579 с.; **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 302 с.; **Чабаненко 2002** – Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

There are analyses of verbs that are basis of semantic expression of the dialect text, nature of figurative significance that name animal's and bird's actions, designate stages of plant's evolution.

Key words: semantic expression, cultural content, verbs of right and figurative significance, dialect units, talk vocabulary.

Н.М. Дяченко (Житомир)

УДК 811. 161. 2'282

НАДДІАЛЕКТНА МОДЕЛЬ ВІДСОМАТИЧНИХ УТВОРЕНЬ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНІЙ ГОВІРЦІ

У статті розглянуто співвідношення наддіалектних моделей номінативних полів соматизмів, відсоматичних утворень із семантичними полями відповідних лексем у сучасній говірці; обґрунтовано перспективність і доцільність застосування такої методики для моделювання сегментів діалектної лексики, типології говірок.

Ключові слова: наддіалектна модель, говірка, дериваційне гніздо, семема, соматизм.

Розв'язання широкого кола проблем сучасної діалектології забезпечується завдяки системному підходу до вивчення лінгвальних явищ. Численні дослідження в межах однієї тематичної групи лексики (ТГЛ), які здійснювалися „з обов'язковим урахуванням багатопланових системних зв'язків” елементів [Гриценко 1990: 14 – 15], засвідчили його правомірність, продуктивність та перспективність (праці Й. Дзєндзелівського, П. Гриценка, М. Никончука, Г. Аркушина, І. Сабадоша, Г. Мартинової, К. Глуховцевої, В. Лєснової, В. Конобродської, В. Мойсієнка, В. Куриленка, Г. Гримашевич, Н. Хобзей, О. Євтушка, Р. Омельковець, М. Поїстогової, Т. Ястремської та ін.). Однією з умов створення цілісної картини лексико-семантичного рівня мови є моделювання його сегментів, яке здійснюється шляхом опису й зіставлення структур лексичних мікросистем. Залежно від поставлених завдань зіставлення може провадитися в різних площинах – говірка : літературна мова, говірка : говірка, говірка : надговіркова (наддіалектна) модель [Гриценко 1984: 4]. У межах останнього типу опозицій реалізується співвідношення інваріанта (наддіалектної моделі) і варіанта (реальної говірки) [Євтушок 2002: 146]. У

зіставленні надговіркової моделі та говіркової системи інваріантна наддіалектна модель виконує функцію еталона [Толстой 1963: 31], робочого інструмента дослідника для виявлення мовних одиниць, їхніх структур у говірках як діалектних системах, що є першим кроком для наступної типології говірок.

Мета статті – показати співвідношення наддіалектних моделей номінативних полів соматизмів та відсоматичних утворень із семантичними полями відповідних лексем у сучасній говірці (для дослідження обрано середньополіську говірку с. Невгоди Овруцького р-ну Житомирської обл.).

Зауважимо, що розвиток лексичної системи говорів супроводжується протилежними процесами – статикою і динамікою [Євтушок 2005: 77]. Остання позначається не лише на репертуарі одиниць, а виявляється в їх семантичному наповненні. Серед способів простежити такі зміни – зіставлення наддіалектної моделі із сучасними мовними свідченнями, зібраними в конкретних говірках. Одне з таких спостережень стосується еволюції семантики лексеми *лікоть*, яка має значення: 1) ‘місце з’єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука’, з цим значенням лексема відома в багатьох діалектах, хоча джерела фіксують лише у бойк. [Онишкевич I: 414] *likot’*, *lykot’* гуц. [Janów: 118]; 2) ‘частина рукава одягу, що облягає лікоть’, з цим значенням лексема відома в багатьох діалектах, хоча джерела його не фіксують; 3) ‘старовинна міра довжини, приблизно в півметра’ [СУМ IV: 514], *лікоть*, *локоть* гуц. [ГС: 113], *локот’* бойк. [Онишкевич I: 417]; 4) ‘довжина витканого полотна, яка набивається за один раз на навій’ *локот’* срдніпр., *лѡкот’* српол. [Никончук: 274]. Вторинні значення в структурі цієї лексеми розвинулися внаслідок метонімічних процесів. Так, семема ‘частина рукава одягу, що облягає місце, де згинається рука’ з’явилися внаслідок перенесення за суміжністю розташування реалій. Решта значень – метроніми, результат вторинної метонімії за формулою: назва пристосування для вимірювання – назва одиниці вимірювання [Винник 1966: 20]. Зауважимо, що використання лексеми *лікоть* для позначення одиниці виміру довжини відоме багатьом мовам. В Україні ця одиниця виміру „застосовувалась переважно для вимірювання тканин ... і звичайно ... дорівнювала відстані від ліктьового згину до кінця середнього пальця руки” [Там же]. Особливістю антропометричних мір, зокрема *ліктя*, була відсутність сталого кількісного наповнення метроніма, зумовлена відмінностями в способах вимірювання. Тому, за різними свідченнями, *лікоть* дорівнював 46 см [Там же], близько 50 см [СУМ IV: 514], *лікоть* (*локоть*) 60 см гуц. [ГС: 113], *локот’* ‘міра довжини (?)’ бойк. [Онишкевич I: 417]. В. Винник зазначає, що „в словнику за ред. Б. Грінченка ця назва подається у двох фонетичних варіантах – *лікоть* і *локіть*, причому як назві одиниці виміру перевага віддається слову *локіть*” [Винник 1996: 20]. Пояснення цьому вчений убачає в прагненні мови формально (за допомогою фонетичних засобів) розмежувати соматичне й метрологічне значення цієї лексеми. Докладніше про генезу одиниці вимірювання *лікоть* див. [Романова 1975: 69; Жеребецький 1991: 88 – 100]. У говірці с. Невгоди сьогодні не використовують лексему *лѡх(к)от’* як одиницю вимірювання (*на лѡхт’і коліс’ мн’ерали’*), проте діалектоносіям відомо, що відстань від кінчиків пальців до ліктя дорівнює приблизно 50 см.: *це на метри*

м'н'єрайє й'єн'ч'ї'ї ўже // ...одо не дохва'тило метра даї йак'раз на л'ох'от' по'пало // ...це й'єн'ч'ї'ї так // о'но Ган:а там од'на // ... от йак ти пон'ї'майеш м'н'єрат так йак метрами / а во'на ка / а до л'ох'от'а поло'в'їну. Інформатори зазначають, що метронім *пу'л'ох'от'а* є, хоча не вказують конкретного значення (пор. *пив'локоть* 'міра довжини, що дорівнює 30 см' гуц. [ГС: 148]). Інші значення номена *л'ох(к)от'* – 'місце з'єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука' та 'частина рукава одягу, що облягає місце, де згинається рука' – збігаються в наддіалектній моделі й у досліджуваній говірці.

Семему 'внутрішній бік кисті руки' в українських діалектах позначають назви *долон'*, *долоня* гуц. [Janów: 45] (< псл. *dolnъ* [ЕСУМ II: 106]), *дол'ошка* [СУСГ: 69], *ла'доня* [СУСГ: 114], *ла'дошка* [СУСГ: 115], *ляпка* схслоб. [СУСГ: 123] (від *ляпати* 'плескати в долоні', це локалізм у східнословобожанських говірках, оскільки в інших джерелах його не зафіксовано). Лексема *ла'доня* відома не лише із соматичною семантикою, а і як назва 'рівнини в загальному значенні' степ. [СНГТК: 108]. Семантичний розвиток цієї лексеми відбувався шляхом спеціалізації, „або звуження значення – виникнення більш вузького значення щодо вихідного, ширшого значення”, оскільки раніше вона позначала не лише частину тіла – долоню, але й просто рівне місце [Материнська 2005: 55]. Рудиментом у цьому семантичному ланцюжку є фразеологізм *як на долоні* 'дуже добре видно' [СУМ II: 360], який висунув на перший план одну з визначальних ознак *долоні* – 'рівність'.

У досліджуваній говірці 'внутрішній бік кисті руки' позначають номени *долон'а*, *ло'дон'а*. Крім того, номен *ла'дон'а* постає як назва 'дівчини, якій догоджають у всіх бажаннях'. Виникнення цього значення діалектоносії коментують так: *маз'ни'чку назі'вали // о така ла'дон'а ў 'матер ти' в'ї'росла / пан'ї та'ка // це ўже так по'ман'уйут //... (д'єўка) ў 'матер в'ї'росла йак на долон'ц'ї те'бе в'ї'носи'ла //*.

Отже, у говірці назви долоні (зокрема *ла'дон'а*) не використовуються на позначення 'рівнини'; натомість зафіксовано семему 'дівчина, якій догоджають у всіх бажаннях', яка розширила наддіалектну модель первинного соматизму.

Лексема *ру'чайка* у формальному плані досить далеко відійшла від соматизму *ру'ка*, проте, з'ясувавши її семантичне наповнення, можемо беззаперечно констатувати приналежність до похідних від *рук-*. У СУМ її вміщено з позначкою „діалектне” як назву 'невеликого пучка чого-небудь' [СУМ VIII: 916]. У діалектних джерелах назву зафіксовано з низкою метронімічних значень, які постали на основі семи 'певна кількість матеріалу, яку людина може взяти рукою': 'напрядені й намотані на веретено нитки' *ру'чайка* зхпол. [Аркушин II: 132], *ру'чайка* српол. [ГСМ: 143], 'снопок конопель, льону, зв'язаний під час вибирання' српол. [Никончук 1985: 198], 'неповне веретено ниток', 'певна кількість пряжі, намотана на руку', 'жменя льону, змотана до половини довжини', 'веретено, повністю заповнене пряжею', 'веретено з великою кількістю пряжі', 'веретено з невеликою кількістю пряжі' српол. [КСПГ], схпол., српол. [Никочук: 263], 'веретено, на яке намотана пряжа з декількох веретен', 'жменя волокна льону, конопель', 'в'язка готового волокна' српол. [КСПГ], 'починок, напружене веретено пряжі'

зпол., српол. [Горбач: 317; КСПГ], ‘міра, якою міряють волокно конопель чи льону’ полт. [Сизько: 79], ‘одиниця виміру, що дорівнює двом горсткам тіпаних конопель’ *ручайка* бук. [СБГ: 471], ‘кількість конопель, яка береться для м’яття ногами за один раз’ српол. [Никончук: 281], ‘підготовлене до прядіння прядиво’ *руч’ейка* зхпол. [Аркушин II: 132], ‘пучок очищених від терміття (пеньки) конопель, який можна навивати на руку’ бук. [СБГ: 471]. Таким чином, спостерігаємо ще один приклад кількісної семантики в структурі відсоматичного утворення.

У досліджуваній говірці с. Невгоди з усього розмаїття метронімічних значень номен *ручайка* репрезентує лише одне – ‘напрядені й намотані на веретено нитки; повне веретено пряжі’: *веретено / нап’рала йа на веретено п’ражи / да ї ручайка; йін’ч’е добре пра’де так веім’і / до це нап’радає тр’і’ ручайк’і / д’в’е ручайк’і // то’д’е йіх пр’і’не’се до’дому да с’тав’ім там дес’ шоб во’ни просохли //*. Кількісно менше коло позначуваних денотатів (метронімічні значення, зафіксовані на надговірковому рівні й у говірці співвідносяться як 16 : 1) компенсується більшою амплітудою охоплення ТГЛ: у мікросистемі говірки *ручайка* не лише одиниця виміру – вона позначає предмет кухонного начиння – ‘качалку’: *так йак у мене де ле’жі’т ручайка / та’ка качалочка / во’на м’ін’е т’реба роско’ті’т //*. Появу значення ‘качалка’ в семантичній структурі номена, імовірно, можна пояснити трансформацією первинної семантики шляхом заміщення квантитативної семи семою ‘предмет, який беруть руками’, що постала під впливом способу використання денотата: під час виконання дії ‘качати’ він знаходиться в руках.

Зіставлення словотвірної потужності соматичних основ на рівні аналізу структури лексем одного гнізда – надговіркових моделей – з репертуаром похідних від аналогічного кореня в говірці послідовно демонструє наявність меншої кількості компонентів у говірковому гнізді, інколи аж до гіперзвуження. Так, на наддіалектному рівні зафіксовано 144 лексеми, похідних від основи *-голов-* (для порівняння, у ‘Кореневому гніздовому словнику української мови’ словотвірне гніздо з вершиною-коренем *-голов’-* охоплює 259 лексичних одиниць [Карпіловська 2002: 199]), у говірці с. Невгоди – лише 14 лексем: *го’л’о’вка* 1) ‘кулясте чи довгасте суцвіття або кулястий плід окремих рослин на кінці стебла’: *ї ка’пус’т’і, цибуля, часник //*; 2) ‘верхня частина віконної або дверної коробки’: *от т’реба пос’тав’і’т ко’робку / а там закру’ти го’л’о’ўкою / шоб не те’к’ло //*; 3) ‘вишитий орнаментальний мотив’ *го’л’о’ўкам’і’*: *...куч’еч’кам’і / а х’рес’т’ікам’і’ до ўже пр’ед’ч’еї //...го’л’о’ўка / до в’і’ши’ла к’ругл’ен’ко йак го’л’о’воч’койу //*; *го’ло’вачка* ‘жінка, яка постійно крутить головою’: *о’до йен’ч’ій раз на йа’ку ж’онку / к’рути’т то’йейу го’ло’войу сво’йейу йак і’де // та’ка в’ел’мо го’н’орна / в’і’носна //*; *го’л’о’воч’ка* ‘маленька голова’; *го’лова’ч* ‘личинка безхвостих земноводних, що живе у воді, має зябра та хвіст і не має кінцівок’; *го’л’о’ўн’а* ‘грибковий паразит на колосках у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи’; *за’го’ло’вок* ‘назва твору’; *пере’го’л’овач*, *при’го’ло’вач* ‘поліно, на яке накладаються дрова для розпалювання печі’: *при’го’ло’вач’а покла’ди / а то’д’е на при’го’ло’вач’ д’рова //*; *го’ло’вешка* ‘недогоріле, обвуглене або тліюче поліно’: *о / ўж’е в’і’кнула ўже го’ло’в’ешку / йак ку’р’ім //*; *го’ло’в’ен’ ‘?’*: *це ў ку’зн’і // де си’п’іут в’угол’ // і рос’пал’уйут теї*

ʋугол' / до це голоʋвѣшні'к / ʋоловѣн' / голоʋвѣн' тої //; ʋаголовѣн' 'якась деталь у колесі': на ʋоз'і ʋаголовѣн' наклаʋдаіец:а де / кло коʋлес // ʋак у коʋлес'і шос' одпаʋдаіе то наклаʋдаіут //; головоʋс'ѣк 'усічення голови святого Пророка Предтечі й Хрестителя Івана (11 вересня)'; угоʋлоʋн'ік 'міліціонер, який розслідує карні злочини', 'злочинець', голоʋвати' 'з великою головою': таʋка та голоʋва / ʋак ʋцеб'ѣр //; гʋлаʋні' 'головний'.

Комплекс похідних від -язик- на наддіалектному рівні складається з 17 одиниць, тоді як у говірці – лише два деривати: ʋазиʋчок 'малий язик у ротовій порожнині людини', 'язичок (увула)', ʋезиʋката 'жінка-базіка'.

Похідні від -плеч- (наддіалектна модель) – 37 лексем, у говірці їх зафіксовано 8: пл'ешʋник 'широкоплеча, кремезна людина', поʋпл'ѣшні'к 'верхня пластина ярма у вигляді плахи з двома вигинами для шиї волів', пудʋпл'ѣчні'к 'підкладка в сорочці на плечах, щоб тепліше було', наʋпл'ешні'к 'нашивки на плечах чоловічої сорочки, що нагадують погони', пл'єʋч'і'сті' 'з широкими плечами', ші'рокоʋплеч'і' 'той, що має широкі плечі', голоʋпл'ѣчка 'жіноча сорочка без рукавів з великим овальним вирізом на шиї', плечоʋва стеʋна 'глуха (без вікон) стіна'.

Отже, зіставлення наддіалектних моделей номінативних полів первинних соматизмів, відсоматичних дериватів із семантичними полями відповідних лексем у межах однієї говірки засвідчило часткове накладання інваріантної моделі й конкретного варіанта, водночас – і наявність відмінностей, інколи суттєвих. Накладання номінативних полів демонструють лексеми й семеми, які повністю або частково дублюються в обох системах; натомість своєрідність досліджуваної говірки репрезентують наявні в мовленні її носіїв специфічні лексеми (скалоʋзуб'і'ѣ 'криві зуби, які ростуть нерівно', ш'єст'іп'єрс'нова ʋ'ішка 'кишка (?)', руʋкаʋца 'вставка в жіночій сорочці', непуд'рушні'к 'вказівний палець', пѣт'іп'алцна '(рукавичка) з відділеннями для кожного пальця', рукоʋводник 'керівник' (остання, імовірно, оказіональна) та семеми (руʋчайка 'качалка', лаʋдон'а 'дівчина, якій догоджають у всіх бажаннях', ʋучка 'суглоб пальця руки').

Дослідження соматичної лексики в межах опозиції надговіркова (наддіалектна) модель : говірка дало змогу зіставити узуальне і локальне бачення, уповноважило до висновків: а) підтвердило припущення, що інваріантні моделі, відтворюючи колективне мовотворення в окремих говіркових мікросистемах, дозволяють з максимальною докладністю виявити реальне наповнення семантичних полів аналізованих номенів у діалектній системі конкретної говірки, окреслити спільне для різних діалектних утворень і відмінне, локальне; б) говірка як локальна мовна система демонструє меншу кількість одиниць у структурі дериваційних гнізд порівняно з інваріантом; в) водночас дані окремої говірки можуть коригувати, доповнювати наддіалектні моделі новими елементами, усуваючи лакунарність представлення матеріалу в різних джерелах, зокрема викликану диференційним характером більшості діалектних лексикографічних праць, фрагментарністю охоплення території тощо. Такі дослідження мають перспективу, оскільки, припускаємо, що набори елементів, напрямів і засобів деривації зіставлюваних систем можуть виявитися відмінними, частина говірок, груп говірок можуть мати ендемізми. Тому результати такого

зіставлення, які базуватимуться на зібраному з різних регіонів матеріалі, можна покласти в основу зіставного вивчення говірок.

Умовні скорочення назв говірок

бойк. – бойківські; бук. – буковинські; гуц. – гуцульські; зхпол. – західнополіські; пнндністр. – північнонаддністрянські; полт. – полтавські; срднпр. – середньонаддніпрянські; српол. – середньополіські; схпол. – східнополіські; схслоб. – східнослобожанські.

Джерела

Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. – Луцьк, 2000. – Т. 1 – 2; **Горбач** – Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромиричі, кол. Повіту Кобринь // Горбач О. Збір. ст.: Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – Т. V. – С. 283 – 328.; **ГС** – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **ГСМ** – Говірка села Машеве Чорнобильського району. – Ч. 3. Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю.І. Бідношия, Г.В. Воронич, Л.В. Дика та ін. – К.: Довіра, 2003. – 225 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1 – 5; **КСПГ** – Картотека „Словника поліських говорів” (зберігається на каф. укр. мови Житомир. держ. ун-ту); **Никончук** – Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К.: Наук. думка, 1979. – 314 с.; **Онишкевич** – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1 – 2; **СБГ** – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.; **Сизько** – Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. – Д., 1990. – 100 с.; **СНГТК** – Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – К. – Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.; **СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **СУСГ** – Глуховцева К.Д., Леснова В.В., Ніколаєнко І.О., Терновська Т.П., Ужченко В.Д. Словник українських східнослобожанських говірок. – Луганськ, 2002. – 233 с.; **Janów** – Janów J. Słownik huculski. – Kraków, 2001. – 294 s.

Література

Винник 1966 – Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К.: Наук. думка, 1966. – 152 с.; **Гриценко 1990** – Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.; **Гриценко 1984** – Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 228 с.; **Євтушок 2002** – Євтушок О. Модель і її мовленнєва реалізація: лексичний і семантичний аспекти // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 10. – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 146 – 149; **Євтушок 2005** – Євтушок О. Типологічні лексико-семантичні особливості народних говорів: постановка проблеми // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 72 – 79; **Жеребецький 1991** – Жеребецький Є.П. До генези

метрологічного терміна лікоть // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах / Відп. ред. Р.Й. Керста – К.: Наук. думка, 1991. – С. 88 – 100; **Карпіловська 2002** – Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Укр. енцикл., 2002. – 912 с.; **Материнська 2005** – Материнська О.В. Семантика найменувань частин тіла в англійській, німецькій, українській та російській мовах: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. – Донецьк, 2005. – 171 с.; **Никончук 1985** – Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К., 1985. – 312 с.; **Романова 1975** – Романова Т.Я. Наименование мер длины в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 176 с.; **Толстой 1963** – Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вопр. языкознания. – 1963. – № 1. – С. 29 – 45.

The article deals with the correlation of superdialectal models of the somatizm nominative fields, formations from somatizm with semantic fields of proper lexemes in the modern dialect. Prospects and expedience of application of such method for the designing the segments of dialectal vocabulary, dialectal typology are defined.

Key words: superdialectal model, dialect, derivative nest, sememe, somatizm.

О.В. Верховод (Луганськ)

УДК 811.161.2'282

**ЛЕКСИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ОПОЗИЦІЇ ‘САМЕЦЬ’ : ‘САМКА’ :
‘МАЛЯ ТВАРИН’ У ЛСГ „ДИКІ ТВАРИНИ”
(на матеріалі українських східнослобожанських говірок)**

У статті досліджено особливості реалізації опозиції сем ‘самець’ : ‘самиця’ : ‘маля’ лексико-семантичної групи „дикі тварини” в українських східнослобожанських говірках; виявлено способи реалізації досліджуваної опозиції диких тварин.

Ключові слова: лексико-семантична група, опозиція сем, опозити, словотвірні кореляти.

Вивчення живого народного мовлення є актуальною проблемою сучасного українського мовознавства. Народні говори – не тільки основа літературної мови, але й свідок її історії, джерело для подальшого розвитку та збагачення. Одним з найпоширеніших способів дослідження лексики народних говорів є опис однієї з груп слів, об’єднаних за певною ознакою – семантичною, словотвірною, морфологічною тощо. У статті ми зосередимо увагу на ЛСГ „дикі тварини”, яка до цього часу не були предметом ґрунтовного дослідження в україністиці, що зумовлює актуальність порушеної проблеми.

Метою нашої роботи є дослідження особливостей лексичної реалізації опозиції сем ‘самець’ : ‘самка’ : ‘маля тварин’ ЛСГ „дикі тварини” в українських східнослобожанських говірках.

Завдання статті: виявити способи реалізації досліджуваної опозиції диких тварин в українських східнословобожанських говірках.

Грамаічний рід – одна з найістотніших категорій, яка разом з іншими категоріями є засобом вираження предметності й виявляє морфологічну природу іменника. Дослідники поділяють назви тварин за родовою класифікацією на чотири групи: 1) іменники ч. і ж. роду – назви тварин, статевий поділ яких у мові виражається за допомогою суплетивних форм: *бик – корова, кабан – свиня*; 2) іменники ч. і ж. роду – назви тварин, статевий поділ яких виражається за допомогою суфіксів: *вовк – вовчиця, лис – лисиця, слон – слониха*; 3) іменники ч. р. – спільні назви для самців і самок: *сокіл, глухар, кажан*; 4) іменники ж. р. – спільні назви для самок і самців: *жаба, ластівка, сорока, чайка* [Волох 1976: 122]. У назвах тварин дуже мало іменників середнього роду. Це відіменникові утворення із суфіксами *-ат-, -ят-, -ен-*: *вовча, зайча, жабеня* та похідні від них *ягнятко, звірятко* [Там же: 121].

Назви диких тварин утворюють складну лексико-семантичну парадигму, яка складається з ряду мікропарадигм, вичленованих на підставі реалізації окремих диференційних ознак. Однією з них є опозиція назв тварин за статтю. У сучасній лексикології малодослідженими залишаються особливості реалізації опозиції ‘самець’ : ‘самка’ : ‘маля’. Матеріал, зафіксований нами у східнословобожанських говірках, свідчить, що функціональна активність загальної назви тварини й відповідних до неї дериватів чоловічого, жіночого й середнього роду не є однаковою для різних сем: наявні випадки, коли родова опозиція відсутня, а репрезентантами семи є лише спільна загальна назва тварини; в інших випадках маємо часткову опозицію, наприклад: ‘самець’ : ‘самка’; ‘самець’ : ‘маля’; ‘самка’ : ‘маля’; ‘загальна назва тварини’ : ‘маля’. Трапляються випадки, коли інформатори називають лише самця або самку.

Сема ‘вік’ у назвах тварин виявляється тоді, коли корелятами є семи ‘маля тварини’, ‘тварина, якій виповнився рік’ та ‘стара тварина’.

Лексична реалізація опозиції сем ‘вовк-самець’ : ‘самка вовка’ : ‘маля вовка’ репрезентована словотвірними опозитами в 15 говірках із 42 обстежених: *воўк : воўч¹иха : воўче^{u1}н’а* (н. пп. 1, 12), *воўк : воўч¹иц¹’а : воўче^{l1}н’а* (фонетичні варіанти *воўче^{u1}н’а, воўчи^{e1}н’а*) (н. пп. 6, 13 – 17, 25, 27, 34), *воўк : воўч¹иц¹’а : воўче^{u1}н’ата* (н. п. 38), *волк : воўч¹ица : воўч¹онок* (н. п. 28), *воўк¹с’іриї : воўч¹иц¹’а : воўч¹и’н’а* (н. п. 35), *воўк ста’риї : воўч¹иха : воўче^{u1}н’а* (н. п. 40). У н. п. 35 наявна часткова опозиція ‘самка’ : ‘маля’: *воўч¹иц¹’а : воўче^{u1}н’а*. Отже, назви самки творяться суфіксами *-иц¹(а), -их(а)*, які, за свідченням дослідників, утворюють назви тварин жіночого роду [СУЛМ 1969: 42], більш продуктивним в аналізованих говірках є суфікс *-иц¹(а)*. У назвах маляти виявлено продуктивний суфікс *-ен¹(а)*, спорадично вживається суфікс *-онок-*, функціонування якого, імовірно, підкріплюється суміжними російськими говірками (пор. рос. *волчонок, зайчонок, медвежонок*). Локально для називання маляти вовка виявлено лексеми у формі множини, які творяться формотворчим суфіксом *-ат(а)*. У 27 н. пп. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду *воўк* (н. пп. 2 – 5, 7 – 11, 18 – 20, 24, 26, 29 – 33, 36, 37, 39, 41, 42), *волч’ара* (н. пп. 19 – 22).

У цій лексичній опозиції виділяємо сему ‘вік’, представлену лексемами *ма^т’орій* ‘старий’ (н. пп. 13, 14, 35), *ста^лрій* (н. п. 40), *йариї* ‘тварина, якій виповнився рік’ (н. пп. 13, 14), *не^ре^лйарок* ‘малий за віком’ (н. пп. 13, 14, 35).

Опозиція ‘ведмідь-самець’ : ‘самка ведмедя’ : ‘маля ведмедя’ репрезентована такими лексемами: *вед^лм’ід*’ (фонетичний варіант *ве^лд^лм’іт*’) : *вед^лмедиц^л’а* (*ве^лд^лмедиц^л’а*) : *ведме^лжа* (н. пп. 1, 12, 15, 41), *ве^лд^лм’ід*’ : *ве^лдме^лдиха* : *ве^лдме^лжа* (н. п. 34), *ве^лд^лм’ід* : *ве^лдме^лдиха* : *ведме^лжатка* (н. п. 25), *ве^лд^лм’ід*’ : *ве^лд^лмедиха* : *ведме^лжата* (н. п. 38), *мед^лв’ід*’ (*мед^лвед*’) : *мед^лведиц^л’а* (*медве^лдиц^л’а*) : *медве^лжа* (н. пп. 16, 17, 27, 28, 37), *мед^лв’ід*’ : *ве^лд^лмедиц^л’а* : *медвеже^лн’а* (н. п. 39). Часткова опозиція представлена моделями ‘самець : самка’ : *ве^лд^лм’ід*’ : *ве^лд^лмедиц^л’а* (н. п. 42); ‘самка : маля’ : *ве^лдме^лдиха* : *ведме^лжа* (н. п. 26), *вед^лмедиц^л’а* : *ведме^лжа* (н. п. 5). Назви самки в аналізованих говірках творяться за допомогою суфіксів **-иц^л(а)**, **-их(а)**. Серед назв маляти найбільш функціонально активною є лексема *ведме^лжа*. В окремих говірках номінація маляти здійснюється за допомогою іменників у формі множини із суфіксами **-ат(а)**, **-атк(а)**, кожен з яких виявлено відповідно у двох говірках. У 26 н. пп. зафіксовано спільну назву для самців і самок – іменник чоловічого роду *ве^лд^лм’ід*’ // *мед^лв’ід*’ (н. пп. 2 – 4, 7 – 11, 18 – 24, 29 – 33, 35, 36, 40). У н. пп. 6, 13, 14 назву не зафіксовано.

Опозиція ‘лис-самець’ : ‘самка лиса’ : ‘маля лисиці’ об’єднує словотвірні опозити. Для номінації самця в переважній більшості обстежених говірок уживається непохідна назва *лис*, зафіксовано також спорадично вживані похідні іменники із суфіксами **-ак**, який виражає відтінки згрублості, зневажливості [СУЛМ 1969: 45], **-овин** (на нашу думку, це складний суфікс, утворений поєднанням малопродуктивного суфікса **-ов**, який уживається в назвах істот, та суфікса **-ин-**, за допомогою якого творяться назви одиничних предметів). Для номінації самки в усіх говірках зафіксовано назву *ли^лсиц^л’а*, утворену продуктивним суфіксом **-иц^л(а)**. Назви маляти – це лексеми із суфіксом **-ен^л(а)**, до якого можуть додаватися суфікси **-ич-** у препозиції та **-к(о)** в постпозиції; в окремих говірках для називання маляти лиса вживаються множинні форми із суфіксом **-ат(а)**. В обстежених говірках зафіксовано такі варіанти лексичної опозиції: *лис* : *ли^лсиц^л’а* (фонетичний варіант *ли^лсиц^л’а*) : *лисе^лн’атко* (н. пп. 16, 17, 25), *лис* : *ли^лсиц^л’а* : *лисе^лн’ата* (*ли^лсе^лн’ата*, *ли^лсе^лн’ата*) (н. пп. 5, 13, 14, 19 – 22, 34, 37, 38), *лис* : *ли^лсиц^л’а* (*ли^лсиц^л’а*) : *лисе^лн’а* (н. пп. 6, 12, 27, 28, 35, 39), *лис* : *ли^лсиц^л’а* : *лисиче^лн’а* (н. п. 15), *лисовин* : *ли^лсиц^л’а* : *лисе^лн’атко* (н. п. 36), *лисак* : *ли^лсиц^л’а* : *лисе^лн’а* (н. п. 1), *лис* : *ли^лсиц^л’а* (*ли^лса*, *самка*) : *лисе^лн’ата* (н. п. 41). У 19 н. пп. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду *ли^лсиц^л’а* (н. пп. 2 – 4, 7 – 11, 18, 23, 24, 26, 29, 30 – 33, 42), *ли^лса* (н. п. 40).

Репрезентантами сем ‘заець-самець’ : ‘самка зайця’ : ‘маля зайця’ є опозити: *зайец^л*’ (фонетичні варіанти *зайац^л*’, *зайіц^л*’) : *зайчиха* (*зайч’иха*) : *зайче^лн’а* (*зайч’ен’а*) (н. пп. 3, 4, 5, 6 – 10, 11 – 17, 18, 20, 23 – 25, 27, 28, 29, 30 – 33, 40 – 42), *зайец^л*’ (*зайац^л*’, *зайіц^л*’) : *зайчиха* (*зайч’иха*) : *зайче^лн’ата* (*зайчи^лн’ата*) (н. пп. 1, 2, 34, 38), *зайец^л*’ (*зайац^л*’, *зайіц^л*’) : *зайчиха* (*зайч’иха*) : *зайчата* (н. пп. 19, 21, 22, 37), *зайец^л*’ : *зайчиха* : *зайче^лн’атко* (н. п. 36), *зайчик* : *зайчиха* : *зайче^лн’ата* (н. п. 26), *зайец^л*’ : *зайчиха* : *зайча* (н. п. 39), *зайец^л*’ : *зайчиха* : *зайче^лн’а* (*марто^лвички* // *листопадники*) (н. п. 35). Опозиція

реалізована за допомогою словотворчих афіксів, серед яких виділяємо: для семи ‘самець’: *-йець*, *-йаць*, *-йіць*, *-ик*; для назви самки: *-их(а)*; для назви маляти зафіксовано суфікси *-ен’-*, *-ат-* та складний суфікс *-атк(о)*, який широко вживається в іменниках середнього роду для утворення назв малих за віком істот з відтінком пестливості; у поєднанні з суфіксом *-ен’(а)* утворює особливо відчутний відтінок здрібнілості [СУЛІМ 1969: 45]. У н. п. 35 зафіксовано номінацію, яка пов’язана з часом народження малят тварини: *мартовички*, *листопадники*.

Семи ‘самець білки’: ‘самка білки’ в переважній більшості обстежених населених пунктів репрезентовані номеном *білка* (фонетичний варіант *белка*). Часткова опозиція представлена моделями ‘доросла тварина’: ‘маля’: *білка*: *білч’ен’а* (фонетичні варіанти *білч’е^н’а*, *белч’ен’а*, *белч’е^н’а*) (н. пп. 15 27, 28, 42), *білка*: *білч’ен’ата* (н. п. 12); ‘самка’: ‘маля’: *білка*: *білч’ен’атко* (н. п. 25), *білка*: *білч’ата* (н. пп. 37), *білка*: *білч’ен’а* (н. п. 41). В одному н. п. зафіксовано опозицію для самця, самки й маляти, де назву самки утворено демінутивним суфіксом *-очк-*: *білка*: *білочка*: *белч’е^н’а* (н. п. 39). Для семи ‘маля’ виділяємо суфікси *-ен’(а)*, *-ат(а)*, *-атк(о)*. У 32 н. пп. виявлено спільну назву для самців і самок – іменники жіночого роду *білка* (н. пп. 1 – 5, 7 – 11, 18, 20, 23, 24, 26, 29 – 38, 40); *белка* (н. пп. 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22). У н. п. 6 назву не зафіксовано у зв’язку з відсутністю реалії.

Для сем ‘самець борсука’: ‘самка борсука’: ‘маля борсука’ в обстежених говірках зафіксовано такі варіанти лексичної опозиції: *борсук*: *борсучиха*: *борсуч’ен’а* (н. пп. 35, 42), *борсук*: *борсучиха*: *борсе^н’ата* (н. п. 12), *борсук*: *борсучка*: *борси^н’а* (н. п. 39), *борсук*: *борсука*: *борс’а* (н. п. 28). Опозиція реалізована за допомогою словотворчих афіксів, серед яких виділяємо для назв самки *-их(а)*, *-к(а)*; для назв маляти: *-ен’(а)* (фонетичний варіант *-ин’(а)*), *-ат-*, який з’являється в непрямих відмінках іменника *борс’а*; в окремих говірках для називання маляти борсука зафіксовано іменники у формі множини із суфіксом *-ат(а)*. На обстеженій території виявлено також часткові опозиції ‘доросла тварина’: ‘маля’: *борсук*: *борсу^н’ата* (н. п. 38), *борсук*: *малишата борсука* (н. п. 27), ‘самець’: ‘маля’: *борсук*: *борсуч’ен’атко* (н. пп. 25), *борсук*: *борсуч’ен’а* (н. п. 15). У 28 н. пп. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду *борсук* (н. пп. 3 – 5, 18, 20, 23, 24, 26, 29 – 30, 37), *борсука* (н. пп. 1, 2, 19, 21, 22, 34), *борс’ук* (н. пп. 8 – 10), *борсука* (н. пп. 13, 14), *бабак* (н. пп. 16, 17, 37), *бобер* (н. пп. 16, 17). У н. пп. 6, 7, 36, 40, 41 назву не зафіксовано.

Семи ‘самець дикого кабана’: ‘самка дикого кабана’: ‘маля дикого кабана’ репрезентовано лексемами, опозиція в яких реалізована за допомогою словотворчих афіксів: *кабан*: *кабаниха*: *кабан’а* (н. п. 42), а також суплетивними назвами: *кабан*: *сви^н’а*: *порос’ата* (н. пп. 34, 40), *кабан*: *сви^н’а*: *порос’а* (н. п. 27), *с’ікач*: *сви^н’а*: *порос’ата* (н. п. 35), *кнур*: *сви^н’а*: *порос’а* (н. п. 41), *вепр*: *сви^н’а*: *кабан’а* (н. п. 28), *вепра*: *дика сви^н’а*: *порос’ата* (н. п. 36). Зафіксовано також моделі, до яких входять два афіксальні утворення й одна суплетивна назва: *кабан*: *кабаниха*: *порос’ата*: *дик’і* (н. п. 15), *хр’ак*: *сви^н’а*: *підсвинки* (н. пп. 13, 14), *с’ікач*: *сви^н’а*: *підсвинки* (н. п. 37), *кабан*: *дика сви^н’а*: *кабан’а* (н. п. 5). У н. п. 38 виявлено номінацію за допомогою словосполучень: *дикий кабан*, *чорний*

са¹мець' : са¹миха без ікл'іу : дик'і с¹вин'і (каба¹н'ата). Часткова опозиція реалізована моделями 'самець : самка': *вепр : са¹миц'а* (н. п. 6); 'самець : маля': *ка¹бан : поро¹с'ата* (каба¹н'ата) (н. п. 1), *вепр : веприк* (н. п. 12), *вепр : поро¹с'атка* (н. п. 25), *дикий ка¹бан : ка¹банч'ик* (н. пп. 16, 17). Назви самки утворено за допомогою суфікса **-их(а)**; для назви маляти тварини виділяємо суфікси **-чик** та **-ат-**, який з'являється в непрямих відмінках іменників *каба¹н'а*, *поро¹с'а*; виявлено також номени у формі множини із суфіксами **-ат(а)**, **-к(и)**, **-атк(и)**. У 22 н. п. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду *ка¹бан* (н. пп. 2 – 4, 7 – 11, 18 – 24, 29 – 33, 39), *вепр* (н. пп. 2 – 4, 7 – 11, 18 – 24, 29 – 33), словосполучення *дикий ка¹бан* (н. п. 26).

Опозиція сем 'самець козулі' : 'самка козулі' : 'маля козулі' реалізована за допомогою словотвірних корелятивів *ко¹за : к'ізоч'ка : козе^uн'атко* (н. п. 1), *ко¹з'ол : ко¹за : козе^uн'а* (н. п. 35), *ко¹зул'а : сам'ч'иха ко¹зул'а : козул'ата* (н. п. 38). Зафіксовано також суплетивні назви самця козулі *цап*, *ца¹нок*, які вступають в опозицію із суфіксальними утвореннями від кореня **коз-** для називання самки й маляти: *цап : ко¹зул'а : козе^uн'атко* (н. п. 39), *ца¹нок : козул'а* (к'ізоч'ка) : *козе^uн'ата* (н. п. 12), *цап : к'ізка : козе^uн'а* (н. п. 28). Часткову опозицію представлено моделями 'доросла тварина' : 'маля': *ко¹зул'а : ма¹лиш ко¹зул'і* (н. п. 27), *ко¹зул'а : козе^uн'атка* (н. п. 15), 'самець : маля': *цап : козе^uн'а* (н. п. 5). Назви самця в аналізованих говірках утворені за допомогою спорадично вживаних суфіксів **-ок**, **-ол**, функціонування останнього, імовірно, підкріплюється суміжними російськими говірками (пор. рос. *козёл, осёл*); спостерігаємо також хитання в роді іменника *ко¹за*, ужитого в одній говірці для номінації самця (н. п. 1). Для семи 'самка' виділяємо складний демінутивний суфікс **-очк**, що вживається в іменниках чоловічого й жіночого роду для утворення назв менших за своїм розміром від звичайних, маленьких тварин, означає пестливе ставлення мовця до названого предмета [Волох 1976: 144] та суфікс **-к(а)**, який в іменниках жіночого роду виражає відтінки здрібнілості й пестливості [СУЛМ 1969: 44]; у назвах маляти виділяємо суфікси: **-ен'(а)**, **-атк(о)**, **-ат(а)**, **-атк(а)**. У 25 н. пп. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду *ко¹с(з)ул'а* (н. пп. 18 – 22), *ко¹зул'а* (н. пп. 29 – 34), *ко¹сул'а* (н. пп. 13, 14, 16, 17), *ко¹за* (н. пп. 2 – 4) та атрибутивне словосполучення *дика ко¹за* (н. пп. 7 – 11, 13, 14). У н. пп. 6, 23 – 26, 36, 37, 40 – 42 назви не зафіксовано, оскільки зазначена реалія відсутня.

Для сем 'самець видри' : 'самка видри' : 'маля видри' виявлено опозити: *вид'а : видр'а : видре^uн'а* (н. п. 28), *видра : вод'ана к'риса : виводок* (н. п. 15). Часткова опозиція сем представлена моделлю 'доросла тварина' : 'маля': *видра : ма¹лиш видри* (н. п. 27), *видра : видре^uн'а* (н. п. 39), *видра : видре^uн'ата* (н. п. 38). Для семи 'маля' виділяємо суфікси **-ен'(а)**, **-ат(а)**, спорадично вжито збірний іменник *виводок*. У 26 обстежених н. пп. виявлено спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду *видра* (н. пп. 3, 7 – 14, 18 – 25, 31 – 35, 39, 40), *тидра* (н. пп. 13, 14) та атрибутивне словосполучення *вод'ана к'риса* (н. пп. 16, 17). У н. пп. 1, 2, 4 – 6, 26, 29, 30, 36, 37, 41, 42 назва відсутня у зв'язку з відсутністю реалії.

Для сем 'самець куниці' : 'самка куниці' : 'маля куниці' зафіксовано лексеми-опозити: *ку¹нак : ку¹ниц'а : кунич'а* (н. пп. 13, 14), *са¹мець' : самка : ку¹ниц'і* (н. п. 1). Часткова опозиція реалізується за моделями: 'доросла

тварина' : 'маля': ку¹ниці'а : кун¹ч'ен'а (н. п. 12), ку¹ниці'а : кун¹ч'ата (н. п. 38), кун¹'ица : кун¹'атко (н. п. 28), велик'і ку¹ниці'і : ма¹ла ку¹ниці'а (н. п. 5), 'самець' : 'самка': к'іт ку¹ниці'і : к'ішка ку¹ниці'і (н. п. 35), 'самка' : 'маля': са¹мка : ку¹ниці'і (н. п. 2). Для номінації самця зафіксовано спорадично вживану назву із суфіксом **-ак**, що виражає відтінки згрубілості, зневажливості [СУЛІМ 1969: 45] та іменник са¹мець на позначення чоловічої статі тварини; для номінації самки виявлено назву ку¹ниці'а, утворену продуктивним суфіксом **-иц'(а)**, та іменник на позначення жіночої статі тварини са¹мка; назви маляти утворено суфіксами **-ен'(а)**, **-атк(о)** та **-ат-**, який з'являється в непрямих відмінках іменника кун¹ч'а, наявні також назви у формі множини із суфіксом **-ат(а)** та іменник ку¹ниці'і. У 30 н. пп. із 42 обстежених зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду ку¹ниці'а (н. пп. 3, 4, 6 – 11, 15 – 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29 – 37, 39 – 42); ку¹ниці'а (н. п. 25); ш¹кодниці'а (н. п. 37). У н. пп. 19 назву не виявлено у зв'язку з відсутністю реалії.

Опозиція сем 'самець крота' : 'самка крота' : 'маля крота' репрезентована такими лексемами: кр'іт (фонетичний варіант крот) : кро¹тиха : кроте^u'н'а (н. пп. 12, 25, 28, 41), сл'і'пець' : кро¹тиха (сл'іп'ч'иха) : ма¹лен'ке сл'іпе'н'а (н. п. 36). Часткова опозиція представлена моделлю 'доросла тварина' : 'маля': кр'іт : виводок (н. п. 15), сл'і'пець' : сл'і'пець' ма¹л'а (н. п. 42), кр'іт : кроте^u'н'а (н. пп. 27, 39), крот : кроте^u'н'ата (н. п. 38). Назви самки та маляти творяться продуктивними суфіксами **-их(а)** та **-ен'(а)** відповідно, для називання маляти зафіксовано також лексеми у формі множини з формотворчим суфіксом **-ат(а)** та спорадично вживаний збірний іменник виводок. У 32 н. пп. виявлено спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду кр'іт (н. пп. 7 – 10, 11, 13, 14, 18, 20, 23, 24, 26, 29, 30 – 33, 35, 37); крот (н. пп. 1 – 6, 16, 17, 19, 21, 22, 37, 40); сл'і'пець' (н. пп. 13, 14, 36, 37); земле^u'риї (н. п. 37); іменник середнього роду ш'ч'е^u'н'а (н. п. 34); атрибутивні словосполучення з'інс'ке ш'ч'е^u'н'а (н. пп. 13, 14, 19, 21, 22), луго¹ве ш'ч'е^u'н'а (н. п. 35), сл'і'пець' с'і'риї (н. п. 40).

Семи 'самець нориці звичайної' : 'самка нориці звичайної' : 'маля нориці звичайної' репрезентовані частковою опозицією за моделями 'самець' : 'самка': но¹рець' : но¹риці'а (н. п. 15), 'доросла тварина' : 'маля': но¹риці'а : но¹рець' (н. п. 12), лиска : лиски ма¹л'а (н. п. 28). Назву самця утворено за допомогою продуктивного суфікса **-ец'**. У н. пп. 1, 35 виявлено спільну назву для самців і самок – іменник жіночого роду норка. У н. пп. 2 – 11, 13, 14, 16 – 27, 29 – 34, 36 – 42 назву не зафіксовано у зв'язку з відсутністю реалії.

Опозицію сем 'самець землерийки' : 'самка землерийки' : 'маля землерийки' виявлено у двох н. пп.: земле¹рої : земле¹роїка : зем¹л'атко (н. п. 28), сл'і'пець' : сл'іп'ч'иха : сл'іпче^u'н'а (н. п. 41). В інших обстежених говірках зафіксовано лише поодинокі назви сем: 'самець' – крот, буро¹зубка (н. п. 35), 'маля' – мише^u'н'а (н. п. 36). У 15 обстежених н. пп. виявлено спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду земле^u'риїка (н. пп. 6 – 10, 12, 25); з'емл'е¹роїка (н. пп. 13, 14, 16, 17) та іменники чоловічого роду крот (н. пп. 19, 21, 22); земле^u'риї (н. п. 38), сл'і'пець' (н. п. 41). У н. пп. 1 – 5, 11, 15, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29 – 34, 37, 39, 40, 42 не зафіксовано назву зазначеної тварини.

Репрезентантами сем 'самець хом'яка' : 'самка хом'яка' : 'маля хом'яка' є опозити: хом'йак : хом'йачка : хом'йаче^u'н'атко (н. п. 25), хо¹м'ак : хом'йачка :

хомйаче^uн'а (н. пп. 13, 14), хомйак (фонетичний варіант хом'ак) : хомйачиха (хом'а'чиха) : хомйаче^uн'а (хом'аче^uн'а) (н. пп. 12, 27), хомйак : хомйиц'а : хоме^uн'а (н. п. 39), хомйак : хомйачка : хомйач'ок (н. п. 28). Часткову опозицію 'доросла тварина' : 'маля' виявлено у н. п. 6, 37: хомйак : хомйач'ок. Опозиція реалізована за допомогою словотворчих афіксів, серед яких виділяємо: для семи 'самка': **-к(а)**, **-их(а)**, **-иц'(а)**; для назви маляти: суфікс **-ок-**, який утворює іменники на позначення маленьких тварин, виражає пестливе ставлення мовця до названого предмета тощо [Волох 1976: 144], **-ен'(а)**, **-атк(о)**. У 30 н. пп. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду хомйак (н. пп. 2 – 4, 7 – 10, 18 – 24, 29 – 34, 36, 42); хом'ак (н. пп. 1, 6, 11); хомйач'ок (н. пп. 19, 21, 22, 26); суслик (н. п. 40). У н. пп. 5, 35, 41 назву не виявлено у зв'язку з відсутністю реалії.

Опозиція 'самець ласки' : 'самка ласки' : 'маля ласки' представлена спорадично вжитими лексемами: ласка : ласоч'ка : ласе^uн'а (н. п. 39), назву самки утворено демінутивним суфіксом **-очк(а)**. Часткова опозиція реалізується моделлю 'доросла тварина' : 'маля': ласка : виводок (н. п. 15), ласка : ласке'н'ата (н. п. 38), ласка : малишата ласки (н. п. 27). Для семи 'маля' зафіксовано похідні утворення із суфіксами: **-ен'(а)**, **-ат(а)**, а також збірний іменник виводок, виявлений спорадично. У двох н. п. зафіксовано лише назву для семи 'маля': лаш'ч'е^uн'а (н. п. 28), ласе^uн'а (н. п. 13). У 35 обстежених говірках виявлено спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду ласка (н. п. 1 – 4, 6 – 12, 14, 16 – 26, 29 – 37, 40, 41), ласочка (н. п. 42), лазка (н. п. 5).

Лексична опозиція сем 'самець тхора' : 'самка тхора' : 'маля тхора' представлена словотвірними корелятами: тх'ір : тхориха : тхоре^uн'ата (н. пп. 37, 38), тх'ір : тхориха : тхоре^uн'а (н. п. 1), тх'ір : тхориха : тхор'ата (н. п. 12), тх'ір : тхориц'а : тхоре^uн'а (н. п. 39), тх'ір : тхориц'а : мал'а тхора (н. п. 27). Часткові опозиції зафіксовано в н. п. 28: 'самець' : 'самка' (хор'ок : хор'іха) та в н. п. 6: 'доросла тварина' : 'маля' (тх'ір : тхоре^uн'а). Назви самки в аналізованих говірках творяться за допомогою суфіксів: **-их(а)**, **-иц'(а)**. Для номінації маляти зафіксовано номени із суфіксами **-ен'(а)**, **-ат(а)**. У 32 обстежених говірках виявлено спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду тх'ір (н. пп. 2 – 4, 7 – 11, 15, 18, 20, 23 – 26, 29 – 34, 40 – 42), тхор (н. пп. 16, 17); тхор'ака (н. пп. 13, 14), во'н'уч'ка (н. пп. 13, 14); у н. пп. 5, 35 номінація відбувається за допомогою іменника у формі множини (тхори). У н. пп. 36, 41 не зафіксовано назви у зв'язку з відсутністю реалії.

Опозиція 'самець ховраха' : 'самка ховраха' : 'маля ховраха' об'єднує номени: ховрах : ховриха : ховраше^uн'ата (н. п. 12), хо^aврак : хо^aврашка : хо^aвраше^uн'а (н. п. 28), ховрах : ховрашиха : ховраше^uн'а (н. п. 34), ховрах ховрашка : ховраше^uн'ата (н. п. 36), суслик : ховрашиха : сусле^uн'а (н. п. 42). Часткова опозиція представлена моделлю 'доросла тварина' : 'маля': ховрах : ховраше^uн'а (н. п. 39), ховрах : малишата ховраха (н. п. 27), ховрах : д'іти ховраха (н. п. 38). Для номінації самця зафіксовано спорадично вживаний іменник із суфіксом **-ак**; назви самки в обстежених говірках утворено суфіксами: **-их(а)**, **-к(а)**; назви маляти – суфіксами **-ен'(а)**, **-ат(а)**. У 29 н. пп. для аналізованої реалії зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду ховрах (н. пп. 11, 15, 25, 29 – 33); ховрашок //

гоу¹рашок (н. пп. 13, 14, 17 – 24); |суслик (н. пп. 16, 35); у н. пп. 1 – 5, 7 – 10 номінація здійснюється за допомогою іменника у формі множини хов¹рашки. У н. пп. 37, 40, 41 назва відсутня.

Повну опозицію сем ‘самець ондатри’ : ‘самка ондатри’ : ‘маля ондатри’ зафіксовано в одному н. п.: са¹мец’ он¹датри : о^ан¹датра // са¹миц’а : о^ан¹датре^ун’а (н. п. 38). Часткова опозиція представлена моделлю ‘доросла тварина’ : ‘маля’: о^ан¹датра : о^ан¹драче^ун’а (н. п. 28), о^ан¹датра : мали¹шата он¹датри (н. п. 27), о^ан¹датра : о^ан¹датре^ун’ата (н. п. 39). Для назви самця зафіксовано номінацію за допомогою словосполучення, до складу якого входить іменник са¹мец’ на позначення чоловічої статі тварини; назва самки в говірці репрезентована двома номенами, що вживаються паралельно: іменником са¹миц’а, що позначає жіночу стать тварини, та іменником жіночого роду – спільною назвою для самок і самців о^ан¹датра. Для семи ‘маля’ зафіксовано похідні утворення із суфіксами: -ен’(а), -ат(а). У 28 н. пп. із 42 обстежених зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду он¹датра (н. пп. 1 – 4, 7 – 10, 12, 15, 18, 20, 25, 31 – 34, 36, 37); к¹рися (н. п. 42); о^ан¹датра (н. пп. 11, 29, 30, 35) та атрибутивні словосполучення вод’а¹на к¹рися (н. пп. 13, 14); |дика |к’ішка (н. пп. 16, 17). У н. пп. 5, 6, 19, 21 – 24, 26, 40, 41 назви не зафіксовано.

Опозиція ‘самець їжака звичайного’ : ‘самка їжака звичайного’ : ‘маля їжака звичайного’ реалізована за допомогою словотворчих афіксів, серед яких виділяємо: для назв самця: -ак, -ук; для назв самки: -их(а), -к(а); назви маляти в більшості обстежених говірок репрезентовані лексемами із суфіксом -ач-, до якого можуть додаватися суфікси -ен’(а), -атк(о), -ок; спорадично для називання маляти їжака вживаються множинні форми із суфіксами -ат(а), -к(и). В обстежених говірках зафіксовано такі варіанти лексичної опозиції: йі¹жак (фонетичний варіант йо¹жик) : йі¹жа¹ч’иха : йі¹жаче^ун’а (н. пп. 12, 13, 14, 27, 35, 42), йо¹жик : йо¹жиха : йі¹жа¹ч’ок (н. пп. 16, 17), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йі¹жа¹чатко (н. п. 1), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йі¹жиче^ун’ата (н. п. 5), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йі¹жа¹ч’ок (н. п. 6), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йі¹жач’ки (н. п. 15), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йі¹жач’ен’атко (н. п. 25), йо¹жик : йе¹жиха : йі¹жа¹ч’ок (н. п. 28), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йе¹же¹н’атко (н. п. 34), йі¹жак : йі¹жач’ка : йі¹жаче^ун’атка (н. п. 36), йо¹жик : йо¹жиха : йо¹жики (н. п. 37), йі¹жак : йі¹жа¹чиха : йі¹жаче^ун’ата (н. п. 38), йо¹ж : йо¹жиха : йі¹жаче^ун’ата (н. п. 39), йі¹жак : йі¹жоч’ка : йі¹жаче^ун’а (н. п. 41). У 22 говірках зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники чоловічого роду йі¹жак (н. пп. 2 – 4, 7 – 11, 18 – 24, 26, 29 – 33, 40); йо¹жик (н. пп. 18 – 24, 29 – 33, 40).

Для сем ‘самець пацюка сірого’ : ‘самка пацюка сірого’ : ‘маля пацюка сірого’ виявлено номени: кри¹сак : к¹рися : крисе^ун’а (н. пп. 6, 27), кри¹сак : к¹рися : крисе^ун’ата (35, 40), са¹мец’ : к¹рися : крисе^ун’ата (н. п. 1), па¹ц’ук : к¹рися : крисе^ун’а (н. п. 28). Часткову опозицію представлено моделями ‘доросла тварина’ : ‘маля’: к¹рися : крисе^ун’а (н. пп. 16, 17, 42), к¹рися : крисе^ун’ата (н. пп. 15, 34); ‘самець’ : ‘самка’: кри¹сак : к¹рися (н. п. 37). Назви самця утворено за допомогою суфіксів -ак, -ук, зафіксовано також іменник са¹мец’, який позначає чоловічу стать тварини; назва самки репрезентована номеном к¹рися; у назвах маляти виділяємо суфікси -ен’(а), -ат(а). У 30 н. пп. виявлено спільні назви для самців і самок – іменник жіночого роду к¹рися (н.

пп. 2 – 5, 7 – 14, 18 – 26, 29 – 33, 36, 38) та іменники чоловічого роду *кри¹сак* (н. п. 41); *па¹ц'ук* (н. п. 39).

Семи 'самець миші хатньої' : 'самка миші хатньої' в переважній більшості обстежених говірок репрезентовано спільною назвою *миша*. Часткова опозиція 'доросла тварина' : 'маля' репрезентована лексемами: *миша* : *мише^uн'а* (н. пп. 3, 4, 6, 7 – 11, 15 – 17, 27, 28, 35,40), *миша* : *мише^uн'ата* (н. пп. 5, 18 – 26, 29 – 34, 38), *миша* : *миш'ета* (н. п. 34), *миш'і* : *мише^uн'а* (н. п. 1, 2). У двох н. пп. зафіксовано опозицію для самця, самки й маляти: у н. п. 39 виявлено непохідну назву самця *миш*, уживану, імовірно, за аналогією до назви *лис*: *миш* : *миша* : *мише^uн'а*; у н. п. 36 зафіксовано назву самця із суфіксом **-ак** та назву самки з продуктивним суфіксом **-к(а)**: *мишак* : *мишка* : *мишаче^uн'ата*. У чотирьох н. пп. виявлено часткову опозицію 'самка' : 'маля': *миша* : *мише^uн'а* (н. пп. 41, 42), *миша* : *мише^uн'ата* (н. пп. 12, 37). Для семи 'маля' виділяємо суфікси **-ен'(а)**, **-ат(а)**, **-ет(а)**.

Опозиція сем 'самець полівки звичайної' : 'самка полівки звичайної' : 'маля полівки звичайної' об'єднує однослівні та двослівні кореляти. У більшості обстежених говірок виявлено часткові опозиції 'доросла тварина' : 'маля': *пол'ова* *миша* : *мише^uн'ата* (н. п. 5), *пол'івка* : *пол'івки* *малиш* (н. п. 27), *пол'овка* : *мала* *пол'овка* (н. п. 28), *миша* : *мише^uн'а* (н. пп. 1, 42), 'самка' : 'маля': *самка* *пол'івки* : *мише^uн'а* (н. пп. 9, 10). Повну опозицію зафіксовано у двох населених пунктах: *самец' пол'їуки* : *самка* *пол'їуки* : *мише^uн'а* (н. п. 6), *пол'ової* *миш'і* *самец'* : *миша* : *мише^uн'а* // *д'іти* *пол'ової* *миш'і* // *пол'івч'ата* (н. п. 38). У 27 н. пп. зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду *пол'овка* (н. пп. 13, 14); *миша* (н. п. 26) та атрибутивні словосполучення *пол'ова* *миша* (н. пп. 2 – 4, 7, 8, 11, 29 – 33, 36, 40, 41); *миша* *пол'ова* (н. пп. 18 – 24, 39); *миша* / *т'іки* *пол'ова* (н. п. 35); *пол'ов'і* *миш'і* (н. п. 34). У н. пп. 12, 15 – 17, 25, 37 не зафіксовано назву.

Семи 'самець кажана' : 'самка кажана' : 'маля кажана' в більшості обстежених говірок представлено частковими опозиціями 'доросла тварина' : 'маля': *кажан* : *каже^uн'а* (н. п. 6); 'самець' : 'самка': *вам'п'ір* : *л'ітуча* *миша* (н. п. 37); 'самець' : 'маля': *л'ітуча* *миша* : *малиш* *л'ітуч'ойі* *миш'і* (н. п. 27). Повну опозицію зафіксовано спорадично: *миша* *л'ітун* : *мишач'ка* : *л'ітун'а* (н. п. 28), *самец' лет'учої* *миш'і* : *самец'а* : *мише^uн'ата* // *кажан'ата* (н. п. 38). В окремих говірках зафіксовано лише назви маляти: *кажаче^uн'а* (н. п. 12), *кажан'и* (н. п. 36). У 35 н. пп. із 42 обстежених зафіксовано спільні назви для самців і самок – іменник чоловічого роду *кажан* (н. пп. 9 – 11, 15, 25, 26, 39, 42) та атрибутивні словосполучення *л'ітуча* (фонетичні варіанти *лет'уч'а*, *лит'уч'а*) *миша* (н. пп. 1 – 5, 13 – 17, 18 – 24, 29 – 33, 39, 41, 42); *л'ітуч'і* *миш'і* (н. пп. 34, 37, 40). У н. пп. 7, 8, 12, 35 назву реалії не зафіксовано.

Для сем 'самець мавпи' : 'самка мавпи' : 'маля мавпи' виявлено часткові опозиції 'доросла тварина' : 'маля': *маўпа* : *маўпе^uн'а* (н. п. 39), *об'із'ана* : *об'із'анка* (н. п. 28); 'самець' : 'самка': *маўпун* : *об'із'ана* (н. п. 1); 'самка' : 'маля' – *маўпа* : *маўпе^uн'а* (н. п. 15), *об'із'ана* : *маўпе^uн'а* (н. п. 41). Лише в н. п. 27 зафіксовано повну опозицію, при цьому для номінації самця вжито іменник жіночого роду: *об'із'ана* : *маўпа* : *маўпе^uн'а*. Спорадично вживані назви самця утворено за допомогою малопродуктивного суфікса **-ун**; для номінації самки виявлено іменник *об'із'ана*, функціонування якого на

обстеженій території підкріплюється суміжними російськими говірками; назви маляти утворено за допомогою суфіксів *-ен'(а)*, *-к(а)*. У 32 обстежених н. пп. виявлено спільні назви для самців і самок – іменники жіночого роду *мавпа* (н. пп. 12, 18 – 25, 38), *об'їз'ана* (н. пп. 2 – 4, 7 – 10, 13, 14, 16 – 24, 29 – 34, 37, 40), *ма'кака*, *го'р'їла* (н. п. 37). У н. пп. 5, 6, 11, 12, 25, 26, 35, 36, 38, 42 назву реалії не зафіксовано.

Отже, опозиція сем 'самець' : 'самка' : 'маля' в українських східнословобожанських говірках може бути реалізована кількома способами. Усього для ЛСГ „дикі тварини” в обстежених говірках зафіксовано 250 назв, з яких 217 є однослівними (87%), 33 – словосполученнями (13%).

Опозиція найчастіше реалізується за допомогою словотворчих афіксів, функціональна активність яких є різною для різних сем. Виявлено 138 назв, утворених різноманітними суфіксами, що складає 64% від загальної кількості зафіксованих однослівних номенів. Найбільше суфіксальних утворень серед репрезентантів семи 'маля' – 89, з них 33 утворені за допомогою формотворчого суфікса *-ат(а)* (37%), 29 – словотворчого суфікса *-ен'(а)* (33%), 10 – *-атк(о)* (11%), 4 – *-атк(а)* (4,5%), спорадично виявлено номені із суфіксами *-ок*, *-ин'(а)*, *-онок* (по дві фіксації) та *-чик*, *-ик*, *-ун'(а)*, *-к(а)*, *-ет(а)* (по одній фіксації). Для назви самки виявлено 37 афіксальних номенів, з яких 18 із суфіксом *-их(а)* (49%), в одному н. п. зафіксовано фонетичний варіант цього суфікса *-іх(а)*, із суфіксами *-иц'(а)* та *-к(а)* виявлено по 8 номенів відповідно (по 21,5% кожне утворення), спорадично зафіксовано назви із суфіксами *-очк* (3 номені – 8%). Найменше суфіксальних назв виявлено для семи 'самець' – 12, усі вони є спорадичними: 4 номені із суфіксом *-ак*, 2 – *-ик*, по одному – із суфіксами *-йец'*, *-йац'*, *-йіц'*, *-ук*, *-ун*, *-овин*.

Опозиція 'самець' : 'самка' : 'маля' в досліджуваних говірках спорадично реалізується за допомогою суплетивних назв, які постають за аналогією до назв свійських тварин (зафіксовано 8 номенів – 3,2%).

Номінація диких тварин в обстежених говірках здійснюється також за допомогою непохідних слів (*вовк*, *миша* та ін.), родових назв (*самка*, *самец'*) та збірних понять (*виводок*). Таких назв виявлено 71 (33% від загальної кількості однослівних).

В окремих випадках опозиція є частковою, коли в обстежених говірках відсутні опозитивні утворення для назв самця й самки або для назв дорослої тварини й маляти.

Список населених пунктів (усі розташовані в Луганській області)

1. с. Новоолександрівка Троїцьк. р-ну. 2. с. Коченове Троїцьк. р-ну. 3. смт Білокуракине Білокуракинськ. р-ну. 4. с. Дем'янівка Білокуракинськ. р-ну. 5. с. Кочине-Розпасіївка Троїцьк. р-ну. 6. с. Коломийчиха Сватівськ. р-ну. 7. с. Райгородка Сватівськ. р-ну. 8. с. Гончарівка Сватівськ. р-ну. 9. с. Нижня Дуванка Сватівськ. р-ну. 10. с. Новониканорівка Сватівськ. р-ну. 11. с. Підгорівка Старобільськ. р-ну. 12. м. Старобільськ. 13. с. Байдівка Старобільськ. р-ну. 14. с. Лозовівка Старобільськ. р-ну. 15. с. Кам'янка Старобільськ. р-ну. 16. с. Шульгинка Старобільськ. р-ну. 17. с. Хворостянівка Старобільськ. р-ну. 18. с. Танюшівка Новопокковськ. р-ну. 19. смт. Білолуцьк Новопокковськ. р-ну. 20. с. Заайдарівка Новопокковськ. р-ну. 21. с. Трембачеве

Новопсковськ. р-ну. 22. с. Степне Новопсковського р-ну. 23. с. Закотне Новопсковськ. р-ну. 24. с. Риб'янцеве Новопсковськ. р-ну. 25. с. Піски Новопсковськ. р-ну. 26. с. Булавинівка Новопсковськ. р-ну. 27. смт Біловодськ. 28. с. Гармашівка Біловодськ. р-ну. 29. с. Городище Біловодськ. р-ну. 30. с. Литвинівка Біловодськ. р-ну. 31. с. Караван-Солодкий Марківськ. р-ну. 32. с. Кризьке Марківськ. р-ну. 33. с. Виноградне Марківськ. р-ну. 34. с. Курячівка Марківськ. р-ну. 35. с. Микільськ Міловськ. р-ну. 36. с. Півнівка Міловськ. р-ну. 37. с. Мусіївка Міловськ. р-ну. 38. с. Новоолександрівка Кремінськ. р-ну. 39. с. Красноріченське Кремінськ. р-ну. 40. с. Володарське Свердловськ. р-ну. 41. с. Іващенко Свердловськ. р-ну. 42. с. Карпове-Кріпенське Свердловськ. р-ну.

Література

Волох 1976 – Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища шк., 1976. – 374 с. **СУЛМ 1969** – Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 475 с.

The article deals with realization of oppositions male – female – a baby; lexical and semantic group „wild animals” in Ukrainian eastern slobozhansk sayings; it is obvious the way of realizations of investigating opposition of wild animals.

Key words: lexical and semantic group, sem opposition, oposites, worldbuildin corelates.

І.М. Нечитайло (Київ)

УДК 811.16-115

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ДІАЛЕКТНІ КОМПЛЕКСИ БОЛГАРСЬКОЇ МОВИ (СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті представлено дослідження болгарських діалектних віддієслівних імен праслов'янського походження в територіальному, порівняльно-історичному та семантичному аспектах.

Ключові слова: девербативна лексика, семантико-словотвірні типи, семантичні трансформації, праслов'янські діалектизми.

Реконструкція прамовної семантики – одна з найменш розроблених галузей порівняльно-історичного мовознавства, хоча семантичні аргументи використовуються дослідниками досить часто. Семантичний зміст кожного слова складається індивідуально, оскільки відбиває спадщину минулого і ті процеси, що характеризують певний синхронний зріз. У практиці етимологічних досліджень інтерес до долі окремого слова поєднується зі спробами визначити деякі загальні принципи історичної семантики.

У сучасній славистиці питання походження, складу й діалектного розмежування праслов'янської мови відноситься до найбільш активно досліджуваних. У цьому напрямку здійснюються пошуки показників, які б

мали максимально переконливо відтворити лінгвістичну карту Палеославії. Проблема праслов'янської діалектної лексики слов'янських мов тісно пов'язана зі спробами реконструкції найдавнішої діалектної структури праслов'янської мови.

Одним зі шляхів відтворення діалектної карти праслов'янської мови є дослідження найдавнішого словникового складу окремих слов'янських мов і діалектів, коли найдавніша діалектна структура спільнослов'янської прамови оцінювалася б з позиції розташування праслов'янських діалектизмів кожної слов'янської мови. Проблемі формування і динаміки праслов'янських діалектизмів приділено значну увагу у працях Ф. Філіна, О. Трубачова, Л. Куркіної, Ж. Варбот, Т. Вендіної, І. Петльової, Р. Болдирєва, В. Мартинова, В. Меркулової та ін. спеціалістів у галузі славістики.

Корпус праслов'янських діалектизмів містить значний шар слів, семантика яких відрізняється ускладненою семантичною структурою, оскільки мотивована дієслівними основами й разом із дієслівними морфологічними показниками успадкувала й дієслівні можливості об'ємного відбиття дійсності з її процесуальними, суб'єктно-об'єктними, просторовими й часовими особливостями. Ця лексика, досліджена у структурно-генетичному й ареальному зв'язках, може дати певні підстави для висновків про основні моменти еволюції діалектних комплексів у системі праслов'янської мови й про участь цих діалектів у формуванні слов'янських груп і слов'янських мов.

Наше дослідження присвячене вивченню фрагмента праслов'янського семантичного словотвору на матеріалі праслов'янської лексики, зафіксованої в діалектах болгарської мови – у зв'язку з розв'язанням більш загальної проблеми – диференціації праслов'янської мови за даними семантики, словотвору, лексики і діалектології. Діалектна структура праслов'янської мови оцінюється нами з позицій архаїчних елементів діалектної лексики болгарської мови та їх відповідників в інших мовах. У центрі нашого дослідження є передусім праслов'янська лексика дієслівного походження; передбачається визначити семантико-словотвірні і просторові характеристики праслов'янських девербативів, представлених у діалектах болгарської мови, та їхніх відповідників у ряді інших слов'янських мов. Ми маємо показати й довести можливість використання даних семантичного словотвору для членування мікро- і макромовних територій й відтворити загальну картину диференціації праслов'янської мови. У цьому розумінні дослідження реалізується в руслі ідей О. Трубачова, В. Топорова, Т. Вендіної, Ж. Варбот, Л. Куркіної, Р. Болдирєва, що поставили завдання створити лексико-семантичну типологію близькоспоріднених мов, здатної продемонструвати, як близькі або досить схожі засоби висловлення того чи іншого змісту відбивають прадавню близькість мов [Болдирєв 1999; Варбот 1984; Вендіна 1990; Куркіна 1992; Топоров 1988; Трубачев 1963].

До таких типологічно суттєвих засобів відносяться, зокрема, напрямки семантичної деривації праслов'янських дієслівних імен, що зустрічаються в різних регіонах Славії. Вони базуються на регулярній відповідності вихідних праслов'янських дієслівних основ певному значенню новоутворених за участю певних формантів праслов'янських за походженням девербативів. Значна частина праслов'янської лексики віддієслівного походження, зафіксована у

діалектах сучасної болгарської мови, також репрезентує певні закономірності розвитку прадавніх дієслів.

Віддієслівні праслов'янські імена, що належать сучасним болгарським діалектам, за семантичним типом розподіляються на назви діяча, імена дії, ознаки за дією, назви місць, знарядь та об'єктів.

В утворенні імен суб'єкта дії або діяча беруть участь праслов'янські дієслова, що називають положення у просторі, стану, поверхневої дії та переміщення. Так, твірним підґрунтям для утворення із суфіксом *-ĕja* імені діяча послужило дієслово стану праслов. **lęgti* зі значенням „висиджувати пташенят”: праслов. **lęžaja*, старослов. *ĕ#æà* „квочка”, середньоболг. *лъжа* „тс.” зі заміною *ĕ* на *ь* та стягненням кінця основи з очевидним віддієслівним значенням „квочка, що висиджує (пташенят)”. Словотвірним варіантом до **lęžaja* із суфіксом *-ьka* стало праслов. **lęžьka*, середньоболг. *ĕ#æüêà* (XIII ст.) [ЭССЯ XV: 66].

Основа дієслова стану праслов. **bot-* / **but-*, що походить від іє. **bheu-* / **bhū-* „рости, збільшуватися, робитися, вирощуватися”, завдяки суфіксу *-ьс-* стала твірною для праслов. **buta*, **butь*, далі, праслов. **butьса*. Його продовження знаходимо у болг. *буца* жін. р. „грудка, брила”, „пухлина, нарід”, діал. „тс.” (іхтіманськ.) [БД III: 43].

Від дієслова на позначення поверхневої дії праслов. **briti* походить також ботанічна назва, яка позначає ряд різноманітних рослин і ґрунтується на імені діяча, утвореного за моделлю „дія – той, хто діє”: праслов. **brĕgъ*, болг. *брей* „рослина *Tamus communis*”, діал. *брей* чол. р. „лісова рослина, яку застосовують як засіб проти шкірного свербіж у дітей” (страндж.), „лісова рослина, що застосовується в народній медицині” (пирдопск.), „рослина з низьким стеблом і отруйними червоними плодами *Tamus communis*” (троянськ.) – рослини красавка *Atropa belladonna*, переступень білий *Bryonia alba* і тамус *Tamus communis* [ЭССЯ III: 68; БЕР I: 76].

Основа дієслова переміщення праслов. **broditi* мотивувала (із суфіксальним комплексом *-ьпъ + -іса*) ім'я діяча праслов. **brodьпъ* > **brodьпіса*, болг. *бродница* „чаклунка [Геров 1975 I: 71, 72], діал. *бродница* „русалка, що всюди ходить” [ЭССЯ III: 37].

Праслов'янські субстантиви із спільним значенням „об'єкт дії”, що належать до діалектизмів болгарської мови, є похідними від дієслів із значеннями деформації та передавання. Наприклад, дієслово ушкодження праслов. **ko↔siti* – деномінатив від праслов. **ko↔съ* „шматок” [ЭССЯ XII: 65-66], пов'язаного з **ko↔sati* спільним коренем **kond-(so-s)* [ЕСУМ III: 159-160], стало мотивуючим для формування за допомогою форманта *-ајь* назви об'єкта праслов. **ko↔šajь*, болг. діал. *къшей* чол. р. „шматок” (севл., троянськ., тетевенск.) [ЭССЯ XII: 69]. Праслов'янське дієслово ушкодження праслов. **draskati* / **drasati* „дряпати, шкребти”, що вважається поширенням кореня іє. **-der-* (> **ders-*, **dre-s-*, **dre-sk-*) [ЕСУМ II: 132-133], мотивувало девербатив праслов. **drъska* та його континуанти у болгарських діалектах: болг. діал. *дръскъ* жін. р. „щось дуже маленьке, у незначній кількості” (хасковськ.) [ЭССЯ V: 140].

Значення об'єкта дії зумовило також праслов'янське дієслово передавання праслов. **dati*, тепер. ч. **dadmь*, основа якого послужила

утворенню девербатива із суфіксом *-j-*, зафіксованого у діалектах болгарської мови: праслов. **dadje*, болг. стар. *даждие* „данина, податок” (1859 р.), діал. *даждие* жін. р. „данина” (Нови Пазар), *даждие* сер. р. „тс.”, *дажи↔ме* сер. р. „тс.” (самоковск.) [ЭССЯ IV: 182].

Семантичну трансформацію праслов'янського дієслова впливу **melti* можна вважати двоступеневою, тому що твірною його основою для утворення девербативу постає основа пасивного дієприкметника минулого часу **melnъ* (жін. р. **melna*). Наступний етап перетворення – субстантивація дієприкметника, далі формування за участю суфікса *-ina* віддієслівного іменника із значенням об'єкта дії праслов. **melnina*, який має за свій континуант у болгарських діалектах: болг. діал. *млѐнина* жін. р. „вівсяне борошно” (граов.), „корм худобі з перемеленої полби та вівса” (софійськ.), „низькосортне борошно (суміш)” (пирдоп.) [ЭССЯ XVIII: 89].

Семантичну групу девербативних прикметників „ознака за дією” зумовив ряд дієслів та поєднаних з їхніми основами суфіксів. Це, перш за все, дієслово пошкодження праслов. **lemiti*, від якого за допомогою суфікса *-ьпъ* утворився праслов'янізм **lетьпъ*(*жъ*), зафіксований у болг. діал. *л'ѡмън чол. р.* „дуже крупна, висока дитина; крупний, високий юнак” [ЭССЯ XIV: 114].

Прояв зазначеної семантичної зміни дієслова у напрямку назви ознаки спостерігається і в дієсловах стану. Так, праслов. **šamati* – дієслово, що, крім значення „мучитися, нудитися” у південно- та західнослов'янських мовах, зберегло більш конкретне значення „згинати, ламати” у російській мові (пор. рос. діал. псковськ. *чамить* „гнути, ламати, перекручувати” [ЭССЯ IV: 15-16], піддалося значеннєвій трансформації внаслідок приєднання до основи суфікса *-(a)въ*: праслов. **šamavъ*, болг. *чáмав*, прикм. „хворий”, „хворобливий”, діал. *чáмъф*, прикм. „хворий” (троянськ.) [ЭССЯ IV: 15].

Особливістю праслов'янських діалектизмів-девербативів є виявлені в болгарській мові назви місця, похідні від дієслів впливу. Серед них – дієслово деформації праслов. **lamati* – ітератив від **lomati*, що виходить з іє. **lem-* / **lom-* „ламати; поламаний; м'який”. Похідний від основи праслов. **lom-* девербатив праслов. **lomъ* сформувався за принципом „дія” – „місце дії (деформації)” або „об'єкт, що піддався деформації і став місцем” і втілюється у болг. *лом* „яма з водою, вир”, діал. *лом* „калюжа”. Вказане болгарське слово має відповідний значний позаслов'янський топонімічний матеріал і зазвичай порівнюються з латиськ. *lāma* „низьке місце, западина в землі без стоку, болото, яма”, литовськ. *loma* „низьке місце в землі” [ЭССЯ XVI: 28], що може свідчити на користь прадавнини цього діалектизму.

Аналогічно відбувся перехід дієслівного значення дієслова впливу праслов. **mьgkati*, **mьgkno↔ti* „мочити; намокати” за допомогою голосного *-o-* на назву місця праслов. **moŕka*, що має континуантом у болгарській мові діал. *мрaкá* „низька сира місцевість у південному Граово і Радомирско” [ЭССЯ XIX: 231-232].

Випадок семантичного розвитку праслов'янських дієслів у напрямку процесуальності демонструють праслов'янські слова віддієслівного походження із значенням „ім'я дії”, що мають продовження в болгарській мові. Так, дієслово деформації праслов. **lo↔čiti*, початково ітератив до **lękti* „гнути, згинати, вигинати”, що виводиться з іє. **lenk-* / **lonk* „гнути, кривити”

[ЕСУМ III: 301-302, 315-316], з приєднанням суфікса **-ьба** зазнав деактуалізації сем „дія”, „спосіб дії”, „процес” та його складових „суб’єкт”, „об’єкт”, „час”, „вид”, „спосіб” і домінування семи „процес”: праслов. *lo↔čitъba, болг. стар. л@чѣтба жін. р. „відділення, відлучення овець від отари” [ЭССЯ XVI: 134].

Виникнення віддієслівних інструментальних назв на базі дієслів впливу супроводжувалося актуалізацією відповідних компонентів значення, пов’язаних з об’єктами, завдяки яким здійснювалася та чи інша дія. Від презентної основи *тъп-о↔ дієслова *мѣти „м’яти” з приєднанням суфікса **-іса** утворився девербатив праслов. *тъпѣса, що мав продовження в болг. діал. *меница* „засіб для розминання льону” (пловдив., свиштов., солун. 1881), *мъ/ница* „приспособлення, за допомогою якого ламають і мнуть коноплі, м’ялка” (добрудж.) [ЭССЯ XXI: 115].

Аналогічним чином значення „вплив” дієслова праслов. *мъзгати „штовхати, рухати”, спорідненого за вокалізмом кореня з дієсловами *музгати, *музгати, породжує значення „предмет, за допомогою якого здійснюється вказана дія”, при цьому носієм поняття „знаряддя” служить суфікс **-дло**: праслов. *мъзгadlo залишилося до цього часу в болгарських діалектах як болг. *мъзгало* сер. р. „засувка, засів”, діал. *мъзгало* „товстий брус, що служить для запирання входу до льоху” (пірінськ.) [ЭССЯ XXI: 20].

У перелічених праслов’янських діалектизмах, властивих болгарській мові, типологічне значення мають такі характеристики: місце функціонування даних лексем, семантика твірної та похідної основ. Характер територіальної дистрибуції праслов’янських діалектизмів віддієслівного походження в болгарській мові полягає в їхній віднесеності до діалектів, переважно спрямованих у напрямку центральний захід – південь, з переважанням у західних регіонах поширення болгарської мови. Випадки іррадіації ряду праслов’янських діалектизмів спостерігаються на крайньому півдні, у південно-центральної та західно-центральної областях Болгарії. Досить виразними в ряді випадків є кореляції з балтійськими мовами. Розташування зон архаїки на болгарській мовній карті дозволяє судити про характер опанування праслов’янською девербативною лексикою цих територій.

Особливістю праслов’янських основ можна вважати їхню переважну віднесеність до лексико-семантичних груп впливу (зокрема ушкодження, деформації, поверхневої дії, передавання, переміщення об’єкта) і стану. Сутність семантичних змін праслов’янських дієслівних основ полягає в перебудові їхньої семантичної структури на такі, де домінуючих позицій набувають компоненти опозицій суб’єкт – об’єкт дії, знаряддя – об’єкт дії, а також місця та ознаки за дією.

Серед груп ізолекс окремі пучки складають архаїзми внутрішнього характеру, зосереджені всередині південного ареалу слов’янських мов.

Болгарсько-македонські ізоглоси праслов’янських діалектизмів з об’єктною семантикою охоплюють такі діалекти. Наприклад, твірна основа дієслова праслов. *drebiti (етимологічно тотожного *drobiti) мотивувала праслов. *drebъ. Цей девербатив втілювався у болг. *дреб* „пачіски вовни, льону, коноплі”, „дрібна, маленька людинка”, діал. *дреп* „тс.” (странджаськ., доброславськ., іхтіманськ., самоковськ., свищовськ., севлієвськ., плевенськ.,

банатськ.) [БД I: 81; БД II: 76; БД III: 60, 213, 298; БД V: 18; БД VI: 168], *дреп* чол. р. „печінка або легені тварини” (родопськ.) [БД II: 154], макед. діал. *дрєб* (= *дроб*) чол. р. „печінка”, „легені” [ЭССЯ V: 106].

Болгарсько-македонські ізоглоси, що поєднують зони поширення назв об’єктів, можуть сягати до сербських діалектів. Тут залишилося праслов. *bru(k)ть, що пояснюється спорідненим з дієсловом праслов. *brukati < *broukatei, похідного від кореня іє. *bher- „терти, скребти, різати” [ЕСУМ I: 266]. Отже, праслов. *bru(k)ть, *brukъ мало позначати знаряддя дії, про що можна судити з церковнослов. ἄδιόδι чол. р. „цвях, клин”, болг. *брут* „цвях” [ЭССЯ III: 53], макед. *брут* „цвях”, серб. діал. *брут* чол. р. „вістря”, „зовнішня частина вудил” [РСJ II: 220]. Вказані рефлексии вважаються тотожними литовськ. braũktas „засувка, засув”, латиськ. braukis „дерев’яний ніж для очищення льону” [ЭССЯ III: 53].

Зміна напрямку болгарсько-македонських ізоглос здійснюється також у напрямку хорватських та словенських діалектів. Назва об’єкта дії праслов. *bīgъ є віддієслівним похідним від ітератива *birati із збереженою в похідному імені вокалізму цієї форми. Похідність від дієслова з ітеративною семантикою зумовила позначення періодичної, регулярної дії – збирання, див., наприклад, старослов. (давньоболг.) ἄεδῖ „подать”. На думку О. Трубачова, слово праслов. *bīgъ первинно мало ширший ареал [ЭССЯ II: 98 – 99], однак його рефлексии зафіксовано лише в південнослов’янських мовах, а саме: болг. діал., стар. *бир* чол. р. „подать, податок”, макед. стар. *бир* чол. р. „подать на користь священика або монастиря”, хорв. bîr чол. і жін. р. „збір на користь священика або пана з кожного шлюбу” (з XIII ст.), словен. bîr чол. р. „tributum; census nuptialis; donum gratuitum”, а також у значенні „збір на користь священика” [Pleteršnik I: 27; ЭССЯ II: 98 – 99].

Значну групу південнослов’янських діалектизмів віддієслівного походження, які мають витоки в праслов’янській мові, становлять прикметники – ознаки за дією. Болгарсько-македонську ізоглосу утворюють відповідники праслов. *bugavъ – стародавнього похідного із суфіксом -av- від дієслова праслов. *bъgati / *bugati, яке зазнало протягом свого розвитку значних фонетичних та семантичних змін. На думку О.М.Трубачова, праслов. *bъgati є спорідненим із праслов. *gъbno←ti, з яким перебуває у відношеннях метатези, що можуть сягати ще допраіндоєвропейської доби (іє. *bheug(h)-: *gheubh- [ЭССЯ III: 78], коли значення деформації „гнути” трансформувалося в „губити”. Відгомін девербатива праслов. *bugavъ знаходимо в болг. діал. *бугав*, прикм. „розумово недорозвинутий, недоумкуватий” (разложк.), макед. діал. *бугав*, прикм. „бідний, убогий” [ЭССЯ III: 78]

Типовою для праслов’янських діалектизмів болгарської мови та відповідників у інших мовах є семантична трансформація, внаслідок якої в їхній структурі актуалізувалися компоненти „суб’єкт дії” і сформувався спільне значення „діяч”. Так, результатом суфіксації (-ica) основи іменника *къль – девербатива праслов. *къlti „колоти” [ЕСУМ III: 460-461] – стала рослинна назва праслов. *къlica. Дистрибуція цього праслов’янізма на території Південної Славії відбулася таким чином: болг. діал. *клиця* „корінь; походження” (видинськ.), макед. *клиця* „зародок; росток” [ЭССЯ XIII: 186], серб. *клиця* „зародок, росток; бурулька” [РСJ IX: 614; RHS V: 64-65: з XVII

ст.], діал. *клица* „рід; покоління”, хорв. *kl'ica* „росток”, *kjica*, словенськ. *klíca* „зародок; росток; пагін” [Pleteršnik I: 406], *kalíca* „росток, молоде листя, пагін” [Pleteršnik I: 381]. Численні назви рослин у південнослов'янських мовах утворилися на базі спільного значення „той, хто діє” („проростає, проколює”). Однак для видинського діалекту болгарської мови є властивим також розвиток семантики в напрямку „коріння, походження”, у сербській мові сформувався варіант „бурулька” (за схожістю форми) і генеалогічна назва „рід, покоління”, що свідчить про віддаленість місць їхнього поширення від архаїчних зон.

Досить ранньою вторинною назвою південнослов'янсько-чеського ареалу в порівнянні з праслов. **dolbto* є віддієслівний іменник на *-to* **delbto*, сформований на основі дієслова праслов. **delbti* [ЭССЯ IV: 245; ЕСУМ II: 107]. Усі назви праслов'янського діалектизму в південнослов'янських мовах відносяться до однієї лексико-семантичної групи знарядь дії: болг. *длето* сер. р. „долото, різець”, діал. *дл'ѣто* сер. р. (севлієвськ.) [БД V: 17], макед. *длето* сер. р. „долото”, серб. *длѣто*, *длѣјето*, діал. *длѣто* сер. р. „долото, різець” [РСJ IV: 365], словен. *dléto* сер. р. „долото, різець” [Pleteršnik I: 141], діал. *hlít* сер. р. „тс.”. Зафіксовано також демінутив аналізованого діалектизму – чеськ. *dletko* сер. р. „лезо рубанка”. Девербатив праслов. **dolbto* утворений за схемою, аналогічною тій, за якою утворилися імена діячів, оскільки назви знарядь дії базуються на тій же актуалізації компонента „суб'єкт дії”.

Особливістю праслов'янських назв місця, що утворилися від основ дієслів, є підвищення ієрархічної якості в їхній структурі сем не лише місця дії, але також і суб'єкта дії. Так, праслов. **glibь* / **glibь* – зворотне похідне від дієслова праслов. **glibati*, ступінь подовження якого відбиває що дослов'янські відношення [ЭССЯ VI: 124]. Їхні значення сумішують досить високий ступінь актуалізації компонентів „місце дії” та „суб'єкт дії”. Семантика рефлексів цього праслов'янізму свідчить про варіанти основного значення „місце дії”: болг. *глиб* чол. р. „трясовина, драговина, грязюка”, діал. *глиб* [ЭССЯ VI: 125], макед. *глиб* „драговина”, діал. *глиб* „річковий мул”, „топ” (пореч.), серб. *глиб* чол. р. „багно”, хорв. *glīb* „твань, драговина, болото”, словен. *glīb* чол. р. „багно, мул” [ЭССЯ VI: 125; Pleteršnik I: 217].

Отже, у межах південнослов'янського ареалу семантичний розвиток праслов'янських діалектизмів характеризується вмотивованістю дієслівними основами, що можна віднести до лексико-семантичних груп впливу та стану. Результатом цього розвитку від праслов'янської доби стало утворення лексико-семантичних груп віддієслівних імен на позначення об'єктів та суб'єктів дії, місць дії та ознак за дією. Найархаїчніші варіанти значень зосереджено здебільшого 1) у центрально-західних – південних, з переважанням у західних регіонах розташування болгарської мови, 2) у славонських та далмаційських, боснійських, чорногорських та на північно-західних територіях функціонування сербської мови, 3) у південних і західних (чакавських) хорватських говірках, 4) горенських, прекмурських та карінтійських говірках словенської мови.

Серед ізоглосних напрямків переважають болгарсько – македонсько – сербсько – словенські, болгарсько – македонсько – хорватсько – словенські, болгарсько – македонсько – словенські, болгарсько – сербсько – хорватсько – словенські, болгарсько – хорватські та болгарсько–сербські.

Особливість семантичних змін дієслівних праслов на південнослов'янських територіях визначається зв'язком їхнього значення із похідними значеннями девербативів, успадкованих південнослов'янськими діалектами. Серед мотивуючих основ переважають ті, де актуалізовано компоненти впливу, переміщення та присвоєння, менш за все зустрічаються компоненти присвоєння, а стану, переміщення об'єкта, звучання, мовлення не зафіксовано. Семантична структура дієслів впливу піддалася перетворенню завдяки переміщенню на домінуючі позиції сем „суб'єкт дії” та „об'єкт дії”, у структурі дієслів переміщення відбулися зміни в напрямку „ознака за дією”.

В аспекті цього дослідження досить перспективними могли б стати спостереження за кореляціями праслов'янських діалектизмів за межами південнослов'янського ареалу.

Література

БД – Българска диалектология. – София: БАН, 1962 – 1967. – Т. I – VI;
БЕР – Български етимологичен речник. Съст. В.И. Георгиев, И.Заимов, Ст.Илчев. – София: БАН, 1971; **Болдирев 1999** – Болдирев Р.В. Праіндоевропейські лексичні реконструкції і слов'янська етимологія // Система і структура східнослов'янських мов. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1999. – С. 119 – 124; **Варбот 1984** – Варбот Ж.Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология / Отв. ред. О.Н. Трубачев. – М.: Наука, 1984. – 253 с.; **Вендина 1990** – Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. – М.: Наука, 1990. – 168 с.; **Геров 1975** – Геров Н. Речник на български език. – София: Български писател, 1975. – Т. 1; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–1989; **Куркина 1992** – Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. – Любляна, 1992. – 260 с.; **РСЈ** – Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд: Институт за српскохрватски језик, 1959 – 1978. – Књ. 2, 4, 9; **Топоров 1988** – Топоров В.Н. К реконструкции древнейшего состояния праславянского // Славянское языкознание. X Междунар. съезд славистов. – М.: Наука, 1988; **Трубачев 1963** – Трубачев О.Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР, 1963. – С. 154 – 172; **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 2005. – Вып. 2 – 6, 12 – 16, 18, 19, 21; **Pleteršnik** – Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar. – Ljubljana: Knezoškobijstvo, 1884-1895. – В.1; **RHS** – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti, 1880-1967. – D. 5.

The investigations of Bulgarian dialectal deverbative names of Proto-Slavic origin in territorial, comparative-historic and semantic aspects are presented in the given article.

Key words: deverbative words, semantic and word-building types, semantic transformations, Proto-Slavic dialectisms.

УДК 811.161.2'282

**СПОСОБИ НОМІНАЦІЇ КОРИСНИХ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ:
СЕМАНТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ**

У статті представлено каталогізацію способів номінації корисних рослин, детально розглянуто семантичну трансформацію як спосіб номінації флорооб'єктів шляхом встановлення основних моделей утворення нових флорономенів на матеріалі українських східнослобожанських говірок.

Ключові слова: спосіб номінації, семантична трансформація, деривація, композитивне словотворення, фразотворення, флорономен, семантична модель.

Специфіка лексичного складу окремої мови чи діалекту визначається суто їхніми технічними можливостями в галузі творення та засвоєння номінативних одиниць. Основні способи номінації (наприклад, деякі види деривації, семантична трансформація, композиція тощо) можна розглядати як універсальні, тому специфіка системи одиниць, що виконують номінативну функцію, забезпечується не стільки індивідуальним набором способів номінації, скільки їхнім неоднаковим функціональним співвідношенням у межах тієї чи іншої мови або того чи іншого діалекту [СН 1982: 45].

Способи номінації рослин на матеріалі степових говірок досліджувалися Л. Москаленко та Л. Фроляк, західнополіських – Р. Омельковець, східнополіських – М. Поістоговою; способи номінації флорооб'єктів на матеріалі українських східнослобожанських говірок ще не вивчені. Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю фіксації та синхронічного системного вивчення лексики на позначення корисних рослин в українських східнослобожанських говірках з особливою увагою до способів номінації.

Мета цієї статті полягає у: 1) каталогізації способів номінації корисних рослин в українських східнослобожанських говірках з акцентом на семантичній трансформації; 2) установленні моделей, за якими виникають нові, зокрема okazionalni, номінативні утворення на позначення рослинних реалій в українських східнослобожанських говірках.

Спосіб номінації – це сукупність технічних засобів мови (діалекту), за допомогою яких здійснюється акт номінації тієї чи іншої реалії навколишньої дійсності, прийом реалізації принципу номінації, представленого тією чи іншою мотиваційною ознакою [Марчук 1985: 122]. І. Торопцев на позначення способу номінації використовує термін „лексична об'єктивація” [Торопцев 1964: 41], яку визначає як частину проблеми виникнення нових одиниць, пов'язану з матеріалізацією ідеального (значення, поняття) [Там само: 20]. О. Блінова розмежовує прямий (мотиваційна ознака представлена безпосередньо, тобто кореневою морфемою) та опосередкований (мотиваційна ознака позначена асоціативно, за допомогою іншого, уже наявного слова) способи номінації [Блінова 1972: 99]. Отже, використання власних мовних ресурсів з метою створення номінативної одиниці може здійснюватися у двох напрямках: шляхом надання готовій номінативній одиниці нової семантичної

функції (семантична трансформація) і шляхом створення формально нової одиниці (деривація, композитивне словотворення та фразотворення). Ураховуючи вищевикладене, зазначимо, що для українських східнословобожанських говірок характерні чотири способи номінації флорооб'єктів: семантична трансформація слова, деривація, композитивне словотворення та фразотворення.

Використання знайомих мовних форм для номінації нових предметів і ситуацій відповідає фундаментальній рисі психіки людини, яка полягає в тому, що людина здатна сприймати нову інформацію тільки на основі вже наявної. Знайома назва, що асоціюється з відомими уявленнями, є тим містком, який у свідомості людини з'єднує відоме з невідомим [Гак 1976: 84]. „Трансформації” свідомі, виникають і здійснюються в межах „лексичної об'єктивації”, результатом якої є створення лексичної одиниці, нової тільки по відношенню до значення [Торопцев 1964: 42]. Семантична трансформація слова відбувається зі зміною його синтаксичної функції або без неї, що є підставою для виділення лексико-семантичного та семантико-синтаксичного різновидів трансформації [СН 1982: 53]. Лексико-семантична трансформація („семантична деривація” [Там само: 53, 176]) може бути внутрішньо мотивованою та внутрішньо немотивованою залежно від наявності чи відсутності зв'язку між вторинним значенням та первинним. У свою чергу внутрішньо мотивована лексико-семантична трансформація буває парадигматично та синтагматично зумовленою.

За допомогою парадигматично зумовленої внутрішньо мотивованої лексико-семантичної трансформації утворено 1611 назв, що складає 44,0% досліджуваних мотивованих флорономів. До цієї групи назв відносимо флорономени, утворені за допомогою:

а) розширення значення (5,0%) – лексико-семантична трансформація слова, що базується на вертикальних зв'язках між членами однієї лексико-семантичної парадигми та призводить до збільшення семантичного обсягу слова. На матеріалі українських східнословобожанських говірок номінація флорооб'єктів зазначеним способом здійснюється за такими моделями: 1) (ядро): ‘частина рослини’ → ‘рослина’: *коло|сок* ‘бромус’, ‘комиш лісовий’, ‘костриця’, ‘колосняк гіллястий, к. китицевий’; *ло|пуц'ки* (*лo^y|пуц'ки*), *ло|пуци^eки* (*лок|пуци^eки*) (*ло|пуц'ки* – це молоді їстівні пагони різних рослин) ‘дудник лісовий’, ‘дягель лікарський’ та ін.; 2) (периферія): ‘вид (підвид)’ → ‘рід’: *п'р'ади^eво* ‘жіноча особина конопель’ → ‘коноплі’;

б) звуження значення (3,0%) – лексико-семантична трансформація слова, що базується на вертикальних зв'язках між членами однієї лексико-семантичної парадигми та призводить до зменшення семантичного обсягу слова. У зв'язку з вищезазначеним виділяємо такі моделі творення флорономів: 1) (ядро): ‘родина’ → ‘рід’: *папо^aротни^eк* (*папо^aрот'н'ік*), *папо^aрот* ‘багатоніжка звичайна’, ‘безщитник жіночий’, ‘щитник чоловічий’; ‘асплений волосовидний’, ‘орляк звичайний’; *злакові* ‘бромус’, ‘колосняк гіллястий, к. китицевий’, ‘страусове перо звичайне’; 2) (ядро): ‘рід’ → ‘вид (частина видів одного роду)’: *бур|кун* ‘буркун білий’, ‘буркун дикорослий’; *дон':ік* ‘буркун лікарський (жовтий)’, ‘буркун, який культивують’; 3) (периферія): ‘рід’ → ‘рід (вид) у певному стані’: *іва* ‘верба тритичинкова

під час цвітіння'; *ве^рба* 'верба тритичинкова до цвітіння'; 4) (периферія): 'рослина' → 'частина рослини': *ро^гіз, ро^гози* 'суцвіття рогозу вузьколистого, р. Лаксманова, р. широколистого'; 5) (периферія): 'група за використанням' → 'вид': *бур^йан* 'глуха кропива біла', 'жовтий осот', 'глуха кропива гладенька, г. к. стублеобгортна'; 6) (периферія): 'група за особливостями росту' → 'рід': *батла^лук* 'герань' ← 'будь-яка тягуча трава' (у свою чергу, номен *батла^лук* із значенням 'тягуча трава' постав унаслідок лексико-семантичної трансформації (метонімії) з номена *батла^лука* 'невелике брудне водоймище < тур. *bat* 'болото, грузнути, в'язнути, тонути' [ЕСУМ I: 151] на основі просторової суміжності рослини та водоймища; 7) (периферія): 'група за габітусом' → 'вид': *тра^ва* 'горлянка женеvська', 'мітлиця біла, м. велетенська, м. повзуча', 'стоколос безостий, с. Бенекена, с. прибережний';

в) метафора – лексико-семантична трансформація слова, що базується на міжпарадигматичних зв'язках слів та виявляє себе як уживання замість одного слова іншого, яке належить до іншої лексико-семантичної парадигми, але має спільний з першим словом семантичний елемент – диференційну або конотативну сему [СН 1982: 60]. Роль внутрішньої форми може виявлятися в тому, що вона набуває функцію змістового стрижня, на основі якого здійснюється асоціативний зв'язок лексико-семантичних варіантів слова, що виникли на підставі метафоричного перенесення за подібністю якої-небудь ознаки чи властивості [Блинова 1976: 20]. Розрізняємо власне метафору та метафору, ускладнену деривацією:

1) власне метафора (19,0%). Виділяємо такі типові моделі, за якими здійснюється номінація назв корисних рослин у межах зазначеного способу: 1) (ядро): 'рослина' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини': *йав^ір* 'аір звичайний, лепеха звичайна'; *ро^лмашка* 'айстра багаторічна', 'калістефус китайський, айстра садова', 'рудбекія роздільнолиста, р. шершава', 'гайлардія гарна', 'королиця звичайна', 'маренка рожева', 'маруна щиткова'; *бакла^жани, бакла^жан (ба^окла^жан)* 'помідор їстівний'; *ку^ушинка* 'копитняк європейський'; 2) (ядро): 'предмет' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цього предмета': *с^віч^ка* 'вероніка'; *грамо^фони* 'дурман звичайний декоративний', 'іпомея пурпурова'; *мачи^еки* 'головатень круглоголовий, г. руський'; 3) (периферія): 'тварина (частина тіла тварини)' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї тварини': *блошки* 'цмин пісковий'; *ка^бан* 'огірок посівний'; *ку^кушки* 'еспарцет'; 4) (периферія): 'людина за соціальним статусом та іншими ознаками' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї людини': *ма^йор, ма^йори (ма^йор^{'і}), пани^{ел}ч^{'і}* 'майори стрункі'; *н^{'е}веста* 'окремі сорти молочаю сонячного', 'калина звичайна, к. цілолиста' (під час цвітіння); 5) (периферія): 'міфічна істота' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї істоти': *д^{'у}ймовоч^{'к}а* 'латаття біле, л. сніжно-біле'; 6) (периферія): 'явище природи' → 'рослина, яка подібна в цілому чи якоюсь своєю частиною до зовнішнього прояву цього явища': *кос^{'т}ор, кос^{'т}ри* 'бромус', 'костриця', 'тонконіг', 'лепешняк дібровний, л. плаваючий, л. складчатий, л. тростиниовий';

2) метафора, ускладнена деривацією (17,0%), а саме:

– метафора, ускладнена матеріальною афіксацією без деформації твірної основи включає такі моделі: 1) (ядро): ‘рослина’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини’: семантична трансформація слова за цією моделлю здійснюється за допомогою дериваційних афіксів трьох „функціонально-семантичних полів” [Городенська 1987: 3]: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-ок-* / *-ек-*: *кл'ев'єрок* ‘астрагал’, ‘еспарцет’, ‘горошок’; *л'онок* (*л'єнок*) ‘льоник звичайний’, ‘барвінок малий, б. трав'янистий’, ‘герань’, ‘кукіль звичайний’; *буд'а'ч'ок* ‘головатень круглоголовий, г. руський’, ‘рапонтикум серпієвидний’; суфікс *-оч'к-* / *-еч'к-*: *йолоч'ка* ‘безщитник жіночий’, ‘хвощ’; *ро'маше'ч'ка* ‘гринделія розчепірена’, ‘королиця звичайна’, ‘маренка рожева’; суфікс *-ец'-*: *бурку'нец* ‘вероніка’; суфікс *-ик-*: *п'ерчи'к* ‘галінсога дрібноцвіта, незбутниця’, ‘гірчак земноводний’; суфікс *-к-*: *р'аб'інка* ‘пижмо звичайне’; *сосонка* (*со'сонка*, *со'сенка*), *бе'рез'ка* ‘хвощ’; б) поле збільшеності-експресивності: суфікс *-н'ак-*: *жит'н'ак* ‘житняк гребінчастий, ж. донський, ж. Лавренків’; *ле'пеш'н'ак* ‘лепешняк дібровний, л. плаваючий, л. складчатий, л. тростиновий’; конфікс *о-* + *-н'ак-*: *ос'ит'н'ак* ‘бульбокомиш морський’; в) поле суб'єктності (носій зовнішніх ознак подібності): суфікс *-ник-* / *-н'ік-*: *ве'р'бич'ні'к* ‘розрив-трава садова (бальзамін)’ (від *ве'р'биц'а*); *р'е'п'є'н'ік* ‘осот’; суфікс *-ій-*: *де'ре'в'ій* (*де'ре'в'єй*) ‘деревій майже звичайний, д. степовий’; суфікси *-ан-ик-*: *моркв'ан'ик* ‘бугила довгоноскова, б. лісова’; суфікси *-ан-к-*: *ві'с'ан'ка* ‘тонконіг’; суфікси *-ан-иц'-*: *о'с'ан'иц'а* ‘костриця’; 2) (ядро): ‘предмет’ → ‘рослина, яка в цілому чи якоюсь своєю частиною подібна до цього предмета’: процес семантичної трансформації слова відбувається з участю дериваційних морфем двох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: *ка'ч'алоч'ка*, *ка'ч'алоч'ки* ‘аір звичайний, лепеха звичайна’, ‘рогіз вузьколистий, р. Лаксманова, р. широколистий’, ‘цвіт рогізу вузьколистого, р. Лаксманова, р. широколистого’, ‘суцвіття люпину багатолістого’; *башмач'ки* ‘вероніка’; *р'умоч'ки* ‘дзвоники’; суфікс *-(ч)ик-* / *-(ч)ік-*: *ко'ур'і'к* (*ко'ур'і'к*), *ко'ур'і'ки* ‘барвінок малий, б. трав'янистий’, ‘портулак великоквітковий, п. городній’; *фо'нар'і'ки* ‘козельці великі, к. українські’; суфікс *-ок-* / *-ек-*: *ква'сок* ‘щавель’, ‘щавель кінський’; *бат'і'жоч'є'ч'ок* ‘цикорій дикий’ (нагромадження суфіксів зі значенням зменшеності-пестливості); б) поле суб'єктності (носій зовнішніх ознак подібності): суфікс *-ник-* / *-н'ік-*: *ш'порни'к* ‘дельфініум яскраво-червоний’; суфікси: *-о'ї-ник-* / *-о'ї-н'ік-*: *кр'є'сто'ї'ні'к* (*кр'є'сто'ї'н'ік*) ‘жовтозілля весняне, ж. звичайне, ж. лучне’; суфікс *-иц'-*: *міт'лиц'а* ‘китник колінчастий, к. лучний, к. рівний, к. тростиновий’, ‘мітлиця біла, м. велетенська, м. повзуча’; суфікс *-ій-*: *серп'ій* ‘серпій Вольфа, с. приквітковий, с. сухоцвітний’; 3) (ядро): ‘тварина’ → ‘рослина, яка в цілому чи якоюсь своєю частиною подібна до цієї тварини’: метафоричне перенесення здійснюється за допомогою афіксів трьох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-оч'к-*: *куроч'ка* ‘мітлиця біла, м. велетенська, м. повзуча’; суфікс *-к-*: *риб'ка* ‘деревій майже звичайний, д. степовий’; *ко'зел'ки* ‘конюшина’; суфікси *-ін-к-*: *йастре'б'інка* ‘нечуйвітер зонтичний, н. синяковидний’; суфікс *-ец'-*: *воро'нец*, *ворон'ц'і* ‘горицвіт весняний’, ‘півонія тонколиста’ (*ец' // ц'*); *бо'клан'ц'і* ‘горошок’ (*ец' // ц'*);

суфікс *-(ч)ук-*: *зайчи^еки* ‘насіння клена’, ‘насіння ясеня американського, я. звичайного, я. пенсільванського’; *козели^еки* (*козли^еки*, *козлі^еки*), *баранчи^еки* ‘конношина’; суфікс *-ок-*: *воуч^ок* ‘вовчок гіллястий’; б) поле збільшеності-експресивності: суфікс *-ак-*: *короуїак* (*коро^ов^ак*), *короуїаки* ‘дивина борошніста, д. густоквіткова, д. східна’, ‘синяк звичайний’, ‘дивина тарганяча, д. фіолетова’, ‘дутьень ягідний’; суфікс *-уг-*: *воуч^уг* ‘вовчуг польовий’; в) поле суб’єктності (носій зовнішніх і внутрішніх ознак подібності): суфікси *-оу-иц’-*: *клопоуни^еца* (*клоп^іу^ни^ца*, *клопоу^ни^ца*) ‘смородина чорна’ (одоративні властивості); суфікс *-иц’-*: *жабри^еца* ‘жабриця однорічна’; суфікс *-ій-*: *жабр^ір^ій* ‘жабрій ладанний’, ‘катран понтійський, к. татарський’, ‘талабан польовий’ (похідні від *жаба* з огляду на подібність віночка жабрію та інших губоцвітих до жаб’ячої морди і на зумовлене цим застосування відповідних рослин для лікування різних хвороб, які мали назву *жаба* чи похідні від неї [ЕСУМ II: 184]); 4) (ядро): ‘частина тіла людини (тварини)’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї частини тіла людини (тварини)’: процес метафоризації відбувається паралельно з деривацією за допомогою афіксів двох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: *нагітка* ‘нагідки лікарські’; суфікс *-ик-*: *роти^еки* (*роти^еки*) ‘ряст Маршалла, р. ущільнений’, ‘чина’; ‘буквиця лікарська’, ‘дрік красильний’, ‘м’яточник чорний’, ‘чистець’; суфікс *-ок-*: *табач^ок* ‘куколиця біла’; б) поле суб’єктності (носій зовнішніх ознак подібності): суфікс *-ен’-*: *голова^тен^н* ‘головатень круглоголовий, г. руський’; *ласто^вен^н* ‘ластовень російський’; суфікс *-ник-* / *-ік-*: *мор^доу^нік* ‘головатень круглоголовий, г. руський’; *ка^сат^нік*, *ка^сат^ік* ‘щавель кінський’; суфікс *-ач-*: *пе^рста^ч* ‘перстач’; *борода^ч* ‘бородач звичайний’; суфікс *-к-*: *пу^па^ўка* ‘роман напівфарбувальний, р. польовий, р. собачий, ромашка продірявлена’ (від *пу^пави^ї*); суфікс *-н’ак-*: *копи^тн’ак* ‘копитняк європейський’; 5) (периферія): ‘людина за соціальним статусом (національністю) чи зовнішнім виглядом’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї людини’: семантична трансформація здійснюється за допомогою дериваційних афіксів двох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: *бари^нка* ‘глід колючий, г. кривочашечковий, г. одноматочковий, г. український’; суфікс *-оч’к-*: *ци^ганоч^ки* ‘дзвоники ріпчасті’, ‘рябчик малий’; суфікс *-ик-*: *сол^дати^еки* ‘космос двічіперистий’; суфікс *-ец’-*: *бра^ц’і* ‘фіалка’ (*ец’* // *ц’*); б) поле суб’єктності (носій зовнішніх ознак подібності): суфікс *-ник-* / *-н’ік-*: *бо^йари^нік* (*бо^йари^нік*) ‘глід колючий, г. кривочашечковий, г. одноматочковий, г. український’; б) (периферія): ‘природний об’єкт чи природне явище’ → ‘рослина, яка в цілому чи якоюсь своєю частиною подібна до зовнішнього вияву цього явища’: процес метафоризації здійснюється за допомогою дериваційних афіксів трьох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: *сон’ашки* ‘рудбекія роздільнолиста, р. шершава’; суфікс *-ок-*: *холо^док* ‘рутка лікарська’; б) поле суб’єктності (носій зовнішніх ознак подібності): суфікс *-ник-* / *-н’ік-*: *сон’ашни^ек* (*сой^ашни^ек*, *сон’аш^нік*, *сон’ач’ні^ек*), *сой^ашни^еки* (*сон’ашни^еки*) ‘соняшник бульбистий’, ‘соняшник однорічний, с. яскравоквітковий’; суфікс *-к-*: *з’віш’чатка* (*з’в’є^зд’чатка*) ‘галінсога дрібноцвіта, незбутниця’, ‘зірочки жовті’, ‘зірочник гайовий, з.

злаковий, з. ланцетовидний, з. середній', 'рястка Гуссона, р. зонтична, р. Фішера' (від *з'віш'ч'атиї*); в) поле неповноти ознаки: конфікси *под-* + *-ник* і *под-* + *-ух* вказують на подібність флорооб'єкта до іншої реалії з акцентом на його несправжності: *под'солнух*, *под'солн'еч'н'ік* 'соняшник однорічний, с. яскравоквітковий'; 7) (периферія): 'зовнішні прояви хвороби' → 'рослина, яка зовні нагадує ці прояви': процес метафоризації здійснюється за допомогою суфікса *-ник-* / *-н'ік-* функціонально-семантичного поля суб'єктності (носій зовнішніх ознак подібності): *вол'дирн'ік* 'дутьень ягідний';

2) метафора, ускладнена матеріальною афіксацією з кількісною деформацією твірної основи, зокрема наявний аферезис – початкове усичення слова – та афіксальне словотворення за допомогою суфікса *-ок-* зі значенням зменшеності-експресивності в такому випадку: *ло'доч'ок* 'амброзія полинолиста' ← *холо'док* 'холодок лікарський' (семантичне перенесення за схожістю листя).

Шляхом синтагматично зумовленої внутрішньо мотивованої лексико-семантичної трансформації утворено 320 назв, що складає 9,0% досліджуваних мотивованих флорономів. До цієї групи відносимо флорономі, утворені шляхом: а) семантичної компресії (2,0%): *пол'ови'ч'ки* ← *пол'ова* *'вишн'а*, *ки'тайка* ← *ки'таїс'ка* *'вишн'а* 'вишня кущова (степова)'; *кропи'ва* (*кро'пи'ва*, *кроп'ва*) ← *глу'ха* *кропи'ва* (*глу'ха* *кропи'ва*, *глу'ха* *кроп'ва*, *глу'ха* *кроп'ва*) 'глуха кропива біла', 'глуха кропива гладенька, г. к. стублеобгортна'; б) метонімії – лексико-семантичну трансформацію слова, що базується на вживанні замість одного слова іншого, яке знаходиться в синтагматичному, контекстному зв'язку з першим [СН 1982: 62], тобто в певному асоціативному зв'язку за просторовою, часовою чи логічною суміжністю [Ганич 1985: 127]. Розрізняємо власне метонімію та метонімію, ускладнену деривацією:

1) власне метонімія не є характерним способом номінації корисних рослин в українських східнослов'янських говірках (1,0%). Цей спосіб номінації представлений поодинокими флорономенами: *ку'бан* 'космос двічіперистий'; *с'л'іно'та* 'блекота чорна'; *'ніс'ма* 'кульбаба', 'молочай' та ін.;

2) метонімія, ускладнена деривацією (6,0%), а саме:

– метонімія, ускладнена матеріальною афіксацією без деформації твірної основи: 1) (ядро): 'місце' → 'рослина, яка на цьому місці росте' (різновид: 'об'єкт, що є типовим представником певного місця' → 'рослина, яка на цьому місці росте'): метонімічне перенесення здійснюється за допомогою дериваційних афіксів двох функціонально-семантичних полів: а) поле локативності: суфікс *-ник-* / *-н'ік-*: *пущ'ирн'ік* (*пущ'ирн'ік*) 'собача кропива звичайна, с. к. п'ятилопатева, с. к. сизувата'; суфікс *-нищ'*: *кол'ужни'ца* 'латаття біле, л. сніжно-біле', 'пшінка весняна, п. степова', 'жабурник звичайний'; суфікс *-ищ'*: *мок'рищ'а* 'галінсога дрібноцвіта, незбутниця', 'портулак городній', 'зірочник гайовий, з. злаковий, з. ланцетовидний, з. середній'; суфікси *-ан'ік-*: *зе'мл'ан'іка* 'суниці зелені (полуниці)', 'суниці лісові', 'суниці мускусні', 'суниці рівнинні', 'суниці садові'; конфікс *по-* + *-ник-*: *подо'рожни'к*, *подо'рожни'ки* 'подорожник'; *пору'ч'єїни'к* 'вех широколистий'; *пор'іч'ни'к* 'ранник вузлуватий, р. тіньовий'; конфікс *по-* + *-к-*: *пор'іч'ки* 'смородина червона, с. чорна'; конфікс *про-* + *-ок-*: *п'рол'ісок*,

п'рол'іски ‘проліска дволиста’ (ок // к); флексія-суфікс *-а*: *кре^ммена* ‘кремена гібридна, к. несправжня’ (від *кре^мін*’ (назва зумовлена тим, що рослина росте на кременистих ґрунтах [ЕСУМ II: 228]); б) поле збільшеності-експресивності: суфікс *-н'ак-*: *пусти^рн'ак* ‘собача кропива звичайна, с. к. п'ятилопатева, с. к. сизувата’; 2) (ядро): ‘хвороба’ → ‘рослина, яка лікує від цієї хвороби’: семантична трансформація здійснюється за допомогою дериваційних афіксів трьох функціонально-семантичних полів: а) поле суб'єктності (з акцентуванням об'єкту дії): суфікс *-ник-/-н'ік-*: *золо^тушни^к* (золо^туши^н'ік) ‘череда поникла, ч. трироздільна’, ‘золотушник звичайний’; *ґрижни^к* ‘підмаренник’; б) поле протилежності: конфікс *не-* (вказує на відсутність) + *-ошч*: *не^хво^рошч'а* ‘нетреба звичайна, н. колюча’, ‘полин звичайний’, ‘хвощ’; в) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: *мате^мринка* ‘материнка звичайна’ (лікує жіночі хвороби); 3) (ядро): ‘тварина’ → ‘рослина, яка є кормом для цієї тварини’: семантична трансформація здійснюється за допомогою морфем функціонально-семантичного поля об'єктності (з акцентуванням суб'єктності): суфікс *-ник-*: *гу^с'атни^к* ‘гірчак звичайний, спориш звичайний’; *воро^бейни^к* ‘горобейник лікарський’; суфікси *-ін-ник-*: *ос^л'ін:и^к* ‘енотера дворічна’; суфікси *-оў-ник-* / *-оў-н'ік-*: *ко^тоўни^к* (ко^тоўн'ік) ‘котяча м'ята дрібноквіткова, к. м. паннонська, к. м. справжня’; суфікси *-ник-к-*: *гу^с'атни^ч'ка* ‘герань’ (к // ч’); суфікси *-уш-ин-*: *кон'ушина* ‘конюшина’; суфікс *-оў-иц'-* / *-оў-ниц'-*: *шол^кови^ц'а* (шоў^кови^ц'а, ше^л'ков^ица, ше^л'кови^ца, шол^кови^ц'а, шол^коўни^ц'а) ‘шовковиця біла, ш. чорна’ (шоў^ковик – гусеня шовковицевого шовкопряда [СУМ XI: 506]); суфікс *-ниц'-*: *блошни^ц'а* ‘блошниця звичайна’; суфікс *-к-*: *ве^рбл'уд^мка* ‘верблюдка гісополиста, в. блискуча’; суфікси *-уї-к-*: *волуїки* ‘горошок’, ‘чина’, ‘в'язіль барвистий’; 4) (ядро): ‘речовина’ → ‘рослина, яка містить або виділяє цю речовину’: семантична трансформація здійснюється за допомогою морфем двох функціонально-семантичних полів: а) поле суб'єктності (носій внутрішніх ознак суміжності): суфікс *-аї*: *моло^ч'аї* (моло^ч'аї) ‘молочай’, ‘козельці великі, к. українські’, ‘жовтий осот’, ‘кульбаба’, ‘латук дикий, компасний’, ‘оман’; суфікси *-ун-иц'*: *ме^дуни^ц'а* ‘підмаренник’, ‘медунка темна’, ‘м'яточник чорний’; суфікси *-ун-к-*: *ме^дунка* ‘медунка темна’; суфікси *-ан-к-*: *ме^д'анка* ‘медунка темна’; суфікси *-н-иц'*: *мускусни^ц'а* ‘адокса мускусна’; суфікси *-ов-иц'-*: *ме^дови^ц'а* ‘бурачок пустельний’; суфікси *-оў-ник-*: *вос^коўни^к* ‘вощанка мала’; суфікс *-ин-* / *-ін-*: *мас^лина* (мас^л'іна) ‘маслинка вузьколиста’; б) поле зменшеності-експресивності: суфікси *-ов-иц'-ок-*: *ме^дови^ц'ок* ‘будяк акантовидний, б. кучерявий’; 5) (периферія): ‘хвороба’ → ‘рослина, яка цю хворобу викликає’: семантична трансформація здійснюється за допомогою суфіксів *-н-иц'-* функціонально-семантичного поля суб'єктності (з акцентуванням результату дії): *по^носни^ц'а* ‘лобода смердюча’; б) (периферія): ‘час’ → ‘рослина, яка в цей час цвіте’: семантична трансформація супроводжується афіксацією, яка реалізується за допомогою морфем двох функціонально-семантичних полів: а) поле суб'єктності (носій ознак суміжності): суфікс *-иц'-*: *ве^ч'ерни^ц'а* ‘вечорниці густоволохаті’; суфікс *-ін-* / *-ин-*: *с'е^н'т'абр'іна*, *с'е^н'т'абр'іни* (с'е^н'т'абр^ини) ‘айстра багаторічна’; б) поле сукупності: суфікс *-ат-*: *с'е^н'т'абр'ата* ‘айстра багаторічна’; 7) (периферія): ‘час’ → ‘рослина, яка показує час’: метонімічне

перенесення здійснюється одночасно з додаванням до основи дериваційного афіксу функціонально-семантичного поля зменшеності-експресивності: суфікс *-ик-*: ¹ч'аси^еки 'гвоздика'; 8) (периферія): 'природне явище' → 'рослина, яка цвіте або росте в той час, коли це явище відбувається': процес метонімізації відбувається за допомогою дериваційних афіксів двох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: мо^рроз^ко 'айстра багаторічна', 'солончакова айстра звичайна', 'степовий гірчак звичайний'; б) поле локативності: конфікс *про-* + *-ок-*: про^су^рок 'проліска дволиста'; *про-* + *-ен-ок-*: про^су^ренок 'шафран сітчастий'; 9) (периферія): 'місцевість' → 'рослина, яка походить з цієї місцевості': семантична трансформація ускладнюється деривацією, яка здійснюється за допомогою морфем двох функціонально-семантичних полів: а) поле суб'єкта стану (носій етнічної, національної, територіальної приналежності): суфікс *-к-*: аме^ри^канка 'галінсога дрібноцвіта, незбутниця'; ^греч^ка 'гречка їстівна, г. татарська', ^угорка 'слива домашня'; суфікс *-ал'-*: мос^кал' 'льон проносний'; суфікс *-ник-* / *-н'ік-*: та^тарни^к (та^тарн'ік) 'татарник звичайний'; б) поле зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: пол^іч^ка 'космос двічіперистий'; 10) (периферія): 'страва' → 'рослина, з якої цю страву готують': семантична трансформація здійснюється за допомогою дериваційних афіксів функціонально-семантичного поля інструментальності: суфікс *-оў-ник-* / *-оў-н'ік-*: борш^чоў^ник (борш^чіў^ник, борш^чі'еў^нік, борш^чі'еў^нік) 'борщівник сибірський'; суфікс *-ов-ик-*: борш^чо^вик 'борщівник сибірський'; 11) (периферія): 'предмет одягу' → 'рослина, насіння якої, чіпляючись за цей предмет одягу, розповсюджується': метонімізація здійснюється за допомогою суфікса *-ок-* функціонально-семантичного поля зменшеності-експресивності: ко^жуш^ки 'череда поникла, ч. трироздільна' (*-ок-* // *-к-*); 12) (периферія): 'предмет' → 'рослина, яка є матеріалом для створення цього предмета': процес семантичної трансформації здійснюється за допомогою суфікса *-к-* функціонально-семантичного поля зменшеності-експресивності: подуше^чки 'аір звичайний, лепеха звичайна', 'комиш лісовий', 'цвіт очерета звичайного (південного)'; 13) (периферія): 'людина (антропонім)' → 'рослина, яка пов'язана з цією людиною через певну життєву ситуацію або легенду': семантична трансформація здійснюється за допомогою дериваційних афіксів функціонально-семантичного поля зменшеності-експресивності: суфікс *-к-*: йа^ман^ки (йе^ман^ки) 'амброзія полинолиста' (одного літа ділянка біля двору мешканця села Заайдарівка Новопокровського району Луганської області Яманова (Єманова) через його недогляд заросла амброзією, що спричинило масову алергійну реакцію в мешканців усього села); ти^мо^фі^йу^ка (ти^мо^фі^йу^ка) 'timoфіївка лучна, т. степова'; суфікс *-ок-*: васи^лок, васи^лки 'волошка донецька', 'волошка синя', 'волошка лугова, в. притиснута, в. розлога, в. скабіозовидна', 'васильки справжні' (*ок* // *к*); суфікс *-ик-*: ^грици^ки 'грицики звичайні'; суфікс *-чик-*: ми^ко^лай^чи^ки 'миколайчики плоскі, м. польові'; 14) (периферія): 'тварина' → 'рослина, яка росте на місці локалізації цієї тварини': семантична трансформація здійснюється за допомогою дериваційних афіксів двох функціонально-семантичних полів: а) поле збільшеності-експресивності: суфікс *-ак-*: коро^вак (коро^уйак) 'бугила довгоносилова, б. лісова'; б) поле локативності: суфікси *-йат-ник-*:

короу¹йатни^ек ‘вероніка’ -ник-: ¹жабни^ек ‘жабник польовий’; суфікси -ур-ник-: жа¹бурни^ек ‘жабурник звичайний’; суфікси -ур-ин’-: жабу¹рин’а ‘кушир темно-зелений’ (також зі значенням сукупності); 15) (периферія): ‘тварина’ → ‘рослина, яка має запах цієї тварини’: процес семантичної трансформації здійснюється за допомогою суфікса -ник- (-ат-ник-, -оу-ник-) функціонально-семантичного поля суб’єктності (носії внутрішніх ознак суміжності): га¹д’уч’ни^ек ‘гадючник в’язолистий, г. звичайний’; ми^ешатни^ек ‘бугила довгоносикова, б. лісова’; кло¹поуни^ек ‘катран понтійський, к. татарський’, ‘хрінниця польова, х. посівна, х. пронизанолиста, х. смердюча, х. широколиста’; 16) (периферія): ‘тварина’ → ‘рослина, яка розповсюджується за допомогою цієї тварини’: метонімізація здійснюється за допомогою суфікса -к- функціонально-семантичного поля зменшеності-експресивності: соба¹ч’ки ‘насіння череди пониклої, ч. трироздільної’; 17) (периферія): ‘частина тіла або внутрішній орган людини або тварини’ → ‘рослина, яка лікує цю частину тіла або цей внутрішній орган’: семантична трансформація відбувається за допомогою суфікса -ник- / -н’ік- функціонально-семантичного поля суб’єктності (з акцентуванням об’єкта): се^уле^уз’оноч’н’ік ‘жовтяниця черговолиста’; се^ур’деч’ни^ек (се^ур’деч’н’ік) ‘меліса лікарська’, ‘собача кропива звичайна, с. к. п’ятилопатева, с. к. сизувата’, ‘жеруха гірка’; 18) (периферія): ‘рослина’ → ‘інша рослина, яка росте на цій рослині або біля неї’: процес семантичної трансформації здійснюється за допомогою дериваційних афіксів двох функціонально-семантичних полів: а) поле зменшеності-експресивності: суфікс -к-: бе^ур’із’ка (бе^ур’ез’ка, бе^ур’оз’ка) ‘березка польова’; суфікс -ц’-: жи^цц’е ‘калістефус китайський, айстра садова’; б) поле локативності: конфікс п’ід- + -ник: п’ід’р’ішні^ек ‘копитняк європейський’ та ін.;

– метонімія, ускладнена матеріальною афіксацією з кількісною деформацією твірної основи: ма¹рус’а, маше^ун’ка (від твірної основи мокр-) ‘галінсога дрібноцвіта, незбутниця’ (опущення середньої частини лексеми (синкопа)); бе^ур’ез’тка ‘березка польова’ (матеріальне розширення основи (епентеза)).

У випадку внутрішньо немотивованої лексико-семантичної трансформації мотивованість знаходиться за межами значення, у ділянці зовнішньої, звукової форми: жи¹то ‘рожа зморшкувата, р. рожева’ (відбувається дифузія семантичних значень лексем рожа ‘рожа зморшкувата, р. рожева’ (з лат. *rosa*), рож з прасл. *rožь ‘жито’ та жи¹то ‘жито’; через функціонування лексеми рож із звуковою оболонкою, подібною до лексеми рожа, та значенням, тотожним значенню лексеми жи¹то, лексема жи¹то ‘жито’ набуває значення ‘рожа зморшкувата, р. рожева’.

Семантико-синтаксична трансформація (субстантивація) – це явище близьке до метонімії та семантичної компресії, але пов’язане зі зміною синтаксичних властивостей слова [СН 1982: 69]: сто¹лови¹ ‘буряк цукровий’; жи¹бйач’е ‘жовтець’, ‘пшінка весняна, п. степова’; син’і, син’ен’кі (сине^ун’кі, си^енен’кі, с’ін’ен’кі, син’ін’кі, с’ін’ен’к’ійе, сине^ун’к’ійе) ‘паслін синій баклажан’; жо^утен’кі ‘рудбекія роздільнолиста, р. шершава’. У цих випадках спостерігається еліптична субстантивація, бо у ролі іменника виступає прикметник, що виражає значення словосполучення, до складу якого він входив. Флорономени, утворені шляхом внутрішньо немотивованої лексико-

семантичної трансформації та семантико-синтаксичної трансформації, складають 0,4% загальної кількості досліджуваних мотивованих номінативних одиниць.

Отже, основними способами номінації флорооб'єктів в українських східнословобожанських говірках є семантична трансформація слова, деривація, композитивне словотворення та фразотворення. Найпоширенішим способ номінації однослівних флорономенів є семантична трансформація (78,0 %). Аналіз способів номінації флорооб'єктів на досліджуваному континуумі дозволив виявити те, що з огляду моделювання найбільш неоднорідним є метонімічне перенесення, а кількісно найбільш вираженим є метафоричне перенесення, що свідчить про асоціативний спосіб пізнання діалектоносіями навколишньої дійсності.

Література

Блинова 1972 – Блинова О. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии // Вопросы изучения лексики русских народных говоров. Диалектная лексика. 1971. – Л., 1972. – С. 92 – 104; **Блинова 1976** – Блинова О. Мотивированность слова и функциональный аспект (на диалектном материале) // Русское слово в языке и речи. – Кемерово, 1976. – С. 16 – 21; **Гак 1976** – Гак В. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 73 – 91; **Ганич 1985** – Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.; **Городенська 1987** – Городенська К., Безпояско О. Морфеміка української мови / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1987. – 209 с.; **ЕСУМ I** – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 1. (А – Г). – К.: Наук. думка, 1983. – 630 с.; **ЕСУМ II** – Етимологічний словник української мови. В 7 т. – Т. 2. (Д – К). – К.: Наук. думка, 1985. – 569 с.; **Марчук 1985** – Марчук Н. Принципи і способи номінації ожини (*Rubus caesius* L.) в говорах слов'янських мов // Структурні рівні українських говорів. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 120 – 133; **СН 1982** – Способы номинации в современном русском языке / Д.Н. Шмелев, А.Ф. Журавлев, О.П. Ермакова и др.; отв. ред. Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1982. – 296 с.; **СУМ XI** – Словник української мови: В 11 т. – Т. XI. – К.: Наук. думка, 1980. – 699 с.; **Торопцев 1964** – Торопцев И. Лексическая мотивированность (на материале современного русского языка) // Орловский гос. ин-т: Учен. зап. – Т. XXII. – Ист.-фил. ф-т. – Орел, 1964. – С. 3 – 177.

The article deals with catalogue of ways of nomination of useful plants, detail observation of semantic transformation like a way of nomination of floral objects by means of presenting basic models of creation of new floronomenes on the material of Ukrainian Eastern Slobozhanshchyna dialects.

Key words: ways of nomination, semantic transformation, derivation, compositive derivation, phrasal formation, floronomene, semantic model.

УДК [811.161.1+811.161.2]’373.21

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ:
ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
(у топонімічному полі Слобожанщини)**

У статті розглянуто співвідношення українських та російських назв поселень, виявлено їх особливості на фонетичному, морфологічному та лексичному рівнях, проаналізовано дисимілятивні явища, що спостерігаються у зв'язку зі взаємодією ойконімів двох споріднених мов.

Ключові слова: фонетична та морфологічна взаємодія, лексичні контакти, українсько-російські заміни, ойконімічна дисиміляція.

Зіставлення українських та російських топонімних лексем було предметом дослідження небагатьох авторів. У минулому до цієї проблеми звертались В. Лобода (досліджував російсько-українські контакти та взаємодію східнослов'янських мов в українській топонімії на основі північного Причорномор'я) та Є. Отин (розкрив особливості назв російського походження в топонімії всієї України). Беручи до уваги топонімічний матеріал Слобожанщини, ставимо перед собою завдання дослідити взаємодію власних назв російського та українського походження як на рівні фонетичних, морфологічних, фонетико-морфологічних рис, так і на рівні лексичних особливостей.

Географічне розташування Слобожанщини, історичний шлях її заселення спричинили появу власних назв російського та українського походження. Формування українських і російських поселень створило передумови для розвитку колективного білінгвізму, який позначився як на лексичній системі в цілому, так і на ойконімії зокрема. Період формування назв поселень, суспільно-економічні та суспільно-політичні умови заселення регіону, міграційні хвилі й контактування споріднених етнічних груп якісно вплинули на місцеву топонімію. В умовах двомовності українські власні назви співіснують із російськими відповідниками, легко переходячи зі своєї етнолінгвальної системи в іншу, споріднену і, схрещуючись, „створюють розповсюджені контамінації, віднесення яких до українських чи російських лексичних елементів може виявитися хибним” [Отин 1974: 5]. В основному це стосується найменувань, що створювалися на російській словотвірній базі і увійшли в український контекст ойконімії системи. За наявності міжмовної інтерференції власні назви набувають статусу уніфікованих дублетів як російсько-українських (на місцевості, де наявна актуалізація російської лексики як базової для ономастичної номінації), так і українсько-російських (у місцях компактного проживання етнічних українців): *Ржавець* [Бгр Шбк, БО АТД: 105] – *Ржавець* [Хр Впср, СЗПСТХО: 26; ЗПХО: 20], *Бродок* [Бгр Стос, БО АТД: 90] – *Брідок* [Хр Нвдл, АТУ-87: 281], *Должик* [Вр Остр, НМВГ-28: 101; ВГ СНМ: 119] – *Довжик* [Хр Влк, СЗПСТХО: 23; АТУ-87: 274], *Бельий Колодезь* [Вр Бгч, АТД-59: 28; Вр Вал, ВГ СНМ: 62] – *Білий Колодязь* [Хр Ввч, ЗПХО: 23] та ін.

Вивчення процесів взаємодії споріднених топонімійних назв свідчить про вплив контактних російської та української мов, що спричинює вільне проникнення компонентних структур мови-джерела у мову-рецептор, де відбувається заміна елементів фонологічної системи російської / української мови функціонально ідентичними елементами української / російської звукової системи: *Вовчанські Хутори* [Хр Ввч, АТУ-87: 275] – *Волчанские Хутора* [Хр Ввч, ХГ СНМ: 65; СКХЕ: 195], *Стариця* [Хр Ввч, АТУ-87: 275] – *Старица* [Бгр Бгр, БУ: 56], *Рідкодуб* [Хр Дврч, АТУ-87: 277; Хр Влк, ХО. АТП-59: 16] – *Редкодуб* [Вр Вал, СССВГ. ВУ: 2; ВГ СНМ: 56], *Лисогірка* [Хр Із, АТУ-87: 278] – *Лысогорка* [Вр Рзш, НМВГ-28: 109; Вр Бгч, АТД-59: 25] та ін.

Досить часто голосні фонемі можуть взаємозамінюватися в умовах російсько-української та українсько-російської двомовності. Такі процеси не можуть частково змінити, а то й зруйнувати значення лексеми, оскільки між ними встановилися стійкі діафонічні відношення [Лобода 1979: 29]. Тому представники обох мов – української та російської – повною мірою не можуть помітити заміни одного звука іншим. Маємо ряд особливостей, пов'язаних зі структурними розбіжностями топонімів, що з'явилися в східнослов'янських мовах і є основним виявом одного із принципів української мовної милозвучності – уникнення збігу двох голосних звуків у назвах-українізмах (пор.: *Криуша* [Вр Пвл, АТД-59: 81] – *Кривуша* [Вр Ббр, ВГ СНМ: 39]). Відомі приклади із надставкою голосного в результаті протези шляхом відтягування одного приголосного від іншого внаслідок утворення наступного складу через втрату сонорним [р] складотвірної властивості, що перебуває у повній відповідності до орфоепічних норм українського правопису лексеми **іржа** (із **ръжа**): *Ржавець* [Бгр Кррж, БО АТД: 64] – *Иржавець* [Хр Стрб, СВСХГ: 41], хоча відома в українських списках ціла група топонімів, які є звичайними кальками російських лексем (пор. в укр. довіднику: *Ржавець* [Хр Впср, СЗПСТХО: 26]). Сюди належить і поява в українських власних назвах на місці [с] російських ойконімів графемі **ш**, що складається з двох фонем – <ш> та <ч>. Поєднання обох шиплячих є благозвучним для слухового сприйняття, аніж сполучення неоднорідних фонем із відмінною артикуляцією – відповідно свистячих та шиплячих: *Песчанка* [Бгр Урз, БО АТД: 97] – *Пищанка* [Хр Дврч, АТУ-87: 277]. Наявні випадки епентези в українських ойконімах носового приголосного, що виконує функцію компонента, який відштовхує до першого складу препозитивний губний приголосний, займаючи його місце в другій частині власної назви: *Липяги* [Бгр Стос, БО АТД: 91] – *Липняги* [Хр Ввч, СЗПСТХО: 30]. Така його позиція нагадує роздільну функцію апострофа в українській правописній системі (пор. також: *Сухая Каменка* [Хр Із, ХГ СНМ: 88] – *Суха Кам'янка* [Хр Із, АТУ-87: 278]).

В українській мові зміна приголосного [л] на [в] у назвах типу *Кодолбец* [Вр Остр, КВГ-РА] – *Кодовбец* [Вр Остр, СССВГ. ОУ: 158] пов'язана з історією надкороткого [ь]. Така зміна сталася в етимологічному сполученні [ьл] (із ***ўл**) у позиції між приголосними і пов'язана з процесом сильного ствердіння [л], з утворенням його задньопіднебінної артикуляції, що й наблизило його до білабіального [в].

Під впливом фонетичної системи української мови назви поселень зазнають адаптації на фонемному рівні, яка виявляється регулярно в заміні українським [i] дифтонгічного походження (на рівні українських діалектів через *yo, ye, yi, yi* та *ie*) в закритому складі етимологічного російського [o], [e] та пов'язана з явищем компенсаційного подовження: *Окин* [Хр Злч, АТУ-87: 278; СЗПСТХО: 40] – *Окоп* [Хр Хр, СМУВХГ: 6; ХГ СНМ: 15, 18], *Piz* [Хр Влк, СЗПСТХО: 27] – *Роз* [Вр Вал, СССВГ. ВУ: 6], *Сосновый Бір* [Хр Ввч, АТУ-87: 275] – *Сосновый Бор* [Хр Ввч, ТКХБО], явищем рефлексії етимологічного ь (←*ѣ): *Стінка* [Хр Куп, АТУ-87: 280] – *Стенка* [Хр Із, ХГ СНМ: 90, 99], а також переходом [e] в [o] після шиплячих в ненаголошеній позиції російської тополексеми в українській мові: *Желобок* [Вр Бгч, АД-59: 26] – *Жолобок* [Врш Слср, АТУ-87: 46], *Борочек Второй* [Хр Зм, ТКХБО] – *Бірочок Другий* [Хр Зм, ХО. АТП-71: 35].

Морфологічна взаємодія в російсько-українських власних назвах реалізується як у закономірних, так і в спорадично виявлених явищах: **от** – **од** (*Отруба* [Бгр Брс, БО АД: 33], *Отруб* [Вр Ббр, НМВГ-28: 10] — *Одруб Загорюєв* [Хр Чг, СЗПСТХО: 79], **рос** – **роз** (*Ново-Россошь* [Хр Стрб, ХГ СНМ: 149] – *Новорозсош* [Врш Нпск, АТУ-87: 44], **ец** – **ець** (*Ржавец* [Бгр Шбк, БО АД: 105] – *Ржавець* [Хр Впер, ЗПХО: 20], **ов** – **ів** (*Красный Остров* [Бгр Чрн, БО АД: 101] – *Новий Острів* [Хр Влш, ЗПХО: 22], **дол** — **діл** (*Нижний Суходол* [Хр Стрб, СМУВХГ: 112] – *Нижній Суходіл* [Врш Найд, АТУ-87: 44], а також в ідентифікаціях флексії та фіналі назв поселень: *Вилы* [Хр Бгд, ХГ СНМ: 34] – *Вила* [Хр Крк, ЗПХО: 35], *Великие Хутора* [Хр Ввч, СКХЕ: 204] – *Великі Хутори* [Хр Рк, СЗПКО: 44], *Солонцы* [Вр Вал, СНМВГ: 74] – *Солонці* [Хр Ввч, ЗПХО: 25], *Гнилица* [Хр Зм, ХГ СНМ: 80] – *Гнилиця* [Хр Схн, СЗПСТХО: 70] та ін.

Разом із фонетико-морфологічним пристосуванням назв поселень поширена й лексична адаптація, що в окремих джерелах виражається паралельними фіксаціями одночасно і відповідає науковим поглядам про відображення в обох варіантах однієї форми — української та російської [Першина 1983: 10], *Красний Гай* – *Красный Гай* [Хр Бр, ХО. АТП-80: 23], *Коломацький Шлях* – *Коломацкий Шлях* [Хр Кркт, ХО. АТП-80: 52], *Червоний Став* – *Червоный Став* [Хр Бр, ХО. АТП-80: 23], *Червоний Кут* – *Червоный Кут* [Хр Кркт, ХО. АТП-80: 52] та ін.

Міжсистемна семантична інтерференція виявляє себе на назвах дотопонімного рівня, що мають лексичну наповненість і тим самим виражають певне поняття. У результаті тісних міжмовних контактів утворюються російсько-українські топонімні елементи, у яких моделлю для інновації виступає лексема будь-якого походження. Унаслідок взаємодії міжмовних тополексем проходить взаємна заміна маркованих русизмів на марковані українізми і навпаки, особливістю якої є суплетивні форми власних назв споріднених топонімійних систем.

Носії мови-джерела і мови-рецептора не помічають взаємозаміни діафонів. Така сукупність ойконімів була сформована відповідно на російському та українському мовному ґрунті і співіснує з мовою-приймачем. У цій ситуації російські тополексеми легко заміщуються українськими

варіантами і становлять групу так званих явних ойконімів [Лобода 1976 а: 13] з явними мовними ознаками.

Заміна під впливом місцевих функціональних дублетів російських назв українськими лексичними кальками або ж фонетичне чи морфологічне пристосування російських форм до українських мовних норм призводить до того, що назви-русизми втрачають свої лексико-морфологічні ознаки і набувають властивостей українсько-російської міжмовної системи ойконімів, зміст і форма яких частково або повністю нейтралізуються: *Бабка* [Бгр Урз, БО АТД: 97], *Лучка* [Вр Вал, НМВГ-28: 33], *Дуванка* [Вр Пвл, ВГ СНМ: 128], *Валуї* [Бгр Кргв, БО АТД: 60], *Яр* [Вр Рзш, НМВГ-28: 110], *Яруга* [Хр Дврч, СЗПСТХО: 33] та ін.

Унаслідок взаємопроникнення власних назв частина російських лексем під впливом українських міжмовних топонімних елементів змінилася в правописному (на рівні орфографії) та фонетичному (на рівні орфоєпії) виявах. У подальшому розвитку вона стала складовою частиною топонімікону Слобожанщини, „нічим по суті не проявляючи в ній своєї гетерогенності” [Отин 1975: 72], оскільки для представників білінгвістичного простору російсько-українські інтерференти типу *Копанки* [Хр Злч, ЗПХО: 22] — *Копанки* [Вр Рзш, НМВГ-28: 110], *Кримки* [Хр Із, СЗПСТХО: 27] — *Кримки* [Хр Із, ХГ СНМ: 96], *Подолі* [Хр Куп, СЗПКО: 98] — *Подолы* [Хр Куп, ПИПН: 35] тощо не мають суттєвої різниці.

Кожна назва, гетерогенно зв'язана з географічним апелятивом російського чи українського походження, копіювала етимологічну топонімну модель протилежної мови. Тому в умовах білінгвізму характерним залишається паралельне використання ойконімів. Отже, умовно найменування населених пунктів, що розрізняються тільки кореспондуючою оболонкою, „становлять другу групу назв-копій типу РУТ чи УРТ з прихованими лінгвістичними ознаками” [Лобода 1976 а: 13].

Лексична інтерференція викликає появу гібридних новоутворень (поєднання українсько-російських ознак), де в позиції кореневого морфа виявляється російськомовний елемент, а в позиції посткореневої частини — маркована лексема української мови: укр. *Діброва* [Врш Млв, АТУ-87: 44] — рос. *Дубрава* [Хр Із, СМУВХГ: 63] — рос.-укр. *Дуброва* [Хр Куп, СВСХГ: 29]. Крім того, змішана модель у функціональному відношенні подібна до т. зв. форми, що виконує посередницьку функцію. Така ситуація виникла через взаємодію літературного українізму *діброва* та російського *дубрава*, де кожна із лексем „виділила” для реалізації проміжної тополекси із наявністю в ній ознак, спільних для української та російської мов. Приналежність *дуброви* до змішаного російсько-українського інтерферента шляхом винятку засвідчують як „Словник української мови” (маємо лише літературний відповідник *діброва* — ‘*листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб*’ [СУМ II: 296]), так і „Словарь русского языка” за ред. С. Ожегова (є тільки загальнонародний апелятив *дубрава* — ‘*дубовий ліс, гай*’ [Ожегов 1990: 185]). Третя лексема *дуброва* зафіксована у В. Даля і має значення ‘*чорнолісся, листяний ліс, чистий лісок*’ або ‘*дубняк, березняк, осинник*’ [Даль 1989, I: 497].

У зв'язку із цим можна порівняти й іншу лексичну парадигму з твірними формами *байрак* (‘*балка; яр, який заріс деревами, кущами*’), *буєрак*

(‘невеликий яр, рів, вибоїна, улоговина’) та рецепторного *буєрок*, що належить до регіоналізмів і використовується під впливом української просторічної лексеми *єрок* (=ярок), та частини *бу-* маркованого русизма *буєрак*. Взагалі ж джерелом цього географічного терміна могла бути і тюркська мова, у якій *байр*, *баур*, *баураі* тлумачиться, відповідно, як ‘*косогір, пагорб, підвищення*’ [Радлов 1963, IV, II: 1424], ‘*спуск із гори*’ [Радлов 1963, IV, II: 1432] та ‘*гора*’ [Радлов 1963, IV, II: 1431 – 1432] або турецька мова, у якій *baior* – ‘*бугор, пагорб, круча, схил, покритий деревами*’ [Фасмер 1986, I: 231]. Назви-русизми та назви-українізми є „семантично релевантними одиницями, завдяки чому нерідко виступають у ролі лексичних розрізнявачів ойконімів з однаковим „живим” дотопонімичним значенням...” [Отин 1974: 5], що відіграє значну роль при наявності на локально обмеженій території кількох власних назв із схожою семантикою. З іншого боку, цей процес має й негативні особливості, оскільки відбувається відрив назви від її первинної форми, виявляються труднощі при етимологізації топоніма та встановленні його первинної форми та значення, так само як і головної ознаки, покладеної в основу процесу назвотворення.

Дисимілятивні явища в топонімії на рівні лексики мають три ступені формального розподібнення [див.: Отин 1975: 72 – 86]. Перший ступінь, коли ми маємо розташування населеного пункту в одному районі, виявляє себе не досить активно, до того ж основну функцію беруть на себе не головні компоненти, а їх означення, які дають можливість переосмисленим географічним апелюванням залишатися у незмінному вигляді: *Червоний Кут* [Хр Лз, ЗПХО: 43] – *Красний Кут* [Хр Лз, ЗПХО: 44]. У подібних топонімних парах функціональні властивості найменувань, що реалізуються на базі мови-джерела та мови-рецептора, займають сильну позицію.

Частіше зустрічається контактне розподібнення другого ступеня, що фіксується на рівні суміжних міжрайонних територій однієї області або міжобласних регіонів України (Луганська, Харківська, Сумська області): *Зелений Куток* [Хр Тар, СЗПСТХО: 74] – *Зелёный Уголок* [Хр Зм, СВСХГ: 16], *Криниця* [Вр Бгч, АТД-59: 26] – *Родник* [Вр Рзш, НМВГ-28: 109].

Третій ступінь дисиміляції властивий для ойконімів, що перебувають у межах широкого географічного простору (Луганська, Харківська, Белгородська, Воронежська області). Але це явище є дистанційним, та й таке розподібнення в цьому разі можна назвати умовно, оскільки наявність у географічному контексті російсько-українських міжсистемних топонімних елементів мотивована не свідомою штучною диференціацією номінатора, а з’явилася природним шляхом, тому що ситуація не потребувала такого розрізнення: *Червона Діброва* [Врш Крм, АТУ-87: 42] – *Красна Дубрава* [Бгр Івн, БО АТД: 50], *Зелений Гай* [Хр Хр, СЗПСТХО: 75] – *Зелена Роца* [Бгр Рвн, БО АТД: 84; Хр Влш, СЗПСТХО: 27] та ін.

Звичайно, дистантне розподібнення не завжди є цілеспрямованим процесом і, на відміну від контактного, визначається як спеціальний прийом, що носить стихійний характер і „може бути звичайним збігом реалізацій тенденції називання в різних мовах” [Лобода 1976 б: 26].

У зв’язку з контактним-дистантним явищами міжмовної взаємодії за ступенями ойконімізовані лексеми-русизми / українізми та їхні українські /

російські відповідники перебувають в **односторонніх** (*Зелений Куток* [Хр Тар, СЗПСТХО: 74] – *Зелений Уголок* [Хр Зм, ССОВХГ: 75]), **двосторонніх** (*Червона Діброва* [Врш Крм, АТУ-87: 42] – *Красна Дубрава* [Бгр Івн, БО АТД: 50] – *Красна Дубрава* [Вр Ббр, АТД-72: 16]), **тристоронніх** (*Окнине* [Врш Найд, АТУ-87: 44] – *Вікнина* [Хр Влш, ЗПХО: 21] – *Вікнина* [Хр Із, ХГ СНМ: 99] – *Вікнина* [Хр Куп, СВСХГ: 27]) та **чотиристоронніх** (*Джерело* [Хр Лбт, СЗПСТХО: 55] – *Родник* [Вр Ндв, НМВГ-28: 77] – *Родник* [Вр Остр, НМВГ-28: 104] – *Родник* [Вр Рзш, НМВГ-28: 109] – *Родник* [Вр Усм, НМВГ-28: 132]) ономасіологічних зв'язках.

Таким чином, у процесі формування та функціонування власних назв в ойконімійній системі регіону суттєвим при взаємодії двох споріднених мов є те, що не всі типи міжмовної інтерференції виявляють себе однаковою мірою. Особливо повно та різноманітно вона розкривається на фонетичному та семантичному рівнях, де останній є найважливішим для розвитку ойконімів, оскільки результати закріплюються у відповідній документації (списах, реєстрах та ін.). Саме цей вид взаємодії сприяє формуванню паралельних явищ у напрямку ойконімотворення, бо для нього характерне перехреснування апелятивних форм російської та української мовних систем. Лексична інтерференція характеризується такою особливістю, як адаптація у мові-рецепторі ойконімних моделей мови-джерела. Фонетична та граматична інтерференція зводиться, головним чином, до структурного переоформлення за допомогою словотвірних та фонемних ресурсів російської / української мов залежно від топонімного середовища.

Умовні скорочення губерній / областей

Бгр – Белгородська, Вр – Воронежська, Врш – Ворошиловградська, Хр – Харківська.

Умовні скорочення повітів / районів

Ббр – Бобрівський, Бгд – Богодухівський, Бгр – Белгородський, Бгч – Богучарський, Бр – Борівський, Брс – Борисівський, Вал – Валуйський, Ввч – Вовчанський, Влк – Валківський, Влш – Вільшанський, Впср – Великописарівський, Дврч – Дворічанський, Злч – Золочівський, Зм – Зміївський, Івн – Івнянський, Із – Ізюмський, Кргв – Красногвардійський, Крк – Кириківський, Кркт – Краснокуцький, Крм – Кременський, Кррз – Красноярузький, Куп – Куп'янський, Лбт – Люботинський, Лз – Лозівський, Млв – Міловський, Найд – Новоайдарський, Нвдл – Нововодолазький, Ндв – Нижньодівицький, Нпск – Новопсковський, Остр – Острогозький, Пвл – Павлівський, Рзш – Розсошанський, Рк – Раківський, Стрб – Старобільський, Слср – Слов'яносербський, Стос – Старооскільський, Схн – Сахновщинський, Тар – Таранівський, Урз – Уразівський, Усм – Усманський, Хр – Харківський, Чг – Чугуївський, Чрн – Чорнянський, Шбк – Шебекинський.

Умовні скорочення джерел

АТД-59 – Воронежская область: Админ.-террит. деление на 1 апреля 1959 года. – Воронеж: Книж. изд-во, 1959. – 251 с.; **АТУ-87** – Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 січня 1987 року. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – 504 с.; **БО АТД** – Белгородская область: Админ.-террит. деление на 1 января 1959 года. – Белгород: Книж. изд-во, 1959. – 155 с.; **БУ** – Белгород с уездом:

Историко-статистический очерк А.М. Дренякина. – Харьков: Типография Окружного штаба, 1882. – 65 с.; **ВГ СНМ** – Списки населённых мест Российской империи. – Т. IX. Воронежская губерния: Список населённых мест по сведениям 1859 года. – СПб.: Издан ЦСК МВД, 1865. – 157 с.; **ЗПХО** – Залюднені пункти Харківської округи. – Х.: Госп-во України, 1930. – Вид. 2. – 96 с.; **КВГ-РА** – Карта Воронежской Губернии (карта №35) // Российский атлас из 43 карт состоящий и на 41 губернию империю разделяющий: Издан при Географическом департаменте. – 1800 с.; **НМВГ-28** – Населённые места Воронежской губернии: Систематический перечень и алфавитный указатель к карте Воронежской губернии с приложением окружного и районного распределения населённых мест по данным на 23 мая 1928 г. – Воронеж: Изд. Воронеж. губерн. стат. отд., 1928. – 190 с.; **ПИПН** — Предварительные итоги переписи населения 1926 года по Купянскому округу. – Купянск: Сов. печать, 1927. – 55 с.; **СВСХГ** — Список волостей и селений Харьковской губернии. – Харьков: Изд. Харьк. губерн. земской управы, 1909. – 56 с.; **СЗПКО** – Список заселенных пунктов Куп'янської округи 1925 року. – Куп'янськ: Червоний друк, 1926. – 57 с.; **СЗПСТХО** – Список залюднених пунктів і сільрад на території Харківської округи. – Х.: Б.в., 1927. – 110 с.; **СКХЕ** – Справочная книга для Харьковской епархии / Сост. И.Самойлович. – Харьков: Типо-Литография И.М. Варшавчика, 1904. – 471 с.; **СМУВХГ** – Список мировых участков и волостей Харьковской губернии. – Харьков: Тип. М. Гордона, 1873. – 114 с.; **СНМВГ** – Сведения о населённых местах Воронежской губернии. – Воронеж: Изд. Воронеж. губерн. стат. ком., 1906. – 196 с.; **СССВГ. ВУ** – Сборник статистических сведений по Воронежской губернии: Валуйский уезд. – Воронеж: Изд. Воронеж. губерн. земства, 1893. – Т. 12. – Вып.1. – 430 с.; **СССВГ. ОУ** – Сборник статистических сведений по Воронежской губернии: Острогожский уезд. – Воронеж: Изд. Воронеж. губерн. земства, 1891. – Т. 7. – Вып.1. – 166 с.; **ТКХБО** – Харьковская и Белгородская области: Обзорно-топографические карты территорий Украины и сопредельных государств. – Харьков: СПАЭРО плюс, фактор ЛТД, 1996. – Вып. 1; **ХГ СНМ** – Списки населённых мест Российской империи. Т.XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 г. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1869. – 210 с.; **ХО. АТП-59** – Харківська область: Адмін.-терит. поділ на 1 грудня 1959 р.: Довідник. – Х.: Книжкове вид-во, 1960. – 103 с.; **ХО. АТП-71** – Харківська область: Адмін.-терит. поділ на 1 липня 1971 р. – Х.: Прапор, 1972. – Вид. 3. – 159 с.; **ХО. АТП-80** – Харківська область: Адмін.-терит. поділ: Довідник. – Х.: Прапор, 1980. – 4-е вид. – 154 с.

Література

Даль 1989 – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Рус. яз., 1989. – Т. 1. – 699 с.; **Лобода 1976 а** – Лобода В.В. Російсько-українські контакти в топонімії північного Причорномор'я // Повід. укр. ономаст. комісії. – К.: Наук. думка, 1976. – Вип. 15. – С. 11 – 16; **Лобода 1976 б** – Лобода В.В. Взаємодія східнослов'янських мов в українській топонімії: Посіб. для студ. філол. ф-тів. – К.: РВВ Київ. пед. ін-ту ім. М. Горького, 1976. – 108 с.; **Лобода 1979** – Лобода В.В. Северноричерноморская топонимия (общие и региональные проблемы украинской топонимической системы): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук:

10.02.02 / АН УССР, ИЯ им. А.А. Потебни. – К., 1979. – 52 с.; **Ожегов 1990** – Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1990. – 921 с.; **Отин 1974** – Отин Е.С. Гидронимия Юго-Восточной Украины: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / АН УССР, ИЯ им. А.А. Потебни. – К., 1974. – 44 с.; **Отин 1975** – Отин Е.С. Сопоставительное исследование русского и украинского языков // Названия русского происхождения в топонимии Украины. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 72 – 86; **Першина 1983** – Першина К.В. Становление ойконимии позднего образования в условиях близкородственного двуязычья (на материале ойконимии юго-восточной Украины): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / ОГУ им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1983. – 19 с.; **Радлов 1963, IV, II** – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4 т., 8 кн. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – Т. 4. – Ч. 2. – 1117 – 2230 ствп.; **СУМ II** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 2. – 552 с.; **Фасмер 1986, I** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 562 с.

The article deals with the correlation of the Ukrainian and Russian names of settlements at the level of phonetic, morphological and lexical units and the dissimilative phenomena observed as the result of oiconyms of two related languages.

Key words: phonetic and morphological interaction, the Ukrainian-Russian substitutes, oiconymic dissimilation.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

И.В. Абрамец (Луганск)

УДК 811.161.1'38

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ КАК СПОСОБ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ИСКОМОГО СЛОВА В КРОССВОРДАХ (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ)

Статтю присвячено проблемі кросвордних тлумачень, тобто різним способам „загадування” слів-відповідей. Нові тенденції в тлумаченнях, характерні кросвордам нового часу, зумовлені зміною їх місту та функції у газеті.

Ключові слова: кросворд, функція, газета, тлумачення, гумор, фразеологізм, прецедентний текст.

В данной статье отражены некоторые результаты разноаспектного исследования автором феномена кроссворда. Общее направление этих исследований, их конечная цель – по возможности полное описание лингвистического аспекта кроссворда. Материалы исследования докладывались на международных научных конференциях „Язык и социум” в г. Минске и „Язык. Культура. Коммуникация” в г. Туле [Абрамец 2007а; Абрамец 2007б].

Лексикографический термин „толкование” по отношению к тем загадкам, которые нам загадывает кроссворд, неточен и потому некорректен. Но избежать его в описании нельзя в силу его компактности и удобства на фоне хотя и точного, но громоздкого термина „представление искомого слова”.

Термин „прецедентные тексты” в данной статье употреблен в его самом широком значении: как „хрестоматийные” и „общеизвестные” в пределах данной эпохи и ее культуры высказывания и наименования [Караулов 1987: 216 – 217]; как „прецедентные феномены” [Красных 2003: 172]; как „готовый образ, избитая фраза, известный фразеологизм, крылатое выражение, в целом – прецедентные тексты” [Валгина 2003: 141, 151].

Использование кроссворда как объекта лингвистического исследования требует некоторого обоснования в силу его нестандартности и нетрадиционности.

Коммуникативной сущностью кроссворда всегда была **игра**, форма досуга, развлечения, но – интеллектуального. Основным источником кроссвордов были печатные СМИ – газета, журнал. В качестве эталона кроссвордных текстов советского времени можно принять кроссворды журнала „Огонёк”. В них все чинно и благородно – темы (литература, театр, музыка, спорт, фауна, наука и т.п.) и язык изложения, выдержанный в стиле энциклопедических толкований, должных соответствовать требованиям ясности, логической четкости, лаконичности и стилистической нейтральности. И ни шага, ни полшага в сторону от этой генеральной линии – по традиции и во избежание санкций. Читатели того времени тоже любили кроссворды, разгадывали их „наедине с собой” и в коллективах – в семье, на работе и с попутчиком в дороге. Жизнь кроссворда этим ограничивалась.

В наши рыночные времена коммуникативные границы кроссворда раздвинулись. Используя известный газетный штамп, можно сказать, что кроссворд шагает по стране. Он вовлечен в массово-коммуникативную деятельность как явление культуры и как игра. Эта новая жизнь кроссворда имеет несколько проявлений.

Во-первых, кроссворды теперь публикуют практически все печатные СМИ – политические и рекламные, информационно-развлекательные и деловые, ежедневные и еженедельные, утренние и вечерние, центральные и региональные, качественные и бульварные и т.п.

Во-вторых, в большом количестве появились сборники кроссвордов – авторские и „ничьи”.

В-третьих, массово-коммуникативная сущность кроссворда (помимо регулярных проявлений типа „Впиши ключевое слово в купон, пришли его по адресу... и выиграй два билета на концерт группы...” или „Внимание: приз. Первому приславшему ключевое слово-справочник с квартирными телефонами Луганска серии...”)) приобрела форму Чемпионата Украины по кроссвордному спорту, проводимому газетой „Теленеделя”, с вручением призов, присвоением разрядов (мастер спорта, кандидат в мастера и т.д.) и собственной Федерацией.

В-четвертых, в новых рыночных условиях хозяйствования, когда газеты и журналы в поисках путей выживания и финансовой успешности стали

заниматься хозяйственно-предпринимательской, то есть **коммерческой**, деятельностью, кроссворд стал использоваться для **рекламы** [Грабельников 2004: 82 – 84]. Дизайн поставляемых сборниками кросс- и сканвордов делается с врезками, заполненными фотоснимками или анекдотами, которые печатные СМИ заменяют рекламой.

В-пятых, помимо коммерциализации кроссворды попали под действие еще одного процесса – **политизация**. Основной формой политических шуток в кроссвордах является ерничанье по поводу различных реалий советской действительности: *Человек без царя в голове, но не коммунист; Комсомольские две копейки как вклад в общее дело; Птица-мутант с российского герба; Рамон, убивший Льва Троцкого, за что и получил звание Героя Советского Союза; Ленинский „отель” в Разливе.*

„Использование развлекательных средств, особенно таких, как политический кроссворд, ... довольно новое явление в российской политической жизни. Их составители и рядовые редакторы популярных газет и журналов настолько „повысили свой культурный уровень”, что на размещение кроссвордов согласились руководители официальных серьезных оппозиционных изданий („Советская Россия”, „Правда России”) [Дмитриев, Сычѳв 2005: 291].

Таким образом, мы наблюдаем существенные изменения **статуса** кроссворда в наши дни. „Действительно, сегодня игры в средствах массовой информации выполняют не только изначально свойственную им развлекательную роль. Они и просвещают, и воспитывают, и формируют моду, и отвлекают от трудностей жизни, и порой в сегодняшних условиях разрушения всех и всяческих связей служат единственным средством межличностной, групповой, в целом социальной коммуникации, плюс – формирование с помощью игровых программ, публикаций определенного рода имиджа фирм, отдельных людей, и еще многое-многое другое” [Олешко 2003: 146].

Таким образом, игра сегодня – не только развлечение или даже не столько развлечение, так как эта ее **функция** всегда осложнена коммерческими и иными задачами.

Отмеченная **полифункциональность** кроссвордов не могла не отразиться на их тематике и языке, которые сделали огромный шаг влево, в сторону раскрепощения, иногда приближающегося к нормативному беспределу. Рассматриваемые ниже примеры кроссвордных толкований взяты из луганских газет „Курьер” (сейчас – „Городской курьер”) 2001 – 2005 гг. и „Телескоп” 2006 – 2007 гг.

Первое, что бросается в глаза при анализе кроссвордных текстов, это **юмор**, обилие разного рода шуточных обыгрываний темы. Ср.: *Сарделька, посидевшая на диете(Сосиска) ; Театральный жанр, „замыленный” в сериалах (Мелодрама); Дипломатический „выпивон” с большим количеством участников; Бессмертная дама, которую на сцене душили чаще, чем кого бы то ни было (Дездемона); Маньяк, покусившийся на Муху-цокотуху (Паук); Жертва Герасима (Муму); Футляр покойника (Гроб) и т.п.*

Подобные способы представления искомого слова идут вразрез с привычным стилем словарных (и кроссвордных) толкований, перебивая его

средствами „не отсюда”: то и дело врывается **разговорная** интонация, открывающая поток повседневно-бытовых оборотов, сниженных слов и выражений [Костомаров 2006: 231]: *Умелец ханнуть свое за чужой счет; Хищник-вонючка из Америки, от запаха которого неделю не отмоешься.* Помимо разговорных, в кроссвордах часты языковые средства явно просторечного характера – бранные, вульгаризмы и т.п.: *Злая бабка (Карга); И словесный, и дизентерийный; Пятая точка и т.п.* Толкования на грани фола или даже вне этических норм и правил соседствуют в кроссвордах с обычными нейтральными („чередование отрезков разного экспрессивного потенциала” [Там же: 232]). Такой контраст способствует созданию общего эмоционального колорита ироничности, сарказма, атмосферы вольности, раскрепощенности от традиции, доходящей до языкового и тематического беспредела. В подтверждение сказанного приведем несколько слов-отгадок: *Секс, Хряк, Трепач, Кума, Рюмка, Тетка, Бабки, Трешка, Балаболка, Скупердяй, Выпивоха, Одурь, Ньюни, Слюни, Дуля, Мокрушник, Оргия, Дура, Аборт и т.п..*

В. Костомаров считает, что за этим языковым озорством, стремлением к всеобщему „оживляжу”, заигрыванием с читателем стоят новейшие языковые процессы возвышения устности и изменения ее соотношения с письменностью, что повлекло за собой нынешнее глубинное и противоречивое сближение разговорности и книжности. „Рассматриваемый слог – не столько некая индивидуальная особенность „языковой личности” автора, сколько отражение ... стилевых явлений современного нашего языкового существования, наиболее отчетливо (и уже более или менее привычно!) нами воспринимаемых в сфере масс-медиа, где любой текст становится парадоксально-причудливой смесью еще недавно казавшихся несовместимыми, особенно в печатной форме, „разностилевых” элементов” [Там же: 233].

Приведенные примеры показывают, что авторы кроссвордов тоже взяли на вооружение этот прием контрастов, увидев в нем неиссякаемый источник юмора и экспрессии. Другим таким источником являются разного типа прецедентные тексты, в том числе фразеологические единицы. В приведенных примерах их было много. Использование фразеологизмов в качестве одного из способов представления искомого слова в кроссвордах нашего времени относится к числу наиболее частотных форм их „оживляжа”, потому что ФЕ легко входят в языковую игру: *Могильщик буржуазии, забывший, что нельзя рыть яму другому* (Пролетариат); *Палец на руководящей работе* (Перст); *Качество, необходимое для того, чтобы, сворачивая горы, не свернуть себе шею* и т.п.

Функции ФЕ в кроссвордах разнообразны, здесь подчеркнем лишь ту, которая непосредственно связана с проблемой кроссвордных толкований. Это „идентифицирующая”, „характеризующая” функция, состоящая в том, что „яркий, бросающий в глаза признак”, отраженный во фразеологизме, служит „представителем предмета” [Савицкий 2006: 178]: *Писатель на могильных плитах* (Гравер); *Вырожденец, которому кое-что человеческое уже чуждо* (Дегенерат); *Неприятнь без видимых, как правило, причин* (Антипатия); *Почему-то только до него доводит язык* (Киев).

Приемы использования ФЕ в кроссвордах разнообразны.

1. Составители кроссвордов так полюбили фразеологизмы, что **используют** их частенько **избыточно**, когда для отгадки вторая ФЕ не нужна, информации достаточно и без нее: *У черта на ... находится место, куда Макар телят не гонял; Каждой бочке ... говорят о человеке, сующемся не в свои дела.* Видимо, вторая ФЕ при таком способе подачи искомого слова призвана компенсировать примитивизм самого способа: вставить в ФЕ такие „отмеченные” компоненты, как *кулички* и *затычка*, ни для кого труда не составит. Приходится с сожалением констатировать, что этот прием использования ФЕ – самый распространенный.

2. Еще более примитивной разновидностью этого приема является просто **пропуск компонента**: *Ученье свет, а неученье ... (Тьма); На ...и суда нет (Нет).* Прием пропуска компонента распространен и на другие типы прецедентных текстов: ... *Бульба (Тарас); ... Изаура (Рабыня); Король ... (Лир); ... Луганский (Казак); ... Премудрая (Василиса).*

3. У данного приема есть разновидность в форме **вопроса**: *С кем сравнивают незваного гостя?* (Татарин).

4. Более сложен и семантически интересен прием **толкования** искомого слова **посредством ФЕ**, которая для искомого слова-отгадки является перифразой: *Вечный город (Рим); Царство мертвых в мифах (Аид); Пленник Снежной королевы (Кай); Заплечных дел мастер (Палач).*

5. И наконец, прецедентные тексты часто причудливо трансформируются, принимая форму загадки, расщепляясь на толкование и разгадку, – и это называется **юмористическим толкованием**: *Полевое убежище для иголки (Стог); Коварное оружие Амура (Стрела); Дорогая часть ока (Зеница).* Именно здесь сосредоточены самые остроумные толкования: *Свинья по отношению к апельсинам (Профан); Альтернатива журавлю в небе (Синица); Выводит белье на чистую воду (Прачка); Хозяин драной козы (Сидор); Вешалка для лапши (Уши); Черное творение К. Малевича (Квадрат); „Шапочный” киевский князь (Мономах).*

В приведенных примерах модернизация прецедентных текстов сопряжена с семантическими преобразованиями в юмористическом ключе, поэтому именно этот прием наиболее привлекателен для дальнейшего изучения. Кроме того, понятия „интертекстуальность”, „прецедентный текст” сейчас актуальны. Появились термины „цитатная литература”, „цитатное мышление”. Использование прецедентных текстов принимает самые разнообразные, иногда причудливые формы. И главное в этой игре – усиление смысловой насыщенности текста, вхождение в общий контекст соответствующей культуры [Валгина 2003: 155].

Выявленные изменения кроссвордного дискурса, адекватно отражающие общие закономерности развития русского языка на рубеже XX – XXI вв., обусловлены изменением статуса и функций кроссворда, втянутого в процессы коммерциализации и политизации, на газетной полосе. Поэтому можно говорить о том, что кроссворд входит теперь в круг дискурсов, способных выполнять коммуникативную функцию **воздействия**, чего не имели кроссворды чисто интеллектуального типа, и заслуживает изучения.

Литература

Абрамец 2007а – Абрамец И.В. Языковая игра в кроссвордных толкованиях // Язык и социум: Материалы VII междунар. науч. конф.: В 2 ч. – Ч. 1. – Минск: РИВШ, 2007. – С. 168 – 170; **Абрамец 2007б** – Абрамец И.В. К вопросу об эволюции кроссвордного дискурса // Славянские языки и культура. Т. III. Язык. Культура. Коммуникация: Материалы Междунар. науч. конф. – Тула: Петровская Гора, 2007. – С. 10 – 12; **Валгина 2003** – Валгина Н.С. Теория текста: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2003. – 280 с.; **Грабельников 2004** – Грабельников А.А. Работа журналиста в прессе. – М.: РИП – Холдинг, 2004. – 274 с.; **Дмитриев, Сычев 2005** – Дмитриев А.В., Сычев А.А. Смех: социофилософский анализ. – М.: Альфа, 2005. – 592 с.; **Караулов 1987** – Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 254 с.; **Костомаров 2005** – Костомаров В.Г. Наш язык в действии: Очерки современной русской стилистики. – М.: Гардарики, 2005. – 285 с.; **Красных 2003** – Красных В.В. „Свой” среди „чужих”: миф или реальность? – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.; **Олешко 2003** – Олешко В.Ф. Журналистика как творчество. – М.: РИП – Холдинг, 2003. – 256 с.; **Савицкий 2005** – Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики. – М.: Гнозис, 2005.

This article is dedicated to the problem of a crossword definition, in other words to a different ways of „thinking” of the answer to a riddle. The new tendencies in a word definition which are peculiar to a new-time crossword, is a result of change it’s place and function on a news-paper line.

Key words: crossword, function, news-paper, definition, humor, phraseological unit, precedent text (case text)

Ю.В. Вишницкая (Киев)

УДК 811.161.1:378

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ В ЗЕРКАЛЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Автор досліджує реалістичний роман Михайла Шолохова „Тихий Дон” в етнолінгвістичному контексті з урахуванням міфопоетичного наповнення ключових образів. Відтворено психологічні портрети головних героїв роману в межовій ситуації (після хвороби) через призму домінуючих міфологем „дім”, „вікно”, „поріг”, „колодязь” тощо. Застосовано лінгвістичний аналіз тексту з елементами образно-символічного та міфопоетичного.

Ключові слова: етнолінгвістика, маргінальний, міфологема, символ, хронотоп.

В 2004 – 2005 учебном году в Деснянском районе г.Киева на базе 247 школы с русским языком обучения создан научно-исследовательский центр по изучению языка художественного текста. Научно-методическая лаборатория открылась исследованиями текстов лауреатов Нобелевской премии в области литературы. Так как 2005 год ЮНЕСКО был объявлен годом М. Шолохова и ознаменован его 100-летьем, мы начали с лингвистического анализа отрывков

из романа М. Шолохова „Тихий Дон”.

Анализ текста „После болезни” может быть проведен как в школьной, так и в студенческой аудитории, даже без предварительного прочтения отрывков. Анализируем параллельно тексты, отображающие выздоровление Натальи, Григория и Аксины.

Наталья вышла из сенцев, стала у порога и, приложив ладонь к глазам, долго глядела на залитую солнечным светом меловую гору; на выгоревшие бурые отроги.

Из-за горы в предгрозовом величавом безмолвии вставали вершины белых клубящихся туч. Жарко калило землю полуденное солнце. На выгоне свистели суслики, и тихий, грустноватый их посвист странно сочетался с жизнерадостным пением жаворонков. Так мила сердцу Натальи была установившаяся после орудийного гула тишина, что она, не шевелясь, с жадностью вслушивалась и в бесхитростные песни жаворонков, и в скрип колодезного журавля, и в шелест напитанного полынной горечью ветра.

Он был горек и духовит, этот крылатый, степной, восточный ветер. Он дышал жаром раскаленного чернозема, пьянящими запахами всех полеглих под солнцем трав, но уже чувствовалось приближение дождя: тянуло пресной влагой от Дона, почти касаясь земли раздвоенными остриями крыльев, чертили воздух ласточки, и далеко-далеко в синем поднебесье парил, уходя от подступавшей грозы, степной подорлик.

Наталья прошла по двору. За каменной огороджей на помятой траве лежали золотистые груды винтовочных гильз. Стекла и выбеленные стены дома зияли пулевыми пробоинами. Одна из уцелевших кур, завидев Наталью, с криком взлетела на крышу амбара.

Ласковая тишина недолго стояла над хутором. Подул ветер, захлопали в покинутых домах распахнутые ставни и двери. Смежно-белая градовая туча властно заслонила солнце и поплыла на запад.

Наталья, придерживая растрепанные ветром волосы, подошла к летней кухне, оттуда снова поглядела на гору. На горизонте – окутанные сиреневой дымкой ныли — на рысях или двуколки, скакали одиночные всадники. „Значит, верно: уходят!” – облегченно решила Наталья [Шолохов 1964, Т. 2, кн. 4, ч. 7, гл. 4; далее подаем цитации с указанного источника].

Через месяц Григорий выздоровел. Впервые поднялся он с постели в двадцатых числах ноября и – высокий, худой, как скелет, — неуверенно прошелся по комнате, стал у окна.

На земле, на соломенных крышах сараев ослепительно белел молодой снежок. По проулку виднелись следы санных полозьев. Голубоватый иней, опушивший плетни и деревья, сверкал и отливал радугой под лучами закатного солнца.

Григорий долго смотрел в окно, задумчиво улыбаясь, поглаживая костлявыми пальцами усы. Такой славной зимы он как будто еще никогда не видел. Все казалось ему необычным, исполненным новизны и значения. У него после болезни словно обострилось зрение, и он стал обнаруживать новые предметы в окружающей его обстановке и находить перемены в тех, что были знакомы ему издавна..

Неожиданно в характере Григория проявились ранее не свойственные

ему любопытство и интерес ко всему происходившему в хуторе и в хозяйстве. Все в жизни обрело для него какой-то новый, сокровенный смысл, все привлекало внимание. На вновь явившийся ему мир он смотрел чуточку удивленными глазами, и с губ его подолгу не сходила простодушная, детская улыбка, странно изменявшая суровый облик лица, выражение звероватых глаз, смягчавшая жесткие складки в углах рта. Иногда он рассматривал какой-нибудь с детства известный ему предмет хозяйственного обихода, напряженно шевеля бровями с таким видом, словно был человеком, недавно прибывшим из чужой, далекой страны, видевшим все это впервые. Ильинична была несказанно удивлена однажды, застав его разглядывавшим со всех сторон прялку. Как только она вошла в комнату, Григорий отошёл от прялки, слегка смутившись.

Дуняшка не могла без смеха смотреть на его мослаковатую, длинную фигуру. Он ходил по комнате в одном нижнем белье, придерживая рукой сползающие кальсоны, сгорбась и несмело переставляя высохшие голенастые ноги, а когда садился, то непременно хватался за что-нибудь рукой, боясь упасть. Черные, отросшие за время болезни волосы его лезли, курчаватый, с густою проседью чуб сваялся (Т. 2, кн. 4, ч. 7, гл. XXV).

С юга двое суток дул теплый ветер. Сошел последний снег на полях. Отгремели пенистые вешие ручьи, отыграли степные лога и речки. На заре третьего дня ветер утих, и пали над степью густые туманы, засеребрились влагой кусты прошлогоднего ковыля, потонули в непроглядной белесой дымке курганы, буераки, станицы, шпили колоколен, устремленные ввысь вершины пирамидальных тополей. Стала над широкой донской степью голубая весна.

Туманным утром Аксинья впервые после выздоровления вышла на крыльцо и долго стояла, опьяненная бражной сладостью свежего весеннего воздуха. Преодолевая тошноту и головокружение, она дошла до колодца в саду, поставила ведро, присела на колодезный сруб.

Иным, чудесно обновленным и обольстительным, предстал перед нею мир. Блестящими глазами она взволнованно смотрела вокруг, по-детски перебирая складки платья. Повитая туманом даль, затопленные талой водой яблони в саду, мокрая огорожа и дорога за ней с глубоко промытыми прошлогодними колеями – все казалось ей невиданно красивым, все цвело густыми и нежными красками, будто осяянное солнцем.

Проглянувший сквозь туман клочок чистого неба ослепил ее холодной синевой; запах прелой соломы и оттаявшего чернозема был так знаком и приятен, что Аксинья глубоко вздохнула и улыбнулась краешками губ; незамысловатая песенка жаворонка, донесшаяся откуда-то из туманной степи, разбудила в ней неосознанную грусть. Это она – услышанная на чужбине песенка – заставила учащенно забиться Аксиньино сердце и выжала из глаз две скупых слезинки...

Бездумно наслаждаясь вернувшейся к ней жизнью, Аксинья испытывала огромное желание ко всему прикоснуться руками, все оглядеть. Ей хотелось потрогать почерневший от сырости смородиновый куст, прижаться щекой к ветке яблони, покрытой сизым бархатистым налетом, хотелось перешагнуть через разрушенное прясло и пойти по грязи, бездорожно, туда,

где за широким логом сказочно зеленело, сливаясь с туманной далью, озимое поле...

Несколько дней Аксинья провела в ожидании, что вот-вот появится Григорий... (Т. 2, кн. 4, ч.8, гл. 1).

Приводим примеры возможных вопросов по тексту и ответов на них.

1. – **Когда** происходит возвращение к жизни наших героев? Какое время года встречается после болезни Наталью, Григория и Аксинью?

– **Натальино** выздоровление происходит **летом**, причем лето в самом пике: утомившее своей жарой природу лето, движущееся к осени.

– Найдите „предельные” слова, обозначающие переходное состояние природы из лета в осень. – „Выгоревшие бурые отроги”, „напитанный полынной горечью ветер”, „раскаленный чернозем”.

Григория после болезни встречается **самый конец осени – начало зимы: „двадцатые числа ноября”**, „на земле, на соломенных крышах сараев ослепительно белел молодой снежок”, „голубевший иней, опушивший плетни и деревья, сверкал и отливал радугой...”, „такой славной зимы он как будто еще никогда не видел...”.

Выздоровление **Аксиньи** совпало с **началом весны**: „Сошел последний снег на полях... Стала над широкой донской степью голубая весна”, „бражная сладость свежего весеннего воздуха”, „затопленные талой водой яблони”, „оттаявший чернозем”, „отгремели ручьи”, „отыграли степные лога и речки”.

Итак, выздоровление Натальи совпало с летом, предчувствующим осень; Григорий после болезни – это конец осени, точнее начало зимы; Аксиньино возвращение к жизни – начало весны.

Время выздоровления героев совпадает с переходом природы из одного состояния в другое.

– А в какое время суток наши герои встречаются с миром после болезни?

Наталья – полдень: „Жарко калило землю полуденное солнце”.

– Что такое полдень? – Это пиковое время суток, это своеобразное предчувствие конца жары, утомленности солнцем и начала спада. Кроме того, в природе уже чувствовалось приближение дождя.

– Какие природные синоптики замечает Наталья? – „...тянуло пресной влагой от Дона, почти касаясь земли раздвоенными остриями крыльев, чертили воздух ласточки, и далеко-далеко в синем поднебесье парил, уходя от подступавшей грозы, степной подорлик”.

– Существует ли какая-то связь между **предчувствием дождя** – а значит свежести, очищения, живительного орошения – в природе и психологическим состоянием Натальи? – Безусловно. Все эти народные поверья, касающиеся погоды: и беспощадное солнце, и раскаленная от жары земля, и низко летающие ласточки, и убегающий в поднебесье подорлик, – свидетельствуют не только об изменениях в природе и предвестии дождя, но и переносят нас во внутренний мир Натальи, наполненный предчувствием и ожиданием обновления, новой радости, счастья в жизни.

Григорий впервые после болезни встречается мир **вечером**, „под лучами закатного солнца”.

– Какое душевное состояние чаще всего рождается у человека, наблюдающего *закат солнца*? – Состояние спокойствия, умиротворения, просветленности, осмысления чего-то. Время вечернего заката – это время мудрости, откровения, очищения сознания от всего наносного, лишнего, ненужного.

– Появляется ли подобное состояние у Григория? – Да, Григорий медленно, *„задумчиво улыбаясь, поглаживая костлявыми пальцами усы”*, смотрит на открывшийся ему через окно мир. Открытие мира для него сейчас сродни чуду, оно похоже на встречу со всем *„необычным, исполненным новизны и значения”*.

– Еще какие перемены почувствовал в себе Григорий? – У него обострилось зрение: он *„стал обнаруживать новые предметы в окружающей его обстановке и находить перемены в тех, что были знакомы ему издавна”*.

Таким образом, сакральное время открывало для Григория *„какой-то новый, сокровенный смысл”*, как будто заходящее солнце освещало глубины вещей, открывало их сущность.

Аксинья – утро.

– Реконструируем символический спектр (или ассоциативный ряд) „утра”. – Утро – радость, начало жизни, новое, рождение, свежесть...

– Почему „туманное утро”? – „Туман” – своеобразная вуаль, иллюзорная граница, временная недостижимость чего-то, временная „блокировка” выхода, неопределенность, что-то неведомое и невидимое. Туман ассоциируется с началом, с далью (*„повитая туманом даль”*, *„проглянувший сквозь туман клочок чистого неба ослепил ее холодной синевой”*, *„туманная степь”*, *„туманная даль”*). То есть, *„туманное утро”* – то же переходное состояние природы: это концентрация ожидания (*„Несколько дней Аксинья провела в ожидании, что вот-вот появится Григорий...”*), за которым – новое, светлое, чистое, „иное”: *„Иным, чудесно обновленным и обольстительным, предстал перед нею мир”*.

– Перед нами – очень тонкий **параллелизм промежуточного, маргинального состояния природы и человека**. О чем он свидетельствует? – Он говорит об удивительно глубинном слиянии Натальи, Григория, Аксиньи с природой, о невидимых нитях, связывающих микро- и макрокосм.

2. – Где происходит встреча Натальи, Аксиньи и Григория с миром? –

Соприкосновение **Натальи** с миром происходит у порога: *„Наталья вышла из сенцев и стала у порога”*.

– Что обозначает **порог** в этническом мифологическом пространстве? – Порог – граница между жизнью и смертью, между „своим” и „чужим” мирами, это locus соединения, смыкания конца и начала.

– Докажите, что текст реализует эти значения мифологемы. – Наталья была на грани смерти (болела тифом), выздоровление стало для нее началом, обновлением жизни, она возвращается к жизни после болезни.

Григорий встречает мир у окна: *„Впервые поднялся он с постели, неуверенно прошелся по комнате, стал у окна”*. **Окно** – маргинальный объект, медиатор между мирами („своим” – „чужим”, „жизнью” – „смертью”, „внутренним” – „внешним”), через окно устанавливается контакт с внешним миром, через окно получают необходимую

информацию. – Так и Григорий, „стоя у окна”, восполняет информационный и эмоциональный „пробел”, появившийся в результате длительного отсутствия в бурлящей жизни. Он восстанавливает оборвавшуюся связь, хотя в некоторой степени общение через окно немного иллюзорно, ограничено „рамками” видимого (и действительно, Григорий видит только двор, хозяйственные постройки, проселочную дорогу).

Аксинья встречает мир на крыльце и у колодца: *„Аксинья впервые после выздоровления вышла на крыльцо...Преодолевая тошноту и головокружение, она дошла до колодца в саду, поставила ведро, присела на колодезный сруб”.*

– Какие ассоциации вызывает у вас слово „крыльцо”? – Дом с резными ставнями, сказка, красна девица, чудо, любовь, нежность...

– Да, ассоциативный ряд можно продолжать бесконечно. Но что объединяет все эти ассоциации, какое эмоционально-психологическое состояние? – **Светлое психологическое состояние радости, уюта, сказки, жизни, надежды, любви.** И концентрируются оно в таком же состоянии природы – состоянии обновления, радости, счастья рождения – *„голубая весна”.*

– Как вы думаете, почему „голубая”, а не, скажем, „зеленая”, „ранняя” и прочие „привычные” эпитеты? – Потому что – долгожданная, „из мечты и связанная с мечтами, с надеждами”. Голубой цвет – цвет ожидания, недостижимости, мечты, дали, бесконечности.

– Теперь восстановим смысловой спектр „колодца”. – **„Колодец”** тоже народнопоэтический образ, ассоциирующийся со сказкой, и в то же время это – медиатор между мирами (через колодец осуществляется переход в другой мир, он – своего рода коридор, мост). „Иной” мир чаще всего – дивный, чудесный. Кроме того, **колодезная вода** – чистая, живая, освежающая, очистительная.

– Найдите в тексте „воду” в двух смысловых параллелях: „вода” как составная природы и „вода” как символическое очищение, омывание, смывание. – „Вода” в природе: *„затопленные талой водой яблони в саду, мокрая огорожа и дорога за ней с глубоко промытыми прошлогодними колеями”, „прелая солома”, „оттаявший чернозем”, „почерневший от сырости смородиновый куст”, „грязь, бездорожье”;* „вода” как отзвук душевного состояния: *„опьяненная бражной сладостью свежего весеннего воздуха”, „две скупых слезинки”.*

– Где находится колодец? – В саду, в яблонево саду. – Почему яблони, а не вишни, сливы и почему сад, а не березовая роща, например, как вы считаете? – Потому что **яблоневый сад - это символ дома, любви, красоты, нежности, уюта:** *„...затопленные талой водой яблони в саду...все казалось ей невиданно красивым, все цвело густыми и нежными красками, будто осиянное солнцем...”*, *„Ей хотелось... прижаться щекой к ветке яблони, покрытой сизым бархатистым налетом...”*. **Яблоко – древнейший символ библейского мира (адамово яблоко, райское яблоко и т. п.), символ цельности, бесконечности, цикличности, вечности, жизни.**

Итак, во всех отрывках мы наблюдаем маргинальность (промежуточность) хронотопа:

Наталья	Григорий Время („предельные” состояния природы)	Аксинья
<p style="text-align: center;"><i>пик лета –</i> <i>предощущение осени</i> <i>предчувствие дождя</i> <i>раскаленный полдень</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>конец осени –</i> <i>начало зимы</i> <i>вечер (закат солнца)</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>„голубая весна”</i> <i>„туманное утро”</i></p>
Пространство		
<p style="text-align: center;"><i>„у порога”</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>„у окна”</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>„на крыльце”,</i> <i>„у колодца в яблоневом саду”</i></p>

Эти маргинальные хронотопы соотносятся с особым промежуточным состоянием героев: выход из болезни, обновление жизни. К тому же „промежуточность” всегда предполагает выбор, „переживание чего-то” (в тексте – переживание прошлого и предчувствие будущего, проживание мига настоящего, соприкосновение с природой). Все отрывки свидетельствуют о подсознательном выборе главными героями текста жизни, мечты, освобождения, чистоты.

3. – **Сколько времени** длится этот контакт наших героев с природой? Найдите повторяющееся во всех трех отрывках слово-„ключ”. – *„Долго”*: *„Наталья долго глядела...”, „Григорий долго смотрел...”, „Аксинья долго стояла, опьяненная...свежестью весеннего воздуха”*. – *„Растянувшееся”, „замедленное”* время (связанное, с одной стороны, со слабостью после болезни) проявляется в неторопливых движениях выздоравливающих: *„Наталья, не шевелясь, с жадностью вслушивалась...”, „Наталья проишлась по двору”, „подошла к летней кухне...”; „Григорий неуверенно прошелся по комнате...”, „долго смотрел, поглаживая ...усы”, „иногда он рассматривал какой-нибудь предмет, напряженно шевеля бровями”, „Ильинична была несказанно удивлена однажды, застав его разглядывавшим со всех сторон прялку...”, „Он ходил по комнате, придерживая рукой сползающие кальсоны, сгорбась и несмело переставляя высохшие ноги...”; „Аксинья... преодолевая тошноту и головокружение, дошла до колодца...”*.

4. – **Какой мир** входит в выздоравливающую душу и как он влияет на нее? – Мир открывается свежий, блестящий, новый, радостный, беспредельный, наполненный жизнью. И души Аксиньи, Натальи, Григория обновляются, возрождаются.

– Проанализируем открытость, бесконечность пространства. Каким словом можно определить общее состояние природы? – Тишина.

– На какие „фрагменты действительности” она „дробится”? – *„Величавое безмолвие туч”, „тихий, грустноватый посвист сусликов”, „жизнерадостное, бесхитростное пение жаворонков”, „скрип колодезного журавля”, „шелест ветра”*.

– Какое душевное состояние рождает тишина? – Состояние умиротворения, счастья, радости: *„мила сердцу...”*.

Необозримость мира, открывшегося **Наталье**, реализуется в одной детали: Наталья, *„приложив ладонь к глазам, долго глядела на залитую солнечным светом меловую гору...”*. – Этот жест является знаком готовности

человека вобрать в себя мир, знаком жажды вестей, жизни: „с жадностью вслушивалась и в бесхитростные песни жаворонков, и в скрип колодезного журавля, и в шелест напитанного полынной горечью ветра...”

– Куда Наталья, стоя у порога, направляет свой взгляд? – **Вверх:** „на залитую солнечным светом меловую гору, на выгоревшие бурые отроги”, „вершины белых клубящихся туч”, „полуденное солнце” (вершины как ориентир преодолений). Кроме того, и звуки находятся вверху: „на выгоне свистели суслики”, „пение жаворонков”, „шелест ветра”...

– Сочетание каких цветов больше всего поразило Наталью? – Сочетание белого и желтого:

Белый цвет	Желтый цвет
Меловая гора	залитая солнечным светом гора
Выгоревшие бурые отроги	жарко калило землю полуденное солнце
Вершины белых клубящихся туч	золотистые груды винтовочных гильз
Выбеленные стены дома	туча властно заслонила солнце
Снежно-белая градовая туча	ветер дышал жаром раскаленного чернозема

– Что символизируют собой эти теплые цвета в тексте? – **Белый – символ чистоты, легкости, свободы, мечты; желтый – символ жажды жизни, уюта, тепла, энергии, силы, жизнеутверждения, притяжения.**

– Какие звуки слышит Наталья? – Звуки „установившейся после орудийного гула тишины”, звуки „ласковой тишины”. – Да и сам текст „звучит” шелестом, посвистом, скрипом: он насыщен свистящими и шипящими звуками. Что еще они имитируют? – „...напитанный полынной горечью ветер”.

– Так мир входит в Наталью через цвет и звуки. Как еще воспринимает мир Наталья? – Через запахи: „ньяющие запахи всех полеглих под солнцем трав”, „тянуло пресной влагой от Дона”.

Григорий, выздоравливая, встречается сразу с ослепительной белизной в природе: „...на земле, на соломенных крышах сараев ослепительно белел молодой снежок...”. И жизнь свою после болезни Григорий начинает словно с белого листа: его обострившееся зрение улавливало все, открывало новые, сокровенные смыслы во всем, „все привлекало внимание”, он удивленно рассматривал все предметы домашнего обихода, „словно был человеком, недавно прибывшим из чужой, далекой страны, видевшим все это впервые”. – Бесконечно ли пространство, открывшееся Григорию через окно? – Нет, оно словно ограничено „оконными рамами”: взгляд из окна улавливает хуторской пейзаж: „соломенные крыши”, „в проулке следы санных полозьев...”.

– А что можно сказать о его мироощущении? – Мироощущение Григория – „хозяйственного” толка: „Неожиданно в характере Григория проявились ранее не свойственные ему любопытство и интерес ко всему происходящему в хуторе и в хозяйстве”: он по-новому, с детским интересом рассматривал „предметы хозяйственного обихода” (например, прялку) и „стал обнаруживать новые предметы в окружающей его обстановке и находить перемены в тех, что были знакомы ему издавна”. Он как бы восстанавливает оборвавшуюся нить с домом.

Аксинья погружается в „чудесно обновленный и обольстительный” мир

природы – „широкой донской степи”. Взгляд Аксины такой же открытый, как и у Натальи: „блестящими глазами она взволнованно смотрела вокруг...”. Взгляд „вокруг” – это, по сути, состояние впитывания „туманной дали”, „туманной степи”, в нем раскрывается многогранность чувств и эмоций, которые нахлынули, как и этот мир, на Аксиныю: „опьянена бражной сладостью свежего весеннего воздуха”, „блестящими глазами она взволнованно смотрела вокруг, по-детски перебирая складки платья”, „все казалось ей невиданно красивым, все цвело густыми и нежными красками...”, „запах... был так знаком и приятен, что Аксиныя глубоко вздохнула и улыбнулась краешками губ”, „незамысловатая песенка жаворонка... разбудила в ней неосознанную грусть, заставила учащенно биться Аксиныно сердце и выжала из глаз две скупых слезинки”, „бездумно наслаждаясь вернувшейся к ней жизнью, Аксиныя испытывала огромное желание ко всему прикоснуться руками, все оглядеть. Ей хотелось потрогать почерневший от сырости смородиновый куст, прижаться щекой к ветке яблони...”

Таким образом, мы проанализировали параллельно три отрывка, по сути, не задаваясь целью сравнить их между собой. Почему так ценны эти отрывки? Они обнажают душу человека. Именно в предельных ситуациях (когда человек побывал на краю смерти) проявляется истинное в человеке. Какие ценности значимы для человека, те для него и обостряются в такие моменты. Психологические портреты трех главных персонажей романа „Тихого Дона” воссозданы в этнолингвистическом контексте через призму ключевых мифологем „дом”, „окно”, „порог”, „крыльцо” и т.п.

Литература

Шолохов 1964 – Шолохов М. Тихий Дон. Роман. – М.: Известия, 1964. – Т. 1 – 736 с., Т. 2 – 880 с.

Author investigate a realistic novel „And Quiet Flows the Don” by Mikhail Sholokhov in ethnolinguistic context taking into account mythopoetical substance of its key figures. Psychological portraits of main novel characters are depicted in situation on edge (after their illness) in the light of dominant mythologems „house”, „window”, „threshold”, „well” etc. Linguistic text analysis is used with elements of figurative, symbolic and mythopoetical one.

Key words: ethnolinguistics, marginal, mythologem, symbol, chronotopos.

Т.І. Должикова (Луганськ)

УДК 81'22

СЕМІОТИКА ТА ТЕОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розкривається зв'язок і взаємообумовленість семіотики й теорії комунікації шляхом аналізу складу та ієрархії функцій, властивих їм.

Ключові слова: семіотика, комунікація, інформація, інформаційно-семіотичні процеси, знак, знакова система, функції комунікативного ату.

Визначаючи мову як одну із знакових систем, семіотика демонструє подібність її до інших засобів передачі інформації й відмінність від них в природі й суспільстві. Таке порівняння дає можливість розкрити найсуттєвіші риси в змісті й будові природної мови, її позитивні якості й межі її можливостей.

Успіх комунікації багато в чому залежить від її семіотичного забезпечення – від того, якою мірою вдалося виразити необхідну інформацію в концентрованому знаковому вигляді – у ритуалі, символі, формулі, гаслі чи афоризмі, симфонії, поемі, кінофільмі тощо. Семіотика допомагає знайти не тільки дійові канали й засоби комунікації, але й методи інформаційного захисту від небажаного впливу.

Останнім часом інтерес до семіотики, різних її аспектів у гуманітаріїв зростає, з'являється семіотика і в навчальних програмах вищої школи, однак у літературі з „науки про знаки й знакові системи” залишається ще багато проблемного, спірного й нерозв'язаного. Власне цим зумовлена актуальність даної статті.

Семіотика вивчає знаки й знакові системи як засоби зберігання, передачі й переробки інформації в людському суспільстві, у природі й у самій людині. В інформаційних процесах знаки виступають як елементарні носії інформації, а знакові системи – як елементарні бази даних про той чи інший фрагмент картини світу.

У буденній свідомості й нетермінологічній мові словосполучення *передача інформації* розуміються вужче, ніж у семіотиці й теорії комунікації. Адже слово *інформація* частіше пов'язується з офіційним, службовим, науковим, а якщо газетним, то „сухим” і коротким повідомленням про якісь події. Ми не називаємо інформацією молитву, освідчення в коханні, докори й гнівні звинувачення. Але з точки зору семіотики усе це – інформація.

Специфікою усної мови є майже постійна наявність інформації, яку співрозмовник виражає без наміру, несвідомо і навіть усупереч своєму бажанню (не дивиться у вічі, червоніє, засмучується). Такі ситуації можна назвати парасеміотичними, і вони теж входять у межі семіотики [Мечковская 2004: 9].

Отже, усе, що люди повідомляють одне одному (свідомо чи „машинально”) або машинам, – це інформація. Інформація завжди має знакову природу і передається за допомогою знаків.

Однак інформаційно-семіотичні процеси відбуваються не тільки в людському суспільстві. Комунікація тварин (співи, пози, торкання, виділення феромонів тощо) – це теж передача інформації, і вона так само здійснюється за допомогою знаків.

У комунікації тварин є суттєві відмінності від комунікації людей, і найвагоміші з них полягають у тому, що спілкування тварин відбувається інстинктивно. До того ж в інформаційно-семіотичних природних процесах не завжди наявний конкретний адресат повідомлення, а також намір (тим більше свідомий) передавати інформацію.

Щоправда несвідомі інформаційно-семіотичні процеси характерні й для комунікації людей, коли йдеться про спілкування на рівні феромонів і

генетичного коду, бо в таких випадках адресат не може відповісти відправнику своїм повідомленням, тобто це комунікація без зворотного зв'язку.

Сучасна теорія комунікації, прагнучи зрозуміти істинну роль „інформаційної складової” в різні періоди історії, вводить поняття макрокомунікації, суб'єктами якої є масові скупчення людей і яка здійснюється як взаємодія (діалог чи полілог) культур [Соколов 2002: 55].

Зв'язок і взаємозумовленість семіотики та теорії комунікації доводить аналіз складу та ієрархії функцій, властивих їм. У семіотиці характеристика функцій тієї чи іншої знакової системи виступає як розвиток характеристики її плану змісту, оскільки функції – це ніщо інше, як реалізація семантичних можливостей семіотики в процесах комунікації. В основу системи функцій семіотики та теорії комунікації була покладена концепція функцій мови/мовлення, представлена Р.Якобсоном у статті „Лингвістика и поэтика” [Якобсон 1975: 193 – 230]. Учений систематизував функції комунікативного акту як базового поняття теорії комунікації.

В ієрархії функцій усього семіотичного континууму вершинну позицію посідає комунікативна функція, що полягає в передачі тієї чи іншої інформації (з будь-якою пропорцією в ній емоційного й раціонального змісту). Ця функція притаманна всім семіотикам і наявна в кожному комунікативному акті.

Р.Якобсон не відділяє від комунікативної функції пізнавальну (мислинневу, когнітивну, пізнавально-логічну), адже комунікація й пізнання тісно пов'язані. Однак не в усіх семіотиках цей зв'язок присутній. Для участі семіотики в пізнанні необхідно, щоб її знаки мали значення, релевантне для пізнання світу, і воно повинно виходити за межі процесу комунікації. Тобто у процесі пізнання не могли б брати участь такі семіотики, як усі мови тварин, жести, пози, міміка, деякі штучні семіотики (дорожні знаки, піктограми та ін.). Для участі в пізнанні семіотика повинна мати можливість будувати на основі елементарних знаків тексти (твори), які можуть зберігатися в колективній пам'яті соціуму. Таким чином, пізнавальна функція на відміну від комунікативної не є універсальною функцією семіотик. З іншого боку, в деяких семіотиках (штучних символічних мовах математики, логіки тощо) пізнавальна функція домінує над комунікативною. Функція пізнання світу притаманна семіотичним системам усіх релігій та мистецтв.

Регулятивна функція (вплив на адресата) – одна з основних функцій будь-якого спілкування, оскільки яку б інформацію не відправляв адресант, він це робить для того, щоб урешті-решт вплинути на поведінку адресата. При широкому трактуванні регулятивної функції вона зливається з комунікативною й експресивною в біокомунікації, у жестах, міміці, у поведінці. Функція впливу на адресата, зрозуміло, присутня в релігіях та мистецтвах.

„Найсуб'єктивніша” з комунікативних функцій – це функція емоційно-експресивна, яка зосереджена на адресантові, відправникові повідомлення. Здатність виражати емоційний стан людини притаманна усім семіотикам природного й культурного походження, за винятком штучних семіотик. Однак найпотужніші засоби вираження емоційних станів – інтонація, міміка, жести, погляд – можуть сприйматися лише в момент безпосереднього спілкування, їх

не можна зупинити, подовжити, зберегти. Паралінгвістичні знаки не можна описати чи переслати поштою. Крім того, вони сприймаються не завжди в повному обсязі, а іноді й узагалі не сприймаються (наприклад, якщо людина не відчуває іронії в почутому повідомленні). У цілому надійність різних семіотик у передачі емоційної інформації значно нижча, ніж у передачі об'єктивно-логічної інформації. Однак люди все більше звертають увагу на емоційний бік життя. Вони більше довіряють усній мові, розмові віч-на-віч, ніж надрукованому тексту. Телебачення розширює можливості сприйняття інформації про емоційне, внутрішнє й відповідно справжнє ставлення людини до своєї теми й до свого співрозмовника. Тому все частіше ціниться усна публічна промова як запорука відкритості, відвертості, великої концентрації психологічно значущої інформації.

Інколи спілкування нібито безцільне: співрозмовникам не важлива та інформація, яку вони повідомляють один одному, вони не прагнуть виразити свої емоції або вплинути один на одного. Поки що для них важливий лише контакт, який покликаний підготувати подальше, більш змістовне, спілкування. У таких випадках мова виступає у своїй фатичній (контактовстановлювальній) функції. Ця функція є основною у вітаннях, розмовах про погоду, здоров'я тощо. Так, у кожного народу є свої особливості зачину розмови. Відомо, що в Англії з її особливим кліматом бесіда починається традиційною фразою про погоду. У Японії навіть ділову розмову починають беззмістовними балачками про погоду, про здоров'я і лише після цього перейдуть до суті справи. Зачин ділового листа японця має приблизно такий зміст: „Тепер дмуть сильні вітри, але ми сподіваємося, що погана погода не вплине на Ваше здоров'я і не завадить нашим діловим контактам”. У монголів традиційні запитання під час зустрічі залежать від пори року. Так, восени запитують: „Чи тлушта худоба?”, навесні „Чи благополучно зустрічаєте весну?” [Білоус 1990: 18 – 23]. Одну з особливостей арабського етикету описує А.Кримський: „Арабські традиції бувають нестерпними. При зустрічі необхідно до п'яти разів питати про здоров'я, а також про здоров'я родичів. Одного дуже милого студента вважали нікчемою, бо він не питав про здоров'я. Ці церемонії іноді справжня мука, особливо, коли людина нервова або прийшла у справі і квапиться” [Кримський 1973: 173].

Зміст і форма контактовстановлювального спілкування варіюється й залежить від статі, віку, соціального становища, взаєностосунків співрозмовників (наприклад, за сучасними етикетними правилами, цікавитися життям і справами не прийнято молодшому за віком і становищем у старшого), у цілому ж такі розмови стандартні й мінімально інформативні. Однак інформаційна недостатність таких розмов не значить, що вони не потрібні або не важливі для людей і суспільства в цілому. Стандартність, поверховість і легкість фатичних розмов допомагає встановити контакт між людьми, виявити свою прихильність до співрозмовника.

Зоопсихологи відмічають елементи фатичного спілкування й у тварин, особливо у птахів. Однак у біокомунікації важко розділити фатичні й прагматичні прояви.

Знаки, які покликані встановлювати контакт з адресатом, чітко виділяються в таких складних і змістово багатих семіотиках, як мистецтво й

релігія. Фатичними знаками в цих семіотиках виступають місце розташування храму або театру; дизайн книги, що дозволяє зрозуміти коло її читачів (діти чи дорослі, чоловіки чи жінки), загальний характер змісту (розважальна чи „серйозна”); ім’я автора й назва картини; логотип газети, журналу тощо.

Якщо предметом (темою) повідомлення є сам „код”, то комунікація й відповідно семіотика виконують метамовну функцію. Звичайно метамовне використання мови пов’язане з певними труднощами мовленнєвого спілкування; наприклад, у розмові з дитиною, іноземцем або будь-якою іншою людиною, яка не зовсім володіє даною мовою, стилем, професійним різновидом мови або арго. Ця функція відрізняється від інших виділених Якобсоном функцій більшою логічною складністю й інтелектуальністю. До метамовних засобів належать усі ті засоби, за допомогою яких люди говорять і пишуть про мову.

Формування здатності до метамовної рефлексії сприяє різкому й пришвидшеному розвитку інтелектуально-семіотичних здібностей людини. Психологічно це пов’язано з тим, що у свідомості формуються навички міжсеміотичного перекладу, тобто перетворення повідомлення, представленого знаками однієї семіотики (звуками), у повідомлення в знаках іншої семіотики (буквах). Рефлексивність мови (тобто можливість думки про мову її ж засобами) – це одна з тих семіотичних універсалій, що відрізняє мову людей від мови тварин.

Узагальнюючий термін „метасеміотика” побудований за тією ж структурно-семантичною моделлю, що й термін „метамова”. У мистецтві функції метасеміотики виконують три класи семіотичних феноменів. По-перше, це твори відповідного мистецтва про це мистецтво (вірші про поета й поезію; автопортрет художника за мольбертом; балет, що відбиває балетну школу або постановку балету тощо). По-друге, це засоби запису творів відповідних мистецтв за допомогою спеціальних знакових систем – нот у музиці, засобів запису танцю й термінології хореографії та ін. По-третє, це вербальна рефлексія над відповідними мистецтвами – у вигляді їх теорії, історії, критики, навчальних посібників.

Естетична (поетична) функція мови відповідає спрямованості повідомлення на саме повідомлення, його емоційно-чуттєву оцінку з точки зору „краси”. Ця функція властива всім культурним семіотикам (крім штучних) і відсутня в біологічних системах зв’язку. Але в будь-якій семіотиці естетична функція пов’язана з увагою до форми вираження відповідного змісту, а не до самого змісту. Естетичне сприйняття мови виявляється в тому, що мовці починають помічати сам текст, його звукову й словесну фактуру. Найчастіше це стосується художніх текстів, однак можливе й у розмовному мовленні, дружніх листах, у публіцистиці, науково-популярних текстах, ораторському мистецтві. Новизна, несподіваність художньої організації тексту загострює сприйняття, внаслідок чого сама мовна оболонка тексту стає частиною його змісту.

Метамовна та естетична функції тісно пов’язані між собою (особливо в дітей, які радіють самому слову, а радість – це естетичне задоволення). Обидві вони орієнтовані на мову й повідомлення.

Отже, семіотика перебуває в особливо тісних зв'язках з лінгвістикою. Це пов'язано з особливим статусом мови серед інших знакових систем. Унікальність мови в тому, що „практично мова є тією семіотикою, на яку можуть бути перекладені всі інші семіотики” [Ельмслев 1999: 231]. Ця характеристика мови обумовлена необмеженою здатністю утворювати знаки. Деякі семіотики здатні виразити складніший (багатший чи глибший) зміст, ніж мова сама по собі (значеннями своєї лексики й граматики). Такими семіотиками є література, інші мистецтва, релігії. Але на відміну від них, більш змістовних семіотик, мова є загальносеміотичною моделлю для повідомлення інформації.

Література

Білоус 1990 – Білоус М.П. Фатичне спілкування // Мова і культура нації. – Л., 1990. – С. 18 – 23; **Ельмслев 1999** – Ельмслев Л. Прологомени к теории языка [1942] // Зарубежная лингвистика. – М., 1999. – Вып. 1. – С. 131 – 256; **Кримський 1973** – Кримський А. Твори: В 5 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 5. – Кн. 2. – 335 с.; **Мечковская 2004** – Мечковская Н.Б. Семіотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекцій. – М.: Академия, 2004. – 432 с.; **Соколов 2002** – Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. – СПб., 2002; **Якобсон 1975** – Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика [1960] // Структурализм: „за” и „против”: Сб. ст. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193 – 230.

The connection and co – influence between semiotics and the theory of communication are opened with the help of the analysis of the structure and system of the functions which are the main their features.

Key words: semiotics, communication, information, informatic semiotics, processes, sing, sing system, the functions of the communicative act.

О.С. Волинчик (Київ)

УДК 81'276.3:070.1

МІФОЛОГІЧНІ ІМПЛІКАЦІЇ В „ЖІНОЧИХ” ТА „ЧОЛОВІЧИХ” ЖУРНАЛАХ

Стаття присвячена таким проблемам сучасної лінгвістики, як відображення мовними засобами міфологічної картини світу, вплив засобів масової комунікації на свідомість їх аудиторії, використання задля цього сучасними ЗМК міфопроєктивних технологій; у статті висвітлено особливості використання міфологічних імплікацій у сучасних гендерно маркованих засобах масової комунікації, так званих „жіночих” та „чоловічих” журналах.

Ключові слова: міф, міфопроєктивні технології, гендерно марковані засоби масової комунікації.

Міф у сучасній гуманітарній науковій традиції трактується як універсальний інструмент пізнання й упорядкування Універсуму, як такий, що відіграє важливу роль у сучасному суспільстві. Використання так званих

міфопроєктивних методик у сучасних засобах масової комунікації дозволяє значно підсилити їх сугестивну функцію і, відповідно, „якість” маніпуляції суспільною свідомістю. Оскільки на сучасному рівні розвитку масової комунікації, зокрема реклами, мова йде про феномен „психографії” як процес зміни соціокультурних координат суспільства, міф як носій моделюючої функції є одним з найбільш ефективних засобів психографічного впливу на аудиторію.

Міфологічні імплікації – використання міфологем, символів, казкових, обрядових мотивів і т. ін. – можуть в певній мірі трактуватися як маркери чоловічої / жіночої мовленнєвої поведінки, оскільки вважається, що традиційне мислення притаманне саме жінкам. У руслі психографії, яка є сучасним (соціальним) міфотворенням, міфологічність дискурса гендерно маркованих засобів масової комунікації (зокрема, так званих „жіночих” та „чоловічих” журналів) подвоюється. Тобто міф проявляється не тільки на рівні соціальної міфології, але й рівні „сакральної історії соціуму”.

Розглядаючи феномен сучасних гендерно маркованих журналів, можна говорити про те, що саме їх існування є актом міфотворення. По-перше, на пострадянському просторі такі журнали (які є кальками західних видань) з’явилися у так званій „кордонній ситуації”, у перехідний період, коли свідомість, за словами Т. Євгенєвої, „найбільш схильна до архаїзації дійсності” [Євгенєва 1996: 23]. По-друге, відповідно до концепції К. Юнга, „у кожного суспільства є своя ідея архітепічного раю, чи золотого віку, який, як вважають, колись існував на землі і має коли-небудь повернутися знову” [Юнг 1996: 95]. На наш погляд, так звані „глянцеви” журнали, особливо жіночі, завдяки яскравому оформленню та особливій тематиці створювали ілюзію подібного золотого віку. По-третє, послідовники К. Юнга, у тому числі М.-Л. фон Франц, запропонували ідею про анімуса та аніму – чоловіче несвідоме в жінці та жіноче несвідоме в чоловіку, відповідно. Частіше за все аніма проявляється в формі еротичної фантазії, а анімус відтворює кокон мрійливих роздумів, бажань та суджень про те, „як повинно було б бути”, які відривають жінку від життєвої реальності [Франц 1996: 229, 239]. Важко не помітити, як ці дві дефініції відповідають тематиці „чоловічих” та „жіночих” журналів. Тобто можна говорити про вплив журналів на несвідоме індивідів.

Водночас і всередині гендерно маркованих журналів створюється міфологізований простір, який особливим чином структурує навколишню дійсність. Для цього використовуються, здебільшого, різноманітні міфічні, казкові, обрядові образи, мотиви та символи.

К. Юнг у праці „Про підсвідомість” виділив два типи символів: „природні” і створені в руслі сучасних культурних процесів. Перші виникають з підсвідомого змісту психіки і являють собою нескінченні варіанти основних архітепічних образів, другі ж сформувалися в досвіді художньої творчості. В засобах масової комунікації широко використовуються і перші, і другі, а також, за думкою Н. Семаан, „час від часу утворюються власні символи, які відбивають певні позиції суспільної свідомості” [Семаан 1998: 43].

Так, доволі продуктивно в журналах використовується міфологічна модель „свої – чужі”. У відповідності з концепцією Т. Євгенєвої, „особистість, яка не має уявлення про свою власну безвідносну цінність,

знаходить себе в ідентифікації з якою-небудь групою; народжується відчуття власної значущості для інших, захищеності перед дійсністю, яка уявляється чужою й небезпечною". Для ідентифікації з спільністю, яка сприймається як „ми”, велике значення має образ „інших”, ворогів [Евгенєва 1996: 24]. Особливо яскраво таку тенденцію можна простежити в „жіночих” журналах, у яких в „образ ворога” може бути вкладено будь-яке значення – починаючи з чоловіків, начальства, колег та закінчуючи подругами та калоріями.

Таким чином, оперування традиційними символами, деконструкція традиційних символів та створення власних символів є одним із способів конструювання міфологічного дискурсу гендерно маркованими засобами масової комунікації.

Аналіз використання міфологічних імплікацій в „жіночих” та „чоловічих” журналах свідчить про найбільшу притаманність цієї тенденції „жіночим” журналам.

Для жіночих журналів найбільш частотною є тенденція структурування оточуючої дійсності шляхом створення різноманітних класифікацій, у тому числі й із використанням міфологічних мотивів. На наш погляд, можна виділити декілька характерних для „жіночих” журналів кодів переосмислення оточуючої дійсності:

А) Анімальний код

Стаття "Когда я буду кошкой..." (С2004/5, 124) актуалізує значення „жінка – кішка”. При цьому, залежно від приналежності до певної породи (*Персидская* (С2004/5, 124), *Сиамская* (С2004/5, 125), *Дворняжка* (С2004/5, 125), *Египетская* (С2004/5, 125), *Русская голубая* (С2004/5, 126), *Котенок* (С2004/5, 126)), виділяються такі значущі категорії, як „Твой кот”, „Твое призвание”, „Твои друзья”.

У статті „Мой ласковый и нежный зверь” (С2004/1, 66) анімальний код реалізується в значеннях *Дельфин* (С2004/1, 67), *Тигрица* (С2004/1, 67), *Лебедь* (С2004/1, 67), *Кошка* (С2004/1, 68), *Косуля* (С2004/1, 69) для жінки; *Дельфин*, *Тигр*, *Лебедь*, *Кот* и *Олень* (С2004/1, 67) – для чоловіка; *Тигр* и *Кошка*, *Лебедь* и *Лебедь*, *Косуля* и *Тигр*, *Кошка* и *Лебедь* (С2004/1, 69) – для пар. Залежно від приналежності до певного „тотема” рекомендуються певні поведінкові сценарії.

Б) Вегетативний код

У статті „Тутти-фрутти в постели. Что он за фрукт” (С2004/8, 74) розглядаються сценарії поведінки чоловіка залежно від приналежності до одного з типів: *Ананас* (С2004/8, 75), *Персик* (С2004/8, 75), *Виноград* (С2004/8, 76), *Клубника* (С2004/8, 76), *Банан* (С2004/8, 76).

В) Астральний код

У статті „Звезда во лбу” (Н2005/6, 80) астральний код переосмислення реалізується через виділення типів колег та ситуацій у робочому колективі: *Светоч премудрости* (Н2005/6, 81); *Комета* (Н2005/6, 81); *Холодное светило* (Н2005/6, 81); *Метеорит* (Н2005/6, 82); *Парад планет* (Н2005/6, 82); *Блуждающая звезда* (Н2005/6, 82).

Г) „Сезонний” код

У статті „Его величество цвет. Кто ты: *Осень, Зима, Весна или Лето*” (Н2004/1, 176) актуалізується співвіднесеність жіночої зовнішності з однією з пор року.

Д) Кінематографічний код

Одним із найбільш продуктивних способів освоєння (міфологізації) дійсності є звернення до кодів „сучасної міфології”, наприклад, кінематографа. Так, матеріал „Нормальные герои” (С2004/3, 90) пропонує класифікацію чоловічих характерів відповідно до відомих фільмів: *Идеальный любовник* (Ретт Батлер, „Унесенные ветром”) (С2004/3, 90), *Секс-машина* (Джон, „Девять с половиной недель”) (С2004/3, 90), *Лидер* (Тайлер Дарденн, „Бойцовский клуб”) (С2004/3, 90), *Искатель приключений* (Индиана Джонс, „Индиана Джонс и храм судьбы”) (С2004/3, 91), *Последний романтик* (Алеша Корсак, „Гардемарины, вперед!”) (С2004/3, 91), *Лучший друг* (Брайан Фланнаган, „Коктейль”) (С2004/3, 91), *Бедный художник* (Джек Доусон, „Титаник”) (С2004/3, 92), *Мистер Надежность* (Корбен Даллас, „Пятый элемент”) (С2004/3, 92), *Интеллигент* (Гоша, он же Гога, он же Жора, он же Георгий Иванович, „Москва слезам не верит”) (С2004/3, 92), *Первый учитель* (Джонни Кастл, „Грязные танцы”) (С2004/3, 93), *Бунтовщик с идеалами* (Саша Белый, „Бригада”) (С2004/3, 93), *Избранный* (Нео, „Матрица”) (С2004/3, 93).

У статті „Не хочу! Не буду!” (Н2004/2, 74) розглядаються засоби, які допомагають відмовитися від виконання прохань: *Отказ „по Мюнхгаузену”* (Н2004/2, 74); *Отказ „по Бендеру”* (Н2004/2, 75); *Отказ „по Жеглову”* (Н2004/2, 75); *Отказ „по Новосельцеву”* (Н2004/2, 75); *Отказ „по коту Базилио”* (Н2004/2, 75); *Отказ „по Штирлицу”* (Н2004/2, 75); *Отказ „по Шурику”* (Н2004/2, 75).

Доповнюючи вищесказане, зазначимо, що, як правило, всі наведені класифікації ілюструються прикладами „із життя зірок” сучасної естради, спорту, кінематографа, тобто використовується вторинна апеляція до сучасної міфології. Існує також прецедент створення журналом „Натали” цілого проекту, у межі якого входять матеріали номера, при цьому кожен із номерів журналу присвячений якомусь із знакових, з точки зору творців журналу, фільму („Москва слезам не верит” (Н2004/3, 56-99), „Вам и не снилось” (Н2004/9, 28-73)). Варто відзначити, що журналом використовуються фільми радянського кінематографу, тобто задіюється потенціал міфів „тоталітарного суспільства”, а не тільки „суспільства споживання” як у випадках звернення до західної масової культури.

Е) Змішані коди

Окрім кодів переосмислення, які апелюють до традиційної чи сучасної міфології, у комунікації гендерно маркованих журналів можна виділити цілий ряд змішаних кодів переосмислення, які містять і міфологічні, і профанні найменування.

У статті „Бизнес-леди: галерея фаворитов. Лекция, прочитанная в курилке” (Н2004/2, 58) розглядається типологія компаньйонів ділової жінки: *Соучредитель* (Н2004/2, 59); *Давний друг* (Н2004/2, 59); *Сынок* (Н2004/2, 59); *Непризнанный талант* (Н2004/2, 59); *Трудяга* (Н2004/2, 60); *Человек свиты*

(Н2004/2, 60); *Кавáлер* (Н2004/2, 60); *Способный сотрудник* (Н2004/2, 60); *Незнакомец* (Н2004/2, 61); *Охотник* (Н2004/2, 61).

У статті „Две большие разницы” (С2005/8, 136) розглядається типологія взаємин між чоловіком та жінкою залежно від їхніх фізичних та ментальних характеристик: *Гулливер и лилипуточка* (С2005/8, 136); *Малыш и Карлсон* (С2005/8, 136); *Папа и дочка* (С2005/8, 138); *Лед и пламя* (С2005/8, 138); „*Сова*” и „*жаворонок*” (С2005/8, 139); *Барышня и хулиган* (С2005/8, 139).

У змішаних кодах переосмислення актуалізуються як архітепчні, так і профанні значення, однак варто зазначити, що в цьому випадку можна, на наш погляд, говорити про те, що профанні значення в таких кодах міфологізуються за рахунок вбудовування в код переосмислення, а також у традицію структурування оточуючої дійсності, яка властива міфу.

Для чоловічих журналів тенденція структурування оточуючої дійсності не є частотною. Однак можна виділити такі коди переосмислення як:

А) Анімальний код

У статті „Секс со старшей по званию” (Б2004/2, 72) актуалізується значення паремії „И волки сыты, и овцы целы”: *Очаровательная Волчица* (Б2004/2, 72); *Опытный Овен* (Б2004/2, 73).

Б) Змішаний код

У статті „Выставка невест” (Б2004/4, 64) розглядаються психологічні та поведінкові характеристики жінок: *Хищная Рыбка* (Б2004/4, 64); *Амазонка-поборительница* (Б2004/4, 65); *Девушка-ретро* (Б2004/4, 66); *Солнечная рэгги* (Б2004/4, 66); *Подруга Тарзана* (Б2004/4, 67); *Барби на пенсии* (Б2004/4, 67).

Таким чином, тенденція структурування оточуючої дійсності з використанням різноманітних кодів переосмислення, які апелюють як до традиційної, так і до сучасної міфології, є найбільш характерною для „жіночих” журналів (до того ж частіше за все об’єктом класифікації стають чоловіки) і менш характерною для „чоловічих” журналів.

Література

Евгеньева 1996 – Евгеньева Т.В. Социально-психологические основы формирования политической мифологии // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – С. 22 – 32; **Семаан 1998** – Семаан Н.В. Культура – массовая культура – реклама (мифологический аспект) // Вестн. МГУ.: Сер. 10. Журналистика. – 1998. – № 2. – С. 31 – 43; **Франц 1996** – Франц М.-Л. фон. Процесс индивидуации // Человек и его символы. – СПб.: Б.С.К., 1996. – 454 с.; **Юнг 1996** – Юнг К.Г. Подход к бессознательному // Человек и его символы. СПб.: Б.С.К., 1996. – 454 с.

The article focuses on analyzing such problems of modern linguistics as reflection of mythological picture of the world by language resources, mass-media influence on audience consciousness, using project technologies. Also differences of functioning of so called magazines for women and men are researched in the article.

Key words: myth, project technologies, gender marked mass-media.

ОНІМНА ЛЕКСИКА У ПРОЗІ БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

У статті робиться спроба дослідити онімний простір художніх творів Б. Антоненка-Давидовича. З'ясовано функціональне навантаження власних назв у творах письменника.

Ключові слова: мовна особистість, онімний простір, функціональне навантаження власних назв, онім, онімічні розряди, антропонім, антропомодель, топонім.

Одним з актуальних напрямків сучасного мовознавства є дослідження мовної особистості, ідіостилю письменників, які відіграли важливу роль у процесі становлення й розвитку української літературної мови.

Своєрідність творчого почерку митця, його майстерність виявляється на всіх рівнях художності, зокрема і в онімному просторі його творів.

Власні назви становлять універсальну лексичну категорію тексту, яка бере участь у реалізації авторської концепції світобачення, у побудові художнього образу, тому в структурній організації художнього тексту їм належить одне з центральних місць.

Онімна лексика використовується для номінації головних, другорядних, згадуваних персонажів, обставин дії, найменування географічного простору, для створення історичного, культурного, побутового фону текстових ситуацій, створює певні асоціації та конотації. О. Карпенко наголошує, що без аналізу власних імен, цих „центральных вузлів” художнього твору, „справжнє розуміння тексту, його глибинних, підтекстових змістових шарів просто неможливе” [Карпенко 1998: 19].

Останнім часом з'явилися комплексні дослідження онімної лексики у творчості окремих письменників: В. Винниченка [Лукаш 1997], Яра Славутича [Селіверстова 2003], Л. Костенко [Мельник 1999], Г. Тютюнника й В. Земляка [Соколова 2003], Ю. Яновського [Шотова-Ніколенко 2006], П. Куліша [Климчук 2004], В. Дрозда [Шестопалова 2006].

Борис Антоненко-Давидович – видатна постать в українській культурі ХХ століття. За наявності багатьох літературознавчих студій, присвячених художній прозі письменника 20-х – 30-х рр. ХХ ст., менш вивченим залишається доробок митця 50-х – 80-х рр., і в літературознавчому, і в мовознавчому аспекті.”

Дослідження ономастикону творів Б. Антоненка-Давидовича як невід'ємної складової його ідіостилю до теперішнього часу фактично відсутні. Це й зумовлює **актуальність** цієї роботи.

Метою статті є проаналізувати використання власних назв у прозових творах Б. Антоненка-Давидовича, з'ясувати їх функціонально-стилістичне навантаження, участь у створенні художнього цілого.

В оповіданнях, новелах, повістях, романі „За ширмою” Б. Антоненка-Давидович уживає оніми різних класів та розрядів: антропоніми, агіоніми, теоніми, ідеоніми, біблійоніми, гемероніми, топоніми, гідроніми.

Ядерними, центровими онімами можна вважати антропоніми, оскільки саме вони найчастіше визначають об'єкт дії [Лукаш 1997: 11]. М. Крупа зауважує: „За своєю природою зміст художнього тексту абсолютно антропоцентричний. Основним предметом зображення у ньому виступає людина, навіть тоді, коли об'єкт зображення у художньому творі інший: природа загалом, окремі рослини, тварини, чи предмети” [Крупа 2005: 309].

У творчому арсеналі Б. Антоненка-Давидовича антропоніми є важливим мовним засобом з широкими виражальними можливостями.

Антропомодель „прізвище” у творах Б. Антоненка-Давидовича, уживаючись самостійно та разом з апелятивом, за частотністю займає перше місце серед інших моделей і звичайно виконує номінативну функцію називання особи, а зрідка ще й характеризує іменованій образ через семантику або форму основи: „*Не добившись нічого в завурче, **Бондаренко**, якого став доймати запал слідопита, звернувся до **Гостицького**, хоч звичайно уникав радитися з ним у юридичних справах*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 109], „*Уже півтора місяця, як у **Скоробагатського** поволі занепадали сили, й лікар **Будика** дивувався, чому цей дистрофік не видужує і не вмирає*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 162], „*Гордієнко* погордливо піднесла свою кудлату голову й ще раз пильно глянула на *Постоловського*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 544], „*Йй би зватись **Жабосдова** чи **Жабокрячева**, бо обличчям вона була потворна, справді щось жаб'яче прозирало в ньому...*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 113].

В авторському мовленні як засіб номінації також активно використовуються антропомоделі „ім'я + по батькові + прізвище”, „апелятив + ім'я + по батькові + прізвище”, „ім'я + по батькові”: „*Коли глухої ночі **Євграфа Фірсовича Горєлова** зненацька арештовано, він був певний, що це явне непорозуміння*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 79], „*Потім вони позатягували трупи за ноги в темний отвір моргу, де вже напинав на себе білий халат **фельдшер-прозектор Микола Миколайович Кащенко***” [Антоненко-Давидович 1999, II: 183], „*Не забула цього прощання і **Віра Павлівна***” [Антоненко-Давидович 1999, II: 224]. У власне авторській номінації двокомпонентні і трикомпонентні антропоніми часто відображають офіційний статус особи: „***Василь Іванович Шкатов** – страшна людина*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 67], „*У камері № 3 дізнались про приїзд Спецколегії ще напередодні від баландерів, котрі, роздаючи вечерю, зуміли шепнути про це старості, **Івану Івановичу Бєляєву***” [Антоненко-Давидович 1999, II: 60].

У прозі Б. Антоненка-Давидовича власні імена використовуються також і як лінгвістичний засіб диференціації персонажів на головних і другорядних, наявна номінація центральних персонажів тричленним, двочленним власним іменем, другорядних – одночленним: „*Ця внутрішня сила надає маленькій постаті **Кузьми Івановича** якогось містичного флеру, і, може, через це схильні до забобонів блатні бояться заробляти на ньому цигарку махорки*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 38], „*Він оглянув камеру, шукаючи підхожкої кандидатури, й спинився на Герасимові, але критично зваживши, що такий не зможе тримати владу над вуркаганською частиною камери, й перевів очі на сусіднього **Івана Івановича Бєляєва***” [Антоненко-Давидович 1999, II: 42], „*Це й був **Порфирій Іванович Пєтухов**, котрий тільки тоді, коли сам Вася*

видохся й ліг нареши́ті на нари, підві́вся й тихо промовив: – Ну й артист!” [Антоненко-Давидович 1999, II: 121].

У ситуаціях спілкування персонажів „ім’я + по батькові” використовується переважно в офіційній сфері із забарвленням шанобливої нейтральності, а в побутовому вжитку – у звертанні до поважних осіб, людей старшого віку, іноді із значенням акцентованої, підкресленої ввічливості: „ – **Саро Абрамівно**, дозвольте... *Управителька Шарф сердито обернулася на голос*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 543], „*Ваша лекція, **Костянтиніне Петровичу**, – за десять хвилин, але тим часом у нас невеличка, так би мовити, сімейна нарада*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 95], „*Зія Хайдарович дуже турбується, що вас досі не повідомили*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 544], „ – *Одарко Пилипівно, ви заважаєте своїми балачками **Саїдові Мухтаровичу їсти!***” [Антоненко-Давидович 1999, I: 587].

Звертання на ім’я по батькові є виявом довіри, щирості у стосунках між персонажами: „*Самі розумієте, **Дмитровичу**, яка це небезпечна пора в дівчат, – казав він мені, важко зітхаючи*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 123]. Зафіксовано й окремий ужиток скороченого імені по батькові, як єдиний спосіб номінації персонажа. Стилїстична роль такого називання – вираження визнання авторитету денотата, доброзичливо-фамільярно-шанобливого ставлення до персонажа як до людини з великим життєвим досвідом: „*Відрізняється від своїх неворушких, приголомшених крутим поворотом долі земляків і їхній бригадир, котрого всі звать скорочено по батькові – **Митри***” [Антоненко-Давидович 1999, II: 20], „...***Митрич** записує кожен порух своєї бригади на роботі, бо від цього залежить вага хлібних пайок на завтрашній день*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 21], „ – *А ти б, **Митричу**, розказав би нам що-небудь про Христа*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 21].

Поряд з повними іменами персонажів, які використовуються для найменування особи й позбавлені всяких емоційно-оцінних конотацій, у художніх творах Б. Антоненка-Давидовича функціонують зменшено-пестливі форми імені. Уживання таких демінутивних антропомоделей яскраво передає почуття, переживання персонажів, концентрує емоційно-експресивну інформацію у ситуаціях звертання: „*Не то що тепер, бо тоді я вже ні за що не відповідалиму... Тільки жаль мені моєї **Марусеньки**...*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 369], „*Можє, справді, він, Євген, вона, Ольга Всеволодівна, чи тепер – **Оля, Олюня, Оленька**, покохали одне одного, і дві розрізнені в світі душі, що досі блукали манівцями, раптом знайшли одна одну й злилися?*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 178], „*Ти знаєш, **Саиуню**, я чогось така нервова стала, що просто не впізнаю себе!..*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 476], „ – *Будемо обідати, **Ніночко**? Скажи матері, щоб подавала*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 477], „ – *А я все кличу тебе, **Івасику**... Де ти був?*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 196], „ – *Та що ти, **Віронько**? Це ж у нас, на селі, так кажуть, коли чогось бракує!*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 249].

Зменшено-пестливі варіанти власного імені вживаються на позначення дітей: „*Гість підвівся прощатись, але тут його затримав **Михайлик**, який давно вже розв’язав арифметичну задачу і затаївся нишком слухаючи й собі оповідання пенсіонера*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 223], „*У неї була*

чотирилітня гарна дівчинка **Вірочка**, і я тішився, стежачи з вікна квартири, як Вірочка бігає по двору” [Антоненко-Давидович 1999, II: 338].

Для номінації персонажів-неукраїнців Б. Антоненко-Давидович використовує такі антропоніми, структура яких відповідає основним фонетичним, словотворчим, лексичним особливостям мови нації, до якої належить персонаж-денотат: „Кругленька, як колобок, коротконога фельдшерка **Таскіра**, що мовчки сиділа за столом...” [Антоненко-Давидович 1999, I: 450], „... позаду Олександра Івановича бентежно заметушилась мовчазна, завжди чимось заклопотана санітарка **Саодат**” [Антоненко-Давидович 1999, I: 450], „Сторож **Ізмаїл**, знаючи, що лікар не терпить собаки у дворі, бив її всім, що траплялось йому напихвати” [Антоненко-Давидович 1999, I: 453], „Старшому, **Алі**, було десь під п’ятдесят років, середульшому **Ахметові**, – сорок, а наймолодшому, **Мустафі**, нещодавно минуло тридцять” [Антоненко-Давидович 1999, II: 122], „...**Сенотрусов** одчинив двері й тихо промовив: – Чмир, облакайся в лопать” [Антоненко-Давидович 1999, II: 32], „Це тільки з першого погляду **Бамбет Кунанбасєв** видається дикуном і відлюдьком, але досить придивитись до нього пильніше, спробувати поговорити з ним, як побачиш, що цей літній казах, якому перейшло вже за п’ятдесят, є добродушна, але вельми скривджена у житті людина” [Антоненко-Давидович 1999, II: 101].

У своїх творах письменник вживає такі індивідуалізуючі позначення літературних персонажів, як прізвиська. У „Сибірських новелах” Б. Антоненко-Давидович показав, що неофіційні іменування є типовими й невід’ємними для певного середовища, зокрема таборів СИБЛАГу та БАМЛАГу: „Його справжнього прізвища ніхто не знає, а – **Різаний** він через те, що не раз різався” [Антоненко-Давидович 1999, II: 27], „**Чмир**, на прозвисько **Шакал**, чи, як він називає себе, **Шикал**, метляється по камері з кутка в куток” [Антоненко-Давидович 1999, II: 30], „До того темна, що й не віриться, чи він справді Петров, а не якийсь Іванов або Сидоров. На прозвисько він **Обезяна**, і це так прилипло до нього, що навіть поважні указники інакше його й не зовуть” [Антоненко-Давидович 1999, II: 19], „Відомий серед блатних під прозвиськом **Сухоручка**, він довгий час був „у законі”, цебто додержувався приписів блатного світу” [Антоненко-Давидович 1999, II: 62], „В’язні шанували Василя Івановича, ба навіть любили, називаючи не інакше як **дядя Вася**” [Антоненко-Давидович 1999, II: 76], „Це завдає **дяді Васі** клопоту” [Антоненко-Давидович 1999, II: 69]. Використані у новелах прізвиська виступають і як засіб індивідуалізації персонажів, і як яскрава експресивно-оцінна характеристика.

Розширюють і доповнюють онімний простір творів Б. Антоненка-Давидовича власні імена реальних історичних осіб, письменників, філософів, діячів культури й науки, політиків, імена персонажів української та світової літератури, назви художніх творів, періодичних видань, які Г. Лукаш називає фоновими онімами [Лукаш 1997: 12].

У контексті творчості письменника реальні антропонімації є важливим прийомом у побудові художнього тексту й окремих сюжетних ліній, у створенні характерів, є важливою деталлю індивідуального стилю автора [Савреї 2005: 94]. Позасюжетні, згадувані персонажі – відомі політичні діячі

радянського періоду, учені у творах Б. Антоненка-Давидовича створюють ефект реальності, виступають чинником досягнення достовірності описуваного, відтворюють колорит епохи: „Слідчий і обвинувачений ще довго воловодились, коли Петренко-Черниш називав то **Малинкова**, то **Калініна**, то **Кагановича**, ніяк не втрапляючи на потрібне прізвище” [Антоненко-Давидович 1999, II: 51], „ – А ці – хто? – кивнув **Большаков** у бік, де за **Сталіним** висіли **Молотов**, **Ворошилов**, **Ягода**” [Антоненко-Давидович 1999, II: 15], „Два тижні ми ходили на роботу, не знаючи, чи **Сталін** і далі на тонку пряде, чи, завдяки кремлівським лікарям, став одужувати” [Антоненко-Давидович 1999, II: 151], „Праці **академіка Павлова**, справжні чудеса, що показав у своїй клініці з пересаджування тканин **Філатов**” [Антоненко-Давидович 1999, I: 495], „...Тільки краще не до **Ташкента** їхати, а до **Томська**. До **Томської онкологічної лікарні**, де **академік Александров**, як пишуть, робить справжні чудеса!” [Антоненко-Давидович 1999, I: 576]; виступають знаком часової ідентифікації: „Комуніст з переконання, інженер з освіти, Франц двічі сидів у чеській тюрмі за **президента Макарика**” [Антоненко-Давидович 1999, II: 156], „Торік, за **гетьмана Скоропадського**, він записався до хліборобів-землевласників” [Антоненко-Давидович 1999, I: 284]. Нерідко імена політиків різних часів виражають спосіб мислення, систему поглядів, політичні переконання героїв, служать виявом історичних аналогій: „Але вгорі видніше й хай там про це думають спеціально приставлені на те люди, і насамперед – **Сталін**” [Антоненко-Давидович 1999, II: 44], „Васьок знає, що єдиний, хто ніколи не помилиться й не оступить ні вправо, ні вліво, – це **товариш Сталін**” [Антоненко-Давидович 1999, II: 143], „Страшно навіть подумати, як би тепер дивилися один одному в вічі рідні брати, коли старший тягне за **Денікіна** й Росію, середульший за Україну з **Петлюрою**, а молодший – за комуну з **Леніним** і **Гуревичем**...” [Антоненко-Давидович 1999, II: 311], „– А Велика французька революція? **Робесп'єр** – **Дантона**, а там і самого **Робесп'єра** потягли на гільйотину й взагалі стали падати голови з пліч у **якобінців**...” [Антоненко-Давидович 1999, II: 95].

В оповіданні „**Чистка**” нагромадження антропонімів у мові головного героя створює градацію і у цьому контексті підсилює експресивність, передає іронію, відчай, розпач від абсурдності звинувачень репресивної машини: „А далі зовсім пустився берега й, підвищуючи голос, поніс таке, що не лізло ні в які ворота: – Я був у **Петлюри**, був у **Денікіна**, **Колчака**, **Юденича**... Хто ще залишився?” [Антоненко-Давидович 1999, II: 363]. Яскравою художньою деталлю в оповіданні „**Іван Євграфович більше не належить собі**” стає ім'я **Павлика Морозова**, яке збігається з іменем сина персонажа твору: „**Івана Євграфовича** прикро вразила подібність імен: **Павлик**, його син, і **Павлик Морозов**, і йому стало холодно під серцем...” [Антоненко-Давидович 1999, II: 374], „Невже дитяче марнославство штовхнуло його спробувати зажити слави українського **Павлика Морозова**, щоб прочитати в газеті: „піонер **Павлик Капустян** допоміг органам безпеки викрити підлого ворога народу, котрий приховувався під личиною радянського вчителя”?” [Антоненко-Давидович 1999, II: 375]. Змодельований автором іменний паралелізм допомагає зобразити почуття страху, невпевненості, недовіри в умовах тотального переслідування і доносів. Це стає можливим завдяки „широким

сугестивно-асоціативним можливостям історичного імені, так само і міфологічних, і літературних імен, що позначають такі поняття, які увиразнюються своєю певністю, довговічністю й широкою відомістю” [Михайлов 1981: 55]. Власні імена реальних осіб та персонажів художніх творів уживаються автором для увиразнення, унаочнення зовнішності, вдачі, рис характеру героїв: „*Викапаний протопоп Авакум!*” – казали про отця Йосипа в консисторії, але вибору не було, та й, може, тепер, коли через безвірну владу почали хитатися підвалини церкви, саме такого й треба настоятеля” [Антоненко-Давидович 1999, II: 290], „*Отець Йосип і раніше не раз жартома думав, що Богомазам, які б узялися малювати „Тайну вечерю” кращої натури для образу Юди, як Курочка, не знайти...*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 308], „*Вітрогонка! Чеховська вітрогонка, Ольга Іванівна, дружина лікаря Димова!* – гірко подумав він і одсунувся на край ліжка” [Антоненко-Давидович 1999, I: 531], „*Хто той чорнявий, схожий на Байрона, що сидить у задньому ряду поруч Підмогильного?*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 361], „... а на кого ж скидається своїми банькатими, як у рака, очима величавий Кузьмін-Караваєв? Але так і не міг остаточно спинитися ні на грибоєдовському Фамусові, ні на фонвізінському Скотиніні, які виринули в моїй пам’яті з відомих мені негативних персонажів словесності” [Антоненко-Давидович 1999, II: 201], „*В ній не було нічого спільного ні з пушкінською Тетяною, ні з тургенєвською Єленою, ні з гончарівською Вірою*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 361]. Власні імена, які дають персонажам номінатори-герої твору, виконують подвійну функцію. Вони характеризують не тільки того, кого називають, але й того, хто називає.

Імена митців, філософів, письменників служать показником ерудованості, обізнаності, захопленнь, переконань героїв: „...лікар-невропатолог, наголошував на психопатології і спадкових факторах, змусивши цим красуню прокуророву, що, як виявилось далі, сама була нарсуддею, згадати про *теорію Ломброзо*, і цим вразити багатьох” [Антоненко-Давидович 1999, II: 323], „*Ми розійшлись у різні сторони, і я, думаючи про різочу мінливість Большакової долі, знову згадав картину Ге*” [Антоненко-Давидович 1999, II: 18], „*Тільки нещодавно він рішуче поклав собі простудіювати класиків і в першу чергу – Чехова*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 444], „*То тільки злому, як писав наш Тарас Шевченко, – нема на всій землі безконечній веселого дому*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 506].

Для характеристики персонажа, його інтересів Б. Антоненко-Давидович використовує також бібліоніми та гемероніми: „*Лікар Постоловський завагався, – чи взятись за новий номер „Светской медицины”, чи й далі читати чеховську „Драму на полюванні”, від якої відірвав його ввечері раптовий виклик до хворого*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 444], „*Він прочитав „Записки лікаря” Вересаєва й серйозно взявся за Чехова*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 472], „*Вся й мати спали, тільки Ніна Олександрівна з нудьги перегортала давні номери „Крокодила*” [Антоненко-Давидович 1999, I: 573]. Назви художніх творів, різних газет, журналів, згадувані прізвища письменників, ужиті у контексті одного твору, часто служать для протиставлення героїв, поглиблюють контраст між ними, їхніми інтересами і життєвими прагненнями.

Імена персонажів української та світової літератури, будучи місткою асоціативною деталлю, беруть участь у створенні психологічного портрета героя, розкривають внутрішній світ персонажа, формування його світогляду, свідчать про перебування людини в певному психологічному стані, виступають ідентифікатором переживань і сумнівів героїв: „Я спочатку був **д'Артаньяном**, одним із мушкетерів Дюма, далі месником – **графом Монте-Крісто**, перекинувся в нігіліста **Базарова** і остаточно спинився на **Інсарові**, головному персонажі роману Тургенєва „Напередодні”, що справив на мене велике враження” [Антоненко-Давидович 1999, II: 198], „Йому кортіло, як лікареві **Коростильову**, приятелеві Димова, з цього ж чеховського оповідання, схопити свіже, хрустке простирадло під собою, пожмакати його й жбурнути Ніні Олександрівні” [Антоненко-Давидович 1999, I: 531], „Зате я в її присутності, як дві краплі води, скидався на **Андрія Бульбенка**, а головне, я почував, що можу піти далі Андрієвою стежкою, аби хоч трохи пасувати до чарівної володарки моїх марень” [Антоненко-Давидович 1999, II: 204], „Я-таки, мабуть, скидався на **купрінського Желткова**, але – модифіковано, розуміється, відповідно до нових умов” [Антоненко-Давидович 1999, II: 337], „Якийсь голос для чогось назвав Олександрові Івановичу **Нехлюдова** з „**Воскресіння**” Толстого і **Катюшу Маслову**, і Олександр квола заперечеує: „Нічого спільного, ніякий я не **Нехлюдов**, і **Маруся** зовсім не подібна на **Катюшу**” [Антоненко-Давидович 1999, I: 560].

Як засіб характеротворення, виявлення сутності номінованого й номінатора, розкриття переконань, суперечностей, боротьби в душі персонажа, окреслення умов і обставин, у яких відбувається дія, Б. Антоненко-Давидович використовує теоніми та біблійні імена: „Ну чисто тобі, як **Марта і Марія коло Лазаря!**” – тишком думала зворушена стара” [Антоненко-Давидович 1999, I: 505], „...старій здавалось у цьому домі, ніби якимсь чудом її перенесло в ті часи, коли на землі між людьми ходив **Ісус Христос**...” [Антоненко-Давидович 1999, I: 505], „**Навіть Сина Божого** спокушав диявол у Синайській пустелі владою над світом” [Антоненко-Давидович 1999, I: 316] „**Волю всемогутнього Аллаха** не годна одвернути квола людська рука...” [Антоненко-Давидович 1999, I: 572].

Б. Антоненко-Давидович у своїх творах використовує оніми різних класів і розрядів. Вони є яскравими ознаками мовної палітри письменника. Власні назви на сторінках його творів поліфункціональні та інформативні. Особливість онімного письма Б. Антоненка-Давидовича – широке використання імен реальних історичних осіб, героїв літературних творів, що мітять величезну пізнавальну інформацію і стають потужним засобом у створенні характерів, допомагають уникнути докладних описів і характеристик.

Оніми дають додаткову інформацію і про самого автора твору, виявляють його почуття, уподобання, ідеї, розкривають світогляд.

Література

Антоненко-Давидович 1999, I – Антоненко-Давидович Б. Твори: У 2 т. / Упоряд. Бойко Л. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1999. – 742 с.; **Антоненко-Давидович 1999, II** – Антоненко-Давидович Б. Твори: У 2 т. / Упоряд.

Бойко Л. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1999. – 652 с.; **Карпенко 1998** – Карпенко О.Ю. Прагматична спрямованість власних назв у художньому тексті: Метод. вказівки до спецкурсу. Для студ. ф-ту романо-герман. філол. – Одеса, 1998. – 67 с.; **Климчук 2004** – Климчук О.В. Літературно-художній антропонімікон П. Куліша: склад, джерела, функції: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2004. – 18 с.; **Крупа 2005** – Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.; **Лукаш 1997** – Лукаш Г.П. Ономастикой прозових творів Володимира Винниченка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Д., 1997. – 17 с.; **Мельник 1999** – Мельник М.Р. Ономастика творів Ліни Костенко: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999. – 18 с.; **Михайлов 1981** – Михайлов В.Н. О системе лингвистического анализа ономастической лексики в художественной речи // Методика преподавания рус. яз. и лит. – 1981. – Вып. 14. – С. 54 – 59; **Саврей 2005** – Саврей О.В. Функціонування фонових онімів у прозі Ольги Кобилянської // Записки з ономастики. – 2005. – Вип. 8. – С. 93 – 102; **Селівестрова 2003** – Селівестрова Л.І. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 18 с.; **Соколова 2003** – Соколова А.В. Онімичний аспект проблеми ідіостилю письменника (на матеріалі зіставлення антропонімії у романах Григорія Тютюнника „Вир” і Василя Земляка „Лебедина зграя”): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 18 с.; **Шестопалова 2006** – Шестопалова Л.Д. Специфіка антропонімів у химерній прозі (на матеріалі творчості В.Г. Дрозда): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 21 с.; **Шотова-Ніколенко 2006** – Шотова-Ніколенко Г.В. Онімний простір романів Ю.І. Яновського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 21 с.

In the article has been made an attempt to investigate onomastic space of V. Antonenko-Davydovych's works. The artistic functions, peculiarities of proper names' usage are analysed in the writer's works

Key words: linguistic personality, onomastic space, onomastic vocabulary functioning, onym, onomastic classes, anthroponym, anthropomodel, toponym.

УДК 81'37:82-31=111

**КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ СЕМАНТИКИ ЛЕКСЕМИ *HARMONY*
В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ П. АКРОЙДА „HAWKSMOOR”)**

*У статті обстоюється теза про епістемологічну та методологічну сумісність традиційної й когнітивної лінгвістики. З цієї позиції розглянуто основні корелятивні поняття традиційної та когнітивної семантики, запропоновано методуку аналізу когнітивних аспектів лексичної семантики, розкрито особливості смислу лексеми *harmony*, актуалізованої у романі П. Акройда „Hawksmoor”.*

Ключові слова: семантика, структура, концепт, лексема, гармонія.

Однією з характерних рис когнітивної лінгвістики на теренах Росії та України є її органічний зв'язок із традиційною семантикою. Цей зв'язок, осмислений як принципова теоретична сумісність [Воробйова 2005; Жаботинская 2003: 149; Попова, Стернин 2007: 171-172], сформульований як епістемологічна програма [Zhabotynska 2002] та успішно реалізований як дослідницький прийом у численних розвідках [див., напр.: Нижегородцева-Кириченко 2000; Аргуткіна 2001; Ипполитов 2002; Вальчук 2003 та ін.], засвідчує існування у вітчизняній лінгвістиці спадковості в розгляді такої кардинальної мовознавчої проблеми, як зв'язок мови і мислення.

Спроби розв'язати проблему зв'язку мови і мислення з позицій семантико-когнітивного підходу засновані на розумінні мови як ментального за своєю природою феномену [Краткий 1996: 54; Lakoff 1987: 91, 110-111; Cruse 2000: 22, 43]. При цьому значення мовних одиниць трактується як таке, що пов'язане з концептуальними структурами [Шенк, Бирнбаум, Мей 1989: 33; Краткий 1996: 53]. Методологічною основою когнітивного підходу до вивчення мовної семантики є ідея „човникових операцій” [Кубрякова 1992: 34], або „двостороннього руху” [Жаботинская 2003: 146], тобто органічна єдність двох прийомів: вивчення феноменів мови та моделювання структур мислення. При цьому результати дослідження мови допомагають зрозуміти принципи організації мислення, а на основі змодельованих концептуальних структур можна пояснити лінгвальні феномени [Жаботинская 2003: 145-146].

За умови справді збалансованого використання вище означених прийомів аналізу фактичного матеріалу можна отримати дані, недоступні при застосуванні суто традиційних методів семантичного аналізу. Однак нерідко ідея „човникових операцій” залишається лише задекларованою і не сповна реалізованою: „зворотній рух” від аналізу думки до витлумачення мови не здійснюється. Актуальність пропонованої статті визначається необхідністю провести більш послідовний синтез набутків традиційної семантики та лінгвокогнітології.

Метою статті є виявити потенціал інтеграції методів традиційного семантичного та концептуального аналізу для дослідження семантики слова у художньому тексті. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі завдання: з'ясувати корелятивні поняття у традиційній семантиці та

лінгвокогнітології; запропонувати методику аналізу, у якій би однакова увага приділялася вивченню концептуальних та вербальних структур; на основі цієї методики дослідити семантичну структуру лексеми *harmony* (гармонія) у романі П.Акройда „Hawksmoor” („Хоксмур”).

Зважаючи на існування спадковості між традиційною та когнітивною семантикою, закономірним є той факт, що між цими підходами існує відповідність стосовно ряду принципів положень та основних понять. Це стосується, насамперед, **поняття структури**. У традиційній семантиці мовні одиниці розглядаються як „упорядковані множини змістовних елементів (змістовні цілісні єдності, які мають певну структуру), співвіднесені з множиною елементів формального вираження” [Бондарко 1985: 14]. Розуміння значення слова як структури спирається на концепцію розкладуваності цілісного значення на дрібніші значеннєві компоненти. При цьому порядок цих складових, їхня конфігурація теж визнаються значущими [див.: Кузнецов 1986: 115 – 116].

У когнітивній лінгвістиці також прийнято трактувати значення слова як певну структуру [див., напр.: Кубрякова 1991: 86]. Зважаючи на зв'язок мовної і концептуальної картин світу, ця структурованість мовних значень визнається детермінованою структурами знання у свідомості людини: „значення кожного конкретного слова являє собою фрагмент інформації, елементи якої певним чином упорядковані, „аранжовані” в складі єдиного цілого. При цьому спосіб „аранжування” задається концептуальною структурою” [Жаботинская 2005: 54]. Таким чином, поняття концептуальної структури слова нерозривно пов'язане з ідеєю про структуру концепту. Так, з'ясовано, що структурованість є однією з суттєвих рис концепту [Lakoff 1987: 267; Краткий 1996: 90], адже внутрішня організація концепту – „не хаотичне нагромадження уявлень, знань чи смислів і навіть не їх кон'юнкція, а логічна структура” [Рябцева 1991: 73]. Як бачимо, у когнітивній лінгвістиці поняття семантичної структури зазнало логічного розвитку.

Друга відповідність між традиційною та когнітивною семантикою стосується **дихотомії мови й мовлення**. У традиційній семантиці опозиція мови й мовлення пов'язана з протиставленням потенційного системного мовного значення слова та його актуального, реалізованого мовленнєвого смислу [Васильев 1990: 82 – 90; Литвин 1984; Маргулис 1990; Денисова 1996: 87 – 88]. При цьому підкреслюється, що системне значення детермінує мовленнєві смисли [Маргулис 1990: 34; Литвин 1984: 104]. Поряд з цим великою є роль контексту, який здатен модифікувати втілювані смисли [Cruse 1986: 52]. Реалізація системного мовного значення у мовленнєвому смислі не є простим „усіканням, збідненням можливостей мовних одиниць” [Литвин 1984: 108], актуалізація в мовленні включає також залучення до складу мовленнєвих смислів комунікативно значимих компонентів знання, які не входять до значення мовних знаків як системних одиниць [Васильев 1990: 90]. Останнє особливо важливе для реалізації слова у художньому тексті, де слово може проявити свій семантичний потенціал, реалізувати приховані семи [Арнольд 1979].

У когнітивній лінгвістиці співвідношення значення й смислу потрактовано як „співвідношення між тим концептуальним змістом, який

репрезентується мовним значенням у системі мови, і тією частиною змісту концепту, яка передається мовленнєвим смислом” [Болдырев 2000: 180]. Оскільки значенням слова (як мовного знаку) є „концепт, схоплений знаком” [Кубрякова 1997: 31], воно (значення слова) розглядається як таке, що „виконує функцію загальної репрезентації концепту в системі мови за рахунок опису його найбільш характерних, суттєвих ознак” [Болдырев 2000: 180]. З цього випливає, що мовні значення передають лише певну частину знань людини про світ [Болдырев 2000: 181; Попова, Стернин 2007: 177], а актуалізовані мовленнєві, або контекстуальні смисли є енциклопедичними [Langacker 1999: 157]. У тексті „слово отримує можливість концептувати у своїй семантичній структурі відомості різного характеру, у тому числі й позамовну інформацію” [Полюжин 1999: 154]. Іншими словами, реалізоване значення лексеми активує відповідний концепт як структуру знання, при цьому до мовленнєвих смислів можуть входити концептуальні ознаки, не зафіксовані чи представлені інакше в системному значенні слова, а також нові, у тому числі індивідуальні, концептуальні характеристики [Болдырев 2000: 181].

Зі сказаного вище видно, що, згідно з традиційним підходом, семантичну структуру лексеми *harmony* можна представити як сукупність певним чином аранжованих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). Принагідно зауважимо, що термін *ЛСВ*, уведений у науковий обіг О. Смирницьким ще в 50-х роках ХХ століття [Смирницький 1956: 42, 157], продуктивно використовується в сучасних мовознавчих працях [Манакин 2004; Жихарева 2004], у тому числі в роботах з когнітивної лінгвістики [Попова, Стернин 1999; Нижегородцева-Кириченко 2000; Кликушина 2002].

У світлі лінгвокогнітивного підходу семантична структура лексеми *harmony* як потенційної одиниці мови розглядається нами як утілення лише істотних ознак концепту ГАРМОНІЯ. Мовленнєві смисли слова *harmony*, котре вербалізує вказаний концепт, ми розглядаємо як такі, що здатні виконувати три функції стосовно концепту ГАРМОНІЯ: 1) актуалізувати найсуттєвіші ознаки цього концепту (коли потенційне мовне значення й актуалізований смисл мають ідентичну семантичну структуру); 2) актуалізувати складники структури концепту ГАРМОНІЯ, не зафіксовані системними мовними значеннями; 3) передавати індивідуальні знання про гармонійність. У двох останніх випадках до складу мовленнєвого смислу входять семи, не представлені в системному значенні слова *harmony*.

За даними тлумачних словників [Chambers 1995: 764 – 765; Collins 1991: 663-664; Hornby 2000: 617; Longman 1991: 722; OED 1994], лексема *harmony* є полісемантичною і має ряд нетермінологічних і термінологічних ЛСВ, а також ЛСВ, котрим притаманні риси і термінів, і нетермінів. Зміст нетермінологічних ЛСВ становлять результати повсякденного, ненаукового пізнання мовцями гармонійності як особливого виду відношень у світі: „семантика мовного знака відображає наївне поняття про річ, властивість, дію, процес, подію” [Апресян 1995: 56]. У лексичних значеннях термінологічних ЛСВ фіксуються наукові та філософські знання мовців про гармонійність: терміни є структурами представлення спеціальних знань [Лобанов 2003: 3]. Якщо розглядати концепт ГАРМОНІЯ як структуру наївних знань мовців про

гармонійність (на противагу науковому поняттю „гармонія” та філософській категорії „гармонія”), то для моделювання структури цього концепту важливо з’ясувати структуру нетермінологічних ЛСВ слова *harmony*.

Як впливає з аналізу дефініцій слова *harmony*, поданих у названих вище тлумачних словниках, нетермінологічний ЛСВ1 лексеми *harmony* (нумерація ЛСВ умовна) фіксує повсякденне уявлення мовців про гармонійність як відношення між людьми, які живуть у мирі й злагоді, мають узгоджені думки й почуття і/чи співпрацюють. ЛСВ2 лексеми *harmony* слугують для зберігання наївного знання мовців про гармонійність як специфічний спосіб існування частин у цілому, за якого частини є зв’язаними, поєднаними, упорядкованими, припасованими в завершеному цілому. Окрім того, ЛСВ2 має аксіологічний компонент – позитивну оцінку, експліковану в дефініціях за допомогою слів *aesthetically pleasing*, *agreeable* [OED 1994], *pleasing* [Longman 1991: 722; Hornby 2000: 617], *attractive* [Collins 1991: 664].

Як бачимо, семантичний аналіз значень лексеми *harmony* дає змогу зробити висновок про існування в складі концепту ГАРМОНІЯ картинно-образного, раціонально-логічного та аксіологічного (оцінного) компонентів, які ми називаємо *модусами*, використовуючи термін М.В.Нікітіна та спираючись на його ідею про модуси як „функціональні підструктури загальної глобальної понятійної структури” [Никитин 1996: 162]. У нашому дослідженні під картинно-образним модусом концепту ГАРМОНІЯ ми розуміємо сукупність упорядкованих за певним принципом наочних, чуттєвих уявлень мовців про те, як виглядають та поведуться люди та як виглядають і звучать об’єкти, коли вони перебувають у гармонії. Раціонально-логічний модус – це структурована сукупність понять типу „частина(и)”, „ціле”, „зв’язок”, за допомогою яких осмислюється гармонійність. Аксіологічний модус містить оцінку гармонійності мовцями.

Типові фрази, у яких вживається лексема *harmony* – *in harmony*, *out of harmony* [OED 1994; Collins 1991: 664] – є метафоричними. Так, уживання прийменника *in* у різних значеннях має певний метафоричний зв’язок з поняттям фізичного включення (*physical inclusion*) [Carpenter 1997: 29], а перебування в певному стані метафорично репрезентується на концептуальному рівні як знаходження в просторі [Lakoff 1993]. Зазначене справедливе для словосполучень *in harmony*, *out of harmony*, у яких прийменник *in* не має буквального значення, на основі чого робимо висновок про існування метафоричної концептуалізації гармонійності, тобто модусу фіктивності у складі концепту ГАРМОНІЯ.

Таким чином, здійснюючи дослідження у напрямку „від мови-потенції до думки”, можемо змоделювати смисл концепту ГАРМОНІЯ як складну структуру, що включає різні за природою компоненти. Наповнення цієї моделі можна здійснити шляхом аналізу „від мовлення (реалізованої мови) до думки”. Саме цього етапу аналізу стосується запропонована нами методика.

Наявність з’ясованих вище відповідностей між традиційним та когнітивним підходами до вивчення семантики дає підстави співвіднести поняття *підтримування сем* [Стернин 1985: 116-117] та поняття *профільовання релевантної частини інформації* [Langacker 2001: 145]. Профільована (висвітлена) інформація – це та частина концептуального змісту,

що є актуальною для мовця [Langacker 2001: 145]. Підтримані семи – це такі семи актуалізованого в певному контексті слова, які набули дублювання, оскільки втілені в тому ж самому контексті за допомогою іншого слова [Стернин 1985: 116 – 117].

Розробляючи методику аналізу, виходимо з того, що досягнути бажаного рівня об'єктивності концептуального аналізу можна, якщо моделювати концепт тільки на основі його експліцитно вербалізованих складників. На нашу думку, здійснити це можливо, якщо спиратися лише на ті мовні смисли, які підтримуються в певному контексті. Наприклад, у текстовому фрагменті *Life lives on life – or rather physical bodies live on physical bodies – in a **closely woven** tapestry of creation, preservation and destruction. But the **harmony** of the **whole** is always maintained, though there can be changes of emphasis* [BNC, harmony, 270] концепт ГАРМОНІЯ актуалізовано за допомогою лексеми *harmony*; профільованими є складники цього концепту **ціле** та **зв'язок**. Так, сему „ціле” слова *harmony* підтримано за допомогою слова *whole* у словосполученні *гармонія цілого (the harmony of the whole)*, а сему „зв'язок” продубльовано за допомогою словосполучення *тісно переплетені (closely woven)*. Сказане, на нашу думку, не означає, що в наведеному уривку актуалізовано виключно концептуальні складники **ціле** та **зв'язок**. Підкреслимо, що йдеться про те, що складники **ціле** і **зв'язок** є втіленими у даному контексті експліцитно. Припущення ж щодо актуалізації в цьому фрагменті інших компонентів концепту ГАРМОНІЯ (як-от: **порядок/упорядкованість, завершеність/повнота, припасованість/відповідність** та ін.), котрі не зазнали безпосередньої мовної об'єктивації, є неодмінно суб'єктивно забарвленим.

Ідентифікуючи профільовані в текстових фрагментах складники концепту ГАРМОНІЯ на основі аналізу контекстуально підтриманих сем слова *harmony* та його похідних, отримуємо дані для моделювання структури вказаного концепту. По-перше, виділяємо ще один модус концепту – його ціннісний компонент, який відображає ставлення мовців до гармонійності як до утилітарно-практичного чи культурно значущого явища. Наприклад, Аркадія розглядається як символ гармонійного суспільства – один з потужних ідеалів західного світу: *They dreamed of a great alliance with the masses which would destroy the society they detested and create a utopia of peasant socialism. Russia would avoid the torments of western capitalist industrialization and become an egalitarian, decentralized and **harmonious Arcadia** based on the village commune* (BNC, harmonious, 177). По-друге, з'ясуємо внутрішню структуру кожного з модусів концепту ГАРМОНІЯ. У результаті отримуємо детальні уявлення про те, що саме думають мовці, коли говорять про гармонійність [див.: Луньова 2006: 88 – 160].

Здійснюючи концептуальний аналіз, концепт ГАРМОНІЯ слід неодмінно розглядати в контексті аналізу міфів про гармонійність, наукового поняття „гармонія” та філософської категорії „гармонія”, оскільки між повсякденною та спеціальними картинами світу існує зв'язок. Такий підхід дає, зокрема, змогу прослідкувати зміну ціннісного складника філософських уявлень про гармонійність зі зміною різних культурних епох. Так, у середньовіччі вважалося, що гармонія – творіння Бога і є відблиском божественної краси

[Шестаков 1983: 86], а закони її – священні [Smith 2003: 76]. Згідно з Авреліаном, гармонія світу прославляє мудрість Творця [Шестаков 1983: 73]. В епоху Відродження на перше місце виходить ідея про взірць гармонійної людини [Шестаков 1983: 118], а просвітителі XVIII століття як одну з найвищих цінностей розглядали гармонію в суспільстві [Шестаков 1983: 143].

Використання розробленої моделі концепту ГАРМОНІЯ для здійснення аналізу в напрямку „від думки до мови” дозволяє пояснити семантичні прирошення, яких може набувати лексема *harmony* та її похідні в художньому тексті. У зв'язку з цим цікавим є вживання вищеназваного слова у романі П.Акройда „Hawksmoor”. У творі йдеться про архітектора Ніколаса Дайера – вигаданий персонаж, прототипом якого був реальний архітектор Ніколас Хоксмур. Дайер побудував ряд Лондонських церков після Великої лондонської пожежі XVII століття. Пояснюючи філософські засади своєї праці учневі Вольтеру, Дайер перерахував чотири основні постулати, серед яких заключним назвав „необхідність не слідувати гармонії та раціональній красі”:
„*That the miseries of the present Life, and the Barbarities of Mankind, the fatall disadvantages we are all under and the Hazard we run of being eternally Undone, lead the True Architect not to **Harmony** or to Rationall Beauty but to quite another Game*” [Ackroyd 1993: 9] (тут і далі в цитатах з роману збережено орфографію письменника, який стилізував мову роману під мову XVII ст. – Т. Л.).

Наведений вище контекст є абсолютно непрозорим для традиційного семантичного аналізу: проблематичним є навіть визначити, який саме ЛСВ лексеми *harmony* актуалізовано в тексті. Здійснюючи концептуальний аналіз семантики названого слова у тексті роману „Hawksmoor”, ми виходимо з припущення про те, що в даному контексті об'єктивуються складники концепту ГАРМОНІЯ, не зафіксовані у системному мовному значенні слова *harmony*. Дослідження тексту роману дозволяє підтвердити це припущення.

Проаналізувавши текст роману, доходимо висновку, що коли Ніколас Дайер говорив про гармонію, він мав на увазі ціннісний аспект гармонійності. Так, архітектор багаторазово наголошував, що побудовані ним церкви призначені передавати символічний смисл, наприклад: „*not only our Altars and Sacrifices, but the Forms of our Temples, must be **mystical***” [Ackroyd 1993: 9], „*my Churches are the **Vesture of other active Powers***” [Ackroyd 1993: 180]. Такий підхід до архітектури є цілком типовим, оскільки з давніх часів архітектурні споруди пов'язуються не тільки з утилітарними цілями [Smith 2003: 211]. Зокрема, у середньовіччі християнський собор сприймався як „дім Божий” чи „град Божий”, а портали соборів та церков – як „небесні врата” [Гуревич 1984: 83]. Середньовічні архітектори прагнули передати закони божественної гармонії [Smith 2003: 211].

Однак, Дайер, будуючи християнські церкви, вкладав у них далеко не християнський смисл. Для нього ключовими концептами були СМЕРТЬ, ТЕМРЯВА, ДИЯВОЛСЬКІ СИЛИ, які він неодноразово вербалізував у повчаннях учневі, у суперечках зі своїм ідейним опонентом видатним архітектором Крістофером Реном, у розмовах із самим собою. Тому, говорячи про те, що його церкви призначені „не слідувати гармонії”, Дайер мав на увазі гармонію божественну. Це означає, що концепт ГАРМОНІЯ актуалізовано в

романі з профілюванням складника *божественність* – елемента ціннісного модусу. Цей компонент не входить до складу концепту ГАРМОНІЯ на сучасному етапі, однак не є власне індивідуально-авторським, оскільки пов'язаний з філософськими уявленнями про гармонійність епохи середньовіччя. У романі відбулося збагачення концепту ГАРМОНІЯ за рахунок залучення частини інформації, що складає зміст філософської категорії „гармонія”.

Вербалізуючи концепт ГАРМОНІЯ у романі „Hawksmoor”, лексема *harmony* набула семантичного компонента „божественність”, тобто об'єктивувала складник концепту ГАРМОНІЯ, не зафіксований у складі її системних мовних значень. Отже, збагачення мовленнєвого смислу слова *harmony* у художньому тексті відбулося завдяки активуванню одного зі складників концепту ГАРМОНІЯ.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, зазначимо, що інтеграція когнітивного аналізу та традиційного семантичного аналізу є беззаперечно продуктивною, оскільки дозволяє зробити дослідження концептуальних структур більш об'єктивним, а вивчення мовної семантики більш глибоким. Якщо завдяки даним семантичного аналізу вдається змодельовати структури знання, то на основі концептуальних моделей можна витлумачити значення лексем, реалізованих у певних контекстах, зокрема в художніх текстах, та пояснити семантичні природження чи модифікації, коли такі відбуваються. Подальша робота в напрямку інтеграції методів традиційного семантичного та концептуального аналізу, безсумнівно, сприятиме поступу в царині лексичної семантики.

Література

Апресян 1995 – Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2 т. – М.: Яз. рус. культуры, Вост. лит., 1995. – Т. 1: Лексическая семантика. – 472 с.; **Аргуткіна 2001** – Аргуткіна О.А. Концептуально-семантичний і функціональний аспекти системи „Число”: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2001. – 18 с.; **Арнольд 1979** – Арнольд И.В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте // Иностран. яз. в шк. – 1979. – № 5. – С. 10 –14; **Болдырев 2000** – Болдырев Н.Н. Диалектика отражения мира в языке // Наук. вісн. кафедри Юнеско Київ. держ. лінгв. ун-ту (Лінгвапакс – VIII). Філологія, педагогіка і психологія в антропоцентричних парадигмах. Філологія. Педагогіка. Психологія. – К.: Вид. центр КДЛУ, 2000. – Вип. 3А. – С. 179 – 183; **Бондарко 1985** – Бондарко А.В. Опыт лингвистической интерпретации соотношения системы и среды // Вопр. языкознания. – 1985. – № 1. – С. 13 – 23; **Вальчук 2003** – Вальчук Г.В. Мовне втілення концепту „європейська інтеграція”: семантико-когнітивний аспект (на матеріалі англomовних документів Євросоюзу та публікацій газети The Times): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2003. – 273 с.; **Васильев 1990** – Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.; **Воробйова 2005** – Воробйова О.П. Когнітивна поетика в Потебнянській ретроспективі // Мовознавство. – 2005. – № 6. – С. 18 – 25; **Гуревич 1984** – Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. –

350 с.; **Денисова 1996** – Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К., 1996. – 294 с.; **Жаботинская 2003** – Жаботинская С.А. Теория номинации: когнитивный ракурс // Вестн. МГУ. – 2003. – Вып. 478. Лексика в разных типах дискурса. – С. 145 – 164; **Жаботинская 2005** – Жаботинская С.А. Лексическое значение: принципы построения концептуальной сети // Pstyga A. (red.) *Zlovo z perspektywy jezykoznawcy i tlumacza*. – Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 2005. – Т. II. – Р. 53 – 62; **Жихарева 2004** – Жихарева О.О. Лінгвокультурологічні особливості ознакових слів в англійських текстах Євангелія: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2004. – 224 с.; **Ипполитов 2002** – Ипполитов О.О. О структуре концепта „дорога” в русском языке // Композиционная семантика: Материалы III Междунар. шк.-семинара по когнитив. лингвистике / Отв. ред. Н.Н. Болдырев. – Ч. I. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – С. 92 – 94; **Кликушина 2002** – Кликушина Т.Г. Лексико-семантическая группа как композиционный репрезентант концепта (на материале группы „Орудия лишения человека жизни”) // Композиционная семантика: Материалы III Междунар. шк.-семинара по когнитив. лингвистике / Отв. ред. Н.Н. Болдырев. – Ч. I. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – С. 96 – 97; **Краткий 1996** – Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Моск. гос. ун-т, 1996. – 245 с.; **Кубрякова 1991** – Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова *память* // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 85 – 91; **Кубрякова 1992** – Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык и структуры представления знаний: Сб. науч.-аналитич. обзоров / РАН ИНИОН. – М., 1992. – С. 4 – 38; **Кубрякова 1997** – Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. – 327 с.; **Кузнецов 1986** – Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М.: Наука, 1986. – 125 с.; **Литвин 1984** – Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. – М.: Высш. шк., 1984. – 119 с.; **Лобанов 2003** – Лобанов С.В. Стилистические аспекты функционирования терминологической лексики в художественном тексте (на материале англоязычной художественной прозы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. ордена Дружбы народов гос. лингв. ун-т. – М., 2003. – 18 с.; **Луньова 2006** – Луньова Т.В. Лексикалізований концепт ГАРМОНІЯ в сучасній англійській мові: структура і комбінаторика: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2006. – 348 с.; **Манакин 2004** – Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.; **Маргулис 1990** – Маргулис В.Д. Текстуальный статус и варибельность лексического значения слова // Слово в словаре, семантическом континууме и тексте: Межвуз. сб. науч. тр. – Челябинск: ЧГПИ, 1990. – С. 31 – 41; **Нижегородцева-Кириченко 2000** – Нижегородцева-Кириченко Л.А. Лексико-семантическое поле „интеллектуальная деятельность”: опыт концептуального анализа (на материале существительных современного английского языка): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 2000. – 257 с.; **Никитин 1996** – Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб: Научн. центр проблем диалога, 1996. – 760 с.; **Полюжин 1999** – Полюжин М.М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 237 с.;

Попова, Стернин 1999 – Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие „концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1999. – 30 с.; **Попова, Стернин 2007** – Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный подход как направление когнитивной лингвистики // *Vita in Lingua: К юбилею профессора С.Г. Воркачева* / Отв. ред. В.И. Карасик. – Краснодар: Атриум, 2007. – С. 171 – 180; **Рябцева 1991** – Рябцева Н.К. „Вопрос”: прототипическое значение концепта // *Логический анализ языка. Культурные концепты*. – М.: Наука, 1991. – С. 72 – 77; **Смирницкий 1956** – Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. – 260 с.; **Стернин 1985** – Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172 с.; **Шенк, Бирнбаум, Мей 1989** – Шенк Р., Бирнбаум Л., Мей Дж. К интеграции семантики и прагматики: Пер. с англ. // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М.: Прогресс, 1989. – Вып. XXIV: Компьютерная лингвистика. – С. 32 – 47; **Шестаков 1983** – Шестаков В.П. Эстетические категории: опыт систематического и исторического исследования. – М.: Искусство, 1983. – 358 с.; **Carpenter 1997** – Carpenter V. *Type-logical Semantics*. – Cambridge (Mass.), L.: A Bradford Book. The MIT Press, 1997. – 575 p.; **Cruse 1986** – Cruse D.A. *Lexical Semantics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.; **Cruse 2000** – Cruse D.A. *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 424 p.; **Lakoff 1993** – Lakoff G. *The Contemporary Theory of Metaphor* // *Metaphor and Thought* / Ed. by A. Ortony. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202 – 251; **Lakoff 1987** – Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. – 614 p.; **Langacker 1999** – Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar*. – Vol. I: *Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – 516 p.; **Langacker 2001** – Langacker R.W. *Discourse in Cognitive Grammar* // *Cognitive linguistics*. – 2001. – Vol. 12. – №12-2. – P. 143-188; **Smith 2003** – Smith P. F. *The Dynamics of Delight: Architecture and Aesthetics*. – NY.: Routledge, 2003. – 229 p. // <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=107986274>; **Zhabotynska 2002** – Zhabotynska S.A. *Shorts, Breeches, and Bloomers: Plurality in Blends* // Hougaard A., Steffen N. L., eds. *The Way We Think. Odense Working Papers in Language and Communication*. – Odense: University of Southern Denmark, 2002. – No 23. – V. 2. – P. 127 – 142;

Лексикографічні джерела

Chambers 1995 – *The Chambers Dictionary*. – Edinburgh: Chambers, 1995. – 2062 p.; **Collins 1991** – *Collins Cobuild English Language Dictionary*. – L., Glasgow: Collins, 1991. – 1703 p.; **Hornby 2000** – *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English* / Ed. by S. Wehmeier. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 1599 p.; **Longman 1991** – *Longman Dictionary of the English Language*. – 2nd ed. – Harlow: Longman, 1991. – 1890 p.; **OED 1994** – *The Oxford English Dictionary – OED2 on CD-ROM*. – Version 1.13. – Oxford: Oxford University Press, 1994.

Джерела

Ackroyd 1993 – Ackroyd P. *Hawksmoor*. – L.: Penguin Books, 1993. – 217 p.; **BNC** – Електронна текстова база даних The British National Corpus // [http:// www.hcu.ox.ac.uk/BNC](http://www.hcu.ox.ac.uk/BNC).

In the article the assumption of epistemological and methodological compatibility of traditional and cognitive trends in linguistics is developed through the analysis of the correlative concepts in these two approaches to semantic investigation and through suggestion of an integrated method. This method is used to explain the sense of the lexeme harmony in the novel „Hawksmoor” by P.Ackroyd.

Key words: semantics, concept, structure, lexeme, harmony.

О.К. Прищеп (Київ)

УДК 821.161.2.09Гребінка

Є. ГРЕБІНКА ЯК ПРЕДСТАВНИК ГОГОЛІВСЬКОЇ НАТУРАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються зміни, які відбувалися в російській літературі в 30-х – на початку 40-х років XIX ст. У центрі уваги прозові твори Є. Гребінки – представника гоголівської натуральної школи, що відображали життя й проблеми низів суспільства того часу.

Ключові слова: гоголівська натуральна школа, тема „маленька людина”, взаємозв'язки української і російської літератур.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років у російській літературі відбувалися зміни, що відбивали перехід російського суспільства до нового ступеня історичного розвитку. Ззовні вони полягали в тому, що ряд молодих талановитих письменників свідомо й активно виступали прибічниками нових тенденцій реалістичного відображення життя, які особливо яскраво виявилися у творах О. Пушкіна й М. Гоголя. Утворилася ціла літературна школа, яка одержала назву „гоголівської”, а пізніше „натуральної”. Письменники цієї школи – В. Даль, І. Панаєв, Д. Григорович, Я. Бутков, Є. Гребінка, А. Дружинін, О. Некрасов, Ф. Достоевський із різним ступенем глибини й послідовності розвивали традиції гоголівського реалізму (і цим помітно відрізнялися від письменників „риторичної школи”).

Новим у творчості названих вище письменників було зображення життя демократичних низів російського суспільства, прагнення розкрити внутрішній світ героїв і захистити моральну гідність бідних трудівників міста й села. Ця тенденція з'явилась у російській літературі від часів Пушкіна („Станционный смотритель”, „Гробовщик”, „Медный всадник”), але у творчості письменників гоголівського напрямку стала одним з найважливіших завдань літератури.

Твори М. Гоголя мали великий вплив на творчість молодих письменників того часу. Одним із таких письменників був Є. Гребінка, його земляк і товариш по Ніжинській гімназії. Саме під безпосереднім впливом оповідань М. Гоголя розпочалася прозова діяльність Є. Гребінки. Матеріалом

дослідження є прозові твори Є. Гребінки.

Мета статті – простежити особливості становлення творчого методу письменника крізь призму соціальних і психологічних поглядів.

Відомо, що Є. Гребінка увійшов в історію української літератури як видатний байкар та поет-лірик. Його байки – це короткі художні оповідання, сповнені побутових сцен та деталей, конкретних образів та пейзажних малюнків, у яких перед читачем постає реальне життя тогочасної України.

Борючись за розширення творчих меж української літератури й мови, Є. Гребінка створює цією мовою поетичні твори різних видів: елегію, романс, анакреотичну поезію, ліричні поезії. Йому належить переклад поеми О. Пушкіна „Полтава”, який був першим перекладом великої поетичної форми в новій українській літературі.

Помітний слід лишила діяльність Є. Гребінки і в російській літературі, де він виступав як поет і прозаїк. Прозові твори, написані російською мовою, складають значну частину літературної спадщини письменника й становлять цінний матеріал для дослідження процесу формування його художнього методу.

Головні теми, які піднімав у своїх творах Є. Гребінка, дуже близькі до тем і образів гоголівських творів, пор.: („Записки пирятинця” – „Вечера на хуторі близ Диканьки”, „Вот кому зозуля ковала” – „Повесть о том как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем”, „Верное лекарство” – „Записки сумасшедшего” та ін.). Це засвідчує близькість світогляду Є. Гребінки до прогресивного гоголівського напрямку, головним принципом якого було відтворення життя з позицій критичного підходу до навколишньої дійсності, до суспільних суперечностей.

У 1838 – 1841 рр. факти і явища навколишнього життя цілком заповнюють творчу увагу письменника. У творах цього періоду („Воспоминания”, „Братья”, „Бывальщина”, „Кулик”) можна простежити подальший розвиток Гребінки-прозаїка, його наближення до творчих та естетичних принципів натуральної школи. Уже в цих творах окреслюються контури проблематики майбутньої натуральної школи: викриття духовної спустошеності, а також відбиття протиріч великого міста, у центрі яких знаходиться безправний трудівник – так звана „маленька людина”. Письменник пише кілька творів, у яких розкриває конфлікти в житті великого міста, розвінчує суспільство, у якому ранги й гроші визначають становище людини. Його увага спрямована на трагічне становище „маленької людини”, яка борсається в бездушному середовищі („Записки студента”, „Лука Прохорович”, „Верное лекарство”, „Горев Николай Федорович”, „Дальний родственник”). Ці твори об’єднує тема великого міста, у якому особливо помітні контрасти життя і де людина сама по собі, у силу своїх внутрішніх якостей, не має ніякої цінності.

М. Гоголь перший у російській літературі відбив життя великого міста з його складним комплексом явищ. У петербурзьких повістях він виводить представників знаті, дрібних чиновників, міщан, військових, художників і цим самим виводить в літературу нового героя, новий соціальний тип – дрібний міський різнолюд. Як справедливо відзначає М. Храпченко, „глибина реалістичного мистецтва петербурзьких новин в тому, що за зовнішнім Гоголь

розкрив справжню суть явищ. Святковий блиск столиці, її зовнішня пишність не могли приховати від письменника мерзотність життя” [Храпченко 1959: 205]. Письменник показує героя не тільки у вузькому побутовому середовищі, а й у його постійному зв’язку з широким колом явищ соціального життя. Порівняно з попередніми творами в петербурзьких повістях на перше місце виступає розкриття сутичок, протиріч дійових осіб із тим соціальним середовищем, у якому проходить їх життя.

Петербурзькі повісті М. Гоголя з їх протиставленням верхів і низів, трагедією „маленької людини” мали велике значення для розвитку літератури того часу. Цілий ряд письменників (Панаєв, Даль, Бутков, Григорович та ін.) виступає послідовниками М. Гоголя, розробляючи в своїх творах гоголівські теми, наслідуючи форму творів (оповідання, повість, епістолярна форма і сповідь у формі щоденника), звертаючись до життя народу

Помітний вплив М. Гоголя спостерігається й у творах Є. Гребінки, що належать до цієї тематичної групи. Передусім, ці твори об’єднані яскраво вираженою реалістичною спрямованістю, яка виявляється в критичному підході до зображуваних явищ життя. Також вплив М. Гоголя можна помітити в окремих образах. Наприклад, риси характеру молодого титулярного радника Семена Семеновича з оповідання „Лука Прохорович” або персонажа повісті „Сеня” багато чим нагадують славетного Хлестакова. Ці персонажі Гребінки також відзначаються хвастощами, брехнею.

У цих творах Е. Гребінка втілює свої різнобічні спостереження і враження. Предметом зображення письменника стає „маленька людина”, її нерівноправний статус у житті суспільства, повсякденна жорстока боротьба за існування. Є. Гребінка побачив контрасти, якими сповнене життя великого міста і, що дуже важливо, зумів передати суперечність між дійсним та ілюзорним через прийняття своїх героїв. Ця суперечність проглядає і в змалюванні героя у вузькому колі домашнього побуту, і в зв’язку з широким колом явищ соціального життя.

Першим твором, у якому Є. Гребінка звертається до зображення долі „маленької людини”, було оповідання „Лука Прохорович” (1838). Герой цього твору – дрібний чиновник, який своєю працею ледве заробляє на бідне існування. Життя Луки Прохоровича сповнене турботами про те, як звести кінці з кінцями. У цьому ж оповіданні введений ще один цікавий образ молодого дрібного чиновника, товариша героя твору по службі. Вище вже було відзначено вплив на створення цього образу гоголівського Хлестакова. Дійсно, Семен Семенович займає в департаменті місце дрібного чиновника з невеликою платнею, але хоче жити „на широку ногу”, кидається на розваги, намагається справляти враження денді. Для того, щоб справити ефект на оточуючих, він удається до брехні, при чому бреше без будь-яких корисливих мотивів, без ясної мети, бреше просто для того, щоб викликати заздрість у товаришів, справити на них враження багатого світської людини. Такий тип хвалькуватого брехуна, що походить з чиновницького середовища, неодноразово варіюється й у пізніших творах Є. Гребінки (оповідання „Сеня”, нарис „Хвастун”).

Привертає увагу авторська тенденція до узагальнення характерів героїв та побутових обставин. Автор намагається підкреслити типовість героїв,

уникаючи портретних характеристик, але наголошує на їх поширеності, типовості. Так, читачам, які хотіли б побачити героя, він радить вийти о дев'ятій ранку на Петербурзьку сторону, на Клавікордну вулицю, коли поспішає на роботу ціла армія таких самих молодих чиновників.

Зображуючи своїх героїв, їх життя, думки і вчинки, письменник у цій звичайності розкриває мізерність їх існування, протестує проти усталеного життя суспільства, де чини й гроші визначають цінність людини.

Повість „Верное лекарство” (1840) позначена наслідуванням „Записок сумасшедшего” М. Гоголя. І обрана форма твору – щоденникова сповідь, і тема, і, головне, намагання відтворити гоголівський „сміх крізь сльози” свідчать про те, що письменник перебував під сильним впливом цього твору. Незважаючи на те, що автор і в образі, і в становищі героя підкреслює чимало комічних рис, які викликають усмішку в читача, у цілому повість викликає почуття суму. Комічне в цьому творі вдало переплітається з трагічним і, цю особливість слід відзначити як позитивне явище, творчу вдачу в наслідуванні М. Гоголя. Разом з тим повість Є. Гребінки істотно відрізняється від „Записок сумасшедшего” відсутністю соціальних мотивів. У М. Гоголя на перший план виступає ставлення героя до вищого світу й водночас акцентується на зіткненні життєвої правди з ілюзіями й облудливими уявленнями про дійсність. Герой Є. Гребінки самоізолюваний від оточення, далекий від думки про соціальну нерівність, його роздуми стосуються лише власної долі, бажання продовжити своє життя.

Серед творів цього тематичного циклу особливе місце займає повість „Записки студента”, позначена помітною самостійністю в розробці теми „маленької людини”. Ця повість посідає важливе місце у творчому розвитку Є. Гребінки. Вона засвідчує подальше плідне засвоєння реалістичного методу. Розкриваючи тему пригніченої людини, автор наближається тут до Петербурзьких повістей М. Гоголя, виступає на захист „маленьких людей”, життя яких сповнене нестатками і стражданнями. Розповідний елемент повісті вдало поєднаний з автобіографічним, художні образи вже відзначаються поетичними узагальненнями, синтезом спостережень письменника, реалістичною достовірністю.

Повість „Записки студента” зближує з петербурзькими повістями М. Гоголя не тільки її тема – загибель „маленької людини”, а й художні засоби, які виявляються в зображенні протиставлення краху найвищих мрій героя торжествуючій вульгарності. Це протиставлення проходить через весь твір і найяскравіше проступає в описі жебрацького похорону студента Якова Петровича, яким починається повість, і описом „розбагатілого откупщика” – шахрая Іванова, що розжився на розоренні родини Якова Петровича.

Є. Гребінка, слідом за М. Гоголем, виступає з критикою сучасного йому суспільства, розвінчує суспільні умови, які калічать душу людини, перетворюють її на пригнічену, нещасну істоту. Герой твору під впливом життєвих обставин помирає у великому місті хворий, самотній, опинившись у становищі жебрака. Історія життя Якова Петровича – це історія „маленької людини”, характерними рисами якої є благородство й доброта. Він не витримує сутички з суворою дійсністю й гине під впливом обставин. Письменник показує його душевні страждання, його безсилля чимось

допомогти родині, запобігти розоренню невеличкого маєтку.

Конфлікт мрії з дійсністю, на якому акцентує увагу М. Гоголь у „Невском проспекте” та „Записках сумасшедшего”, з гостротою й соціальною різкістю яскраво виступає й у цій повісті Є. Гребінки. Письменник переконливо показує, як внаслідок неодноразового зіткнення героя з суворою дійсністю в його свідомості визріває висновок про розрив між мрією й дійсністю. З перших же кроків, які робить герой для здійснення своїх високих ідеалів, його чекає розчарування, невдачі одна за одною переслідують його.

У цій повісті Є. Гребінка реалістично показав долю „маленької людини” в органічному зв’язку з розкриттям життєвих умов, які визначають її злиденне існування. Із суворою правдою відображає письменник темні сторони дійсності, розкриває соціальні контрасти життя. Є. Гребінка йшов шляхом критичного відтворення життя, зокрема тих явищ, які були пов’язані з розвитком буржуазних відносин.

Письменник звертає увагу на те, що справжню людяність, безкорисливе ставлення до ближнього можна зустріти лише в серці простих людей. Цю думку він продовжує розвивати й у пізніших творах („Доктор” та „Приключения синей ассигнации”). Тему „маленької людини” він не залишає і в подальшій роботі, відводячи їй помітне місце.

Так, у 1842 – 1843 рр. було надруковано кілька повістей та оповідань („Водевиль в частной жизни”, „Сеня”, „Пруд”, „Искатель места”, „Первый концерт Рубини”, „Маскарадный случай”), у яких він продовжує змальовувати потворні явища навколишньої дійсності, виступати на захист пригніченої людини – трудівника. Викривальні тенденції, що яскраво виявилися в творчості Є. Гребінки та інших письменників гоголівської школи, сприяли розкриттю магістральних ліній соціальної дійсності, виявленню основних негативних явищ сучасного йому суспільного життя.

Зміни, що відбувалися в російській літературі в 40-х рр. XIX ст., значною мірою були визначені виходом з друку „Мертвих душ” М. Гоголя. Величезне значення „Мертвих душ” полягало в тому, що письменник в основу твору поклав один з головних принципів кріпацтва: люди – речі, їх можна продавати й купувати, зачепивши тим самим одне з найбільш болючих питань тогочасної дійсності. Уміння М. Гоголя художньо втілити цю характерну рису кріпосницької дійсності призвело до істотного поглиблення реалізму в творчості цілого ряду письменників.

У творах Є. Гребінки, написаних у 40-х рр., спостерігається ріст критично-реалістичних тенденцій. Так, у повістях „Сеня” (1842), „Пруд” (1843) та романі „Доктор” (1844) письменник, продовжуючи розробляти теми, що відбивали сучасне життя, звертає увагу головним чином на негативні явища дійсності, створює образи, які з більшою повнотою й загостреністю відбивали суть існуючого суспільства. Вплив „Мертвих душ” на творчість Є. Гребінки слід бачити в тому, що цей твір викликав у його свідомості гарячий відгук і співчуття: він сам намагається створити цілу галерею негативних образів із середовища столичного й повітового дворянства.

Своєрідною особливістю Гребінки-прозаїка є те, що він, створюючи образи й характери дійових осіб, не йшов за усталеною літературною традицією, за якою портретові героя надавалося особливо важливого значення.

Як зауважує дослідник творчості письменника С. Зубков, у попередників таке ставлення до портрета героя мало художнє виправдання, бо „було однією із складових частин характеристики, дозволяло зазирнути в його внутрішній світ” [Зубков 1962: 182]. Є. Гребінка відтворює найбільш характерні риси зовнішності, які допомагають визначити психологію й характер героя.

Роман „Доктор” свідчив про те, що реалістичне начало, помітне в ранніх творах Є. Гребінки, з роками міцніло й ставало провідним. Покладене в основу творчості „анатомічне” вивчення життя та його потаємних місць, увага до негативних явищ дійсності, співчуття до долі пригніченої і знедоленої людини об’єднували Є. Гребінку з письменниками натуральної школи, ставили його твори в ряд прогресивних творів 40-х років XIX ст.

Вивчення творчості Гребінки-прозаїка дозволяє зробити висновок про поступову еволюцію його творчого методу. Ранні твори (1838 – 1841) свідчать про наближення Є. Гребінки до творчих та естетичних принципів гоголівської школи. Важливою рисою, що відрізняє ці твори Є. Гребінки від творів інших письменників, є поява в них яскраво окреслених образів селян-кріпаків, висвітлення взаємин між панами й кріпаками.

Таким чином, можна стверджувати, що Є. Гребінка був визначним письменником гоголівської натуральної школи. У своїх творах він широко висвітлює життя України й Росії першої половини XIX ст. Його твори пройняті співчуттям до долі безправного народу.

Творчість Є. Гребінки є визначним історико-літературним явищем, цінним для дослідження історії взаємин української й російської літератур.

Література

Зубков 1962 – Зубков С.Д. Євген Павлович Гребінка. – К.: Наук. думка, 1962. – 220 с.; **Храпченко 1959** – Храпченко М.Б. Творчество Н.В. Гоголя. – М.: Сов. писатель, 1959. – 310 с.; **Зубков 1979** – Зубков С.Д. Русская проза Г. Квитки и Е. Гребенки в контексте русской и украинской литературных связей. – К.: Наук. думка, 1979. – 300 с.; **Куліш 1989** – Куліш П. Приказки Гребінки „Од Іздателя”: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 2. – 336 с.; **История ... 1955** – История русской литературы: В 10 т. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1955. – Т. 7. – 782 с.; **Кулешов 1965** – Кулешов В.И. Натуральная школа в русской литературе. – М.: Просвещение, 1965. – 180 с.; **Селиванова 1964** – Селиванова Л.В. Є.П. Гребінка і процес розвитку літератури і мистецтва 30 – 40-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1964. – 32 с.

The article is dedicated to the processes which took place in the Russian literature of the 1830-s – early 40-s. The prose of Eugene Grebinka, Gogol Natural School representative, who depicted the hard life of the poorest is studied in the article.

Key words: Gogol „Natural School”, the problem of „humble folk” mutual influence of the Ukrainian and Russian literature.

УДК 81'374 : 811. 161.2

**ДЕЩО ПРО ДЖЕРЕЛА „СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”
Б. ГРІНЧЕНКА**

У статті систематизовано погляди лінгвістів на „Словарь української мови” за редакцією Б. Грінченка, проаналізовано атестації джерел, особливості формування реєстру цієї праці, яка повно представила всю етномовну українську територію, мала інтегральний характер, стала етапною у відображенні об’єктивного розвитку нової української літературної мови і як філолого-енциклопедичне видання є цінним джерелом дослідження лексики української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова : словник, реєстр, джерельна база, паспортизація, атестація джерел, регіональне, інтеррегіональне.

Оцінюючи мовознавчу спадщину Б. Грінченка, В. Статєєва зазначила, що сьогодні вона хоч і загальновізнана, проте повний її обсяг і зміст ще не досліджено. Як правило, роль Б. Грінченка в історії українського мовознавства зводиться тільки до його участі в редагуванні чотиритомного Словаря української мови, який оцінено як „найвидатнішу з праць дореволюційної української лексикографії”, що є, безперечно, найбільшим внеском ученого в українську лінгвістику.

Загалом традиційно мовознавці підходять і до оцінки безпосередньо Словника за редакцією Б. Грінченка. На жаль, „штампи” в оцінці лексикографічної праці переходить з однієї праці в іншу публікацію, інколи – без належної перевірки, а висновки окремих дослідників – лише розвиток оцінок попередніх авторів без аналізу першоджерела. Тож заклик О. Білецького, висловлений ним на початку 60-х років, – застосувати до вивчення творчості Бориса Грінченка еволюційний підхід, розглянути цю творчість у конкретно-історичному середовищі, „відновити оригінал, не поліпшуючи і не погіршуючи історії”, – залишається актуальним і сьогодні [Статєєва 1997: 228 – 230].

Спробуємо оглянути наявні лінгвістичні праці про Словник, проаналізувати його джерельну базу, зокрема, особливості паспортизації матеріалу, спираючись безпосередньо на Словник української мови за ред. Б. Грінченка (далі СГ), зіставляючи працю з попередньою етапною лексикографічною працею „Малорусько-німецьким словником” Є. Желєхівського, С. Недільського (далі СЖ) і для завдань статті обмежимося фрагментами СГ і СЖ під літерою „П”.

На відміну від попередніх лексикографічних праць, зокрема СЖ, СГ містив ґрунтовну передмову, у якій окреслено основні засади укладання словника (стосовно складу лексики, особливостей перекладу реєстрових слів, їх джерел, паспортизації та ін.). Велике значення мало й те, що відгук на СГ дав академік О. Шахматов, у якому були накреслені дальші напрями аналізу, дослідження й оцінки цієї праці. Уже під час видання СГ з’явилися відгуки В. Доманицького (на перший том), В. Дорошенка (на всю працю) і вже зазначена рецензія академіка О. Шахматова. Дослідники ХХ ст. також

приділяли увагу Словнику за ред. Б. Грінченка. Значне місце відведене йому в „Нарисі історії української лексикографії” А. Москаленка; в „Історії української лексикографії” П. Горещького; „Історії української літературної мови” П. Плюща; „Історії українського мовознавства. Історії української мови” С. Бевзенка; монографії „Ф. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство кінця XVIII – початку XX ст.” Б. Галаса; у праці І. Кириченка „Перший том Українсько-російського словника”; „Деяких увагах до реєстру „Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка” та „Словник Б. Грінченка. Міфи і факти” М. Пилинського; „Б. Грінченко і „Словарь української мови” О. Тараненка; „З історії „Словаря української мови” Бориса Грінченка” Н. Копиленка та ін.

Загальна оцінка СГ полягає в тому, що ця лексикографічна праця становить *перекладний українсько-російський словник*; реєстр словника охоплює 68 000 слів; СГ містить додаток „Крестные имена людей” (у кінці четвертого тому); за жанром СГ – це словник, по-перше, тлумачно-перекладний, оскільки український реєстр подається, супроводжуючись ілюстративним матеріалом, з перекладом російською мовою або – у тих випадках, коли не вдалося виявити російського відповідника, – з тлумаченням російською мовою; по-друге, це філологічно-енциклопедичний словник – поряд з тлумаченням значення слів, яке практикується у лінгвістичних словниках, при словах деяких типів, зокрема в етнографічній та виробничій лексиці, дається опис відповідного поняття; за побудовою реєстру це словник алфавітного типу з деякими елементами гніздового способу; увесь лексичний матеріал подано без розрізнення лексики живого народного мовлення, з численними територіальними діалектами і лексики літературної мови, за взірцем лексикограф мав Словник В. Даля.

Починаючи з рецензії О. Шахматова, дослідники значну увагу приділяли також джерелам Словника. Як зазначив у передмові Б. Грінченко, було опрацьовано рукописний матеріал, „состоявший изъ записей словъ и выражений, добытыхъ непосредственно отъ народа”, „предпринята была выборка словъ изъ книгъ” [Грінченко 1904: XVI]. Безпосередньою умовою редакції журналу було опрацювання українських етнографічних збірок із надрукованого українською мовою від часів Котляревського – до 1870 р. включно; із творів сучасних українських письменників XIX ст., які розпочали свою діяльність не пізніше 1870 р.; із попередніх українських словників; із збірок слів, записаних від народу і опублікованих на той час, – такою є загальна оцінка дослідників. Отже, основними джерелами Словника була народна мова, відтворена у рукописних і друкованих записах, літературна мова письменників старшого покоління і попередні словники української мови.

Основні критичні зауваження, сформульовані О. Шахматовим, стосуються наступного: що жива народна мова представлена у словнику досить повно, а „главнымъ недостаткомъ Словаря оказывается исключение изъ его состава народного языка значительной части малорусскаго племени. ... Словарь, собранный редакцией „Киевской Старины”, исключилъ изъ своего состава съверно-малорусское нарѣчье” [Шахматов 1906: 195], а також те, що „й Галиція не признана полноправной представительницей малорусской рѣчи”

[Там же: 205]. Розмірковуюючи над причиною обмеження щодо охоплення лексики різних регіонів, академік О. Шахматов писав: „Не хотѣлось бы думать, что составители кievскаго Словаря относятся кú языку львовскихú изданiй сú недоверiемú или пренебреженiемú, обвиняя его вú искусственности, вú рабской зависимости отъ польскаго и т.д. Впрочемú, даже такое отношенiе ихú не исключало бы для ихú Словаря обязанности зарегистрировать и новѣйшiя явленiя вú области письменнаго языка...” [Там же: 208 – 209]. З цими зауваженнями погодився В. Дорошенко (рецензiя 1910 р.). Розглядаючи це питання у пiзнiший перiод, дослідники, зокрема А. Москаленко, П. Горецький, С. Бевзенко, спиралися на оцiнку О. Шахматова. Зокрема А. Москаленко пiдкреслив: „Недостатньо була, зрештою, використана i лексика пiвденно-захiдного нарiччя. Найповнiше була репрезентована лексика пiвденно-схiдного нарiччя” [Москаленко 1961: 93]. Однак iншi мовознавцi, зокрема А. Бурячок, вважають цей закид не обгрунтованим [Бурячок 1968: 21]. Стосовно використання захiдноукраїнського нарiччя, Ю. Шерех, всупереч закидам О. Шахматова, доводить, що в словнику „... широко використано галицьку лексику, i то, загалом беручи, аж до 1900 рокiв” [Шерех 1949: 30]. Тож твердження, що жива народна мова представлена з рiзних областей України, найменш повно – iз пiвнiчних та захiдноукраїнських земель, потребує додаткового з’ясування.

Щодо етнографiчних праць О. Шахматов зазначив, що вони вивченi досить ґрунтовно, хоча „Словарь воспользовался едва ли третьею частью всего доступнаго етнографического материала” [Шахматов 1906: 206]. У розвiдцi „Необходимые поясненiя” Б. Грiнченко визнає справедливими зауваження, покликаючись на те, що „... времени и рабочих силъ было такъ мало, что осталось неиспользованнымъ многое даже изъ поставленнаго на первомъ планѣ...” [Грiнченко 1906: 76].

Матерiал iз друкованих художнiх творiв українською мовою мав не менше значення. Серед джерел були використанi „твори тих письменникiв, якi, бiльш або менш майстерно володiючи словом, разом з тим черпали свiй словесний матерiал безпосередньо iз народної мови” [Горецький 1963: 135]. З думкою О. Шахматова про те, що автор обмежується виданнями, надрукованими до 1870 року погоджується бiльшiсть дослідникiв. Розглядаючи друкованi твори, якi були використанi при укладаннi Словника, дослідники доходять висновку, що було опрацьовано багато джерел, зокрема твори Є. Гребiнки, П. Кулiша, Г. Квiтки-Основ’яненка, М. Костомарова, I. Котляревського, I. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Панаса Мирного, С. Руданського, Ю. Федьковича, Т. Шевченка, Я. Щоголева та iн. Однак О. Шахматов зазначає, що значно бiльше цiнного матерiалу Словник мiг би отримати з видання „Енеiди” I. Котляревського (1798 р.), майже не використанi драматичнi твори Г. Квiтки-Основ’яненка, не уважно прочитанi твори П. Кулiша, а деякi слова з його творiв потрапили у словник тiльки через словник Є. Желехiвського – тож нави́ть письменники, названi у списку джерел, використанi не сповна. „Таким чином, – узагальнює П. Горецький, – обмежившись творами тих українських письменникiв, якi почали писати до 1870 р., словник Грiнченка мало дав лексики лiтературної мови останньої чвертi ХIХ ст., коли ... постали значнi змiни в українській народнiй i

літературній мові” [Горецький 1963: 140]. Але М. Пилинський спростовує загальну думку дослідників щодо часових меж Словника за ред. Б. Грінченка, вказуючи, що „вже в 60-х роках висловлювалася думка, що Словник Грінченка в цілому добре відбив стан розвитку української мови до 90-х років XIX ст., а якоюсь мірою і до часу свого виходу. Думки цієї ніхто ще не заперечував. В усякому разі міф про період „від Котляревського до 60-х років включно” слід уже давно „поховати” [Пилинський 1988: 27].

Чітко сформулював свою позицію Б.Грінченко й щодо використання матеріалів попередніх словників, зазначивши у передмові: „Раньше составленными словарями мы старались пользоваться сї осторожностью, не смотря на всю соблазнительность мысли легко пополнить свою работу множеством словї путем простого переноса ихї из одного словаря вї другой” [Грінченко 1904: XVIII]. „Мы брали только ть слова, вї существовании и правильномї объяснении которых были большѣ или меньшѣ увѣрены, а вї то-же время не находили ихї в карточкахї” [Там же: XIX]. Зокрема зі словників Є. Желехівського та С. Недільського, К. Шейковського, як зазначено далі, використані лише слова, що не викликали сумнівів. З більшою довірою взято слова зі словників О. Афанасьєва-Чужбинського та М. Левченка. Лише окремі слова – зі словника М. Закревського; словники І. Патрицького, Ф. Піскунова, Є. Тимченка, Р. Чопея, а також науково-технічні праці І. Верхратського та Й. Левицького не брались до уваги взагалі. Таким чином, як писав у передмові сам Б. Грінченко, не було ясних, науково вироблених критеріїв відбору слів із попередніх словників.

З такою позицією не погодився О. Шахматов: „Пополнить свою работу множеством словї путем переноса изї предшествовавшихї словарей ...необходимо для составителя полного словаря того или другого языка. Думаю, что выборка изї утихї трудовї должна была быть сдѣлана систематически: изї намѣченныхї словарей-источниковї должны бы были быть выкинуты только ть слова, ошибочность которыхї очевидна” [Шахматов 1906: 214]. Аналізуючи безпосереднє використання попередніх лексикографічних праць, мовознавці, починаючи з О. Шахматова, зазначали, що, наприклад, зі словника М. Закревського зроблено лише випадкову вибірку, хоча цей словник М. Левченко при укладенні свого словника (з якого Б.Грінченко брав слова без вагань) вважав найціннішим за зібраними в ньому матеріалами; словник Ф. Піскунова, який міг би успішно доповнити Словник, не був використаний взагалі; неуважно прочитані й словники К. Шейковського, О. Афанасьєва-Чужбинського, рукописний словник Я. Головацького. Цікавим є досить докладне дослідження О. Шахматовим прийому відбору слів зі словника Є. Желехівського (на прикладі букви „Л”), що свідчить про відкидання слів, які були підтверджені й іншими авторитетними джерелами, зокрема, М. Левченком, П. Кулішем, І. Галкою, М. Шашкевичем, Я. Головацьким. Це, на думку О. Шахматова, є доказом неухважності при відборі слів зі словника Є. Желехівського і вказує на недовіру до цих авторитетних джерел, а також на недостатню оцінку цього словника [Шахматов 1906: 217]. З огляду на це, О. Горбач у післямові до перевидання „Малоруско-німецького словаря” зауважив, що „український матеріал словника Є. Желехівського й С. Недільського використовували всі

наступні українські лексикографічні праці, головню ж Словарь Б.Грінченка” [Грбач 1982: 1123]. Ця думка цілком підтверджується на підставі проведеного нами зіставного аналізу СГ і СЖ. Хоча Б. Грінченко підкреслював важливість „паспорта” слова, оскільки така система „... дає змогу перевірити, чи добре наведено цитати... вдавшись до першоджерел ... глибше й ширше збагнути значення слова і способи, як його вживати; зібраний таким робом і перевірений матеріал залишиться назавжди міцною підвалиною для наукового словаря...” [Горецький 1963: 143]. Надалі дослідники СГ підкреслювали цінність такого принципу документації, який дозволяє перевірити матеріал і робить його реальним.

Спробуємо з’ясувати використання Б. Грінченком різноманітних джерел (на прикладі реєстрових слів під літерою „П”). У цьому сегменті СГ зафіксовано 14000 реєстрових слів, з яких 7418 паспортизовані (причому 1067 слів мають по два посилання, 397 – по три, 172 – по чотири, 56 – по п’ять, 24 – по шість, 16 – по сім, 8 – по п’ять, 9 – по шість, 10 – по два, 11 – одне, 12 – по п’ять, 13 – по три посилання), а 6582 не мають посилань на джерела (відповідно – 53% і 48%).

Використані джерела поділяються на:

1) матеріали етнографічних збірок:

– В. Антонович і М. Драгоманов („Историческія пѣсни малорусскаго народа”. Томы 1 и 2. К.) – 184 слова; Вовкулака, Украинське повірье. Х. – 8 слів; В. Василенко (Этнографическіе матеріали, собранные по Полтавской губ. Х.) – 104; В.Гнатюк (Галицько-руські народні легенди. Т1. и2. Л.) – 129 слів; Я. Головацкий („Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси”. М.; „О народной одеждѣ и убранствѣ Русиновѣ или Русскихъ в Галичинѣ и сѣверо-восточной Венгрии. Спб.) – 254 слова; Б. Грінченко (Этнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Ч. Три тома) – 453 слова; М. Драгоманов („Малорусскія народныя преданія и рассказы”. К.) – 195 слів; Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 5 виданий під редакцією Д-ра Івана Франка – 102 слова; П. Єфіменко („Сборникъ малороссійскихъ заклинаній”. М.) – 1 слово; Записки о южной Руси. Издаль П. Кулішъ Спб. – 154 слова; Записки Юго-западнаго Отдѣла Императ. русск. Географ. Общества. К. – 60 слів; П. Ивановъ („Игры крестьянскихъ дѣтей въ Купянскомъ уездѣ. Х.). – 8 слів; О. Кольберг (Рокисіе. К.) – 49 слів; М. Комаров („Нова збирка народнихъ малоруськихъ прыказокъ, прысливѣивъ, помовокъ и замовлянь. З деякими одмінами й додатками. Переклав на українську мову М. Комаров. Од.; Розмова про небо та землю А. Иванова. К.; „Розмова про земні сили А. Иванова”. З деякими одмінами й додатками. Переклав на українську мову М. Комаров. К.) – 70 слів; П. Лукашевич „Малороссійскія народныя думы и пѣсни”. Спб. – 38 слів; М. Максимович (Украинскія народныя пѣсни”. Часть первая. М.; „Сборникъ украинскихъ пѣсень”. К.) – 49 слів; М. Маркевич („Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянь”. К.) – 32 слова; „Народныя южнорусскія пѣсні. Изданіе Амвросія Метлинскаго. К. – 281 слово; В. Милорадовичъ „Народныя обряды и пѣсни Лубенскаго уезда, Полтавской губ., Х.; „ Свадебныя пѣсни въ Лубенскомъ уездѣ, Полтавской губ. К.) – 147 слів; И. Манжура „Сказки, пословицы и т. п., записанныя въ

Екатеринославской и Харьковской губ". Х.) – 180 слів; Наукове Товариство ім Шевченка у Львові. Матеріали до українсько-куської етнології. Видання етнографічної комісії за ред. Хв. Вовка. Л. – 108 слів; М. Номис („Українські приказки, прислів'я та інше". Збірники О.В. Марковича та інших. Спорудив М. Номис. Спб.) – 602 слова; „Черноморські козаки в їх громадянському та військовому житті..." Ів. Попки. Спб. – 3 слова; І. Рудченко („Народні північні казки". К.; „Чумацькі народні північні". К.) – 453 слова; „Галицько-руські народні приповідки". Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Л. – 29 слів; П. Чубинський („Труды етнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край". Спб.) – 1023 слова; Гуцульщина. Написав Проф. Володимир Шухевич. 2 частини. Л. – 239 слів та ін.;

2) твори поетів і письменників:

– Г. Барвінок (Оповідання з народних уст, К.) – 387 слів; Л. Гібов (Байки Леоніда Глибова, К.) – 40 слів; Є. Гребінка (Сочинення Е.П. Гребенки. Том п'ятий, Спб.) – 57 слів; П. Гулак-Артемівський (без вказівки) – 30 слів; Г. Квітка-Основ'яненко (Григорій Квітка (Основ'яненко) та його повісті, – 210 слів; І. Котляревський (Віргілієва Енеїда, на малоросійській мові перекладена І. Котляревським, Х.; „Наталка Полтавка", „Москаль чарівник"; „Ода до кн. Куракіна", К.) – 230 слів; П. Куліш (Байда, князь Вишневецький. Драма, Спб.; Дівоче серце. Ідилія, К.; Досвітки. Думи та поеми, Спб.; Маруся Богуславка. Поема; Магомет та Хадіза. Поема, Л.; Оповідання, Бахмуть.; Драматична трилогія. Частина друга. Петро Сагайдачний, Х.; Хмельницщина, Спб.; Хуторна поезія, Л.; Драматична трилогія. Царь Нальвай. Сароруська драма. Х.; Чорна рада, хроніка 1663 року, Спб.) – 592 слова; Я. Кухаренко (Сочинення Я. Кухаренка: „Черноморський побит", „Пластуни", „Вівці та чабани в Чорномор'ї") – 18 слів; І. Левицький (Повісті Івана Нечуя [І. Левицького]. Том 1., Л.; Перші київські князі Олег, Ігорь, Святослав і св. Володимир та його потомки. К.; На Кожум'яках. Мищанська комедія на 5 дій. Друге виправлене видання. К.; Маруся Богуславка. Оперета на 4 дії. Друге видання. К.; Повісті й оповідання. Том 1., Спб.) – 406 слів; Марко Вовчок (Повістки (народні оповідання). Другим виданням. Спб.; Народні оповідання. Том другий. Спб.; Оповідання. Спб.; „Від себе не втечеш" розказь.; „Інститутка" розказь.; „Чортова пригода", казка) – 289 слів; П. Мирний (Повія. Роман в трьох частинах. К.; „Хиба ревуть воли як жасла повні? Роман з народнього життя". Ж.) – 217 слів; „Наталія або дві доли разом". Поема Мих. Макаровського. Х. – 67 слів; Д. Млака (Ізидор Воробкевич. Над Прутом. Збірник поезій Л.) – 18 слів; А. Могила (Думки та північні та ще де-що. Х.) – 1 слово; С. Руданський (Твори Степана Руданського. Том 1. Л.) – 3 слова; А. Свидницький (Люборацькі. Семейна хроніка. К.) – 134 слова; М. Симонов (Номис) (Розкази. К.) – 90 слів; О. Стороженко (Українські оповідання Олексія Стороженка. Спб.; Марко Проклятий. Поема. Од.) – 188 слів; І. Федькович (Поезії. Частина перша. Л.; Повісті. К.) – 55 слів; Т. Шевченко („Кобзарь". Спб.; „Кобзарь" Прага;) – 240 слів; Я. Щоголев (Ворскло. Лірична поезія. Х.; Слобожанщина. Поезії.) – 5 слів та ін.;

3) матеріали словників:

– Ботанический словарь. Составилъ Н. Анненковъ. Спб. – 3 слова; „Словарь малорусскаго нарѣчія”. Собрание сочиненій А.С. Афанасева (Чужбинскаго). Спб. – 1 слово; І. Верхратський („Знадобы до словаря южнорусскаго”. Написав Иван Верхратский. Л.) – 228 слів; І. Верхратський („Словарець”, приложенны къ книгѣ И. Верхратскаго: „Про говор галицких лемків”. Л.) – 150 слів; І. Верхратський („Початки до уложеня номенклятури и терминологіи, народней”. Написав Иван Верхратский. Л.) – 152 слова; І. Верхратський („Словарець”, приложенны къ статьѣ И. Верхратскаго: „Знадобы дляпізнання угорскорусских говорів”) – 82 слова; „Малорусско-німецкий словарь. Уложили Е. Желеховскаго и С. Недільскій. Л. – 190 слів; М.Закревський („Старосвѣтскій бандуриста. Книга третія. Словарь Малороссійскихъ ідіомовъ”. М.) – 1 слово; М. Левченко („Опытъ русско-украинскаго словаря”. К.) – 10 слів; Слова изъ рукописнаго собранія Д.И. Эварницкаго. – 43 слова; К. Шейковський („Опытъ южно-русскаго Словаря”, К., М.) – 4 слова;

4) матеріали літературних альманахів і журналів :

– Кіевская Старина. Ежемісячный историческій журнал. К. – 142 слова; Львовянинъ. Приручный и господарскій мѣсяцословъ на рокъ звичайный – 12 слів; Основа, южнорусскій літературно-ученый вѣстникъ. Спб. – 463 слова; Правда. Письмо наукове и литературне. Л. – 1 слово; Русалка Днѣстровая. Будимъ. – 3 слова; Снѣпъ, украинскій новорочникъ. Х. – 1 слово; Харьковскій сборникъ. – 50 слів; Хата. Спб. – 7 слів та ін.

Серед слів, які не мають паспортизації, переважають ідеографічні поняття, які не вимагають спеціальних посилань на джерела (*паросток, паща, первісток, перезок, перелісок*); дієслова (*перебігти, під'їхати, пригадати, понідгортати, поставитися*); прикметники (*пасмистий, пекарський, прийдешиній, повсякденний, природний*); прикметники зі значенням зменшеності, пестливості (*паляничка, паничок, паронька, парубочок, постелечка*); прислівники (*перегода, перекидисто, поманеньку, похило, прихильно*); діалектні лексичні й фонетичні варіанти (*первий – перший, перемага – перемога, перемеги – хмари, партъ – доля*); церковнослов'янізма (*паламарня, панахидник, паникадило, паравіальний, псалтирник*); новотвори на позначення опредметнених дій з суфіксом -анн(я) (*пеклування, плигання, перекладання, припікання, постригання*), а також з нульовим суфіксом (*перепис, перепит, прикуп, порух, приріст*), які були поширені у період появи словника й відбивали „...загальну тенденцію розвитку лексичного складу мови у напрямку до його абстрактизації” [Муромцева 1985: 140].

Отже, при докладнішому розгляді джерельної бази Словника виявлено, що серед джерел лексичного матеріалу превалюють збірки етнографічних матеріалів – 4955 посилань; покликань на твори художньої літератури – 3277; на словники – 864; на літературні альманахи і журнали автор покликається 679 разів, а на різноділянкову фахову літературу – 151. Можна припустити, що таким у цілому було використання у СГ та вплив різних джерел на формування лексичних норм літературної мови.

Для зіставлення наведемо кількісні характеристики стосовно посилань на джерела за попередньою етапною лексикографічною працею – Малорусько-німецьким словником Є. Желехівського, С. Недільського (на прикладі

реєстрових слів під літерою „П”). Хоча реєстри словників містять різноманітні пласти української лексики і далеко не ідентичні, спостерігається ряд спільних посилань на джерела. Так, серед матеріалів етнографічних збірок, на які у словнику Б. Грінченка найбільше посилянь, спільними є посилання на праці: П. Чубинського, що складають у СЖ – 17,7%, у СГ – 20,6%; П. Куліша (ЗОЮР) – СЖ – 34,2%, СГ – 3,1%; М. Номиса – СЖ – 13,4%, СГ – 12,1%; І. Рудченка – СЖ – 8,8%, СГ – 9,1%; Я. Головацького – СЖ – 7,1%, СГ – 5,0%; М. Драгоманова – СЖ – 4,1%, СГ – 3,9%; В. Антоновича та М. Драгоманова – СЖ – 3,9%, СГ – 3,7%; О. Кольберга – СЖ – 3,0%, СГ – 0,9%.

Твори художньої літератури (яким надається перевага у Словнику Є. Желехівського, С. Недільського) мають такі відповідники паспортизації джерел: твори І. Нечуя-Левицького – СЖ – 11%, СГ – 12,4%; Марка Вовчка у СЖ – 11,2%, у СГ – 8,8%; П. Куліша – СЖ – 5,7%, СГ – 18,1%; О. Стороженка – СЖ – 7,1%, СГ – 5,7%; І. Котляревського – СЖ – 4,6%, СГ – 7,0%; Т. Шевченка – СЖ – 7,1%, СГ – 7,3%; Г. Квітки-Основ'яненка – СЖ – 6,7%, СГ – 6,4%. Показовим також є посилання тільки у словнику Є. Желехівського, С. Недільського на твори І. Франка 11,2% (які потрапили до словника за ред. Б. Грінченка через словник Є. Желехівського); М. Старицького – 7,2%; О. Кониського – 4,9%, а в словнику за ред. Б. Грінченка на твори Г. Барвінок – 11,8%; П. Мирного – 6,6%; А. Свидницького – 4,0%.

Серед лексикографічних праць спільними є посилання на роботи І. Верхратського – СЖ – 33,2%, СГ – 71,1%; М. Левченка – СЖ – 8,7%, СГ – 1,2%; М. Закревського – СЖ – 3,5%, СГ – 0,1%; К. Шейковського – СЖ – 0,4%, СГ – 0,4%. Окрім того, значну кількість посилань у словнику Є. Желехівського, С. Недільського виявлено на працю О. Партицького – 18,9%, а на словник Ф. Піскунова (щодо якого дослідники зазначають „значне й некритичне переймання слів”) – 0,5%. У Словнику за ред. Б. Грінченка, відповідно, посилання на словник Є. Желехівського, С. Недільського становлять 22,0%; на словник Д. Єварницького – 5,0%.

Посилання на матеріали літературних журналів і альманахів мають такі особливості: Основа – СЖ – 49,2%, СГ – 69,1%; Киевская Старина – СЖ – 9,2%, СГ – 21,1%; Правда – СЖ – 23,8%, СГ – 0,1%; Сніп – СЖ – 1,5%, СГ – 0,1%; Русалка Дністровая – СЖ – 0,8%, СГ – 0,4%. Цікавим є посилання у Словнику Є. Желехівського, С. Недільського на Раду – 8,5%; Вечорниці – 6,1%; Ластівку – 1,5%, а у словнику за ред. Б. Грінченка на Харківський збірник – 7,5%; Львовянин – 1,8%; Хату – 1,0%.

Ці дані підтверджують думку про інтеграційний характер зіставлених словників, що було зумовлено об'єктивним розвитком нової української літературної мови. Зауважимо, що Б. Грінченко не віддавав переваги лексичному матеріалу східного регіону, прагнучи повно представити всю етномовну українську територію, що ще раз підтверджують покликання на джерела.

Таким чином, словник Є. Желехівського та С. Недільського разом з іншими словниками кінця XIX ст. переконливо засвідчив, що словникарство в Україні досягло того рівня, коли поява великого і якісного Словника української мови стала реальною, і одночасно підготував підґрунтя для Словаря української мови Б. Грінченка. Саме Словарь української мови за ред.

Б. Грінченка, на думку М. Пилинського, „знаменував собою кінець певного етапу в українській лексикографії, коли основні зусилля українських словників були спрямовані на створення „повного” словника, ... в якому було б зібрано й задокументовано всі лексичні багатства української народної і літературної мови” [Пилинський 1976: 223]. Джерела „Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка – засвідчують інтеграційний характер цієї праці, що робить особливо цінним джерелом дослідження лексики української мови кінця XIX – початку XX ст.

Література

Бурячок 1968 – Бурячок А.А. Новіші розвідки з питань української лексикографії // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 19 – 23; **Горбач 1982** – Горбач О. „Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського, С. Недільського // Малоруско-німецький словар: У 3 т.: Фотопередрук з передм. С. Недільського та післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1982, 1126 с.; **Горецький 1963** – Горецький П.Й. Історія української лексикографії. – К. Вид-во АН УРСР, 1963. – 242 с.; **Грінченко 1904** – Б. Грінченко. Предисловіє // Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 т. – Т. 4: Р-Я / НАН України. Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1997. – 616 с. – Предисловіє: С. I – XXV; **Грінченко 1906** – Грінченко Б. „Необходимое пояснение Киевской Старине” // Киев. старина. – 1906. – Т. 93. – Кн. 7 – 8. – С. 74 – 78; **Москаленко 1961** – Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Рад. шк., 1961. – 162 с.; **Муромцева 1985** – Муромцеві О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Х.: Вища шк., 1985. – 151с.; **Пилинський 1976** – Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976. – 198 с.; **Пилинський 1988** – Пилинський М.М. Словник Б. Грінченка: Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 25 – 32; **Статєєва 1997** – Статєєва В. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. – Ужгород: Патент, 1997. – 408 с.; **Шахматов 1906** – Шахматов А.А. Отчет о присуждении премии Н.И. Костомарова за лучший малорусский словарь // Киев. старина. – 1906. – Т. 93. – Кн. 6. – Май – июнь. – С. 191 – 230; **Шерех 1949** – Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. – Мюнхен: Укр. Вільний ун-т, 1949. – 105 с.

In the article the linguists' opinions of „Ukrainian Dictionary” edited by B. Grinchenko are systemized, sources of attestation and characteristic features of formation of register of this work, which was of the integral nature, represented all ethnic Ukrainian territories and became an important stage in reflection of objective development of a new Ukrainian literary language, are analyzed. As philological and encyclopedic edition it is also a valuable source for vocabulary research of Ukrainian language by the end of the 19th - beginning of the 20th century.

Key words: dictionary, register, base of sources, passport system, sources of attestation, regional, interregional.

УДК 81'373.611 (811.161.2 + 811.161.1)

**ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ
В СЛОВОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті розглянуто активізацію тенденцій глобалізації в словотворенні споріднених східнослов'янських мов – української і російської. Порівнюючи ці мови, автор показує типові і відмінні на прикладах деривації здебільшого загальномовних і частини okazіональних інновацій.

Ключові слова: словотворення, тенденція, глобалізація, інтернаціоналізація, спосіб словотворення, словотвірне гніздо, інновація, неологізм, okazіоналізм.

Відомо, що будь-які живі мови – динамічні системи, які перебувають у постійному розвитку. Останній виступає природним способом їх суспільної екзистенції. Спостереження над шляхами розвитку лексичного складу слов'янських мов кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчують, що традиційно одним із важливих джерел лексичного збагачення було й залишається словотворення, тобто реалізація потенційних можливостей, закладених у цій підсистемі національних мов. Спираючись на власні словотвірні ресурси, а також запозичуючи певну частину їх з інших мов, дериваційна система кожної розвиненої мови дістає великий потенціал для утворення різноманітних лексичних одиниць. Помічено, що в будь-якій мові спостерігаються періоди поступового, еволюційного розвитку її рівнів, а також періоди стрибкоподібних змін. Із цього приводу слушним видається зауваження Ю. Сорокіна: „Є епохи в історії мови, коли внаслідок як зовнішніх, так і внутрішніх причин творення нових слів стає особливо активним, і за відносно обмежений термін лексична система мови поповнюється великою кількістю неологізмів” [Сорокин 1965: 180]. Саме таким і є названий вище відтинок часу в історії слов'янських літературних мов пострадянських і постсоціалістичних країн. Незважаючи на хронологічне обмеження рамок цього періоду, він відзначається надзвичайною інтенсивністю дериваційних процесів, які мають, за визначенням однієї з дослідниць інноваційної лексики російської мови Л. Ферм, лавиноподібний характер [Ферм 1994: 50]. Однак, аналізуючи процес творення лексичних інновацій, важливо враховувати не лише кількісні параметри, а навіть більшою мірою – саму інтенсивність явища продукування слів, його особливості. Адже порівняно активним було творення нових слів і в попередні десятиліття. Завдання полягає в тому, щоб виявити спільне і відмінне, нове в цих процесах, з'ясувати специфічні тенденції в деривації інновацій.

Істотна зміна стану й статусу переважної більшості слов'янських мов на межі тисячоліть сприяла активізації в них інноваційних словотвірних процесів. Історичний поступ суспільства виявляється виразно й чітко в лексико-семантичному аспекті словотворення, зокрема в поповненні словотвірних типів, словотвірних гнізд, словотвірних ланцюжків новими похідними

словами, в активізації тих чи інших семантичних розрядів лексики і твірних основ, афіксів. Серед усіх відомих функцій деривації в аналізованій період, як відзначають дослідники, особливо помітні номінативна, експресивна й компресивна [Земская 1997: 168].

Досліджувана проблема в сучасній лінгвістиці не нова. Частково її торкалися в своїх працях українські й російські мовознавці – Д. Баранник, К. Городенська, Н. Клименко, Є. Карпіловська, О. Сербенська, В. Горпинич, Ж. Колоїз, О. Безпояско, К. Ленець, Г. Віняр, Т. Коць, Д. Мазурик, О. Муромцева, Л. Мацько, Г. Вокальчук, А. Нелюба, В. Герман, В. Фурса, Л. Кислюк; О. Земська, І. Улуханов, В. Костомаров, Л. Ферм, О. Дуліченко, О. Говердовська, Р. Намітокова, О. Галлоєва, Г. Нешищенко та ін. У слов'янських мовах її студіювали такі науковці, як О. Лукашанець, В. Варановіч, П. Садовський, Ц. Аврамова, Р. Ніцолова, Х. Ядацька, К. Вашакова, Ю. Фурдік та ін. Також ці питання порушено й висвітлено в працях українських лінгвістів, які вивчають сучасні слов'янські (Л. Кудрявцева, О. Семенюк, О. Березовенко, Л. Даниленко), германські (Ю. Зацний, М. Полюжин, Л. Омельченко, А. Левицький, І. Андрусак, М. Белозьоров, О. Слаба) та романські (О. Ткаченко, П. Мариненко) мови.

Названі вище та інші роботи авторів слугують надійним фундаментом для проведення порівняльних і зіставних досліджень із словотворення слов'янських і неслов'янських мов. Засвідчено, що таких праць у лінгвістиці поки що небагато (Т. Возний, О. Мельничук, В. Лопатін, І. Улуханов, М. Кочерган, К. Савранчук, Г. Артемчук, О. Семенюк та ін.). А щодо студій, присвячених вивченню типових і відмінних тенденцій у розвитку деривації кількох мов, то їх поки що недостатньо (К. Гутшмідт, К. Вашакова, Ц. Аврамова, О. Лукашанець та ін.). Через це такий аналіз досить актуальний і на часі.

Головна мета статті – провести порівняльний аналіз найбільш типових реалізацій у словотворенні тенденцій глобалізації та їх особливостей, які намітилися й діють у споріднених українській і російській мовах, зокрема показати типове і відмінне на прикладі деривації здебільшого загальномовних і почасти оказіональних інновацій на синхронному зрізі.

Джерельною базою для дослідження слугували численні інноваційні утворення (понад 2500 одиниць), зафіксовані передусім у сучасній україномовній і російськомовній публіцистиці (програмах і передачах радіо й телебачення, газетах, журналах, публічних виступах), художньому стилі, розмовному мовленні, а також почасти в науковому й офіційно-діловому стилях, які охоплюють значний часовий проміжок – 1985 – 2007 рр.

Спостереження над названими вище мовами й зібраний ілюстративний матеріал дають усі підстави твердити, що визначальними й найбільш виразними в аналізованій період були й залишаються тенденції в розвитку словотворення – до г л о б а л і з а ц і ї, або і н т е р н а ц і о н а л і з а ц і ї, і до а в т о х т о н і з а ц і ї, або н а ц і о н а л і з а ц і ї. На нашу думку, слухним з цього приводу видається твердження К. Гутшмідта: „Потрібно підкреслити, що при зіставленні тенденцій і спрямовуючих ними мовних процесів у слов'янських мовах варто розглядати їх (тенденції й процеси) як члени певної системи, які перебувають у відношеннях опозиції й ієрархії. Так, напр...

тенденції інтернаціоналізації протистоїть тенденція автохтонізації („націоналізації”), а спрямовуючі ними процеси мають різну силу й приймають особливі форми в окремих слов'янських мовах...” [Гутшмидт 1998: 23].

Студіювання фактичного матеріалу й лінгвістичні праці останніх двох десятиліть засвідчили, що процеси інтернаціоналізації інтенсифікувалися не лише на лексико-семантичному рівні української і російської мов як найбільш динамічному, але значною мірою й на словотвірному. Активне входження до лексичного складу сучасних східнослов'янських мов значної кількості іншомовних слів, зростання питомої ваги спільних з іншими європейськими мовами словотвірних формантів і процесів є свідченням подальшої європеїзації й інтернаціоналізації її лексико-семантичних систем. Це зумовлено багатьма чинниками, передусім екстралінгвального, а також інтралінгвального порядку, які нерідко діють у нерозривній єдності й взаємопереплетенні. Серед останніх визначальними в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (1985–2007 рр.), як нам видається, є такі: 1) демократизація всіх галузей суспільного життя в Україні і в Російській Федерації, зокрема припинення „холодної війни”, розширення контактів і зв'язків зі світовим товариством, активізація і розширення мережі Інтернет, зростання її впливу на носіїв мов; 2) посилення прагматичного інтересу до вивчення іноземних мов; 3) мода на слова й структурні елементи (певні морфеми) як відбиття естетичних смаків нашої доби; 4) інтелектуалізація українського і російського соціумів; 5) пошуки нових засобів вираження; необхідність, доцільність, практичні потреби в цьому носіїв мови; 6) зростання ролі культурних, економічних і науково-технічних досягнень інших народів, зокрема американського, а відповідно і їх мов; 7) тенденція до ускладнення, збагачення мовної структури; 8) принцип економії мовної енергії, мовних засобів; 9) дія аналогії; 10) лібералізація норм літературних мов та ін.

Засвідчено, що тенденція до глобалізації (інтернаціоналізації) стала провідною в сучасних українській і російській мовах (як і в інших слов'янських і неслов'янських мовах). Найбільш переконливо вона експліцитно й імпліцитно діє на словотвірному рівні [Баранник 2001: 41], продукуючи велику кількість мотивованої та немотивованої нової лексики, що виконує номінативну, прагматичну й стилістичну функції.

Зазначена тенденція помічена в ряді інтенцій і виявів, на яких варто зупинитися докладніше.

1. Істотне зростання кількості іншомовних за походженням твірних слів-основ, які позначають важливі реалії та поняття певної історичної доби і дістали вдалу назву – **к л ю ч о в і с л о в а** (укр.: *комп'ютер, інтернет, Європа, брифінг, бартер, клан* та ін.; рос.: *компьютер, интернет, Европа, рейтинг, бартер, рэкет* тощо). Проте, як відомо, названим терміном послуговуються переважно стилісти: у конкретних текстах, ідіостилях письменників: виявлення ключових слів пов'язане з пошуками семантично вагомих лексичних одиниць, які забезпечують цілісність і тематичну визначеність текстів, реалізацію наскрізних ідей у художніх творах тощо. Однак не можна заперечити й коректності евристичної доцільності використання цього поняття в галузі словотворення. „Ключові слова доби, –

зазначає О. Земська, – виявляють підвищений словотвірний потенціал, сприяють розширенню словотвірних парадигм і гнізд” [Земская 1994: 98]. В українській і російській мовах кінця II-го – початку III тисячоліття, зокрема в словотворенні, спостерігаємо своєрідне явище – використання деяких слів як твірних основ для формування нових одиниць. Такі ключові слова позначають переважно явища та реалії, які є соціально важливими, актуалізованими в нашу добу: „Що суттєвішими, вагомішими для носіїв мови є нові предмети, явища, поняття, то більшою кількістю похідних відгукується на них мова, і що ширше коло похідних у неологізмі, то більше в нього шансів увійти до основного словникового фонду” [Эглит 1989: 17]. Від таких слів, які є вершинами (передусім новозапозичень переважно з американського варіанта англійської мови), утворилися цілі словотвірні гнізда, які активно поповнюються і розширюються в досліджуваних мовах. Пор.: укр. **спікер** – спікерський, проспікерський, спікерство, спікерувати, спікеріада, екс-спікер; **спонсор** – спонсоровий, спонсорський, спонсорство, спонсоровати, спонсоризація, заспонсоровати, проспонсоровати; **клан** – клановий, клановик, клановість, клановізація, кланово-мафіозний; рос. **путч** – путчисты, антипутчисты, допутчевый, послепутчевый, постпутчевый, антипутчевый, путчистски, путчизм; **интернет** – интернет-газета, интернет-зависимость, интернет-кафе, интернет-новости, интернетизация, интернетовец, интернетовский, интернетный, интернетчик; **рәкет** – рәкетный, рәкетмен, рәкетнуть, рәкетир, рәкетирский, рәкетирство, рәкетирствовать тощо.

Простежується нова тенденція, яка раніше в словотворенні української і російської мов виявлялася обмежено. Йдеться про активне використання в ролі твірних основ невідмінюваних нових іншомовних слів, пор.: укр. **зомбі** – зомбувати, зомбування, зомбізація, зомбований, зазомбований, зомбі-автомат; **мас-медіа/медіа** – мас-медійний, медійник, медіальний, медіа-бомба, медіа-магнат, медіа-олігарх; рос. **лобби** – лоббист, лоббистский, лоббизм, лоббировать, пролоббировать, лоббирование; **мафіози** – мафіозний, мафіозник, мафіозность, мафіозно-клановый тощо. Відрадно, що в Україністиці вже ґрунтовно розглянуто словотвірний потенціал й освоєння невідмінюваних імен.

2. Високим рівнем активізації і продуктивністю в порівнюваних національних мовах останніх двох десятиліть відзначається багато чужомовних префіксів та префіксоїдів. Названі препозитивні форманти переважають у творенні іменних дериватів – іменників і прикметників. Характерно, що серед префіксів і префіксоїдів активізувалися як давно запозичені **анти-** (укр. антигрипін, антиекологічний, антинаркоманійний, антитрастовий; рос. антиреклама, антирыночник, антиперестроечный, антиельцинский), **супер-** (укр. супервагон, суперетнос, суперавтомобіль, суперполіцейський; рос. супердвигатель, суперсредство, суперавтомобиль, супермонополизованный), **контр-** (укр. контрінтрига, контрреклама, контррепресія, контртермін; рос. контрперестройка, контрреформа, контрэлита), **архі-//архи-** (укр. архікнязь, архісуперник, архіважкий, архітерміновий; рос. архимонополия, архиважный, архисовременный, архисрочный), **гіпер-//гипер-** (укр. гіпербагатий, гіпердержавний,

гіперзростання, гіперхарактеристика; рос. гиперинфляция, гиперглобализм, гипертираж), **міні-//мини-** (укр. міні-вантажівка, міні-дослідження, міні-завод, міні-промова; рос. мини-компьютер, мини-пекарня, мини-тест) **екс-//экс-** (укр. екс-державний, екс-заручник, екс-командувач, екс-рухівець; рос. экс-казначей, экс-коммунистический, экс-участник, экс-глава), **нео-** (укр. необільшовик, неоортодокс, неосталініст, неоязичник; рос. неототалитарный, неокommунизм, необольшевизм, неотроцкист), **псевдо-** (укр. псевдогривня, псевдочорнобилець, псевдодержава; рос. псевдопатриот, псевдорелигиозный, псевдосуверинитет), **квазі-//квази-** (укр. квазігроші, квазіекономіка, квазікоаліційний, квазісборний; рос. квазирелигия, квазіперестройка, квазиденьги, квазіпартия), **мікро-//микро-** (укр. мікровантажівка, мікрволокно, мікронарис, мікросвіт; рос. микрогрузовик, микромир, микрокомпьютер, микрокалькулятор), **макро-** (укр. макрооб'єкт, макропоказник, макрорівень, макросвіт; рос. макроморозилка, макробиотический, макростабилизация, макроэкономист) та ін., так і порівняно нові **пост-** (укр. постколгоспний, постперебудова, постприватизаційний, постсоціалізм, постчорнобиль, постюгославський; рос. постсталинский, постиндустриальный, посткоммунистический). Засвідчено, що аналізовані препозитивні афікси мають неоднакову словотвірну валентність із різними твірними основами: перевага надається питомо українським і російським (*супервикид, антипізнавальний, архітвір, гіперчутливість, мегаможливість, міні-дитсадочок, екс-керівник, псевдоздобуток, квазідержава, пострадянський – суперподборка, антирынок, антигосударственник, квазирынок, постсоветский*), трохи менше – запозиченим (*суператлет, антиеліта, міні-трактор, екс-диктатор, неототалітаризм, мікроімперія, макроаналітик, посттоталітарний – суперреформатор, антирадарний, архимополюя, міні-мемуары, екс-демократ, мікроімперія, постімперський*), пор.: ... елегантні міні-вантажівки доставляли до магазинів свіжий товар (Молодь України, 05.06, 1991, с. 3) – „Мескелито” – имя собственное супердуха, встретиться с которым можно, откушав кактусов (Комсомольская правда, 18.07, 1992). Варто наголосити, що зафіксовано цікаві деривати оказіонального характеру (переважно в мові публіцистики), у яких такі префікси поєднано навіть із власними назвами й абрєвіатурами: укр. *суперСкарлет, суперДинамо, антиЮщенко, антиСНІД, пангЄПівський*; рос. *супер-„Боинг”, міні-НАТО, супер-ЭВМ, экс-Югославия* тощо. Напр.: *Нова суперСкарлет Голлівуду* (заголовок) (Україна молода, 12.05, 2004, с. 16); *Якщо разом із розширенням альянсу хоче отримати нове право на виживання, то не повинен вироджуватися у міні-ООН чи подобу ОБСЕ* (Шлях перемоги, 05.06, 1997, с. 4) – *Супердвигатель для супер-„Боинга”* (заголовок) (Известия, 18.12, 1993); – *Вам надо стремиться именно к коллективной безопасности. – Создавать мини-НАТО?* (Известия, 06.03, 1992).

У творенні дієслів високою продуктивність відзначаються лише два запозичені префікси – **де-**, і **ре-**, які сполучаються і з питомими українськими/російськими, і з чужомовними основами, хоча перевага надається останнім (укр. *детінізувати, деукраїнізувати, деколективізувати, декомерціалізувати, декомунізувати, декриміналізувати, дебільшовизувати,*

деприватизувати; реінвестувати, реколонізувати, реприватизувати, реструктуризувати, рефінансувати – рос. департизировать, деполитизировать, деколективизировать, деформировать, десоветизировать; реинвестировать, реприватизировать).

Засвідчено, що нині домінує негативна тенденція – надання переваги мовцями при творенні нових слів іншомовним префіксам і префіксоїдам, а тому лінгвістам, освітянам і громадськості необхідно активніше впливати на ці процеси: пропагувати, виховувати, переконувати в доцільності використання власних афіксів. Так, замість запозиченого префікса *супер-* (де це можливо) краще вживати українські відповідники *над, понад-* і російський *сверх-* (*супердержава – наддержава; суперправа – сверхправа*), замість *ре-* – *пере-* (*реприватизація – переприватизація; реприватизація – переприватизація*), замість *пост-* – *після-//после-* (*постчорнобильський – післячорнобильський; постреферендумний – послереферендумний*) і т. ін.

3. Фактичний матеріал свідчить, що порівняно з інтенсивною префіксацією, запозичені суфікси в сучасному українському і російському словотворенні використовуються кількісно дещо обмежено. Найбільшою продуктивністю відзначаються словотвірні типи із суфіксом *-ізацій-/-изацій-//изацій-*, що виникають переважно від іншомовних за походженням дієслів на *-ізувати/-изувати, -увати; -изировать* й виражають значення предметної дії, процесу: укр. *комп'ютеризувати – комп'ютеризація, американізувати – американізація, криміналізувати – криміналізація; рос. американизировать – американизація, аферизовать – аферизація, бандитизировать – бандитизація* тощо. Зафіксовано лише поодинокі субстантиви із цим суфіксом від власне українських і питомих російських твірних іменникових або прикметникових основ, уживання яких має обмежений характер: *гривенізація, жебракізація, співдружнізація – рублевизація, зарплатизація, совковизація* й под. Загалом слова такого типу широко вживаються для номінування нових соціально значущих процесів у житті незалежної України і Російської Федерації: *суверенізація, соборизація, демократизація, приватизація, фермеризація, радикалізація, регіоналізація, технократизація – суверенізація, долларизація, регионалізація, ваучеризація, прихватизація, янкизація* тощо, пор.: *З'явилися перші симптоми неблагополуччя, а саме – радикалізація політичних сил у парламенті (Голос України, 31.03, 94, с. 2); Можно ли как-то бороться с долларизацией экономики? (Аргументы и факты, 1993, №10).*

Дещо меншою продуктивністю в новітній період відзначаються традиційні запозичені суфікси. Так, формант *-ист/-іст* поєднується переважно з іншомовними та запозиченими основами (укр. *скейтбордист, пейнтболіст, візіаліст, візажист; рос. экологист, могулист, визажист. ельцинист*). Проте останнім часом помітно активізувалися одиниці й від основ слів на позначення партій, рухів та організацій, сформованих переважно вже в незалежній Україні й оформлених структурно як аббревіатури, пор.: укр. *УРП (уерпе) – уерпіст, НДП (ендепе) – ендепіст, ПРП (пеерпе) – ПРПіст* та ін., пор.: *Отже, ... пропоную обрати Головою Верховної Ради не комуніста, не соціаліста, не рухівця, не уерпіста, а представника безпартійного центру...* (*Голос України, 20.05, 1994*). На жаль, у сучасній російській мовній практиці названі вище утворення не відзначаються продуктивністю.

Відомий суфікс **-ізм/-изм** приєднується здебільшого до неслов'янських прикметникових основ у обох порівнюваних мовах (укр. *манкуртизм, харизматизм, солідаризм, регіоналізм*; рос. *харизматизм, регионализм*). Поряд з новотворами від іншомовних одиниць останнім часом, особливо в україно- і російськомовній публіцистиці, зростає кількість дериватів, утворених від власних назв: укр. *брежнєвізм, горбачовізм, кравчукізм, кучмізм*; рос. *брежневизм, горбачевизм, гайдаризм, ельцинизм, тетчеризм* (від М. Тетчер) тощо. Менш продуктивними в сучасних східнослов'янських мовах є постпозитивні давно запозичені форманти: **-атор** (укр. *демократизатор* „той, хто проводить демократичні реформи, сприяє розвитку демократії”, *ліквідатор* „учасник ліквідації наслідків чорнобильської аварії”, *приватизатор* *інтернаціоналізатор, ратифікатор, радяннізатор*; рос. *ликвидатор, интегратор, фермеризатор, реализатор*), **-ацій-//ацій-** (укр. *індексація, релаксація, фашизація, легітимація*; рос. *дотация, фашизация, релаксация*), **-ар/-яр** (укр. *новинар, мітингар, крутар, жарг., балетяр*; рос. *лицензиар, фонотекарь*) та ін.

У новітній період в українській і російській мовах активізувалося творення інновацій за допомогою ряду суфіксоїдів, що, порівняно з попередніми десятиліттями, стають продуктивними, зокрема **-лог** (укр. *українолог, конфліктолог, успіхолог*; рос. *рекламолог, конфликтолог, вирусолог*), **-фоб** (укр. *галичанофоб, націєфоб, мерседесофоб*; рос. *ассирофоб, гомофоб* „той, хто нетерпимо ставиться до гомосексуалізму, гомосексуалістів”, *русофоб*), **-ман** (*боксоман, магазиноман, біблієман, дієтоман, титуломан*; рос. *видеоман, поттероман* (від Г. Поттер), *погодоман*), **-маній-//маній-** (укр. *декретоманія, орендоманія, агентоманія, шпигуноманія, рейтингоманія*; рос. *компьютеромания, китаемания, буддомания, ведьмомания*), **-фобій-//фобий-** (укр. *радіофобія, ринкофобія, лазерофобія, ісламофобія*; рос. *славянофобия, русофобия, этнофобия, ельцинофобия*) тощо. Пор. у контекстах: *Таким чином, область, забезпечуючи входження в цивілізований ринок, загострить ринкофобію, і блокування реформ посиляться... (Урядовий кур'єр, 05.11, 1998); Нынешнюю внешнюю политику российского руководства сербский ученый связывает с откровенной русофобией и славянофобией (Литературная Россия, №14, 1992).*

Помічено, що порівняно з попередніми періодами розвитку порівнюваних мов, непродуктивні й малопродуктивні суфікси і суфіксоїди нині стали в них продуктивними, особливо при творенні окаянізмів, зокрема **-ан-//іан-//ан-//уан-** на означення збірності, сукупності певних мистецьких творів, присвячених кому- або чому-небудь: (укр. *богданіана* (від Богдан Хмельницький), *наполеоніана, бондіана* (від Дж. Бонд), *київіана*; рос. *бондиана, горбачевіана* (від прізвища президента СРСР М. Горбачова), *ельциніана* (від прізвища президента Росії Б. Єльцина), *лєнініана* (від Лєня Голубков), **-ад-//іад-//ад-//іад-** на означення дій, процесів, поведінки особи, названої твірною основою: укр. *гетьманіада, спікеріада, алкоголіада, олігархіада*; рос. *гимназиада, спикериада*, пор.: *Стан розгубленості НДП і Руху пояснюється наслідками „спікеріади” (День, 18.09, 1998, с. 3); Под заголовком „Пополнение лєнініаны” газета „Известия” сообщает о выходе книги „Как я стал Лёней Голубковым” (авторы В. Пермяков и А. Поляков)*

(Известия 10.01, 1995).

4. Активізація деривації різних типів складних слів, у творенні яких бере участь повна або усічена чужомовна основа.

Серед нових композитів найбільш численними виявилися іменники і прикметники, утворені переважно з вільних словосполучень та за аналогією внаслідок основоскладання (найчастіше із суфіксацією, зрідка – без неї) як запозичених/іншомовних і питомих українських/російських (укр. *фондоодержувач, курсотворення, низькорейтинговий, вузькоклановий, взаємолобіювання, кліпотворення, рекламотворець, лізинготримач, вуглехолдинг*; рос. *военно-коммунистический, высокобюджетный, народнофронтонец, праворадикальный*), так і рідше від обох запозичених основ (укр. *фальшивовалютник, кланово-мафіозний*; рос. *акционерно-биржевой, командно-номенклатурный, коммунистическо-фашистский*). Відзначено продуктивність і деяких запозичених іменникових складників, які мають подібність до аглютинативів і майже автоматично приєднуються („нанизуються”) до чужомовних і питомих національних основ, зокрема таких, як **нафт-//нефт-** (укр. *нафтодолар, нафтотермінал, нафтогавань, нафтобізнес, нафтозалежність, нафтомафія*; рос. *нефтепродуктообеспечение, нефтодоллар, нефтебизнес, нефтомафиози*), **валют-** (укр. *валютотримач, валютотримач*; рос. *валютотримач, валютотримач, валютотримач, валютотримач*), **-терапія//-терапия** (укр. *словотерапія, лінгвотерапія, спелеотерапія, шокотерапія, арт-терапія, німотерапія*; рос. *аромотерапия, гипнотерапия, зоотерапия, шокотерапия, иглорефлексотерапия, смехотерапия*), **-психолог** (укр. *народнопсихолог, астропсихолог, космопсихолог*; рос. *этнопсихолог, астропсихолог*), **-трейдер** (укр. *нафтотрейдер, газотрейдер, зернотрейдер*; рос. *нефтрейдер, зернотрейдер, газотрейдер*) тощо.

У цей період в обох східнослов'янських мовах помітно активізувалися деякі словотвірні типи частково скорочених аббревіатур унаслідок поєднання усіченого слова-означення та повного слова-означуваного. Початковими скороченими компонентами прикметникового походження виступають переважно як давно відомі запозичені лексеми-морфеми, зокрема **теле-** (укр. *телемагазин, телебіржа, телеполітик, телезвернення*; рос. *телеимидж, теледебаты, телепрезентация, телебум*), **політ-//полит-** (укр. *політреформа, політдебати, політеліта, політсила*; рос. *политинтриган, политстратег, политмафиози, политтусовка*), **дем-** (укр. *демооб'єднання, демплатформа, демсили, демфракція*; рос. *демблок, демцентристский, демпартия, демпресса*), **біо-//био-** (укр. *біоенерготерапевт, біобезпека, біорегулювання, біоустановка*; рос. *биоконверсия, биоинформация, биостимуляция, биотопливо*), **агро-** (укр. *агроз господарство, агротуризм, агропідприємство, агрочиновник*; рос. *агробанк, агрофирма, агрокорпорация, агроэкология*), **енерго-//энерго-** (укр. *енергоборг, енергопрогрес, енергорепресії*; рос. *энергозависимость, энергокризис, энергоклан*), **парт-** (укр. *партбос, партнамісник, партсписок, партчиновник*; рос. *партбуржуазия, парттехника, партрай, партхозяин*) тощо, так і активізовані в словотворенні української і російської мов в останні два десятиліття – **євро-**

//**євро-** (укр. *євробанкір, євровіза, Європарламент, європутівка, євроскандал, євроспільнота, євроструктура*; рос. *євроремонт, євростандарт, євровалюта, єврокосмонавт, євростроительство, європоезд*), **нарко-** (укр. *наркобанда, наркобарон, наркодилер, наркодолари, наркокур'єр, наркомафія, наркоперемитник, наркоринок*; рос. *наркобанда, наркобизнесмен, наркобосс, наркоденги, наркосредства*) **поп-** (укр. *поп-виконавець, поп-гурт, поп-конкурсант, поп-концерт, поп-цукерка*; рос. *поп-звезда, поп-музыка, поп-магазин, поп-певец*), **єко-//єко-** (укр. *єкобезпека, єкоосвіта, єкотуризм, єкорух*; рос. *экозащитный, экокатастрофа, экодвижение*), **секс-** (укр. *секс-послуги, секс-торгівля, секс-менишина, секс-работоргівля*; рос. *секс-бизнес, секс-культура, секс-туризм, секс-линия*) тощо. Цікаво, що окремі скорочені морфеми із зрозумілих етнополітичних і ментальних причин у сучасній російській мовній практиці, зокрема в словотворенні, використовуються спорадично. Зате в українській мові вони відзначаються високою продуктивністю, пор.: **імпер-** (укр. від *імперський*): *імперкомуніст, імпершовініст, імпервеликодержавництво, імперрадикал* та ін. Засвідчено також зовсім нові аброморфеми, які в попередні періоди розвитку порівнюваних мов не зустрічалися: **етно-//етно-** (укр. *етнобізнес, етнопсихологія, етнономенклатура, етнопедagogіка*; рос. *этнокомпонент, этнополитология, этноплуррализм, этнофобия*), **порно-** (укр. *порнозірка, порнобабуся, порновидовище*; рос. *порновидеосалон, порнолитература, порноспектакль*), **іно-//іно-** (укр. *іномарка, інопартнер, інофірма*; рос. *инобанк, иноподданные, инотряпё*), **тер-** (укр. *теракт, тератака, теругруповання*; рос. *теракт, терудар, тератака*) тощо. Розглянуті складноскорочені слова засвідчують зростання актуальності відповідних понять і реалій у сучасному житті національних (українського і російського) соціумів, а також світової спільноти.

У порівнюваних східнослов'янських мовах в останнє десятиріччя намітилася негативна тенденція до варваризації, зокрема і в процесах деривації інновацій. Це засвідчено в збільшенні кількості нових іншомовних літерних і звукових аббревіатур, серед яких переважають англіцизми, що подаються в текстах латинкою і вимовляються за англійським зразком (**PR** (*ni-ap//nu-ap*) (*public relations – наблік рилейшинз* букв. „громадські зв'язки”) – „діяльність фірм, держав, приватних осіб у справах зв'язків з громадськістю; діяльність, спрямована на формування громадської думки в рекламних, політичних чи інших цілях”, **DOS** (*doc*) (*Disk Operating Syatem*) – „операційна система комп'ютера, що завантажується з дисків і яка забезпечує роботу з ними для прикладних програм”, **NHL** (*en-eйч-ел//эн-эйч-эл*) (*National hockey league – Національна хокейна ліга*), **SMS** (*ec-em-ec//эс-эм-эс*) та ін. Причому від них утворюються як поодинокі слова (**DOS** – *DOСівський//DOSовский*; **FM** – *FM-станція//FM-станція*), так і словотвірні ланцюжки (**PR** – укр. *PR-акція, PR-хитрощі, PR-пропозиція*; рос. *PR-клуб, PR-акция*; укр. **NHL** – *NHLівець, NHLівський*; рос. *NHLовец, NHLовский*; укр. **SMS** – *SMSка, SMS-повідомлення*; рос. *SMSка, SMS-прикол*).

Фактичний матеріал дає підстави твердити про інтенсифікацію творення в розглянутих мовах складних слів способом з р о щ е н н я. Такі одиниці виникають переважно на основі двох запозичених (укр. *радіоспікер*,

аудиопродукція; рос. *видеогид, аудиопират*), нерідко – запозичених і питомих (укр. *радіодень, кіносвіт*; рос. *радиообращение, киноотрасль*) лексем. На відміну від попередніх етапів розвитку української і російської мов, у наші дні високої продуктивності у словоскладанні набули препозитивні чужомовні компоненти **відео-//видео-** (укр. *відеовиробництво, відеозал, відеорозповсюджувач, відеокурс*; рос. *видеобум, видеоинженер, видеоканал, видеоурок*), **аудіо-//аудио-** (укр. *аудіозапис, аудіокаста, аудіокомпанія, аудіоновинка, аудіопослання*; рос. *аудиокнига, аудиопират, аудиокурс, аудиопродукция, аудиотехника*), **кіно-//кино-** (укр. *кінокласика, кінофорум, кіномова, кіночасопис, кіноринок*; рос. *киноакадемия, кинокоммерсант, кинопират, киностолица*), **радіо-//радио-** (укр. *радіозвернення, радіоанонс, радіодебати, радіохіт*; рос. *радиооркестр, радиоглушение, радиоролик*), **фото-** (укр. *фотогурман, фотолістівка, фоторепродукція, фоторобот*; рос. *фотопорнография, фотопочта, фотособрание, фотоцентр*) та ін., за допомогою яких утворено й загальнономовні, й індивідуально-авторські одиниці.

У сучасних українській і російській мовах активізується творення композитів за допомогою ю к с т а п о з и ц і ї. Продуктивними в цих складних словах є компоненти інтернаціонального характеру, поширені в багатьох мовах світу. Такими складниками можуть бути, по-перше, початкові, переважно чужомовні одиниці, зокрема **бізнес-//бизнес-** (укр. *бізнес-конференція, бізнес-новини, бізнес-справа, бізнес-партія, бізнес-час*; рос. *бизнес-жилка, бизнес-контакт, бизнес-репортер, бизнес-словарь*), **медіа-//медиа-** (укр. *медіа-простір, медіа-підтримка, медіа-акція, медіа-програма, медіа-олігарх*; рос. *медиа-партнер, медиа-магнат, медиа-бомба, медиа-патронат*), **бліц-//блиц-** (укр. *бліц-інтерв'ю, блиц-опитування, блиц-вікторина, блиц-таксі*; рос. *блиц-депортация, блиц-курс, блиц-викторина, блиц-опрос*), **шоу-** (укр. *шоу-матч, шоу-продовження, шоу-передача, шоу-турнір*; рос. *шоу-аттракцион, шоу-балет, шоу-оргия, шоу-простор*), **гала-** (укр. *гала-матч, гала-вистава, гала-вечір*; рос. *гала-концерт, гала-представление, гала-матч*) тощо.

В останні роки в творенні складних слів у порівнюваних мовах помічено істотний вплив дериваційної системи англійської мови. Він полягає в тому, що під впливом цієї мови як засобу міжнародного спілкування відбувається перетворення сполучень слів (вільних і фразеологічних) в окреме слово, тобто своєрідна лексикалізація (пор. в англ. *oven-to-table* „універсальний (про посуд)” [Зацний 1997: 308], *flavour-of-the-month* „те, що вважається дуже модним або популярним на цей час” [Зацний 1997: 128], *one-man-of-the-world-to-another* (A.Christie). Прикладами таких здебільшого okazіональних похідних одиниць у східнослов'янських мовах є: укр. *хіп-хоп-дівчина, помічник-радник-заступник, яничари-манкурти-хахли-перевертні, персонаж-собі-на-умі, загалом-кагалом-колективом, моя-хата-скрайність* тощо; рос. *ясли-сад-школа* „виховний і освітній навчальний заклад, що поєднує в собі ясла-садок і школу”, *свой-в-доску-парень* тощо. Ці та інші дволексемні й багатолексемні утворення засвідчують тенденцію до розвитку аналітизму в українському й російському словотворенні, до інтернаціоналізації їхнього складу, до економності, сконденсованості та експресивізації, пор.: *Не вийшло, добродії-пани-, „кучмовози”! Севастопольські профспілки ... перестали бути слухняними*

маріонетками в руках влади ... (Товариш, №26, червень, 99); Разумник Макс, симпатыга Макс, свой-в-доску-парень Макс (День, 10.07, 98). Слушним видається зауваження щодо таких дериватів: „Для сучасної української мови [і для російської також – О.С.] типовими є композити з двох основ, тому трикомпонентні [і більші – О.С.] утворення сприймаються як дещо штучні, незвичні й помірно експресивні ...” [Чабаненко 1980: 19].

Помічено поступове зростання чисельності гібридних композитів, одним із складників яких є варваризм в іншомовному написанні (укр. **пewукраїнець**, **пew-романтик**), але буває і в українській/російській транслітерації (укр. **нюзаїзд**, **нюукраїнець**, **нюГолохвастов**; рос. *Classic-премьер*, *Lanosарифметика*), пор.: *Саме в цей день [30 червня] 10 років тому у маленькому містечку Новояворівськ, що на Львівщині, четверо панк-рокерів ... створили гурт, стиль якого вони самі визначили як **пew-романтик** (Україна молода, 06.07, 99, с. 4); ... давайте поговоримо детальніше про "Злагоду". Незважаючи на хороші ідеї та принципи, закладені в основу ідеології об'єднання, його охрестили **ню-заїздом** партійно-господарського активу і відверто прокучмівським (Україна і світ сьогодні, 18-24.06, 1999, с. 4). Звичайно, варто було б дотримуватися української/російської транслітерації таких лексем-новотворів.*

5. Поява нових способів словотворення й інтенсифікація деривації в українській мові за їхньою допомогою.

У сучасних українській і російській мовах, особливо в останні роки, помічено поступове зростання продуктивності нового способу словотворення – т е л е с к о п і ї. Він посідає проміжне місце між словоскладанням й аббревіацією. **Телескопія** (від грец. *τηλέσκολος* – далекоглядний) – це такий спосіб деривації, при якому нове слово виникає внаслідок злиття повної основи одного твірного слова з усиченою основою іншого або поєднанням двох усичених основ вихідних слів [Жлуктенко 1983: 101]. На відміну від аббревіації, в основу якої покладено підрядне словосполучення, телескопія орієнтується на сполучення слів із сурядним зв'язком або на розрізнення лексем, які синтагматично не пов'язані. На нашу думку, цей спосіб словотворення в українській і російській мовах виник під впливом англійської мови (пор.: англ. *motel* ← *motorist* + *hotel*).

Активізація аналізованого способу словотворення в порівнюваних східнослов'янських мовах спричинена, на нашу думку, певними позитивними властивостями телескопізмів як засобів номінації – компактністю та цільністю оформлення, виразністю і мотивуванням, зокрема яскравістю їхньої внутрішньої форми. Це переконливо засвідчує низка неолексем, серед яких відзначаємо як загальномовні (здебільшого поширені в науці й техніці), напр.: укр. *реанімобіль* – від *реанімація* + *автомобіль*, *елекромобіль* – від *електрика* + *автомобіль*, *снігомобіль* – від *сніг* + *автомобіль*, *електропед* – від *електрика* + *велосипед*, *метробус* – від *метрополітен* + *автобус*, *Азіона* – від *Азія* + *Європа* тощо; рос. *папомобиль* – від *папа* + *автомобиль*, *солнцемобиль* – від *солнце* + *автомобиль*, *мотомобиль* – від *мотоцикл* + *автомобиль*, *банкомат* – від *банк* + *автомат*), так і оказіональні утворення (домінують у художньому і публіцистичному стилях, виконуючи номінативну, емотивну й експресивну функції), пор.: укр. *комушисти* – від *комуністи* + *фашисти*,

нашисти – від *наші* (=нашоукраїнці від назви передвиборчого блоку „Наша Україна”) + *фашисти*), *суржикоїнець* – від *суржик* + *українець*, *ЯНУСкович* – від *дволикій Янус* + *Янукович*, *бандюкович* – від *бандит* + *Янукович*, *кучмунізм* – від *Кучма* + *комунізм* та ін.; рос. *бурситет* – від *бурса* + *университет*, *демократура* – від *демократия* + *диктатура*, *ягодосос* – від *ягода* + *пылесос*, *чубаучер* – від *Чубайс* + *ваучер* тощо.

Отже, у словотворенні близькоспоріднених мов – української і російської – в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. виявлено багато типового в процесах глобалізації (інтернаціоналізації), зокрема в деривації складних, префіксальних і суфіксальних новотворів, телескопізмів. Посилення проаналізованої вище тенденції в порівнюваних мовах спричинене низкою чинників передусім екстралінгвального, а також інтралінгвального характеру. Проте зібраний фактичний матеріал засвідчує, що тотальній тенденції до *глобалізації* (*інтернаціоналізації*) в названих вище сучасних східнослов'янських мовах протистоїть інша визначальна (також досить потужна) тенденція – до *націоналізації*, або *автохтонізації*, яка потребує подальшого ґрунтового дослідження. Надалі також варто глибше простудіювати як основні тенденції в словотворенні слов'янських мов, так і низку побічних, другорядних.

Література

Английские... 1983 – Английские неологизмы / Жлуктенко Ю.А., Березинский В.П., Борисенко И.И. и др. – К.: Наук. думка, 1983 – 172 с.; **Баранник 2001** – Баранник Д. Українська мова на межі століть // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 40 – 47; **Гутшмидт 1998** – Гутшмидт К. Общин тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках // Jazykovedný časopis. – 1998. – № 1–2. – С. 15 – 26; **Зацний 1997** – Зацний Ю.А. Неологизми англійської мови 80–90 років ХХ століття. – Запоріжжя: РА „Тандем-У” – 1997. – 396 с.; **Земская 1997** – Земская Е. Активные тенденции словопроизводства // Русский язык. – Ополе, 1997. – С. 167 – 201; **Земская 1994** – Земская Е. Активные процессы современного словообразования // Язык и культура: 3-я Междунар. конф. Тезисы докл. – К, 1994. – С. 97 – 99; **Лукашанец 2003** – Лукашанец А. Тэндэнцыя до нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // Słowotwórstwo / Nominacja: Komparacja współczesnych języków słowiańskich / Red. nauk. I. Ohnheiser. – Opole: Universität Innsbruck – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – S. 137 – 151. **Сорокин 1965** – Сорокин Ю. Развитие словарного состава русского литературного языка 30 – 90-е годы XIX века. – М. – Л.: Наука, 1965. – 564 с.; **Ферм 1994** – Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). – Uppsala, 1994. – 238 с.; **Фурса 2005** – Фурса В. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. – К., 2005. – 252 с.; **Чабаненко 1980** – Чабаненко В. Норми словотворення і мовна експресія // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 13 – 20; **Эглит 1989** – Эглит Л. Неологизмы в структуре словообразовательных гнезд: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / НИИ преподавания рус. яз. АПН СССР. – М., 1989. – 18 с.

The article deals with new globalisation tendencies in Ukrainian and Russian word-formation. Comparing these languages, the author gives typical and distinctive features with examples of the general language derivatives and occasional innovations.

Key words: word-formation, tendency, globalization, internationalization, nationalization, word-formation means, innovation, neologism, occasionalism.

Н.С. Кобзар (Харків)

УДК 811.161.2:001.4

ПОХОДЖЕННЯ ЧУЖОМОВНИХ СУФІКСІВ ТА СУФІКСОЇДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ БІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано походження чужомовних словотвірних елементів (суфіксів та суфіксоїдів) у сучасній українській біологічній термінології. Дослідження здійснено на матеріалі сучасних словникарських праць різного типу (80 – 90-і рр. ХХ – поч. ХХІ ст.). Визначено найбільш продуктивні для запозичення мови-першоджерела.

Ключові слова: суфікс, суфіксоїд, походження, запозичення.

Жодна мова не здатна розвиватися ізольовано, що зумовлює взаємовплив різних мов, який виявляється насамперед у термінології як специфічній підсистемі загальнолітературної мови. Для творення українських біологічних термінів використовується значна кількість чужомовних морфем, у тому числі суфіксів та суфіксоїдів. Аналізу походження запозичених постпозиційних словотвірних елементів, уживаних у галузевих терміносистемах, присвячено низку праць українських мовознавців. Це роботи А. Білоус, В. Білоуса, Н. Місяць (офтальмологічна термінологія), С. Дорошенко (нафтогазова термінологія), З. Куньч (риторична термінологія), М. Осадчук (економічна термінологія), І. Процик (фізична термінологія), Г. Ракшанової (науково-технічна термінологія), О. Стишова (суспільно-політична термінологія) та інших.

У вітчизняному термінознавстві чужомовні словотвірні елементи, використовувані саме в українських біологічних термінах, досліджено в роботі Л. Симоненко „Формування української біологічної термінології” [Симоненко 1991]. Авторка наголошує на тому, що до творення біологічних термінологічних назв залучаються іншомовні суфікси, наводить найпоширеніші з них (10), проте не визначає мови-першоджерела цих морфем (у роботі лише вказано латинське походження суфікса **-тор-**). Кількома роками раніше автори колективної праці (серед яких Л. Симоненко) „Склад і структура термінологічної лексики української мови” за редакцією А. Крижанівської [Склад і структура 1984] відзначили запозичення афіксів „греко-латинського походження” [Склад і структура 1984: 64] для творення біологічних термінів. Деякі чужомовні постпозиційні елементи, уживані в українських біологічних термінах, проаналізовано також у монографії І. Кочан „Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній

українській мові” [Кочан 2004]. Дослідниця розглядає з погляду походження 18 постпозиційних міжнародних компонентів, що входять до складу біологічних термінів (деякі з цих компонентів окреслені І. Кочан як суто біологічні, інші – як поліфункціональні). Зауважмо, що в мовознавстві немає наукової розвідки, присвяченої саме походженню чужомовних постпозиційних словотвірних елементів, які оформляють біологічні терміни.

Об’єктом нашого аналізу є чужомовні суфікси та суфіксоїди, використовувані в сучасній українській біологічній термінології, які класифікуємо за походженням. Пропоноване дослідження здійснено на матеріалі сучасних словникарських праць різного типу, які вийшли з друку у 80-90-их рр. ХХ – поч. ХХІ ст. [Біологічний словник 1986; Великий зведений орфографічний словник 2003; Гнатишена, Кияк 1996; Клименко, Карпіловська, Карпіловський, Недозим 1998; Полюга 2001; Російсько-український словник 1996; Словник іншомовних слів 2000; Сучасний словник іншомовних слів 2006; Українсько-російський словник 2004].

Нами проаналізовано близько 10 000 термінологічних назв, уживаних у біологічній термінології, і виявлено досить багато постпозиційних чужомовних словотвірних елементів. Дослідження чужомовних суфіксів і суфіксоїдів з погляду походження, здійснене на значно ширшому термінологічному матеріалі порівняно з попередніми науковими розвідками, дозволило виявити у складі біологічних термінологічних назв такі словотвірні форманти, які в науковій літературі не визначено щодо їхньої термінологічної спрямованості або проаналізовано у складі інших терміносистем.

Підґрунтям словотвірного аналізу термінів має бути, на нашу думку, трирівнева класифікація морфем, за якою між коренями й афіксами можна виділити проміжний клас формантів – афіксоїди (префіксоїди та суфіксоїди), які є засобами утворення похідних слів. Основні ознаки цих морфем зумовлено їхнім перехідним характером: це часткова десемантизація значення, вираженого формантом, і функціональна подібність до афіксів. Критеріями зарахування чужомовних словотвірних елементів до афіксоїдів є наявність специфічної, не повторюваної в інших формантах семантики, властивість сполучатися з багатьма коренями й утворювати словотворчо однотипний ряд слів, для деяких формантів – здатність оформлювати певний словотвірний тип, передавати словотворче значення та можливість функціонування у пре- та постпозиції щодо кореня. Пропонуємо такі визначення основних теоретичних понять у нашій роботі: **словотвірний суфікс** – це службова морфема (афікс), що стоїть після кореня (або після іншого суфікса чи суфіксоїда) і використовується для творення нових слів; **суфіксоїд** – це постпозиційний щодо кореня елемент будови слова (кореневий за походженням), який виконує роль словотвірного суфікса.

Однією з властивостей чужомовних словотвірних елементів є високий рівень їхньої частотності та продуктивності. Останнім часом посилюється роль такого термінотворення, коли запозичені, особливо грецько- та латиномовні форманти, оформлюють нові терміни, поєднуючись один з одним (*автоліз, біофаг, ентомолог, зоофіт, фітомер* тощо). Постає питання про виділення кореня в таких словах і з’ясування статусу чужомовних терміноелементів, яке є особливо актуальним під час аналізу постпозиційних формантів, оскільки в

різних термінах ту саму морфему може бути кваліфіковано по-різному: як корінь чи як афіксоїд. Теоретичним підґрунтям для розв'язання цієї проблеми можуть бути критерії, запропоновані Т. Канделаки у статті „Об одном типе словаря международных терминологических элементов” [Канделаки 1967]. Дослідниця наголошує на необхідності встановлювати зв'язок між істотними ознаками поняття та структурою терміна, що його позначає. На прикладі лексеми *динамограф* авторка розв'язує питання про визначення морфемної будови слів, які складаються з чужомовних елементів. Т. Канделаки подає семантику словотвірних елементів, що входять до структури терміна, та відзначає їхню підпорядкованість один одному. У тлумаченні цього терміна важливими є дві ознаки: більш широка ознака (указує на предмет для автоматичного запису вимірювань, пов'язаних із певним науковим об'єктом) та специфічна ознака цього поняття (указує на цей об'єкт, його параметр, характеристику тощо, величина яких записується приладом; у цьому випадку – на величину сили). Більш широку ознаку виражено в аналізованому терміні за допомогою другої частини слова – морфемі **-граф**, а специфічну ознаку передано в першій частині морфемою **динамо-**. Отже, цей термін складається з двох значущих частин. Т. Канделаки наголошує, що „у кожному однослівному терміні, похідному або складному слові, в ідеалі повинен бути терміноелемент, який, подібно до другої основи **-граф-** у терміні *динамограф*, указував би на те, до якої категорії понять належить терміноване поняття” [Канделаки 1967: 38 – 39]. Відповідно до виконуваних функцій той терміноелемент, який указує в терміні на тип категорії, до якої належить терміноване поняття, авторка називає „категорійним терміноелементом”, а той, який виражає специфічну ознаку поняття, – „специфічним терміноелементом” [Канделаки 1967: 39].

На нашу думку, аналізуючи словотвірну структуру термінів, які складаються з двох чи кількох чужомовних елементів, логічно й доречно використовувати критерії, запропоновані Т. Канделаки. У кожному випадку слід розглядати семантику терміна і, виходячи з неї, виділяти „категорійний терміноелемент”, який виражає ядро лексичного значення та належність слова до певного класу понять, а також „специфічний терміноелемент”, що формує додаткове, уточнювальне значення. Відповідно „категорійний терміноелемент” буде коренем слова, а „специфічний” – афіксоїдом. Наприклад, терміноелемент **-генез** (означає в термінах „пов'язаний із походженням”) у складі терміна *ембріогенез* (період індивідуального розвитку організму, що відбувається в яйцевих або зародкових оболонках) є суфіксоїдом, а в терміні *біогенез* (емпірична гіпотеза і концепція, яка твердить, що все живе походить тільки від живого) – коренем. Так само елемент **-філ** (означає „схильність”) – це суфіксоїд у терміноодиниці *спорофіл* (видозмінений листок спорових рослин, на якому в спорангіях утворюються спори), але корінь у терміні *аргілофіли* (водяні організми, які живуть переважно на глинистих водах).

Аналіз чужомовних постпозиційних словотвірних елементів, використовуваних в українських біологічних термінах, з погляду їхнього походження свідчить, що переважна більшість таких морфем запозичена з класичних мов – давньогрецької та латинської. Зокрема виявлено 10 суфіксів латинського походження: **-ант-/ -ент-/ -янт-** (*гідрант, мутант, регенерант*;

продуцент, редуцент; коагулянт), **-аріј-** (альпінарій, дендрарій, інсектарій), **-ат-** (археогіат, трансплантат), **-аціј-/яціј-** (вегетація, мутація; бластуляція, споруляція), **-ер-** (уретер, ферментер), **-из-/із-** (гербаризація, полімеризація, целюляризація; алергізація, вакуолізація, імунізація), **-ист-/іст-** (флорист; дарвініст, натураліст, убіквіст), **-іј-** (ембріонія, селекція, спорія), **-ор-/тор-/атор-** (акцептор; аддуктор, дезенктор; інкубатор, паралізатор, ферментатор), **-ур-** (дуплікатура, комісура, мускулатура). Частина цих морфем (**-ант-/ент-/янт-**, **-ат-**, **-ур-**) запозичена українською мовою за посередництвом французької, суфікс **-ер-** – англійської, інші – російської мови. Суфікс **-альн-** (бактеріальний, гіменіальний, ембріональний), використовуваний для творення біологічних термінів, сформувався шляхом поєднання латинського форманта **-alis-** та українського прикметникового суфікса **-н-**. Аналіз термінологічного матеріалу дозволив виділити 4 постпозиційні морфеми, джерелом запозичення яких може бути як грецька, так і латинська мови, оскільки у складі названих мов функціонували форманти з однаковим значенням та схожим звучанням. Це суфікси **-ад-** (гонада, профіліада), **-изм-/ізм-** (гігантизм, міметизм, паразитизм; вейсманізм, дарвінізм), **-ик-/ік-** (генетика, фауністика, флористика; ботаніка, трофіка) та **-ит-/іт-** (дендрит; аконіт, альгіліт). Морфеми **-ад-** та **-ик-/ік-** також потрапили до української мови за посередництвом французької. Набагато меншу кількість словотвірних елементів запозичено з інших мов. Зокрема зафіксовано 2 суфікси французького походження: **-аж-** (фіксаж) та **-ітет-** (афінітет, імунітет). Зауважмо, що в зазначеній монографії І. Кочан не розглядає чужомовних суфіксів, уживаних в українських термінах. Л. Симоненко виділяє низку „суфіксів іншомовного походження” [Симоненко 1991: 132-133], використовуваних для творення біологічних термінів: **-ант-**, **-атор-**, **-аці-я**, **-граф**, **-изм-** (**-ізм-**), **-ист-**, **-лог**, **-ома** тощо. На наше переконання, морфеми **-граф**, **-лог**, **-ом(а)** слід кваліфікувати як суфіксоїди, а не як суфікси з огляду на конкретність їхньої семантики.

Майже всі суфіксоїди, використовувані для творення українських біологічних термінів, мають грецькомовну основу. Найпоширеніші з них такі: **-бласт** (гаметобласт, ембріобласт, лімфобласт, плазмобласт, споробласт), **-гаміј** (гаметогамія, гейтоногамія, плазмोगамія, сифоногамія, халазогамія), **-генез** (адаптаціогенез, зиготогенез, імуногенез, органогенез, селектогенез), **-міцет** (гумусоміцет, дискорміцет, орхеоміцет, планктоміцет, сахароміцети), **-оїд** (агароїд, бактероїд, вірусоїд, гаметоїд, гормоніди), **-тип** (генотип, плазмотип, пластидотип, серотип, хемотип), **-фаг** (бактеріофаг, вітелофаг, нейронофаг, пантофаг, планктофаг), **-філ** (гербофіл, кальцефіл, нейтрофіл, термітофіли), **-фоб** (гемерофоб, кальцефоб, літоралофоб), **-цит** (альвеоцит, амeboцит, гаметоцит, гландулоцит, епітеліоцит), **-цитоз** (піноцитоз, птіоцитоз, тромбоцитоз) тощо. Зауважмо, що ці ж форманти розглянуто в названій вище роботі І. Кочан. Дослідниця аналізує й інші елементи грецького походження, що оформлюють біологічні назви (наприклад, **-дендр**, **-завр**, **-терм**, **-тоніј** тощо), які ми не розглядаємо, оскільки, на нашу думку, їх не можна кваліфікувати як суфіксоїди. Аналіз термінологічного матеріалу дозволив виділити менш уживані в біологічній термінології суфіксоїди, запозичені з грецької мови: **-ангіј** (гаметангіј, гонадангіј, конідангіј,

сперматангій, спорангій), **-базидіј** (плевробазидія, фрагмобазидія, хіастобазидія), **-гоніј** (гаметогонія, ембріогоній, спермогоній, спорогонія, шизогонія), **-графіј** (ампелографія, органографія, стабілографія, циклографія), **-дерм(а)** (остракодерми, плакодерми, плектодерма, спородерма), **-енхім(а)** (кератенхіма, плектенхіма, хлоренхіма), **-ліз** (бактеріоліз, еластоліз, плазмоліз, стромоліз, фосфороліз), **-літ** (грантоліти, дисколіт, хіоліти), **-лог** (бактеріолог, вірусолог, ембріолог, паразитолог), **-логіј-** (гібридологія, імунологія, приматологія, ферментологія, флорологія), **-морфоз** (адаптаціоморфоз, арифмоморфоз, геронтоморфоз, фотоморфоз, цикломорфоз), **-пітек** (австралопітек, дріопітек, єгиптопітек, ореопітек, пліопітек), **-пласт** (блефаропласт, елатеропласт, ембріопласт, протейнопласт, сферопласт), **-поез** (гормонпоез, гранулопоез, лімфопоез, сперматопоез), **-сом(а)** (інформосома, магнітосома, сферосома, целюлозосома, центросома), **-фіт** (гаметофіт, кальцефіт, планктофіт, спорофіт, фанерофіти), **-фор** (гуанофор, екскретофор, ембріофор, сифонофори) тощо. Зауважмо, що у згадуваній вище колективній праці „Склад і структура термінологічної лексики української мови” виділено чужомовні морфеми **-генез**, **-гоніј**, **-дерм(а)**, що беруть участь у творенні біологічних термінів, та кваліфіковано як основи [Склад і структура 1984 : 143] або компоненти [Склад і структура 1984 : 145]. Відповідно до використовуваних нами критеріїв визначення статусу морфем названі словотвірні елементи є суфіксоїдами.

Відзначмо, що мовний аналіз біологічних термінів засвідчив лише один суфіксоїд латинського походження **-ол** (*антеридіол, кальцифероли, кортизол*), що є особливістю досліджуваної термінології.

Пріоритетну роль класичних мов для запозичення словотвірних елементів можна пояснити тим, що саме вони історично були мовами науки, а також тенденцією до інтернаціоналізації, яка має вияв і в термінотворчих процесах української мови. Окрім того, морфемам грецького та латинського походження властиві стислість, семантична однозначність, високий рівень сполучуваності, що зумовлює активізацію їхнього використання під час термінотворення.

Підсумовуючи, констатуємо, що запозичення на морфемному рівні є одним із найпродуктивніших шляхів поповнення словотвірного фонду української термінології, зокрема біологічної. Розглянувши чужомовні постпозиційні елементи в біологічних термінах, ми дійшли висновку, що переважна частина таких морфем має грецьке та латинське походження. Суфікси запозичені здебільшого з латинської мови, а майже всі суфіксоїди – з грецької. Відзначмо, що, проаналізувавши чужомовні препозиційні форманти сучасної української біологічної термінології, ми виявили 11 префіксів та близько 200 префіксоїдів грецького походження, а також 12 префіксів і понад 20 префіксоїдів, запозичених з латинської мови. Відповідно можна стверджувати, що латинська мова є більш продуктивною для запозичення афіксів, уживаних у біологічних термінах, у той час як афіксоїди здебільшого мають грецькомовну основу. Поширення грецько- та латиномовних морфем можна пояснити посиленням ролі елементів класичних мов у термінотворчих

процесах, а це пов'язано з прагненням полегшити спілкування на світовому науковому рівні, тенденцією до глобалізації.

Література

Біологічний словник 1986 – Біологічний словник / Укл.: П.Г. Костюк, В.О. Беліцер, С.М. Гершензон та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – 679 с.; **Великий зведений орфографічний словник 2003** – Великий зведений орфографічний словник української лексики / Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 896 с.; **Гнатишена, Кияк 1996** – Гнатишена М., Кияк Т. Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. – К., 1996. – 104 с.; **Канделаки 1967** – Канделаки Т.Л. Об одном типе словаря международных терминологических элементов // Филол. науки. – 1967. – № 2. – С. 37–49; **Клименко, Карпіловська, Карпіловський, Недозим 1998** – Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський Є.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. – 435 с.; **Кочан 2004** – Кочан І. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: Моногр. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 519 с.; **Полюга 2001** – Полюга Л.М. Словник українських морфем. – Л.: Світ, 2001. – 448 с.; **Російсько-український словник 1996** – Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / Укл.: С.Г. Вассер, І.О. Дудка, В.І. Єрмоленко та ін.; Нац. АН України, Ком. наук. термінології, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1996. – 660 с.; **Симоненко 1991** – Симоненко Л. Формування української біологічної термінології. – К., 1991. – 152 с.; **Склад і структура 1984** – Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.І. Панько та ін.; Відповід. ред. А.В. Крижанівська. – К., 1984. – 196 с.; **Словник іншомовних слів 2000** – Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Укл. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.; **Сучасний словник іншомовних слів 2006** – Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.; **Українсько-російський словник 2004** – Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л.О. Симоненко. – К.; Ірпінь: Перун, 2004. – 416 с.

The article deals with the origin of the foreign derivative postposition elements (suffixes and suffixoides) in Ukrainian biological terminology. The study conducted in the context of modern dictionaries of different types (80-90 years of XX – beginning of XXI centuries). The most borrowing productive languages are outlined.

Key words: suffix, suffixoid, origin, borrowing.

УДК 811.161.1'36 : 378

РОСІЙСЬКА ГРАМАТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ В ІНШОМОВНІЙ АУДИТОРІЇ

У статті висвітлюється історія виникнення російських термінів-назв частин мови, їх семантичні особливості, процес історичного становлення, тенденції подальшого розвитку.

Ключові слова: семантика, термін, калька, термінотворчі риси, класифікація частин мови, граматичне поняття.

Під час вивчення російської мови іноземними студентами-філологами виникає необхідність опанування лінгвістичною термінологією, бо спеціальні філологічні тексти, як і усне професійне спілкування, містять значну кількість таких термінів.

Оскільки що лінгвістична термінологія, як і будь-яка інша, історично рухома, з'являється необхідність звернутися до її джерел, показати її виникнення й розвиток.

Якщо викладання мови дійсно будується на наукових засадах і на пояснюванні розглянутих фактів, то свідоме вивчення норм сучасної мови неможливе без історичного освітлення. Як писав відомий російський лінгвіст О. Шахматов, „факти сучасної мови в їх взаємовідносинах можуть бути зрозумілі тільки в історичному освітленні” [Шахматов 1941: 24]. Він також уважав, що без історичної перспективи будь-який опис мови буде виглядати однобічним та випадковим.

Іноземні студенти-філологи мають знати не тільки сучасну граматичну термінологію, з якою вони починають знайомитися вже на перших заняттях з російської мови на підготовчому факультеті (наприклад, терміни-назви частин мови), але їм як майбутнім викладачам російської мови важливо зрозуміти та чітко уявити, як той або інший термін з'явився в мові, які зміни з ним відбувалися протягом певного історичного періоду, причини цих процесів.

Звернення до фактів історії російської мови допомагає формувати інтерес до історії народу через інтерес до мови, знайомить з розвитком наукової думки в країні, мова якої вивчається, дозволяє розвивати в майбутніх філологів навички історичного коментування фактів мови, осмислювати їх у причинно-наслідковому аспекті.

У центрі уваги цієї статті – студіювання історії виникнення російських термінів-назв частин мови, їх семантичні особливості, процес історичного становлення, тенденції подальшого розвитку. Метою статті є відображення цілісної картини виникнення, розвитку й сучасного стану російських граматичних термінів-назв частин мови.

Проблемам семантики в слов'янських мовах присвячено наукові праці О. Потєбні, Л. Булаховського, В. Русанівського, О. Тараненка, В. Даниленко, дисертаційні роботи І. Іванової, Н. Васильєвої, О. Пилипіва, В. Білого та ін.

Опрацювання джерел східнослов'янської граматичної термінології показує, що формування й становлення термінології граматики – це тривалий історичний процес, у якому знайшли відображення внутрішні закономірності

розвитку російської та інших східнослов'янських мов (української та білоруської), їх специфічні слово- і термінотворчі риси, екстралінгвістичні чинники.

Також треба відзначити, що рушійною силою формування граматичної термінології та теорії російської літературної мови був греко-латинський канон. Античне греко-римське мовознавство, яке вже в III ст. до н.е. – IV ст. н.е. стало самостійною наукою [Березин 1979: 3], мало значний вплив на розвиток лінгвістичної думки й формування лінгвістичної термінології не тільки східнослов'янських мов, але й усіх європейських. Так, грецька класифікація частин мови повністю збереглася у східнослов'янських граматичних творах, першою з яких є стаття „О восьми частях слова” („Святого Иоанна Дамаскина о осмихъ частехъ слова, елика пишемъ и глаголемъ”). Це була перша спроба „притосувати граматичне вчення греків і візантійців до слов'янського мовного матеріалу, осмислити особливості слов'янської морфологічної системи, виробити слов'янську мовознавчу термінологію” [Німчук 1985: 30]. Ця стаття стала фундаментом граматичної класифікації частин мови східнослов'янських мов. Тут наявні такі терміни-назви частин мови, як *имя, место имени, речь, причастіе, наречіе, съузъ, разлічіе, предлогъ*.

Аналіз термінів церковнослов'янської мови, які були загальними для всіх східних слов'ян майже до кінця XVI ст., засвідчив, що зміна їх семантики пов'язана з розвитком позначуваних ними наукових понять. У розвитку семантики терміна відбито рух понять від дифузності до визначеності й конкретності.

Так, російський термін *имя существительное* – з латинської *substantivum* – є морфемною калькою, яка походить від дієслова *substare* „бути в наявності”, „існувати”, рос. *существовать*. Для калькування використано давньослов'янську основу *существ-* слова *существовать* [Цыганенко 1989: 416].

У перших східнослов'янських граматиках (у трактаті „О восьми частях слова”, „Донаті”) поняття про *имя* було широким і нерозчленованим – термін *имя* охоплював іменники, прикметники та числівники. Проте з часом, у процесі розвитку науки, нерозчленоване поняття про *имя* набуло більш дрібного поділу на конкретніші поняття, менші за обсягом, але більші за змістом.

В „Адельфотесі” (1591) з'явився термін *налагаемое имя* (тобто *прилагательное*), а в „Грамматике Словенской...” Л. Зизанія зазначені *имя осущественное (существительное)* і *прилагаемое (прилагательное)*. У М. Смотрицького в його „Грамматіки Славенскія правильное Синтагма” (1691) також бачимо диференціацію імен: вони зветься *имя существительное* та *имя прилагательное*. Проте ще досить тривалий період поняття *имя* взагалі продовжувало включати в себе всі імена й термін *имя* визначав єдину частину мови. Тільки в граматиці М. Греча („Практическая грамматика русского языка”, 1827) терміни *имя существительное* та *имя прилагательное* вжито як самостійні частини мови – *имя существительное* (іменник) починає визначати предмет, а *имя прилагательное* (прикметник) – якості й властивості. Термін *имя* вже не існує як самостійний. Свого завершення конкретизація поняття *имя*

набула вже в „Исторической грамматике русского языка” Ф. Буслаєва (1863), який відокремив *имя числительное* від *прилагательного* (числівник від прикметника) і закріпив за ними значення самостійних частин мови, внівши істотні зміни в традиційну систему частин мови та їхніх назв.

Отже, термін *имя* поступово змінював свою семантику, поступившись пізніше трьом новим термінам, тому що вже не відповідав реально існуючій частині мови і став необов’язковою частиною термінів *имя существительное*, *имя прилагательное*, *имя числительное*.

Термін *имя прилагательное* – калька з лат. *adjectivum*, що буквально означає „прилагаемое”, „присоединяемое” і походить від *adjecto* „присоединение”, похідного від *adjective* „присоединять” [Цыганенко 1989: 330]. У російській мові цей термін позначав слова, що пояснювали іменники й займенники, тобто *прилагались* до них.

В. Белінський зробив спробу ввести замість терміна *имя прилагательное* термін *определятельное слово*, або *определятельная часть речи*, але ці терміни надалі не прижилися в граматичній літературі.

Термін *имя числительное* також є калькою з лат. *numeralie* (*numeros* – число). Цим терміном називають слова, які „означають число, рахунок” [Цыганенко 1989: 485]. У граматиці М. Смотрицького *числительное* є розрядом *имени прилагательного* і має розподіл на *числительное (два)* та *чинительное* (тобто порядкове – *второй*). В. Татищев замість терміна *числительное* використовував термін *счисление*.

Цікава семантика терміна *наречие*. Він є калькою грецького *επιρρημα*, де *επι(ρ)* – префікс „на-” *ρημα* – „глагол”, „речь”. Саме тому термін *наречие* вважають калькою латинського *adverbium*. „Назва *наречие* пояснюється тим, що слова цієї частини мови пояснюють переважно дієслова” [Цыганенко 1989: 252]. Ще в трактаті „О восьми частях слова” термін, що означає в сучасній граматиці таку частину мови як дієслово (*глагол*) було перекладено як *речь*, що підкреслювало особливу роль дієслова в мові – творця висловлювання. Тому частина мови, для якої найхарактернішим є вживання з дієсловом (тобто „при речи”) і почала називатися терміном *наречие*, семантичну ясність якого втрачено, коли замість терміна *речь* почав функціонувати термін *глагол*.

Д. Герасимов, автор перекладу граматики Доната Елія (IV ст. н.е.), зробленого ним у 1522 р., замінив термін *речь* перекладом лат. *verbum* („слово”) і, у зв’язку з цим, відзначив неточність семантики терміна *наречие*. Він пропонував перенести на його місце *предлог словный*, розуміючи його як *пред* + *лог* „слово”. Д. Герасимов уважав, що термін *наречие* звужує функціональне значення цієї частини мови.

Ф. Максимов, який намагався у своїй граматиці відійти від церковнослов’янської мови („Грамматка въ кратце собранная въ Грекославянской школе...”, 1723), називає *наречие* терміном *надглаголие*. Однак ці спроби не зазнали успіху, і в сучасній граматиці вживається термін *наречие*, хоча з сучасного погляду його семантика не зовсім зрозуміла.

Термін *местоимение* (займенник) становить собою кальку грецького *αντωνομα* (пор. лат. *pronomen*, де *pro-* „за, вместо”, *nomēn* – „имя”) [Цыганенко 1989: 232]. Уперше термін згадано автором трактату „О восьми

частях слова”. Л. Зизаній уживав термін *местоимя*, М. Ломоносов – *местоимение*. Його семантика ґрунтується на функціональному значенні цієї категорії слів – уживатися замість якого-небудь слова. За сучасним визначенням – це частина мови, яка об’єднує слова, здатні функціонально замінити у висловах іменники, прикметники та числівники. Г. Павловський у книзі „Филологические наблюдения над составом русского языка” (1841 – 1842) писав, що термін *местоимение* варто замінити терміном *заглавное имя*, але цей термін пізніше в граматичній літературі не використовується.

Термін *союз* (сполучник) з’явився вперше в статті „О восьми частях слова”. Цей термін використовував ще Аристотель. Поняття *союз* об’єднувало сполучники, прийменники та частину прислівників. В окрему частину мови сполучники виділив Діонісій Фракійський, який зазначав, що „сполучник – це слово, яке поєднує думку в певному порядку та виявляє певні проблеми у висловлюванні думки” [Античне...1936: 134].

Термін *союз* – переклад з грецької *συνθεσις*. „Для калькування *συνθεσις* використано слово зі ст.-сл. мови – *союз*, яке означає „скрепа”, „связь” [Цыганенко 1989: 396]. Автори „Адельфотеса” визначили його як „часть слова нескланяема связующийная части слова во помышление сочином”, тобто *союз* розглядається як частина мови, що об’єднує слова. Таке уявлення про сполучник, поряд з античним, існувало в російській науці досить тривалий час, його наслідував і М. Ломоносов. Пізніше, в граматиці І. Борна, семантика терміна змінилася, тому що *союзами* почали називати слова, які пов’язували зміст речень і періодів. Але традиційне уявлення про сполучник продовжувало існувати в граматиці й після І. Борна. О. Востоков сполучник позначав терміном *сложение* та *сладка*.

У граматиці І. Давидова наявні два погляди на сполучник. Учений уважав, що сполучники (рос. *союзы*) показують зв’язок предметів і дій, поєднання думок, що висловлюють речення. Сучасне уявлення про сполучник ґрунтується саме на трактуванні І. Давидова, бо в нього семантика терміна визначає одне з головних його функціональних призначень – зв’язувати слова і речення [Давыдов 1852: 261].

Отже, у зв’язку із збільшенням обсягу поняття *союз* (від частини мови, що поєднує або слова, або речення, до такої частини мови, що з’єднує як слова та словосполучення, так і речення) сталися зміни в семантиці терміна.

Термін *предлог* (прийменник) калька з грецької *προθεσις*, де *προ* – „впереді”, *θεσις* – „положення” [Цыганенко 1989: 326]. Цей термін наявний у статті „О восьми частях слова”. Самостійною частиною мови цей термін став завдяки александрійським граматакам, які поєднали в цьому понятті прийменники й префікси. Л. Зизаній дав таке визначення прийменникам: „Предлог есть часть слова нескланяема, перед иными слова частями полагаема” [Зизаній 1980: 160]. Учений звертає увагу на частини слів, що пишуться разом, але за своїм виглядом збігаються з прийменниками, тобто префікси, які він також називає прийменниками: „Суть же иные некия части, яже могут быть предлоги нарицатися, не токмо в сложении употребляемая, яко: про...пре...пре...раз” [Зизаній 1980: 160]. Тобто Л. Зизаній відзначає різницю між двома групами прийменників, але не дає термінологічного

визначення. М. Смотрицький також об'єднує префікси й прийменники в одному понятті.

Д. Герасимов, відомий перекладач „Доната”, увів для позначення цієї частини мови термін *представление*. Термін *предлог* у „Донаті” означає прислівник.

Значні зміни в семантиці цього спеціального слова спостерігалися після появи терміна *приставка*. До осмислення наукою поняття про префікс прийменник (*предлог*) включав у себе цю частину слова. У зв'язку з цим існували *слитые предлоги* та *раздельные предлоги*. В усіх граматиках ХУІІ – поч. ХІХ ст. обсяг граматичного поняття лишався в рамках античного й під прийменником розуміли не тільки прийменники (*предлоги*), але й префікси (*приставки*).

Про *приставки* в граматиках того періоду нічого не згадувалося, тільки давалася вказівка на злитне чи роздільне написання прийменників (*предлогов*). Навіть у М. Ломоносова в його „Российской грамматике” ще не було осмислено функції префікса (*приставки*), її відмінність від прийменника (*предлога*), хоча вчений і виявив особливості вживання префіксів, означених терміном „*предлог, находящийся в слитном сложении*” [Ломоносов 1952: 511], тобто він виділив особливу категорію *слитных предлогов*. *Предлоги*, як уважав учений, указують на „принадлежность обстоятельств к вещам или деяниям” [Ломоносов 1952: 408].

Уперше поняття *приставки* та *предлога* розрізнув О. Востоков, який вніс ясність у відповідні терміни для їх визначення. Він писав, що „разом з дієсловами прийменники показують напрямок дії, початок та кінець їх...” [Востоков 1831: 51]. В. Белинський відзначив, що „*слитые предлоги* слугують для утворювання слів: без-образие, воз-хождение” і т. ін. [Белинский 1953: 67]. У граматиці І. Давидова термін *приставка* вже функціонує, хоча ще трапляється й термін *слитый предлог*.

Загальновідомо, що лише в ХХ ст. відбулося остаточне розмежування термінів *предлог* і *приставка* й семантика терміна *предлог* припинила включати в себе поняття про морфеми, які стоять у слові перед коренем.

Не всі терміни-назви частин мови змінили свою семантику в ході розвитку науки про мову. Наприклад, такий термін як *междометие* (калька з лат. *interjection* буквально „викидання, укидання в організовану мову, без граматичного зв'язку з нею. Лат. *interjectio* походить від *interjicere* „кидати поміж”, з *inter* – „поміж” и *jacere* „кидати” [Цыганенко 1989: 229]. М. Ломоносов назвав цю частину мови *междуметием*. Уперше термін *междометие* використано в граматиці М. Смотрицького, який замінив ним невластиве слов'янським мовам *различие*. Термін *различие* був результатом штучного перенесення невластивої слов'янським мовам граматичної категорії. Цей термін з'явився як результат осмислення однієї з функцій грецького *αρθρου* („член”, „артикль”) – розпізнавання роду імен.

Говорячи про відношення терміна й граматичного поняття, яке він означає, варто відзначити, що зміна семантики зазвичай не призводить до заміни традиційного терміна новим. Найчастіше це відбувається тому, що зберігається та початкова ознака, яка ще від початків науки дала найменування

певному граматичному поняттю (наприклад, *предлог, местоимение, союз, прилагательное*).

Спроби деяких укладачів граматичних посібників і вчених-лінгвістів замінити традиційні терміни новими (так, Ф. Максимов пропонував термін *надглаголие* замість терміна *наречие*, Г. Павловський уважав, що термін *местоимение* потрібно замінити терміном *заглавное имя*, В. Белінський хотів назвати *имена прилагательные* терміном *определятельные слова*, Н. Татищев номінував *числительное* терміном *счисление*) не увінчалися успіхом, через те що граматична термінологія є найбільш стійкою й консервативною частиною складу мови.

Література

Античные... 1936 – Античне теорії языка и стиля. – М.; Л.: 1936;
Березин 1979 – Березин Ф.М. История русского языкознания. – М.: Высш. шк., 1979 – 223 с.;
Белинский 1953 – Белинский В.Г. Основания русской грамматики. – ПСС: В 4 т. – Т.2. – М., Изд-во АН СССР, 1953. – 767 с.;
Буслаев 1959 – Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.;
Востоков 1831 – Востоков А.Х. Русская грамматика по начертанию его сокращенной грамматики полнее изложенной. – СПб., 1831;
Греч 1827 – Греч Н.И. Практическая грамматика русского языка. – СПб., 1827;
Давыдов 1852 – Давыдов И.В. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. – СПб., 1852;
Зизаній 1980 – Зизаній Л. Грамматика словенска. Вільна, 1596 (факсимільне видання та дослідження пам'ятки В.В.Німчука). – К.: Наук. думка, 1980. – 180 с.;
Ломоносов 1957 – Ломоносов М.В. ПСС. – Т. 7. Труды по филологии. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 995 с.;
Німчук 1985 – Німчук В.В. Мовознавство на Україні. – К.: Наук. думка, 1985. – 223 с.;
Смотрицький 1979 – Смотрицький М. Грамматикі Словенскія правильное Синтагма... – Єв'є, 1691 (тип. Виленского братства). (Факсимільне перевидання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука). – К.: Наук. думка, 1979. – 492 с.;
Цыганенко 1989 – Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. шк., 1989. – 511 с.;
Шахматов 1941 – Шахматов А.А. Очерк современного литературного языка. – М.: Учпедгиз, 1941. – 288 с.

The article covers the history of origin of Russian terms – names of parts of speech, their semantic peculiarities, process of historic formation, tendencies of further development.

Key words: semantics, term, translation loan-word (calque), term-formative traits, speech parts classification, grammatical concepts.

**О ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ИЗУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННОГО АКЦЕНТА И ЗВУКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ**

Статтю присвячено розгляду лінгвістичних основ при вивченні фонетичного акценту та звукової інтерференції. Визначені інші аспекти цієї проблеми, пов'язані з фонетико-фонологічним описом та лінгвістичною теорією акценту.

Ключові слова: акцент, інтерференція, вимова, білінгвізм.

Проблема языковых контактов из сугубо теоретической в последнее десятилетие переросла в проблему языковой практики. В связи с этим вопросы описания языковых контактов, акцента и рассмотрения явлений звуковой интерференции в различных аспектах остаются актуальными и требуют дальнейшего изучения. Особо стоит вопрос о лингвистических основах анализа акцента, предполагающий рассмотрение таких проблем, как уточнение самого объекта исследования, т.е. акцента, выявление тех основ, на которых может строиться анализ акцента, определение методов анализа акцента и обоснование результатов самого анализа.

Существует достаточно определений акцента, которые в той или иной степени отражают суть этого сложного и далеко не однозначного явления. Общим, не вызывающим сомнений является понимание термина „акцент” как фонетического явления, которое представляет собой динамичную систему отклонений от фонетических норм контактного языка, возникающих в ситуации овладения вторым языком.

Итак, акцент возникает в результате контактирования языковых систем (не менее двух), причем результаты такого рода контактов могут быть различными. Во-первых, билингв может в одинаковой степени владеть двумя языками и попеременно пользоваться ими (такой тип билингвизма называют координативным). Во-вторых, степень владения языками, которые используются в речевом общении, может быть неодинаковой (такой тип билингвизма называют субординативным). Кроме того, различные типы билингвизма можно определять с точки зрения владения различными видами речевой деятельности. Так, в широко известной работе Е. Верещагина [Верещагин 1972] по изучению двуязычия предлагается различать рецептивный (умение только воспринимать чужую речь) и продуктивный (умение воспроизводить чужую речь) билингвизм. И эта глубокая связь рецепции и продукции подтверждается многими исследованиями. Речь идет о наличии единого механизма для восприятия и производства осмысленной речи, единого лингвистического кода для декодирования и кодирования сообщений, о наличии обратной связи в процессах слушания и говорения. Таким образом, проблемы, связанные с изучением и описанием акцента (прежде всего субординативного типа билингвизма), могут рассматриваться и изучаться в разных аспектах и затрагивать как продуктивную, так и рецептивную сторону речевой деятельности. В связи с этим акцент может быть представлен как фонетическое явление, возникающее при изучении

второго языка при субординативном билингвизме, т.е. интерферирующем влиянии родного языка, которое проявляется в двух видах речевой деятельности (продуктивной и перцептивной) и охватывает все уровни звукового строя языка.

Если рассматривать акцент как результат взаимодействия языковых систем при субординативном билингвизме, то его необходимо классифицировать как отклонение от норм одного из языков (как правило, того, который усвоен хуже, обычно неродного). Наложение норм одного языка на нормы другого в ситуации субординативного билингвизма вызывает еще одно явление – интерференцию.

В ряде исследований языковых контактов и иностранного акцента при обучении второму языку понятия интерференции и акцента не разграничиваются. Однако ставить знак равенства между этими явлениями нельзя по ряду причин.

Теория интерференции исходит из того, что потенциальный объем интерференции прямо пропорционален количеству расхождений между двумя языками. И сопоставительное изучение двух систем должно четко описать все моменты расхождений между ними. То есть сфера действия интерференции – это внутренние контакты, относящиеся к механизмам речевой деятельности. А акцент всегда является достоянием речи (в устной или письменной форме). Таким образом, интерференция и акцент находятся в отношениях причины и следствия, и ставить знак равенства между этими понятиями неправомерно. Также немаловажным является тот факт, что между интерференцией и акцентом не существует обязательной связи, так как „не все потенциальные возможности интерференции переходят в действительность” [Вайнрайх 1972: 27]. Это положение об относительной психолингвистической независимости интерференции и акцента звучит в последнее время достаточно часто. Однако совершенно очевидно, что без интерференции не может быть акцента. Интерференция локализована в говорящих – это свойство учащегося как билингва, тогда как акцент существует лишь для слушающего. Таким образом, логично определить интерференцию как „нарушение правил соотнесения контактирующих языков” [Розенцвейг 1972: 4]. При этом интерференция может пониматься двояко: и как процесс изменения, а не его результат (хотя процесс изменения, как известно, не поддается непосредственному наблюдению, и это задача психолингвистики), и как результат контактирования языковых систем, который приводит в конечном счете к возникновению еще одной системы, т.е. к акценту.

Явления интерференции различаются также в зависимости от проявления ее в определенном виде речевой деятельности. Речевая деятельность человека, как известно, имеет две стороны: продуктивную и перцептивную, поэтому следует отличать интерференцию при восприятии речи на неродном языке от интерференции при говорении на этом языке. Таким образом, акцент как следствие интерференции необходимо описывать не только в плане межязыковой интерференции (системы), но и в плане двойной интерференции (уровень восприятия и уровень воспроизведения).

Вопрос о восприятии звуков речи, применительно к звукам чужого языка, неоднократно ставился и описывался в лингвистической литературе. Не

вызывает сомнений тот факт, что фонетическая система родного языка в такой степени воздействует на восприятие звуков чужой речи, что неверным оказываются уже те слуховые образы, которые иностранцы пытаются воплотить в своем произношении. При этом можно согласиться с В. Виноградовым, который считает, что в связи с этим можно говорить о двух уровнях интерференции и акцента: об уровне восприятия (перцептивный акцент) и уровне воспроизведения (продуктивный акцент) [Виноградов 1976: 56]. В. Виноградов же говорит о целесообразности „различать два типа акцента: преходящий акцент, характерный для ситуации овладения языком, и остаточный акцент, характерный для ситуации владения вторым языком” [Виноградов 2003: 160]. Преходящий акцент затрагивает все языковые уровни и характерен для ситуации овладения нормами чужого языка. С другой стороны, остаточный акцент характерен для ситуации владения вторым языком и ограничивается фонетическим уровнем.

Являясь следствием межъязыковой интерференции, акцент представляет собой систему, поскольку билингв при субординативном билингвизме располагает не двумя сосуществующими, а некой промежуточной системой – менее, чем двумя, но более, чем одной. Таким образом, задачей исследователя в данном случае является моделирование этой системы, так как она и является основой акцента.

Однако описание лишь теоретически возможного акцента не может быть исчерпывающим по ряду причин. Главная из них заключается в том, что лингвистическая модель акцента является лишь объективным предположением. Так, например, наличие в русском языке противопоставления по твердости-мягкости и отсутствие подобного противопоставления в английском не дает возможности точно предсказать, по какому пути пойдет носитель английского языка при отождествлении русских мягких фонем со своим, английским, инвентарем фонем. Только работа с актуальным акцентом, которая опирается на теоретические основы, позволит наиболее точно и полно описать акцент, а, значит, и более успешно преодолевать его.

Актуальный акцент представляет собой систему реальных отклонений от норм контактного языка в речи, обусловленных явлением межъязыковой интерференции. Главную роль здесь играют не случайные и индивидуальные отклонения, а типичные и систематические ошибки, определенный их набор.

Выделив в качестве основных два типа билингвизма, мы как бы указали на то, что акцент – явление отнюдь не статическое, наоборот, акцент – это динамичная система от элементарного знания контактного языка до полного и свободного владения им. Как указывалось выше, необходимо различать акцент преходящий и акцент остаточный, который характеризует ситуацию владения вторым языком. При этом различие между преходящим и остаточным акцентом стирается, если билингвизм стабилизируется, не достигнув стадии владения вторым языком. Таким образом, говоря, что данный „набор ошибок” представляет собой, например, турецкий акцент в русской речи, необходимо добавлять, какой именно этап овладения языком данный акцент характеризует, поскольку качество самого „набора ошибок” будет меняться и задача исследователя заключается в том, чтобы его локализовать во времени и

пространстве.

Суммируя все вышесказанное, акцент можно определить как фонетическое явление, представляющее собой динамичную систему отклонений от фонетических норм контактного языка, возникающее в ситуации овладения вторым языком при субординативном билингвизме, т.е. интерферирующем влиянии родного языка, которое проявляется в двух видах речевой деятельности (продуктивной и перцептивной) и охватывает все уровни звукового строя языка.

При изучении акцента в центре исследования находятся правила фонемного кода в каждом из контактирующих языков, фонетические особенности реализации фонем и их артикуляционно-акустические признаки. Это делает одинаково важным как фонетический, так и фонологический аспекты анализа явлений акцентной речи. Ни один из названных аспектов в отдельности не может обеспечить достаточно полного описания акцента.

Проявляясь в речи, акцентные явления имеют определенные слухо-произносительные характеристики, которые обычно описываются на фонетическом уровне. Вместе с тем все факты речевых реализаций должны быть фонологически интерпретированы с целью описания внутреннего механизма акцента, т.е. причин, его порождающих.

Многочисленные исследования, опубликованные в последнее время, показывают, что между артикуляторно-акустическими средствами, используемыми в каждом конкретном языке, и функциональными свойствами языковой системы существуют хотя и не прямолинейные, но тесные диалектические связи. Это положение подтверждается также при изучении речевого поведения человека (носителя языка) – проблемы, привлекающей в настоящее время все большее внимание исследователей звукового строя языка и имеющей непосредственное отношение к изучению акцента. Такой подход делает необходимым объединение результатов фонологического и фонетического аспектов анализа звуковой стороны языка и рассмотрения действия фонологии в речевой деятельности. Таким образом, анализ иностранного акцента включает как фонетический, так и фонологический аспекты его изучения, а также установление механизмов взаимодействия между ними.

При описании иностранного акцента исследованию подлежит взаимодействие двух (или нескольких) контактирующих фонетических систем, существенно отличающихся друг от друга. В связи с этим возникает вопрос: на какой основе может производиться сравнение и изучение взаимодействия компонентов звуковых систем, значительно различающихся между собой? Такой основой может служить подход к анализу акцента с позиции общей фонетики и фонологии.

Общая фонетика определяет принципы классификации артикуляционно-акустических характеристик звуков с точки зрения возможностей речевого аппарата, дает понятие об основных и дополнительных артикуляциях, основных типах гласных и согласных, описывает общие закономерности модификации фонем в потоке речи.

Таким образом, необходимо включить вопрос об артикуляционной базе языка, акустико-артикуляционное описание которой должно включать в себя

следующие моменты с точки зрения общей фонетики:

- 1) статический аспект звукообразования (положение органов речи) и типичные уклады произносительных органов;
- 2) типичные сочетания работ произносительных органов;
- 3) типичные способы произнесения звуков;
- 4) особенности реализации трех фаз в артикуляции звуков и звуковых переходов в речевой цепи;
- 5) динамический аспект звукообразования.

Последний аспект приобретает особое значение, так как предлагает подробный анализ звуко- и слоогообразования по материалам кинорентгенографирования, являясь последним звеном в схеме порождения речи [Скалозуб 1979].

В отличие от общей фонетики, такого термина как „общая фонология” нет. Однако каждый язык, независимо от своего строя, представляет собой систему и, следовательно, в каждом языке имеются единицы, которые служат для разграничения и отождествления смысловых единиц.

Другим важным положением фонологии является учение о признаках и позициях, при этом позиции необходимо понимать широко как условия реализации фонем в речи.

Таким образом, фонологический аспект описания акцента необходим и должен включать такие моменты, как описание инвентаря фонем (или других минимальных единиц звукового строя), описание дифференциальных и интегральных признаков, описание и выявление основных, ядерных оппозиций, а также выявление сочетаемости фонем и правил построения фонемных цепочек.

Таково, на наш взгляд, краткое описание тех лингвистических основ, на которых можно строить изучение интерференции и акцента.

Литература

Верещагин 1972 – Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) // Тр. Моск. ун-та: – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 25 – 29; **Вайнрайх 1972** – Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Вып. VI. – М.: Прогресс, 1972. – С. 25 – 29; **Розенцвейг 1972** – Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – С. 4; **Виноградов 1976** – Виноградов В.А. // Лингвистические аспекты обучения языку. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – Вып. 2. – С. 56; **Виноградов 2003** – Виноградов В.А. Лингвистика и обучение языку. – М: Academia, 2003. – 160 с.; **Скалозуб 1979** – Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования. – К.: Вища шк., 1979. – 132 с.

The article is dedicated to the linguistic bases of phonetically accent and interference while teaching a foreign language (basically Russian as a foreign language).

Key words: accent, interference, pronunciation, bilingualism.

В.Д. Ужченко (Луганськ)

РЕЦЕНЗІЯ

на комп'ютерну тестову програму „Старослов'янська мова”
(автор програми: к. філол. н., доц. Таран О.С.,
програміст-дизайнер: магістр інформатики Таран М.С.)

Необхідність реформування системи освіти України, її вдосконалення й підвищення рівня якості є сьогодні найважливішою соціокультурною проблемою, яка значною мірою зумовлена процесами глобалізації та потребами формування позитивних умов для індивідуального розвитку людини, її соціалізації та самореалізації в цьому світі. Якість вищої освіти в контексті Болонського процесу є основою створення Європейського простору вищої освіти. Реалізація ідей Болонського процесу передбачає запровадження кредитної системи та формування системи контролю якості освіти, розширення мобільності студентів і викладачів, що, у свою чергу, вимагає модернізації навчально-методичного забезпечення, запровадження новітніх, зокрема інформаційних, інтерактивних технологій навчання.

Уведення системи залікових одиниць пов'язане з декомпозицією навчальних дисциплін на змістовні модулі, що завершуються поточним або підсумковим модульним контролем, здійснювати який рекомендується за допомогою тестів. З огляду на такі потреби сучасної вищої освіти була створена комп'ютерна тестова програма О. Таран „Старослов'янська мова”, що цілком відповідає основним принципам й ідеям Болонського процесу.

На сьогодні це єдина комп'ютерна програма зі старослов'янської мови – однієї з найскладніших навчальних лінгвістичних дисциплін, але водночас базової для всього історико-лінгвістичного циклу. Вивчення цієї дисципліни є архіважливим для студентів-філологів, оскільки вона дає теоретичні знання й практичні навички, без засвоєння яких неможливе наукове розуміння основних фонетико-граматичних категорій і форм не тільки сучасної української мови, але й інших слов'янських мов. Цим зумовлена потреба в навчально-методичній продукції саме із цього курсу, тим більше продукції нової генерації – у рідчизні новітніх комп'ютерних технологій.

Структуру програми складають чотири розділи-блоки (див. фото 1).

Блок „Про програму” вміщує три підрозділи, у яких подається інформація про рецензентів, опис механізму роботи програми та технічні вимоги до неї, а також авторська робоча навчальна програма з потижневим плануванням тем, які розподілено на два модулі (відповідно до кредитно-модульної системи навчання). Показовим є включення до неї (це відбито і в тестових завданнях) вивчення лексичного й фразеологічного матеріалу старослов'янської мови, який, до речі, в українських підручниках не представлений. Так, у лекції № 6 „Лексика й фразеологія старослов'янської мови” передбачається розглянути такі питання: 1) Синонімія, полісемія, омонімія у старослов'янській мові. 2) Джерела лексичних запозичень у старослов'янській мові. 3) Фразеологія старослов'янської мови. 4) Старослов'янські фразеологізми в сучасній українській мові. Однак, вважаємо, ця тема варта не тільки лекційного заняття, але й практичного (семінарського), яке авторкою не заплановане. Список рекомендованої літератури (основної, додаткової, словників, посібників, підручників) містить 40 позицій, 45% яких – це видання останніх 10 років, у тому числі й електронні ресурси. До цього переліку включено не тільки україномовну літературу, але й видану російською, польською мовами. Окремо подано список джерел для методичного забезпечення практичних занять зі старослов'янської мови. Робоча навчальна програма включає й технічне забезпечення модульного контролю – це рецензована комп'ютерна тестова програма.

Логіці й архітектоніці курсу відповідає набір тестових завдань, які також розподілені на два модулі й подані у блоках „1 модуль”, „2 модуль”. До першого модуля включено завдання з тем: „Головні відомості про старослов'янську мову. Старослов'янська графіка”, „Звукова система старослов'янської мови другої половини IX ст.”, „Фонетична система старослов'янської мови в порівняльно-історичному аспекті”, „Звукові процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу”, „Звукові процеси старослов'янської мови, засвідчені пам'ятками X – XI ст.”, „Лексика й фразеологія старослов'янської мови”, „Морфологія. Іменник” (див. фото 2).

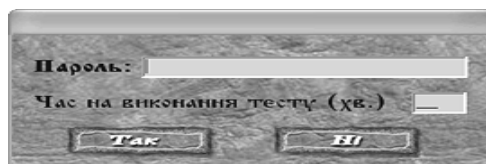
Другий модуль складають такі теми: „Займенник”, „Прикметник”, „Числівник”, „Дієслово”, „Дієприкметник. Дієприслівник. Прислівник”,

„Службові частини мови (прийменник, сполучник, сполучне слово, частка, вигук)”, „Синтаксис старослов'янської мови” (див. фото 3).

Тестові завдання розроблені зі збереженням графічних особливостей найважливіших старослов'янських пам'яток, причому 30 % тестових питань передбачають перевірку засвоєння теоретичних знань щодо системи, структури, історії старослов'янської мови, а 70 % завдань спрямовані на перевірку практичних умінь і навичок аналізу окремих явищ мовної структури.

За один тест-контроль студентів пропонується виконати 24 завдання, кожне з яких містить три варіанти відповідей, з яких тільки один є правильним і оцінюється в 0,5 бали (рахунок правильних відповідей виведений на екран у нижньому лівому кутку). Отже, виконавши всі завдання, студент може отримати максимальну кількість балів – 12 (за 12-бальною системою оцінювання), що відповідає рівню „А” за шкалою оцінок ECTS. Привертає увагу те, що кожний наступний тест-контроль відрізняється набором завдань від попереднього, оскільки автоматично утворюється шляхом довільного вибору запрограмованих завдань, що дозволяє використовувати цю комп'ютерну програму не один раз. Доцільним вважаємо в програмі лічильник часу, встановлений на 20 хвилин (він виведений на екран у нижньому правому кутку), однак за бажанням викладача час регулюється. Для цього під час завантаження програми слід увести пароль, зазначений на диску, і необхідний час та натиснути „Так”. Якщо викладача влаштовує запрограмований час (20 хвилин), то слід натиснути „Ні” для автоматичного завантаження програми (див. фото 4).

Позитивним у практиці використання комп'ютерних тестових програм є те, що виключений будь-який вплив викладача на процес оцінювання й унеможливується упереджене ставлення його до студента під час модульного контролю. Так само і в комп'ютерній програмі О. Таран: у кінці тесту на екран комп'ютера виводиться кількість правильних і неправильних

відповідей, оцінка за 12-бальною системою оцінювання та час, витрачений студентом на виконання тесту (див. фото 5).

Імпонує можливість використання рецензованої програми не тільки з метою контролю, але й під час практичних занять та в процесі самостійної роботи студентів, тим самим поповнюючи банк заходів безперервної діагностики рівня засвоєння знань. Програма може бути застосована й у системі дистанційної освіти, в умовах якої зменшується частка прямого, зовні завданого інформування та розширюється застосування інтерактивних форм і методів роботи студентів під керівництвом викладача, а також повноцінної самостійної роботи.

Комп'ютерна тестова програма О. Таран „Старослов'янська мова” пройшла апробацію у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля, упроваджується в навчальний процес українського мовно-літературного факультету імені Г. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди; зареєстрована в Державному департаменті інтелектуальної власності МОН України (свідчення про реєстрацію авторського права на твір № 20892 від 18.06.2007 р.).

Комп'ютерна програма є оригінальною, виконаною на високому науковому, методичному, технічному, дизайнерському рівнях, відповідає основним напрямам культурно-освітньої і науково-технічної інтеграції, що визначають впровадження європейських норм і стандартів в освіті, науці й техніці, поширення власних культурних і науково-технічних здобутків у ЄС.

А.С. Зеленько (Луганськ)

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу: А.В. Петров. Безличность как семантико-грамматическая категория русского языка: Моногр. – Архангельск: Поморский ун-т, 2007. – 395 с.

Актуальність досліджуваної проблеми цілком обґрунтовується автором аналізованої книги, який скористався цілим рядом загальнотеоретичних опозицій, зокрема змісту-форми, синхронії-діахронії.

Цілком обґрунтовано ним використовується розрізнення лексичного і граматичного опису досліджуваної категорії. Досить умотивованою бачиться

перспектива лексикографічного семантико-граматичного опису. З цього приводу заслуговують на увагу визнання автора про необхідність „аналізу зображально-виражальних можливостей безособових речень, виявляючи зв'язки образного потенціалу безособовості з міфологічними уявленнями про навколишню дійсність” [Петров 2007: 267].

Аналізована книга чітко структурована. Крім вступу, у ній виділяються три глави.

У вступі на основі конкретного предметного аналізу багатьох робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників безособовості, актуалізуючи проблему, учений визначає тему в цілому й окремі питання в ній.

У першій главі визначається категоріальний статус безособовості як граматичної й семантичної безособовості, зокрема морфології й синтаксису безособовості, виділяються семантичні типи безособових предикатів, характер безособових речень, пропонується класифікація й функціонування їх.

У висновках до глави автор констатує, що основним змістом безособовості є категоріальне значення граматичної безсуб'єктності, визначає морфологічні засоби вираження, наголошує, що синтаксично інваріант безособовості виформовується через неможливість синтаксичного зв'язку предикативного центру з граматичним суб'єктом у номінативній формі, визначає семантичну структуру безособовості у складі значень неактивності суб'єкта, його неконтрольованість, незалежність дії (стану), стихійність, невизначеність ситуації. Підкреслюється, що вивчення названої категорії реалізується у вигляді функціонально-семантичного поля.

У другій главі аналізуються засоби вираження безособовості, зокрема форми безособовості дієслова, при зв'язкові іменні форми безособовості, фразеологічні засоби вираження безособовості. Відповідно визначаються дієслівні форми безособовості, семантичні групи безособових дієслів, а також ад'єктивні, субстантивні, займенникові, прислівникові форми безособовості. Окремо вивчається використання фразеологізмів і їх еквівалентів для вираження безособовості.

У висновках до другої глави констатується градація безособовості дієслів: власне безособові, особові дієслова з безособовими значеннями й відтінками, особові дієслова у значенні безособового в синтаксичній конструкції, особові дієслова в безособовій формі. Виділяються семантичні групи безособових дієслів. Таким же чином визначаються семантичні групи так званих слів категорії стану, безособові дієприслівники, деякі субстантивні форми безособовості. Відповідно зважається на розрізнення ядра й периферії стосовно засобів вираження безособовості.

Третя глава постає системою структурно-семантичних варіантів безособових речень у російській мові. Спершу визначається структура безособових речень, парадигматика й синтагматика їх. Відповідно серед безособових речень з різною суб'єктивністю виділяються безсуб'єктні, локативно-суб'єктні, дативно-суб'єктні, об'єктно-суб'єктні, інструментально-суб'єктні, неозначено-суб'єктні; серед спеціалізованих безособових речень – безособово-наслідкові, інструментально-тематичні, безособово-генетивні, безособово-модальні, безособово-оцінні, контактано-відносні безособові речення.

У висновках до третьої глави підкреслюється, що всю систему безособових речень представлено функціонально-семантичним полем, яка базується на семантичній та структурній основі. Відповідно виділяється ядро з числа безособових конструкцій із статальною семантикою стихійної дії, відділених проміжними між особовими й безособовими реченнями.

Тут же відзначаються структурно-семантичні особливості безсуб'єктних речень зі значенням стану чи зміни стану природи, локативно-суб'єктні речення зі значенням стану навколишнього середовища, дативно-суб'єктні із значенням психофізіологічного стану суб'єкта-особи, об'єктно-суб'єктні на позначення процесів у фізичному середовищі, інструментально-суб'єктні зі значенням впливу стихійних природних сил, що реалізується за допомогою знаряддя на об'єкт та інші.

Врешті, робляться загальні підсумки аналізу досліджуваного матеріалу.

Констатуємо, що в аспекті дослідницькому цілком логічним стало виділення вченим семантичного й граматичного аспектів вивчення категорії безособовості, підкреслюється, що зміст категорії безособовості постає семантичною структурою, представленою системою різних мовних значень.

Автор використовує функціонально-семантичне поле для опису категорії й виконує дослідження в руслі функціональної парадигми. В аспекті цієї парадигми використано значення мовних одиниць усіх рівнів стосовно змісту категорії та засобів її вираження.

Під цим кутом зору цінним стало визнання автором недостатності дослідження категорії, виконане в основному описовим традиційним мовознавством самим автором рецензованої монографії, й необхідність „співвіднести багаж знань про безособовість, нагромаджений традиційним мовознавством, з досягненнями когнітології, лінгвокультурології, соціолінгвістики, психолінгвістики та етнолінгвістики, щоб повною мірою усвідомити місце й роль категорії безособовості у російській мовній картині світу” [Петров 2007: 267 – 268].

Правда, тут потрібні застереження, які ми й робимо. Отже, звертаємо увагу на те, що якщо йдеться про когнітологію, то відпадає потреба вести мову про соціо-, психо- і т. д. лінгвістики, бо ці поняття нерівнозначні. Мабуть, час уже абстрактивну мовну модель звикнути називати вербалізованим варіантом повсякденно-побутової моделі світу.

Стосовно окремих зауважень, то відзначимо таке. По-перше, викликає подив, що автор ототожнює предикат двоскладного речення з предикатом, точніше еквівалентом предиката односкладного безособового речення.

Впадає в око й нелогічне використання розмовно побутового висловлення – словосполучення „російське безособове речення” у назві третьої глави.

У цілому ж, підсумовуючи все сказане, наголошуємо, що робота відзначається високим рівнем осмислення проблеми, чіткістю побудови книги.

Певні, що пропонована книга буде корисним посібником у галузі загального й часткового мовознавства – російської, української, білоруської мов.

Г.М. Вокальчук (Острог)

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу: Архангельська А. 'Чоловік' у слов'янських мовах:
Моногр. – Рівне: РІС КСУ, 2007. – 448 с.

Шукаючи відповіді на питання, поставлені антропоцентрично зорієнтованою лінгвістикою, дослідники людського чинника у мові йшли різними шляхами: шляхом дослідження різних аспектів сприйняття та породження тексту з огляду на *homo loquens* – людину як користувача мовою, проблем мовної комунікації, проблем процесу здобуття людиною знань про довкілля за допомогою мови, їх збереження у свідомості та мові тощо. Такі дослідницькі вектори дискурсивно-текстового, комунікативного та когнітивного спрямування цілком правомірно мали б корелювати з іншим вектором – мовотворчим, якому, на жаль, упродовж останніх десятиліть приділялася значно менша увага. З погляду мовотворчості „людина у мові” вивчалася переважно як суб’єкт творення нових мовних (точніше – мовленнєвих) одиниць – слів, образних складених найменувань. Так, проблемам словотворчості у різних сферах функціонування мови останнім часом значну увагу приділяють українські дослідники Н. Сологуб, А. Мойсієнко, О. Стишов, Ж. Колоїз, Л. Олефіренко, Л. Мялковська, Н. Дужик, Н. Гаврилюк, А. Калетнік та ін. Увагу фахівців привертають передусім аспекти okazіональної номінації, зокрема, проблема вибору певної ознаки денотата для створення майбутнього найменування, а також – роль суб’єкта (творця) у конструюванні номінативної одиниці

В аспекті зазначеної проблематики наукових досліджень особливий інтерес викликає монографія А. Архангельської „Чоловік’ у слов’янських мовах” – праця, виконана у лінгвістично-культурологічному контексті ономазіологічного аналізу процесу мовотворчості. Авторіві вдалося, з одного боку, узагальнити надбання мовознавчої науки у напрямку створення „ономазіологічного портрета реалії”, з іншого – представити власне бачення шляхів пошуку суб’єктом (творцем) „узгодженості між звуком і думкою”.

А. Архангельська намагається проникнути в глибини процесу вербалізації об’єкта позамовної дійсності 'чоловік' з огляду на його передусім антропні чинники, адже мовне позначення однієї „людини у мові” здійснюється іншою „людиною у мові” за умови врахування ще одного надзвичайно важливого в авторській концепції чинника – „мови в людині”. Такий максимально антропоморфізований підхід до розв’язання проблеми уможливив здійснення ономазіологічного аналізу процесу іменування особи чоловічої статі у складній взаємодії усіх його чинників, складників і стимулів. Назва самої монографії виявилася інтригуюче цікавою, адже образ чоловіка у мові, принаймні в українському мовознавстві, є на сьогодні справді *terra incognita* (окремі аспекти цього образу фрагментарно досліджувалися у працях Л. Ставицької, О. Бондаренка, О. Левченко та ін.).

Завдання, що її поставила А. Архангельська, – дослідити категорію маскуліності в її зв’язку з маскуліноцентричністю мови, зімітувати номінаційний акт як систему взаємодій позамовних і мовних, суб’єктивних та об’єктивних чинників, здійснити ономазіологічний аналіз систем

маскулінізмів різних типів, визначити лінгвістично коректне співвідношення типологічного та генетичного (ареального та національного) у процесі номінації-вибору імені чоловіка, простежити специфіку „бачення” позамовного буття особи чоловічої статі носіями різних мов з огляду на мовну його об’єктивацію. Поставлені завдання послідовно й загалом успішно розв’язуються у чотирьох розділах рецензованої праці: „1. Маскуліність як гносеологічна, соціокультурна та мовна категорія”; „2. Процес вербалізації фрагменту позамовної дійсності ‘чоловік’”; „3. Мотиваційний аспект номінаційної макросистеми ‘чоловік’”; „4. Ономасіологічний аспект зіставного аналізу маскулінізмів у слов’янських мовах”. Дослідження виконане на основі багатого фактичного матеріалу із залученням систем номінантів на позначення чоловіка, засвідчених словниками загального типу української, російської та чеської мов.

У першому розділі маскуліність досліджується як категорія пізнавальна, соціокультурна та мовна. Авторка розглядає онтогенез та філогенез маскуліності як категорії гносеологічної із залученням даних різних наук; далі маскуліність як гносеологічну категорію спроектовано на так званий віртуальний автопортрет слов’янина як результат соціокультурних впливів на бачення образу чоловіка в українській, російській та чеській культурних традиціях світоглядних детермінант чоловічості.

Наступним дослідницьким кроком став аналіз маскуліноцентричності мови у системі родо-особових номінантів як свого роду діалог із феміністською лінгвістикою, котрий привів А. Архангельську до думки про домінування, а не „деспотизм” маскулінного у мові. Цей розділ монографії став яскравим свідченням поліпарадигмальності сучасних наукових розвідок – тут автор вдається до залучення широкого кола фактів різних наук з метою глибокого та ґрунтовного вивчення витоків категорії маскуліності, яка, на думку автора, є одним із важливих чинників процесу надання особі чоловічої статі імені як номінації-вибору.

Другий розділ є теоретичним обґрунтуванням авторського бачення номінаційного процесу з ономасіологічного погляду. Спираючись на концепцію процесу номінації, запропоновану В. Гаком (номінатор, номінат, номінант), А. Архангельська визначає складники, чинники цього процесу, вектори їх розгортання з огляду на особливий статус суб’єкта-номінатора як осердя всіх цих взаємодій, сили, що поєднує їх впливи на шляху до вибору номінатором форми на позначення буття, проявів та рефлексій чоловіка у позамовному світі. Розгортання номінаційного процесу простежується шляхом всебічного аналізу взаємодій номінатор ↔ номінат ↔ номінант, поміж яких цілком умотивовано вміщено номінат – ім’я, дане особі чоловічої статі, у єдності значення, форми та змісту форми (смислу, за Г.Фреге) як способу позначення.

Іменування особи чоловічої статі (як і людини взагалі) авторка монографії розглядає як процес прагматично зорієнтований, тому в центрі уваги опиняється роль форми як прецедентного феномена, наділеного ілокутивною силою, що за сприятливих умов може стимулювати перлокутивний ефект. З огляду на складні зв’язки творця імені як поліознакової сутності, об’єкта позамовної дійсності в невизначеній кількості

його ознак та імені, що стимулює подібні оцінні реакції з боку суб'єкта та об'єкта номінації як представників певної лінгвокультурної спільноти, А.Архангельська пропонує власну модель номінаційного акту з урахуванням мотивувальних чинників та чинників, що стимулюють вибір імені чоловіка. Ідея мотиваційної структури номінанта – восьмикомпонентної в авторському баченні – безперечно заслуговує на увагу. Тут простежується чітка логіка викладу, вмотивованість думок та достатня доказовість ілюстрацій.

Третій розділ рецензованої монографії уміщує підрозділ, спеціально присвячений семантико-ідеографічній систематизації маскулінізмів, доцільний щодо подальшого ономасіологічного опису, адже саме на кінцевих ланках запропонованої класифікації зосереджуються номінанти на позначення спільної ідеї. Їх у праці визначено як ономасіологічну парадигму. Остання як системна сукупність різноструктурних маскулінізмів, об'єднаних спільним номінаційним значенням, і стала операційною одиницею аналізу у третьому розділі.

Поставивши акт іменування в залежність від антропозорієнтованих складників аналізу – номінаційного завдання та прагматичної інтенції, – долучивши різні типи оцінок буття номіната у позамовному світі номінатором як поліознаковою особистістю, культурні впливи, А.Архангельська у другому підрозділі простежує онтологію вибору форми маскулінізмів релятивного, кваліфікативного та власне оцінного типів з метою виявити тенденції та закономірності у виборі імені. Цінним тут бачиться зібраний та систематизований ілюстративний матеріал, який може в майбутньому прислужитися створенню семантичного словника української мови на семантико-ідеографічних засадах. Поєднання в одному ономасіологічному ряду маскулінізмів різної структури (семантичних, словотвірних (у тому числі й композитних), синтаксичних, фразеологічних та відфраземних), послідовний аналіз ономасіологічного аспекту таких маскулінізмів на матеріалі двох східнослов'янських (української та російської) і західнослов'янської (чеської) мов сприяє достовірності отриманих автором результатів.

Поставлене наприкінці третього розділу монографії питання про співвідношення типологічного та генетичного в мовній об'єктивації буття, проявів та рефлексій чоловіка представниками трьох порівнюваних мов стало предметом аналізу в четвертому розділі. Тут автор здійснює спробу зіставного аналізу окремих ономасіологічних парадигм маскулінізмів, апробувавши в ролі методології зіставлення запропоновану модель номінаційного акту. Це дало змогу з використанням дефініційного аналізу спочатку виявити систему суміщених диференційних ознак денотата 'чоловік' у кожній з мов, виявити густоту їх вербалізованості, потім спроектувати ці ознаки на протомотиваційні сфери та протомотиваційні моделі, аби виявити закономірності того, є якому саме напрямку „рухається„ людська думка на шляху пошуку імені чоловіка та як ця думка матеріалізується у номінанті кожної з порівнюваних мов.

Схема такого аналізу не проста, дослідження вимагає надзвичайно копіткої праці, натомість на завершальних етапах результати проведеного аналізу є об'єктивно підтвердженими багатим ілюстративним матеріалом. Запропонована схема зіставного аналізу чітка, послідовна, логічна, а отримані результати є надзвичайно інформативними й дозволяють мінімізувати

суб'єктивний чинник у виявленні національного, культурного та культурно-національного в іменуванні особи чоловічої статі носіями трьох порівнюваних мов й унеможливають невмотивовану абсолютизацію національно і культурно специфічного.

У монографії А. Архангельської вдало поєднуються глибокий науковий підхід до аналізу мовних фактів з лінгвістичною інтуїцією автора, з глибоким поглядом на чоловіка та чоловічість у енциклопедичному сенсі, з постійним пошуком відповідей на складні питання, пов'язані з мовною об'єктивацією культурного архетипу 'чоловік', що природно постали в ході дослідження як дотичні до об'єкта аналізу. Авторка успішно розв'язує ці питання, враховуючи при цьому закономірності процесу номінації, потенційні можливості мовної системи та структури, позамовні впливи, передусім світоглядні детермінанти маскуліності та маскуліноцентричності мови (яка є, у свою чергу, об'єктивним наслідком формування мов постпартріархальних суспільств), та особистість суб'єкта-номінатора, що структурує в єдине ціле „очевидне і неймовірне” в номінанті особи чоловічої статі шляхом специфічного „бачення” речі, про що свого часу зауважував В. фон Гумбольдт.

Не можна обійти увагою й ґрунтовний список використаної літератури з досліджуваної проблеми (близько 700 позицій).

Певна річ, з огляду на широкоплановість задуму, авторові було важко врахувати всі можливі питання, що постають на тлі аналізу номінації-вибору імені чоловіка у мовотворчому процесі. У викладі трапляються і дискусійні думки, недостатньо вмотивовані твердження та узагальнення. Втім, у праці, що є першим фундаментальним дослідженням мовного образу чоловіка в ономасіологічному контексті на широкому слов'янському тлі, такі „недохопи” цілком можливі, оскільки нове не народжується повністю досконалим і вимагає певної авторської сміливості в обстоюванні власної думки. Можливо, не всі висновки, зроблені автором передусім щодо маскуліноцентричності мови та загального бачення мовного „обличчя” чоловіка, дістануть одностайне схвалення дослідників мовного образу жінки. Трапляються в тексті й окремі технічні недогляди. Проте, незважаючи на це, монографія А. Архангельської є справді новим словом у лінгвістиці, суттєвим внеском у розвиток ономасіологічних досліджень у сучасній славистиці. Сподіваємося, що дослідження глибинних процесів мовотворення, прикладом якого є рецензована праця, не лише допоможе наблизитися до розуміння складної взаємодії концептуальної і мовної картин світу в процесі номінації, а й дасть поштовх до подальших пошуків і знахідок у новонародженій маскуліністській лінгвістиці як урівноважувальному напрямку щодо лінгвістики феміністської.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамець Іда Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Алієва Ольга Назірівна – асистент кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Львівського національного університету ім. І. Франка

Бобух Надія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України

Васильченко В'ячеслав Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Верховод Ольга Вікторівна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Вишницька Юлія Василівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Вовк Олена Іванівна – старший викладач кафедри англійської філології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Вокальчук Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Національного університету „Острозька академія”

Волинчик Ольга Сергіївна – кандидат філологічних наук, викладач Київського національного лінгвістичного університету

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Дмитрасевич Ростислав Ярославович – асистент кафедри іноземних мов Львівського національного університету імені Івана Франка

Должикова Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Д'якова Тетяна Олексіївна – здобувач кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Дяченко Наталія Миколаївна – асистент кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка

Зеленько Анатолій Степанович – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Касян Людмила Григорівна – науковий співробітник відділу „Мова як українознавство” Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

Кобзар Наталія Сергіївна – аспірантка кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Ковтун Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Кошман Ірина Миколаївна – докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кульська Наталія Даниїлівна – старший викладач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Лаврова Олеся Віталіївна – здобувач кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Лесовець Неля Миколаївна – асистент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Луньова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Мартинюк Олена Геннадіївна – викладач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Мізін Костянтин Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу Кременчуцького державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського

Мілева Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Нечитайло Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Обеднікова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Олексієнко Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Пащенко Олена Михайлівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Прищепа Олена Кузьмівна – старший викладач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Серебряк Марина Володимирівна – магістрантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Скиба Ірина Геннадіївна – викладач кафедри юридичної лінгвістики і документоведення Луганського університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, майор міліції

Скоробагатько Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Скорофатова Анна Олександрівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса

Шевченка, викладач кафедри юридичної лінгвістики та документоведення Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

Старікова Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри фонетики і граматики слов'янських мов

Стишов Олександр Анатолійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету

Ткаченко Євген Миколайович – старший викладач кафедри української мови і літератури Слов'янського державного педагогічного університету

Ужченко Віктор Дмитрович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Царьова Ірина Валеріївна – здобувач кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Школяренко Віра Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики романо-германських мов Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

Шкуран Оксана Володимирівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка